MARIA MANOLIU MANEA

GRAMATICA COMPARATĂ A LIMBILOR ROMANICE

Scanned with OKEN Scanner

GRAMATICA COMPARATĂ A LIMBILOR ROMANICE

EDITURA DIDACTICĂ ŞI PEDAGOGICĂ
BUCUREŞTI, 1971

Scanned with OKEN Scanner

Referenți :
AL. ROSETTI
D. COPCEAG

Redactor : DICU ARETIA
Tehnoredactor : IONESCU VICTORIA
Coperta de : ANDREI ALEXANDRU

Scanned with OKEN Scanner

Această carte este, într-o anumită măsură, o variantă a manualului Introducere în lingvistica romanică, *publicat de Maria Manoliu și de mine în 1965. Cînd Editura didactică și pedagogică ne-a cerut o nouă ediție, eu am propus, iar colaboratoarea mea a acceptat, ca, sub noua ei formă, lucrarea să fie elaborată numai de Maria Manoliu. Motivele care m-au determinat să fac această propunere sînt numeroase și puternice. Deja în* Introducere ... *contribuția Mariei Manoliu era mai importantă, mai întîi prin tema tratată* (Morfosintaxa *adică, de fapt, gramatica propriu-zisă a principalelor limbi romanice*), *și apoi prin metoda folosită. Partea elaborată de mine distona și prin conținut, lucru inevitabil, din cauza chestiunilor discutate, dar și prin metodă sau, mai bine-zis, prin spiritul ei conducător. De aici, o relativă lipsă de unitate, pe care cititorul avizat o observa cu destulă ușurință. În sfîrșit, fiind vorba de un manual destinat, înainte de toate, studenților, el trebuie să corespundă, cel puțin în linii mari, cursului căruia îi stă la bază. Or, cursul de lingvistică romanică la Universitatea din București îl ține de mai multă vreme Maria Manoliu.*

Sînt convins că fosta Introducere în lingvistica romanică, *devenită acum* Elemente de gramatică comparată a limbilor romanice *și avînd ca autor numai pe unul, și anume pe cel mai tînăr dintre cei doi ai* Introducerii, *se va bucura de un mare succes chiar printre specialiștii propriu-ziși din țară și din străinătate. Acest succes eu i-l doresc din toată inima.*

Iorgu Iordan

Scanned with OKEN Scanner

Cuvînt înainte

Manualul de față are ca punct de plecare *Introducerea în lingvistica romanică* (apărută în 1965), lucrare la care profesorul Iorgu Iordan a avut amabilitatea de a ne solicita colaborarea.

Întrucît, din 1960, cînd a început a fi scrisă vechea ediție, și pînă astăzi lingvistica a cunoscut o accentuată diversificare metodologică, a fost necesar să operăm o selecție atît a metodelor cît și a faptelor, selecție care, dincolo de criteriile obiective, nu poate rămîne străină de anumite preferințe subiective.

Datorită bogatei tradiții a cercetării romanice dispunem de un imens material de fapte. Scopul pedagogic al manualului ar fi cerut oricum renunțarea la exhaustiv. De aceea am preferat să ne îndepărtăm de formula și proporțiile clasice ale manualelor de lingvistică romanică. Am trecut mai repede peste aspectele general cunoscute, care sînt pe larg tratate în alte lucrări relativ recente. Istoria externă, epoca de formare a limbilor romanice, configurația dialectală a Romaniei, de pildă, sînt aprofundate mai mult decît competent în cartea lui Carlo Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine* (ed. a V-a a apărut în 1969). Istoricul disciplinei, al metodelor și concepțiilor care au dominat cercetarea romanică se bucură de o minuțioasă tratare în volumul acad. IORGU IORDAN, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode* (București, 1962) (vezi și manualul lui B. E. VIDOS, *Manual de lingiiística románica*, ed. spaniolă, Madrid 1969). Evoluția limbilor literare romanice a fost prezentată relativ amplu în manualul lui W. D. ELCOCK, *The Romance Languages* (London, 1960).

Așa se explică faptul că am acordat o atenție mai mare anumitor aspecte ale istoriei interne a limbilor romanice,

Scanned with OKEN Scanner

în dorința, mai ales, de a deprinde pe cititor cu modul de analiză modern decît de a-i da soluții definitive.

Din capitolele pe care le-am redactat în *Introducere în lingvistica romanică*, am preluat, cu modificări neînsemnate, *Limba latină*, *Fonologia*, *Categoria comparației*, *a Cazului*. Am scris din nou, schimbînd fundamental perspectivele și soluțiile, capitolele: *Genul*, *Numărul*, *Persoana*, *Modul*, *Diateza*, *Substitutele cantitative*. S-a adăugat un capitol introductiv *(Categoria gramaticală)*, menit să deschidă partea consacrată morfosintaxei, prin prezentarea, într-o formă accesibilă, a cîtorva concepte mai noi și a unor principii de analiză structurală, cît și un capitol în care am încercat să degajăm trăsăturile sistematice ale substitutelor romanice.

Din partea scrisă în manualul precedent de acad. Iorgu Iordan am preluat, în afară de bogăția informației, scheletul capitolului *Răspîndirea pe teren a limbilor romanice*; i-am adăugat însă unele referiri la factorii istorico-sociali care au contribuit la accentuarea scindării latinității și sumare caracterizări ale principalelor grupuri de dialecte din limbile care au fost cuprinse cu precădere în comparație: româna, italiana, domeniul galo-romanic, spaniola.

Date fiind scopurile actualului manual, ne-am permis să nu respectăm proporționarea clasică a materialului și să acordăm un spațiu mai întins unor chestiuni controversate din morfosintaxa romanică (genul neutru, diatezele, aspectul, cantitativele). Ne-am oprit uneori ceva mai mult chiar la chestiuni care par fără însemnătate, simple, cum ar fi de pildă numărul sau persoana, conjugările, declinările, tocmai pentru a arăta că o cercetare din unghiuri de vedere noi poate pune în lumină aspecte nebănuite.

De obicei am folosit elemente de analiză contextuală în scopul de a stabili categoriile (paradigmele). Uneori am introdus și elemente de analiză transformațională.

Limbile romanice nu beneficiază încă de sintaxe moderne construite după principii asemănătoare și, de aceea, nu am putut încă elabora un capitol de structură a frazei la dimensiunile pe care le considerăm necesare: ne-am mulțumit cu cîteva considerații privind caracteristici ale grupului nominal și ale grupului verbal în cîteva limbi romanice.

Scanned with OKEN Scanner

Într-o situație asemănătoare cu sintaxa se află și lexicul, domeniu în care cercetarea aplicată este și mai săracă, deși nu lipsesc, nici aici, noi și importante progrese teoretice. Am considerat însă preferabil să prezentăm, în linii mari, pe baza materialului romanic, cîteva din direcțiile în care se dezvoltă cercetarea actuală (calitativă) a lexicului, încercînd să degajăm trăsăturile noi și avantajele unora dintre metodele prezentate, decît să descoperim categoriile de obiecte care și-au păstrat denumiri latinești.

Deoarece cursul de față se adresează în primul rînd studenților nefamiliarizați cu metodele structurale de analiză, am folosit un aparat terminologic și de cercetări simplificat. Sperăm totuși ca lucrarea de față să trezească dorința de a descoperi o ordine nouă în bogăția strivitoare și nu rareori dezarmantă a domeniului romanic.

În încheiere, ținem să aducem vii mulțumiri profesorului acad. Alexandru Rosetti, care a avut amabilitatea de a ne citi lucrarea în manuscris și de a ne fi sugerat unele modificări care au contribuit la îmbunătățirea ei, cît și profesorilor Manuel Alvar și Glanville Price, ale căror observații judicioase făcute la *Introducerea în lingvistica romanică* ne-au fost de un real folos.

Ţinem să mulțumim de asemenea colegilor Teodora Cristea, Emanuel Vasiliu și Dumitru Copceag pentru observațiile lor de înaltă ținută științifică.

Autoarea

Scanned with OKEN Scanner

Cuprins

Cuvînt înainte 5
Simboluri 15

Partea întîi

SCHIȚĂ DE ISTORIE EXTERNĂ

1. Latina

1.1. Originile limbii latine 22
1.2. Latina arhaică 24
1.3. Dezvoltarea aspectului literar (latina clasică) 25
1.4. Extinderea limbii latine 27
1.5. Latina populară 29
1.6. Romania 34

2. Principalele elemente nelatine care au contribuit la scindarea romanității

2.1. Elementul autohton 37
2.1.1. Iberii 37
2.1.2. Celții 39
2.1.3. Dacii 40
2.1.4. Grecii 42
2.2. Elementul germanic 43
2.2.1. Vandalii 44
2.2.2. Burgunzii 44
2.2.3. Goții 45
2.2.4. Longobarzii 45
2.2.5. Francii 46
2.2.6. Anglo-saxonii 47
2.2.7. Normanzii 47
2.3. Slavii 47
2.4. Arabii 49

3. Configurația dialectală a Romaniei

3.1. Româna 51
3.1.1. Dacoromâna 52

Scanned with OKEN Scanner

3.1.2. Aromâna 53
3.1.3. Meglenoromâna 53
3.1.4. Istroromâna 54

3.2. Italiana 54

3.2.1. Grupa nordică 54
3.2.2. Grupa centrală 55
3.2.3. Grupa meridională 55

3.3. Dialectele retoromane 56
3.4. Sarda 57
3.5. Domeniul galo-romanic 58

3.5.1. Occitana 59
3.5.2. Franceza 60
3.5.3. Graiurile franco-provensale 62

3.6. Catalana 63
3.7. Spaniola 65

3.7.1. Dialectul asturic-leonez 66
3.7.2. Dialectul navaro-aragonez 66
3.7.3. Castiliana 66
3.7.4. Dialectul andalucian 67

3.8. Portugheza 68

4. Clasificarea limbilor romanice

Partea a doua

ASPECTE ALE ISTORIEI INTERNE

5. Fonologia

5.1. Accentul 77

5.1.1. Muzical-dinamic 77
5.1.2. Schimbări în poziția accentului 79
5.1.2.1. Factori fonematici 79
5.1.2.2. Factori morfematici 80

5.2. Vocalismul 80

5.2.1. Corelația de cantitate 82
5.2.2. Corelația de închidere 84
5.2.2.1. Corelația de închidere în silabă accentuată 84
5.2.2.1.1. Fonologizarea deschiderii la vocalele medii 84
5.2.2.1.2. Diftongarea 88
5.2.2.2. Corelația de închidere în silabă neaccentuată 95
5.2.3. Corelația de labialitate și localizare 98

Scanned with OKEN Scanner

5.2.4. Corelația de nazalitate 100
5.2.5. Concluzii 102

5.3. Consonantismul 102

5.3.1. Corelația de cantitate 103
5.3.2. Corelația de plosiune 106
5.3.2.1. Africatele surde: ts, tʃ 107
5.3.2.2. Africatele sonore: dz, dž 108
5.3.2.3. Africate și fricative în Romania actuală 110
5.3.3. Corelația de sonoritate 112
5.3.3.1. Sonorizarea 112
5.3.3.2. Spirantizarea 114
5.3.3.3. Corelația de sonoritate în Romania actuală 116
5.3.4. Localizarea 118
5.3.4.1. Labio-velarele 118
5.3.4.2. Aspiratele 120
5.3.5. Palatalitatea 122
5.3.6. Concluzii 124

6. Morfosintaxa

6.0. Categoria gramaticală 125

6.0.1. Ansamblu de morfeme 125
6.0.2. Ansamblu de cuvinte 126
6.0.3. Categoria gramaticală — ansamblu de seme 127

6.1. Categorii conective iterative 134

6.1.1. Genul 134
6.1.1.1. Genul, categorie conectivă iterativă 135
6.1.1.2. Inventarul de invariante 135
6.1.1.2.1. Genul în latină 136
6.1.1.2.2. Genul romanic 137
6.1.1.2.2.1. Neutrul românesc 137
6.1.1.2.2.2. Neutrul spaniol 138
6.1.1.3. Raporturile dintre temele nominale și categoria genului 141
6.1.1.4. Genul pronumelui 147
6.1.1.5. Factorii care au contribuit la reducerea numărului de membri din categoria genului 149
6.1.2. Categoria numărului 153
6.1.2.1. Numărul, element conectiv 153
6.1.2.2. Discontinuitatea ca valoare fundamentală a numărului 154
6.1.2.3. Raportul dintre teme și categoria numărului 155
6.1.2.3.1. Temele nominale 155
6.1.2.3.1.1. Pluralul intensiv 155

Scanned with OKEN Scanner

6.1.2.3.1.2. Pluralul colectiv 156
6.1.2.3.1.3. Singularul colectiv 157
6.1.2.3.1.4. Pluralul variat 158
6.1.2.4. Substitutele cantitative 159
6.1.2.5. Numeralul 160
6.1.2.6. Formanţii morfemelor de număr 161
6.1.3. Categoria persoanei 163
6.1.3.1. Inventarul de invariante 163
6.1.3.2. Evoluţia categoriei persoanei 165
6.1.4. Aspectul şi timpul 167
6.1.4.1. Aspectul 168
6.1.4.1.1. Infectum ~ Perfectum. 168
6.1.4.1.2. Formele compuse de perfect 171
6.1.4.1.3. Incoativele şi frecventativele 173
6.1.4.2. Timpul 174
6.1.4.2.1. Raportul de anterioritate 176
6.1.4.2.2. Raportul de posterioritate 177
6.1.4.2.3. Schimbări în structura formanţilor 179
6.1.5. Modul 181
6.1.5.1. Modul în latină 182
6.1.5.1.1. Opoziţia indicativ/subjonctiv 182
6.1.5.1.2. Modurile nepersonale 182
6.1.5.2. Modul romanic 183
6.1.5.2.1. Subjonctivul 183
6.1.5.2.2. Infinitivul 185
6.1.5.2.3. Gerunziul—Participiul 185
6.1.5.2.4. Condiţionalul 187

6.2. Categorii conective neiterative 188

6.2.1. Cazul 188
6.2.1.1. Flexiunea latină 188
6.2.1.2. Flexiunea bicazuală 189
6.2.1.3. Forme analitice de exprimare a raporturilor cazuale 191
6.2.1.4. Flexiunea pronominală 193
6.2.1.4.1. Flexiunea pronumelui personal 193
6.2.1.4.2. Flexiunea demonstrativelor 196
6.2.1.4.3. Flexiunea pronumelui interogativ-relativ 196
6.2.1.4.4. Flexiunea pronumelor nedefinite 197
6.2.2. Comparaţia 198
6.2.2.1. Mijloace analitice de exprimare a comparaţiei 198
6.2.2.2. Superlativul absolut 199
6.2.3. Diateza 200
6.2.3.1. Activ ~ Mediu, opoziţie de intensitate 200
6.2.3.2. Diateza romanică: categorie sintactică? 201
6.2.3.2.1. Diateza pronominală (reflexivă). 202

Scanned with OKEN Scanner

6.2.3.2.2. Diateza pasivă 203
6.2.3.3. Un model al categoriei diatezei în limbile romanice 204
6.3. Tipurile flexionare 209
6.3.1. Declinările 209
6.3.2. Flexiunea adjectivală 213
6.3.2.1. Flexiunea-latinească 213
6.3.2.2. Flexiunea adjectivală romanică 214
6.3.3. Tipurile flexionare verbale 215
6.3.3.1. Conjugările latineşti 215
6.3.3.2. Tipurile romanice 217
6.4. Substitutele 219
6.4.1. Polii comunicării 219
6.4.1.1. Pronumele personal 219
6.4.1.2. Pronumele de politeţe 222
6.4.1.3. Pronumele reflexiv 223
6.4.1.4. Pronumele posesiv 224
6.4.2. Condiţiile spaţio-temporale: pronumele demonstrative 226
6.4.3. Interogative şi relative 228
6.4.4. Cantitativele 230
6.4.5. Adverbele substitute 234
6.4.6. Articolul 236
6.4.6.1. Articolul definit, substitut prin excelenţă 238
6.4.6.2. Articolul posesiv şi adjectival 239
6.4.6.3. Articolul nedefinit, antisubstitut 240
6.4.6.4. Articolul partitiv 241

7. Aspecte ale structurii frazei

7.1. Coordonarea 245
7.2. Rescrierea simbolului Coord 247
7.3. Rescrierea lui P 249
7.3.1. Interogaţia 249
7.3.2. Negaţia 251
7.4. Pro-Nucleul 255
7.5. Nucleul 257
7.6. Rescrierea G(rupului) N(ominal) 258
7.7. Transformarea relativă 259
7.8. Transformarea atributivă 264
7.9. Structura G(rupului) V(erbal) 273

8. Chestiuni de lexematică

8.1. Raportul de desemnare 281
8.2. Raportul semnificat-semnificant 283
8.3. Raporturi între semnificate 287
8.4. Izomorfismul fonematică-semantică 292

Scanned with OKEN Scanner

8.5. Lexematica diacronică 295
8.5.1. Opoziţii menţinute 295
8.5.2. Dispariţia unor opoziţii 296
8.5.3. Apariţia unor opoziţii 296
8.6. Lexematica tipologică 297

9. Încheiere. Unitate în diversitate

Bibliografie 307

Scanned with OKEN Scanner

Simboluri

α	=	*a* deschis
ə	=	*a* închis asemănător lui *ă* din limba română
ɛ	=	*e* deschis
e	=	*e* închis sau semiînchis
I	=	*i* deschis
i	=	*i* închis
ɔ	=	*o* deschis
o	=	*o* închis sau semiînchis
ȣ	=	*u* deschis
u	=	*u* închis sau semiînchis
ü	=	vocală închisă anterioară, labială (*u* palatalizat)
y	=	iot (*i* consonantic)
w	=	*u* semiconsonantic
ɦ	=	consoană bilabială fricativă sonoră
đ	=	consoană dentală fricativă sonoră
φ	=	consoană bilabială fricativă surdă
γ	=	consoană velară fricativă sonoră
ž, ζ	=	consoană fricativă sonoră alveolo-palatală (cf. rom. *j*)
dž, dζ	=	consoană africată sonoră alveolară (cf. rom. ğ din *ger*)
š, ʃ	=	consoană fricativă surdă alveolară (cf. rom. *ş* din *şal*)
tš, tʃ	=	consoană africată surdă alveolară
χ	=	consoană fricativă laringală surdă
θ	=	consoană interdentală fricativă surdă (cf. sp *ceceo*)
λ, l′	=	*l* palatalizat
η, ñ	=	*n* palatalizat

Semnul ~ pus deasupra unei vocale reprezintă caracterul nazal.

Semnul — pus deasupra unei vocale sau a unei consoane indică lungimea.

Semnul ⌣ arată că sunetul respectiv este scurt.

Semnul : pus la dreapta vocalei reprezintă noua trăsătură de cantitate apărută pe teritoriul Romaniei.

Semnul ~ pus între două grafeme sau cuvinte exprimă o opoziție, o relație paradigmatică.

Semnul > între două grafeme sau cuvinte se citește „devine". Semnul < se citește „provine din" (de pildă lat. ȣ́ > rom. *u* se citește: latinescul ȣ́ devine în română *u*); rom. *u* < lat. ȣ́, ú se citește: *u* românesc provine din ȣ și ú.

Semnul ′ pus deasupra unei vocale indică faptul că aceasta se găsește în silabă accentuată.

Scanned with OKEN Scanner

Cuvintele sau grafemele încadrate în bare oblice reprezintă transcrierea fonetică (de pildă v. fr. *ciel* / tsiel/).

Sensurile cuvintelor se dau între ghilimele. Trăsăturile semantice distinctive apar între paranteze drepte (de pildă [± Animat]).

Semnul ⌢ înseamnă concatenarea unităților (de pildă GN ⌢ GV)

Bara oblică urmată de o linie dreaptă / — se citește: *în contextul.*

abruz. = abruzzez
and. = andaluzian
ar. = aromân
arag. = aragonez
astur. = asturian
bg. = bulgară
bourg. = dialectul bourguignon
cast. = castilian
cat. = catalană
dr. = dacoromân
engad. = engadin
fr. = franceză; — mod. = modernă; — pop. = populară
v. fr. = veche franceză
it. = italiană; — centr. = — centrală
lat. = latină; — arh. = — arhaică; — cl. = clasică; — pop. = — populară
—t. = tîrzie; — pop. or. = populară orientală
log. = logudorez
lomb. = lombard
lucc. = lucchez
nap. = dialectul napolitan
pg. = portugheză; — dial. = dialectală; n. = nouă —
pis. = pisan
prov. = provensală; — n. = nouă —
roman = dialectul roman
rom. = română
sic. = dialectul sicilian
sl. = slavă; — v. = veche —
sp. = spaniolă; — n. = nouă —
tosc. = toscană
vegl. = vegliot

Actes du colloque = *Actes du colloque international de civilisations, littératures et langues romanes*, Bucarest, 14—17 Septembrie, 1959.

Ap. Pr. = *Appendix Probi* (ed. W. A. Baehrens, *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi*, Halle, 1922).

A. G. I. = *Archivio Glottologico Italiano*, Torino, Firenze, 1873—.

B. G. = C. Iulii Caesaris, *Belli Gallici*, libri VII. Neunte Völlig umgearbeitete Auflage besorgt von Prof. Dr. Gottlieb Bernhard Dinter. I. Heft 1890, II Heft 1890, III Heft 1892, Leipzig.

B. L. = *Bulletin Linguistique* publié par A. Rosetti, Bucarest-Copenhague, 1933—1948.

Bourciez, *Eléments* = Ed. Bourciez, *Eléments de linguistique romane*, ed. a IV-a, Paris, 1946.

Scanned with OKEN Scanner

CAPIDAN, *Ar.* = Th. Capidan, *Aromânii — Dialectul aromân*, Bucureşti, 1932.
CAPIDAN, *Megl.* = Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I—III, Bucureşti, 1925—1928 (1936).
C.I.L. = *Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin, 1862 şi urm.
CLTA = *Cahiers de linguistique theorique et appliquée*, Bucarest, 1962.
DENSUSIANU, *I.L.R.* = O. Densusianu, *Istoria limbii române*, Vol. I—II. Ediţie îngrijită de J. Byck, Bucureşti, 1961.
DIEHL, *Inscr.* = Ernst Diehl, *Vulgärlateinische Inschriften*, Bonn, 1910.
ERNOUT, *Morph.* = *Alfred Ernout, Morphologie historique du latin*, Paris, 1935.
ERNOUT, *T.A.* = Alfred Ernout, *Recueil de textes latins archaïques*, Paris, 1916.
GRANDGENT, *I.L.V.* = C. H. Grandgent, *Introducere în latina vulgară*, după ediţia spaniolă a lui F. de Moll, în româneşte de Eugen Tănase, Cluj, 1958.
I.B.A.I. = *Izvestia na bălgarski archeologiceski Institut* (= *Buletin de l'Institut archéologique bulgare*), Sofia, 1921.
I.L.R. = Editura Academiei Republicii Socialiste România, *Istoria limbii române*, I, 1965; II, 1969.
IORDAN-MANOLIU, *I.L.R.* = Iorgu Iordan — Maria Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, Bucureşti, 1965.
Itala-Vulgata = H. Rönsch, *Itala und Vulgata*, Marburg, 1875.
Language = *Language*, Journal of the Linguistic Society of America, Baltimore, U.S.A.
LR = *Limba română*, Bucureşti, 1952.
MEYER-LÜBKE, *Gramm.* = W. Meyer-Lübke, *Grammatik der Romanischen Sprachen*, I—IV, Leipzig, 1890—1901.
MIHĂESCU, *L.P.D.* = H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Bucureşti, 1960.
M.S.L. = *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, Paris.
Mulomedicina = Claudii Hermeri, *Mulomedicina Chironis*, ed. E. Teubner, Leipzig, 1901.
NIEDERMAN, *Ph. H.L.* = Max Niedermann, *Précis de phonétique historique du latin*, Paris, 1931.
Peregrinatio = *Silviae vel potius Aetheriae peregrinatio ad loca sancta*, ed. W. Heraeus, Heidelberg, 1921.
PETRONIUS = Petrone, *Le Satiricon*, texte établi et traduit par A. Ernout, Paris, 1922.
PÎRVAN, *Dacia* = Vasile Pîrvan, *Ştiri nouă din Dacia Malvensis* (Analele Acad. Rom., Mem. Secţiei istorice, II, 36), Bucureşti, 1914.
Recueil = *Recueil d'études romanes. Publié à l'occasion du IX-e Congrès international de linguistique romane à Lisabonne du 31 mars au 3 avril 1959*, Bucureşti, 1959.
REL = *Revue des études latines*, Paris, 1926.
Rev. Filol. Esp. = *Revista de Filología Española*, Madrid, 1914.
R.E.W. = W. Meyer — Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 3 Aufl., Heidelberg, 1930—1935.
RLR = *Revue des langues romanes*, Montpellier, 1870.
RLiR = *Revue de linguistique romane*, Paris, 1925 şi urm.
Romania = *Romania*. Revue trimestrielle consacrée à l'étude des langues et de littérature romanes, Paris, 1872.
ROSETTI, *I.L.R.* = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, ediţia a patra, revăzută şi adăugită, I—IV, 1964.
RRL = *Revue roumaine de linguistique*, Bucureşti, 1956.

SCL.	= *Studii și cercetări lingvistice*, București, 1950.
SL	= *Studia linguistica*. Revue de linguistique générale et compareé, Lund, 1947.
SNph	= *Studia Neophilologica*, Uppsala, 1928.
Stati, *L.D.S.*	= Sorin Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scytia Minor*, București, 1961.
Suetonius, *Augustus*	= C. Suetoni Tranquilli, *Opera*. I. *De vita Caesarum*, libri VIII; liber II, *Divus Augustus*, Lipsiae, 1927.
TCLC	= *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*, Copenhaga, 1945.
TLCP	= *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, Praga, 1929.
Voprosî iazîkoznania	= *Voprosî Iazîkoznania*, Moscova, 1952.
Vox Romanica	= *Vox Romanica*. Annales Helvetici explorandes linguis romanicis destinati, herausgeber I. Jud und A. Steiger, Zürich und Leipzig — Paris, 1963.
ZRPh	= *Zeitschrift für romanische Philologie*, Halle, 1877 (de la volumul LXV, 1949, Tübingen).
Word	= *Word*, Journal of the Linguistic Circle of New York, New York, 1945.

Scanned with OKEN Scanner

Partea întîi

Schiță de istorie externă

Scanned with OKEN Scanner

1. Latina

Oricît ar părea de curios, romaniștii nu au căzut încă de acord asupra epocii în care latina a încetat să fie una și aceeași limbă cu aceea a operelor lui Cicero, Caesar sau Vergilius și a căpătat dreptul de a fi socotită o sumă de limbi romanice. Explicația se găsește în însuși obiectul neînțelegerilor: caracterul treptat, continuu, de lungă durată al salturilor calitative în evoluția fenomenului lingvistic, la care se adaugă caracterul indirect sau întîmplător al atestărilor. [1]

W. VON WARTBURG de pildă, consideră că fuziunea între romanic și neromanic s-a terminat aproximativ după trei secole de la stabilirea triburilor germanice în provinciile apusene ale imperiului, în secolul al VIII-lea [2].

[1] Pentru domeniul galo-romanic, prima atestare de limbă română (diferită de latină) apare inserată în Cronica scrisă în latinește de Nithard (a doua jumătate a secolului al IX-lea): sînt celebrele *Serments de Strasbourg*, rostite în anul 843 de doi dintre nepoții lui Carol cel Mare (vezi §3.5). După unii, nici aici nu ar fi vorba decît de o « Halbromanisch », « Keine echte Volkssprache », « Kein echtes Romanisch » (H. Lüdtke, *Die Entstehung romanischer Schriftsprachen*, în „Vox romanica", 23, 1964, p. 3—21), dată fiind tradiția stilului cancelariilor care imită formulările latine. Despre „il volgare" (italiană) aflăm de-abia în secolul al X-lea, dintr-un jurămînt *(Placito di Capua)* inserat într-o relatare a unui proces în limba latină (cf. R. M. RUGGIERI, *Tra storia della lingua e storia del diritto : elementi bizantini, longobardi e romanici nel placito capuano del 960*, în „Saggi di linguistica italiana e italo romanza", Firenze, 1962, p. 87 și urm.), deși, după unii, primul text italian ar trebui să fie considerat o ghicitoare veronesă din secolul al VIII-lea sau al IX- ea, scrisă pe un manuscris mozarab (cf. V. de BARTHOLOMAEIS, în *Giornale storico della letteratura italiana*, XC, 1927, p. 197—204; XCI, 1928, p. 67—76; vezi și A. MONTEVERDI, *Saggi neolatini*, Roma, 1945, p. 39 și urm.). Pentru celelalte limbi romanice, atestările vin și mai tîrziu: deși — *Glosele smilianense* și *silense* datează din secolul al X-lea, iar poezia lirică (faimoasele «jarcha») apare din secolul al XI-lea, primul monument de limbă spaniolă este, de fapt, *Cantar de Mio Cid*, datînd din prima jumătate a secolului al XII-lea (v. R. MENÉNDEZ PIDAL, *Cantar de Mio Cid. Texto, gramática y vocabulario*, vol. I—III, ed. a III-a, Madrid, 1945—1956); izolat toponimice, antroponimice și chiar unele cuvinte din vocabularul curent al limbii române apar inserate în texte bizantine, maghiare sau slave de-abia începînd cu secolul al XIII-lea (Al. ROSETTI, *Limba română în secolele al XIII-lea — al XVI-lea*, București, 1956), iar primele texte românești propriu-zise apar de-abia în secolul al XVI-lea: cel mai vechi text original cunoscut pînă azi este *Scrisoarea lui Neacșu* (Cîmpulung-Muntenia, 1521).

[2] *Die Ausgliederung der romanischem Sprachräume*, în „ZRPh", LVI, 1936; *Die Entstehung der romanischen Völker*, Halle/Saale, 1939; vezi și H. MEIER, *Die Entstehung der romanischen Sprache und Nationen*, Frankfurt a. Main, 1941. B. E. VIDOS, *Manuale di linguistica romanza*, Firenze, 1959, p. 268 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

Tot spre sfîrșitul secolului al VIII-lea, ca limită superioară a procesului de diferențiere a latinei vorbite în Galia de latina clasică, înclină și CH. MORMANN [1]. H. FR. MULLER consideră însă că în secolul al VIII-lea se mai vorbea încă latina populară pretutindeni în Romania: cu alte cuvinte, limbile romanice ar fi început să existe, cel mai devreme, în secolul al IX-lea [2], epocă din care ni s-a transmis și prima atestare directă a unei limbi romanice (*Jurămintele de la Strasbourg*).

În schimb, FERDINAND LOT afirmă că nu se mai vorbea latinește încă din secolul al VI-lea [3].

Cu toate că, așa după cum remarca NICOLAE IORGA [4], populațiile din Dacia ajunseseră încă din secolele III—IV să reacționeze ca o entitate deplin conturată și conștientă de caracterul ei romanic, limba acestei populații ajunge să se diferențieze de latină și să ia caractere accentuat specifice ceva mai tîrziu. AL. PHILIPIDE și AL. ROSETTI [5] admit ca punct limită al acestei diferențieri secolul al VI-lea. Perioada considerată ca prag despărțitor între latină și română în *Istoria României* (vol. I, București, 1960, cap. *Cînd și unde s-au format limba și poporul român*), și anume ultimele veacuri ale primului mileniu e.n., se apropie mai mult de epoca în care se presupune că s-au format și celelalte limbi romanice.

În fapt, dezvoltarea limbilor romanice este un proces de lungă durată, ale cărui izvoare se conturează mult mai devreme de secolul al VIII-lea sau al IX-lea, iar configurarea caracterelor specifice fiecăreia dintre ele se împlinește continuu, în tendințe care persistă pînă astăzi.

1.1. Originile limbii latine

Populațiile italice, din care făceau parte și latinii, s-au desprins din familia triburilor indo-europene. Spre sfîrșitul celui de-al doilea mileniu î.e.n., ele au coborît în actuala Peninsulă italică, în două valuri: (1) valul latin, care s-a localizat pe malurile Tibrului, pînă la Apenini (Latium), și (2) valul osco-umbric, care, la rîndul lui, s-a bifurcat în grupul oscilor, stabilit în sud și sud-est (Campania, Samnium, Apulia, Lucania), și al umbrilor, care au rămas în nord-estul Latiumului. [6]

Limba oscă a continuat să existe ca limbă oficială în centre urbane însemnate, cum au fost Pompei și Capua, pînă în secolul I î.e.n. Urme ale limbii

[1] *Les formes du latin dit „vulgaire". Essai de chronologie et de systématisation de l'époque augustéenne aux langues romanes*, în „Actes du Premier Congr. Fédér. Int. Assoc. Études Class.", Paris, 1951, p. 207—220.

[2] *L'époque mérovingienne. Essai de synthèse de philologie et d'histoire*, New York, 1945.

[3] *A quelle époque on a céssé de parler latin?* în „Buletin du Cange", VI, 1931.

[4] *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, ediție îngrijită, note și prefață de Al. Duțu, vol. I, Evul Mediu, București, 1968, p. 1—17.

[5] Al. ROSETTI, *I.L.R.*, ediția a patra revăzută și adăugită, I, București, 1964, p. 184.

[6] v. PISANI, *Le lingue dell'Italia antica oltre il latino*, Turin, 1953.

Scanned with OKEN Scanner

osce apar nu numai în dialectele latinești învecinate ca teritoriu cu Campania, ci și în unele limbi romanice, printre care în primul rînd italiana; cf. *it. zufolare*, fr. *siffler* < *sifilare* = lat. *sibilare* „a șuiera"; it. *scarafaggio* < < *scarafalus* = lat. *scarabeus* „gîndac"; it. *bufalo* < *bufalus* = lat. *bubalus* „bivol", în care pentru lat. ^{v}-*b*-^{v} (< I.E.*bh*) apare ^{v}-*f*-^{v}, ca în graiurile osce.

Ramón Menéndez Pidal *(Orígenes del español)* explică unele transformări fonetice din limbile ibero-romanice prin limba de origine oscă a coloniștilor romani: cf. cat. *coloma* — lat. *columba*; arag. *cama* < lat. *camba*, cu transformarea *mb* > *m (m)*, ca și în it. centr.: *Yamma* [1].

Între teritoriul latin și cel osco-umbric se vorbeau dialectele sabelice și o serie de graiuri mixte ca, de pildă, volscian, marrucin, pelinian etc.

Peninsula italică a fost ocupată și de populații neitalice, pe care le amintim aici întrucît au influențat destul de puternic limba latină.

Cei mai apropiați ca teritoriu (în nord-vest) au fost etruscii, de limbă neindo-europeană, aparținînd grupului mediteranean oriental (venit din Asia Mică) [2].

În secolele VII—V î.e.n., etruscii au format un stat puternic, cu o civilizație înaintată, care și-a extins dominația și asupra Romei [3].

Influența civilizației etrusce s-a exercitat asupra romanilor în domenii diverse: de la pictura și sculptura cu caractere realist-naturaliste[4] pînă la sistemul de irigație a terenurilor agricole, de la luptele gladiatorilor pînă la modul de numire a persoanelor prin *praenomen, nomen* (al ginții) și *cognomen*.

Pe plan lingvistic sînt de notat unele influențe mai ales în vocabular: sufixele *-enna, -inna,* cuvinte ca *Porsenna, Caecina, catena* „lanț", *culina* „bucătărie" etc..., multe toponimice (numele Romei însăși este pus în legătură cu ginta etruscă *ruma*). [5]

Prezența consoanelor aspirate în graiurile italiene din Toscana, regiune care acoperă aproximativ teritoriul vechii Etrurii, constituie o rară excepție în cadrul limbilor romanice (spre deosebire de greacă, latina a pierdut caracterul aspirat al oclusivelor) și este considerată de unii cercetători ca un vestigiu al fonetismului etrusc .[6]

În nord-vestul peninsulei, în jurul portului Genova, au trăit ligurii,populație aparținînd — după unii — grupului mediteranean de sud, care s-ar

[1] Asupra osco-umbricei vezi A. Montenegro, *Paradigmas gramaticales, inscripciones, léxico*, Madrid, 1949. G. Rohlfs combate această ipoteză, atrăgînd atenția asupra faptului că fenomenul este prezent numai într-o regiune foarte mică, vecină cu teritoriul de limbă catalană (și nu în Aragon, cum crede Menéndez Pidal), în catalană, dincolo de Pirinei (în regiunea Aquitaniei), adică acolo unde o colonizare pe bază oscă este inadmisibilă (*Actes du colloque*, București, 14—27 sept. 1959, p. 241—242); Vezi și K. Baldinger, *Die Herausbildung der Sprachräume auf der Pyrenäenhalbinsel* (Berlin, 1958), p. 47 și urm.

[2] v. L. R. Palmer, *The Latin Language*, London, 1954, p. 57

[3] v. Pericle Ducati, *Etruria antica*, I—II, Torino, 1925, și *Les Etrusques*, Paris, 1954.

[4] v. Élie Faure, *Istoria artei. Arta antică*, Ed. Meridiane, București, 1970, p. 325 și urm.

[5] v. A. Ernout, *Les éléments étrusques du vocabulaire latin*, în „Philologica", I, p. 21 și urm. (vezi și „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris", XXX, 1930, p. 82 și urm.).

[6] v. A. Castellani, *Precisazioni sulla gorgia toscana*, și Contini, *Per un 'interpretazione strutturale della considdetta „gorgia" toscana*, care resping ideea substratului etrusc, ambele în „Boletim de Filologia", XIX, 1950, p. 241—281.

fi extins din nordul Africii, prin Corsica, pînă în teritoriul Franței și Spaniei de astăzi [1].

Din limbile mediteraneene, latina a primit cuvinte care denumeau plante sau animale specifice ținuturilor Europei meridionale; unele dintre ele s-au transmis limbilor romanice: *vinum, rosa, lilium, ficus, asinus* [2].

În partea răsăriteană a Italiei de nord locuiau venetii (lat. *Veneti*), a căror limbă făcea parte, după unii, din aceeași „familie" cu dialectele italice, ramura latin-faliscă [3]. În Italia meridională trăiau populații ilirice, care au venit, desigur, din teritoriile balcanice. Ele purtau diverse numiri: messapi, iapigi etc., și vorbeau idiomuri indo-europene.

Grecii, încă din secolele VIII—VII î.e.n., întemeiază pe țărmul de sud al Peninsulei italice (coastele Campaniei și ale Apuliei) o serie de colonii, care se dezvoltă într-atîta încît ajung să formeze așa-numita *Magna Graecia*. Aici s-a vorbit mai întîi vechiul dialect ahean, apoi cel doric, originar din regiunea Spartei. Multe cuvinte latinești de origine greacă au fost împrumutate în acea perioadă, și din această cauză se deosebesc ca formă de dubletele venite mai tîrziu, din dialectul atic (ionic), pe cale cultă, mai ales după ce se extinde dominația romană în Grecia și începe să se facă simțită influența culturii eleniste: cf. *ampora*, mai vechi și *amfora; malum, -i* < μαλον și *melum* [4] „măr" < μηλον etc.

Celții [5] aparțin unuia dintre grupurile indo-europene care se apropie cel mai mult de grupul italic din punct de vedere lingvistic. După ce au ocupat teritoriul Galiei, căreia îi dau numele, galii coboară în regiunea Padului începînd din secolul al V-lea î.e.n. și ajung în anul 390 î.e.n. pînă la porțile Romei. Cuvintele de origine celtă, ca *braca, carrus*, au avut o largă circulație în latina Imperiului roman și s-au transmis multor limbi romanice: *braca* „pantaloni" > rom *(îm)brăca*, it. *brache*, fr. *braie*, prov., cat., sp., pg. *braga*, „scutec"; *carrus* „car de luptă al conducătorilor gali" > rom. *car*, it. *carro*, log. *karru*, engad. *k'ar*, fr. *char*, prov., cat., *car*, sp., pg. *carro* (vezi 2.1.2.).

1.2. Latina arhaică

După legende, istoria cetății Roma începe cu sfîrșitul secolului al VI-lea, cînd este izgonit ultimul rege etrusc Tarquinius Superbus (509 î.e.n.) și ia

[1] v. R. Menéndez Pidal, *Sobre el sustrato mediterráneo occidental*, în „Ampurias", II, 1940, și *Ligures ambroilirios en Portugal*, în „Rev. Facul. Literas", X, Lisboa, 1943.

[2] v. A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1931, p. 80.

[3] v. M. X. Beeler, *The Venetic Language*, în „Univ. of California publ. of linguistics", IV, nr. 1, Berkley-Los Angeles, 1949, p. 56—57; Hans Krahe, *Das Venetische. Seine Stellung im Kreise der verwandten Sprachen*, în „Sitzungsberichte der Heidelberger Ak. d. Wiss., Philos-Hist. Klasse", Heidelberg, 1950.

[4] *Melo*: Palladius, *Opus agriculturae* (sec. V), III, 2511, *apud* G. Rohlfs, *Sermo Vulgaris Latinus*, ed. a II-a, Tübingen, 1956.

[5] Cu ramura continentală galică.

Scanned with OKEN Scanner

ființă Republica romană, în care puterea este împărțită între doi consuli eligibili pe un an, senat și adunarea poporului.

În secolele următoare (V—IV), consolidarea și democratizarea Republicii pe plan intern sînt însoțite de lupte pentru hegemonie în Federația latină (compusă dintr-o serie de cetăți-orașe, răspîndite pe teritoriul Lațiumului), pentru supunerea Lațiumului și pentru dominația politică și economică a Romei în întreaga peninsulă (cf. cele trei războaie cu samniții între 343 și 246).

Împărțirea Lațiumului în orașe-state favorizează menținerea unor diferențieri dialectale destul de accentuate în latina din această perioadă.

După mărturiile scrise, cele mai importante graiuri vorbite pe teritoriul Lațiumului erau : graiul vorbit la Roma și în împrejurimi[1], graiul *falisc*, din cetatea Faler, situată în nord, la granița cu Etruria, și graiul cetății Praeneste, din extremitatea orientală a Lațiumului. În graiul praenestin este scrisă cea mai veche inscripție latină descoperită pînă azi : o scurtă formulă de donație, gravată pe o fibulă de aur, datînd din secolul al VI-lea î.e.n. (*Manios med fhefhaked Numasioi*[2]).

Amintim aici cîteva dintre particularitățile dialectale care au cuprins în cele din urmă întreaga limbă latină. Dialectul falisc cunoaște transformarea timpurie a lui *ai* în *e* (de pildă *pretod* — lat. *praetor*). Mai tîrziu, către secolul al II-lea î.e.n., însăși latina vorbită la Roma începe să monoftongheze pe *ae (ai)* în *e*. În dialectul praenestin *au* > *ō* (*Plotia* pentru **Plautia)*; fenomenul se regăsește în latina epocii imperiale (lat. pop. *copo* la Petronius, Caesar — *caupo* „negustor de vinuri"). Căderea consoanelor finale *m* și *s*, fenomen de mare extindere în epoca Imperiului, este bogat atestată în inscripțiile dialectale din această perioadă.

Cuvinte ca *anser* (v. lat. *hanser*), *olus* (v. lat. *holus*), cu *h* inițial dispărut, sau *casa* cu *s* simplu după vocală scurtă, *siflare*, *scrofa*, cu *f* pentru *b* latin, provin, de asemenea, din graiurile rurale[3].

1.3. Dezvoltarea aspectului literar (latina clasică)

Instaurarea Republicii[4], ridicarea Romei la rangul de cetate dominantă din punct de vedere politic și militar în Lațium și apoi în Peninsula italică în cursul secolelor al IV-lea și al III-lea î.e.n. au fixat definitiv cadrul favorabil dezvoltării graiului vorbit la Roma și împrejurimi în limbă literară.

[1] v. G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, ed. a II-a, Bologna, 1944.

[2] „Manius m-a făcut lui Numasius", vezi A. Ernout, în „Mémoires de la Société de linguistique", Paris, XIII, p. 293.

[3] v. A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1931, p. 100 și urm.

[4] Asupra elementelor de istorie socială, v. G. Gianelli — S. Mazzarino, *Tratato di storia romana*, vol. I—II, Roma, 1956,

Scanned with OKEN Scanner

Ca în orice limbă, aspectul literar se constituie pe baza unui dialect din regiunea care are supremația economică, politico-militară sau culturală. Graiul francian din jurul Parisului a comandat (începînd cu secolul al XV-lea) normele limbii literare franceze, dialectul vorbit în Castilia Veche (regiunea Burgos), pe cele ale limbii spaniole literare.

Latina literaturii beletristice nu pornește de la un aspect cu totul necultivat, ci de la o limbă în care se dezvoltase stilul politico-oratoric al senatului, al actelor oficiale, al dreptului, cu cîteva secole înainte, și care, așa cum este firesc, fusese într-o anumită măsură modelată de creațiile literaturii populare orale (cîntece de ritual religios, compuse în vechiul vers liber numit saturnin, elogii-epitafe, farse populare numite atellanae [1], după numele orașului Atella din Campania, cîntece de înmormîntare-bocete etc.).

În același timp, trebuie să avem în vedere faptul că dezvoltarea literaturii latine beletristice se desfășoară în epoca începutului expansiunii romane în bazinul Mediteranei (cf. cele trei războaie punice) și a intensificării relațiilor cu lumea și cultura elenistică. Pod între centrul Europei și Mediterana, Roma devine locul de întîlnire al unei lumi pestrițe de negustori, marinari, meșteșugari și cămătari greci sau elenizați.

Toate aceste condiții fac ca literatura greacă să devină unul dintre cele mai importante izvoare ale literaturii latine și, prin aceasta, influența limbii grecești, în special a aspectului ei literar, crește în intensitate. Conservatori, senatorii romani refuză — la început — influența culturii și limbii grecești sau cel puțin încearcă să o înveșmînteze în port roman. De aceea, în limba operelor „serioase", a tragediilor și analelor (specie de cronografe în care se însemnau cele mai importante evenimente din viața politică a Republicii), elementul elin se deghizează. Apar mai puține cuvinte împrumutate și mai multe calcuri lingvistice, sensuri noi, învecinate cu cele ale cuvintelor grecești traduse, încercări de adaptare a metricii grecești la poezia latină. Atît la Gnaeus Naevius (274—204 î.e.n.), cît și la Ennius (239—169 î.e.n.) se vădește parcă o teamă de a împrumuta direct cuvinte grecești, dar necesitățile tot mai complexe ale poeziei de a exprima nuanțe și sensuri pentru care nu exista un echivalent propriu în limba latină îi obligă să calchieze, să formeze cuvinte foarte lungi din elemente latine, după modelul compuselor grecești. Ennius folosește hexametrul grec, alături de unul dintre cele mai populare procedee lingvistice latinești: aliterația.

În schimb, limba vorbită de negustori, de clienții patricienilor, de meșteșugari sau de sclavii care circulau la Roma era împestrițată de numeroase cuvinte, întorsături de frază, formule de imprecație grecești. Faptul nu rămîne fără răsunet nici în limba literaturii.

În comedie, la Titus Maccius Plautus (254—184 î.e.n.) sau la Publius Terentius Afer (aprox. 190—159 î.e.n.), lumea acestor personaje apare în veșmîntul epocii, cu graiul ei (vorbit) și, în consecință, elementele eline se

[1] *Atellanae*-le au apărut în Etruria, legate de ritualul religios. Această formă s-a dezvoltat și la osci. Erau piese vesele, care satirizau diferite moravuri din viața țăranilor și a micilor orașe. Apăreau personaje ca: mîncăciosul, gură-cască, bătrînul prostuț, cocoșatul șiret etc.

Scanned with OKEN Scanner

întîlnesc într-o proporție mult mai mare. Mai gustată decît tragedia, pentru că reflectă pe cît se pare interesele și vederile maselor de plebei din orașe, care încep să joace un rol politic important, mai ales în epoca Gracchilor, comedia nu va întîrzia să exercite o anumită influență și asupra limbii patricienilor.

Din acest schimb complex de influențe, limba latină s-a îmbogățit cu o serie de cuvinte și sensuri, uneori chiar cu unele forme gramaticale de origine grecească.

Așadar, în secolele al III-lea și al II-lea î.e.n. are loc procesul de formare a latinei clasice. Limba scrisă atestă un stadiu de tranziție, în care elementele arhaice se împletesc cu cele populare la tot pasul.

Secolul I î.e.n., marcat printr-un eveniment de însemnătate excepțională în istoria Romei, sfîrșitul Republicii și începutul Imperiului (anul 31 î.e.n.), inaugurează epoca de aur a culturii latine.

În timpul consulatului lui Caius Iulius Caesar și mai ales în timpul domniei lui Octavian Augustus, Roma, după mărturiile anticilor, *„se transformă dintr-un oraș de cărămidă într-un oraș de marmură"* [1]." Acum se construiesc renumitul Pantheon (templu închinat zeilor ocrotitori ai gintei Iulia), mausoleul lui Augustus, Ara Pacis și atîtea alte edificii prin care se pun bazele stilului clasic roman în arhitectură și în artele plastice, îmbinare originală între elemente ale artei realiste italice și ale celei eleniste.

În aceeași perioadă, prin activitatea lui Marcus Tullius Cicero, Caius Iulius Caesar, Caius Salustius Crispus, Marcus Terentius Varro, se dezvoltă proza latinească originală. Poeți ca Titus Lucretius Carus, Caius Valerius Catullus, Publius Vergilius Maro (70—19 î.e.n.), Quintus Horatius Flaccus (65—8 î.e.n.), Publius Ovidius Naso (73 î.e.n. — 17 e.n.) desăvîrșesc și rafinează stilul beletristic al limbii latine și în același timp îmbogățesc patrimoniul literaturii universale.

Așadar, latina clasică se dezvoltă începînd din secolul al III-lea î.e.n., pe baza graiului vorbit la Roma, prin absorbirea unor elemente dialectale, sub influența literaturii și limbii grecești. Ea atinge apogeul între secolul I î.e.n. și secolul I e.n., o dată cu crearea prozei și poeziei latinești originale. Această perioadă se caracterizează printr-o prezență foarte redusă a elementelor populare în limba literară.

1.4. Extinderea limbii latine

Cuceririle romane transformă limba Romei în limbă oficială a unui vast imperiu numai în decurs de trei veacuri.

În cursul secolelor al IV-lea și al III-lea î.e.n. este supusă întreaga Peninsulă italică. Sicilia este declarată provincie romană în anul 240 î.e.n., Macedonia și Epirul în anul 168 î.e.n.

[1] Suetonius, *Augustus*, 52.

Scanned with OKEN Scanner

Iberia este cucerită la începutul secolului al II-lea î.e.n. (197). Rînd pe rînd cad sub stăpînirea romană Iliria, începînd din anul 167 î.e.n. (transformată în provincie romană în anul 59 î.e.n., ia numele de Dalmația în anul 40 î.e.n.), Africa de nord la 146 î.e.n., Galia meridională la 120 î.e.n., Galia de nord la 50 î.e.n., Noricum la 16 î.e.n., Moesia în jurul anului 15 î.e.n. Panonia este declarată provincie după anul 9, Dacia din anul 106 e.n. Deși părți integrate Imperiului roman, Grecia și Asia Mică nu interesează discuția noastră, fiindcă, datorită culturii eline, au rezistat asimilării la cultura și limba cuceritorilor.

Această extindere rapidă a limbii latine nu trebuie însă confundată cu romanizarea lingvistică integrală.

Limbă oficială a statului, administrației și armatei, latina va trebui să treacă printr-un lung proces de infiltrare din centrele urbane și militare spre așezările rurale de „vici" și „pagi".

Cercetări arheologice au dovedit că în secolul I e.n. într-un atelier de olărie din sudul Franței se vorbea încă limba galilor, iar la țară ea a continuat, cum rezultă din diverse indicii, să fie vorbită și în secolele al II-lea, al III-lea și chiar al IV-lea.

Romanizarea s-a petrecut, înainte de toate, ca un fenomen *popular*. Ea a început printr-o emigrare lentă a populației romane, izgonite de la țară, nemulțumite și pauperizate de noile stări de lucruri, produs al succeselor militare, politice și economice de care se bucurau marii latifundiari.

Emigrarea țăranilor spre alte ținuturi avea să-i transforme în soli ai civilizației și limbii latine, dincolo de granițele Peninsulei italice. Mai tîrziu, armata și statul aveau să consolideze, prin putere, prestigiul Romei și al limbii ei. „Un Marius pentru Galia de Sud, scrie N. Iorga, un Caesar pentru cea de Nord, alții pentru Peninsula iberică, un Traian pentru Dacia, au urmat linia trasă de emigranți și au adus la o realitate etnografică și culturală în stare de formațiune înaintată puterea și organizația pe care Statul singur prin victoria, cucerirea și dominația lui le poate adăuga" [1].

Oficial, primul act al operei de romanizare este legea Iulia (din anul 90 î.e.n.), prin care capătă drept de cetățenie romană orașele rămase credincioase Romei în timpul războiului aliaților (90—88 î.e.n.).

Epoca Imperiului se caracterizează printr-o politică de atragere a aristocrației din provincii în vederea unei mai bune organizări a perceperii impozitelor.

În timpul lui Vespasian (sec. I e.n.), aristocrația locală primește cetățenie romană. Înalții funcționari ai provinciilor devin cetățeni romani; unii sînt primiți chiar în ordinul cavalerilor.

Punctul culminant al acestei politici îl constituie legea lui Caracalla, *Constitutio Antoniana*, din anul 212 al e.n., prin care dreptul de cetățenie romană se extinde aproape asupra întregii populații libere din cuprinsul Imperiului.

Politica juridică dusă de împărați față de aristrocrația provincială, diversele reforme ale armatei din secolele I și al II-lea e.n. (Vespasian, în secolul I e.n.,

[1] *Istoria literaturilor romanice*, p. 4—5.

Scanned with OKEN Scanner

Septimius Severus în secolele al II-lea—al III-lea e.n.), care permit integrarea masivă a barbarilor în rîndurile legiunilor romane, schimbarea lor dintr-o regiune în alta, legăturile comerciale dintre apusul și răsăritul Imperiului, precum și dintre populația locală și castrele romane, răspîndirea creștinismului [1], toate acestea asigură un contact permanent între limba latină și limbile popoarelor cucerite, pe de o parte, și între limba Romei și întreaga limbă latină vorbită în provincii, pe de altă parte.

Stăpînirea romană se întindea, așadar, la un moment dat, mult dincolo de hotarele Romaniei europene de astăzi.

Colonizarea romană n-a avut însă pretutindeni aceeași intensitate. Unele teritorii au fost cucerite numai din interese strict economice și mai ales de apărare: acolo, colonizarea oficială — relativ tîrzie — nu a fost dublată de o romanizare spontană, populară, și, în consecință, a fost mai puțin profundă. Este cazul Insulelor Britanice, al unei părți din *Retia* (între Dunăre, Alpii Carnici, Inn și Panonia), al Panoniei (la est de Noricum, pînă la Dunăre), al regiunilor puțin întinse din estul Rinului.

În alte regiuni, purtătorii culturii și limbii romane au întîlnit și s-au lăsat cuceriți de lumea elenistă, de cultura Greciei și, mai tîrziu, a Bizanțului. Așa s-a întîmplat în Grecia, Macedonia, Asia Mică sau Egipt.

În sfîrșit, în unele locuri, romanitatea a cedat în fața numărului populațiilor migratoare: în Moesia (inferioară: Bulgaria de astăzi, dintre Dunăre și Balcani, și superioară: Serbia de odinioară) sau în Dalmația. Un fapt asemănător s-a petrecut în partea vestică a Africii de Nord, unde, după căderea Imperiului roman de apus, au stăpînit rînd pe rînd vandalii, bizantinii și arabii.

1.5. Latina populară

Modul de răspîndire a limbii latine a determinat configurarea unor trăsături specifice ale aspectului ei vorbit în provinciile Imperiului.

După W. Meyer-Lübke, E. Bourciez, Ramón Menendez Pidal ș.a., deosebirea cea mai importantă dintre latina clasică și cea populară constă în opoziția s c r i s / v o r b i t.

În gramatica sa [2], Meyer-Lübke afirmă: *„alături de limba latină scrisă, fixată în formele sale timp de secole, exista la Roma limba conversației, folosită de oamenii cultivați și în special de popor, care, o dată cu trecerea timpului și cu extensiunea latinei, s-a îndepărtat din ce în ce mai mult de limba scrisă“.*

[1] După ivirea creștinismului, latina populară primește un sprijin puternic de la biserică, deoarece devine limba ei oficială. Scriitorii creștini, chiar cînd erau oameni de mare cultură, întrebuințau elemente populare în operele lor, fiindcă se adresau maselor. Eugen Lerch („Archivum romanicum“, XXIV, 1940, p. 166 și urm.), consideră chiar că ceea ce se atribuie latinei populare aparține adesea latinei ecleziastice (aceasta este, în unele privințe, tot „populară“).

[2] v. *Grammaire des langues romanes*, Paris, 1890, I, p. 6.

Scanned with OKEN Scanner

MENÉNDEZ PIDAL, în *Manualul de gramática histórica española*, ed. 1958, pune totdeauna termenul *hablado* „vorbit" alături de *latín vulgar* (vezi, de exemplu, p. 2) [1].

Pentru cei care consideră caracterul vorbit ca esențial, latina populară este mai veche decît latina literară (R. M. PIDAL, *op. cit*, p. 3). Într-adevăr, aspectul vorbit a apărut o dată cu formarea limbii latine și a continuat să existe ca unică formă de realizare a comunicării lingvistice pînă la apariția scrisului. Accepția aceasta nu este greșită, dar este incompletă și creează posibilitatea confuziei între latina arhaică și cea vorbită în epoca Imperiului, precum și între latina populară vorbită de oameni puțin cultivați și aspectul vorbit în școală, senat sau în cercurile oamenilor de cultură.

Pentru alți lingviști, latina populară se definește ca un aspect opus atît latinei clasice, cît și aspectelor dialectale sau argotice. Prima dată, ipoteza aceasta apare la EMIL SEELMAN [2]: *„In diferitele domenii ale limbii trebuie să deosebim trei mari cercuri, trei sfere de particularități lingvistice: limba curat artistică sau scrisă (Kunst-oder Schriftsprache), limba cotidiană sau populară (Umgangs-oder allgemeine Volksprache) și limba vulgară (Vulgär-oder Pöbelsprache)"*.

Mai clar, distincția dintre cele trei categorii de aspecte apare la C. H. GRANDGENT (*Introducere în latina vulgară*, trad. rom., Cluj, 1958, p. 13): *„Ceea ce numim astăzi latina populară este limba claselor mijlocii, așa cum s-a dezvoltat din vechea latină clasică. Această limbă e distinctă de expresia cu îngrijire șlefuită a societății culte, distinctă de dialectul neîngrijit al celor de la țară, de argoul mahalalelor, deși este influențată de toate acestea"* [3].

Așadar, deosebirea fundamentală dintre latina populară și cea clasică nu se bazează numai pe opoziția *vorbit/scris*, ci izvorăște și din deosebirile dintre gradele de cultură ale vorbitorilor, din împrejurările diferite în care se realizează fiecare: latina populară cuprindea sfera familiei, a conversației curente, era vorbită de păturile mijlocii; cea clasică se vorbea în senat, la școală, în politică etc.

În această lumină apar explicabile unele corespondențe dintre aspectul arhaic, el însuși vorbit, în mare majoritate, de oameni cu un grad de cultură mijlocie, în cadrul familiei, al conversației curente, și latina populară din primele secole ale erei noastre.

Caracterul expresiv, neglijența în pronunțare, lipsa de afectare, atenția mai slabă la „normele" gramaticale, iată cîteva dintre trăsăturile comune latinei arhaice și celei populare care s-au manifestat prin efecte identice, ca, de pildă, căderea consoanelor finale *-m*, *-s*, *-t*, preferința pentru diminutive, cuvinte cu o încărcătură afectivă sporită etc.

Datorită corespondențelor numeroase dintre aspectul popular și alte aspecte (arhaic, argotic, dialectal) ale latinei, datorită evoluției diferite după epoci, care au generat deosebirile față de latina clasică, A. Meillet considera latina

[1] cf. și E. BOURCIEZ, *Eléments*, ed. a IV-a, Paris, 1946, p. 32.
[2] v. *Die Aussprache des Latein, Heilbronn*, 1885, p. 8.
[3] Aceeași idee apare și la MEYER-LÜBKE, *Die lateinische Sprache in den romanischen Ländern*, în „Grundriss", I, ed. a II-a, p. 463—464.

Scanned with OKEN Scanner

populară ca „un ansamblu de tendințe care s-au realizat în grade diferite după condiția și educația diferitelor subiecte vorbitoare (după clasele sociale), după timp și loc" [1]. La fel R. L. PALMER [2] și AL. ROSETTI [3].

Într-adevăr, deosebirile dintre latina clasică și unele trăsături romanice comune au origini foarte variate și afirmația că latina populară este limba vorbită de majoritatea claselor mijlocii pare insuficientă pentru caracterizarea ei. Să ne oprim asupra lor.

O serie de fenomene, inovații latinești, care interesează evoluția idiomurilor romanice își au originea în aspectele dialectale ale limbii latine. De pildă trecerea lui *ae* la ɛ începe în jurul Romei încă din secolul al II-lea î.e.n. (cf. corespondența cu dialectul falisc). După unii cercetători, ștergerea opozițiilor fonologice bazate pe cantitatea vocalelor pornește din centrul Italiei și are la bază substratul osco-umbric (LAUSBERG, în „Romanische Forschungen", LX, p. 297, și XLI, p. 130) (vezi discuția din § 5.2.1.).

Altă serie de fenomene „romanice" încep să se manifeste încă din latina arhaică și continuă să acționeze neîntrerupt, cuprinzînd și latina clasică: *qu* > *c* (cf. lat.arh. *quom* > lat.cl. *cum*; lat.cl. *equus* > lat.pop. *ecus*, *Ap. Pr.*).

Nu toate inovațiile latinești s-au răspîndit în întreaga Romanie. De pildă, în răsăritul Imperiului *s̃* nu se confundă cu *o*, ca în regiunile de apus, ci cu *ũ*.

Latina din epoca imperială a fost transplantată în condiții politice, sociale, economice, culturale și lingvistice foarte variate de la o provincie la alta. Aproape toate popoarele supuse de Roma, cu excepția oscilor și umbrilor, vorbeau limbi diferite de latină.

Faptele acestea, împreună cu cele amintite mai sus, au contribuit, pe de o parte, la accelerarea ritmului de regularizare a structurii gramaticale latine, iar, pe de alta, la introducerea unor elemente specifice provinciale din limbile popoarelor cu care romanii și apoi populațiile romanizate au venit în contact.

Totalitatea influențelor din limba populațiilor care au adoptat limba latină în diversele provincii ale Imperiului roman alcătuiește substratul viitoarelor limbi romanice. Aceste influențe se manifestă îndeosebi în structura fonologică, dat fiind că aspectul sonor (latura expresiei lingvistice) evoluează mai repede, este mai ușor atacabil, în special atunci cînd baza de articulație și de audiție a popoarelor cucerite prezintă deosebiri importante față de limba cuceritorilor.

După M. KŘEPINSKY [4] acțiunea substratului ar fi fost atît de puternică, încît se poate vorbi de apariția fiecărui idiom romanic din momentul cuceririi și romanizării respective. Acest lingvist exagerează mult rolul substratului și desconsideră evoluția internă a limbii latine. Apariția unor trăsături

[1] *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1933, p. 239.
[2] *The Latin Language*, London, 1964, p. 149.
[3] v. *I.L.R.*, I, p. 56; vezi și H. MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 49.
[4] v. M. KŘEPINSKY, *La naissance des langues romanes et l'existence d'une période de leur évolution commune (latin vulgaire, période romane)*, în „Romanica", II, Praga, 1958.

Scanned with OKEN Scanner

fonetice și lexicale distincte pe care își bazează el argumentarea nu pot anunța existența unor noi limbi, ci procesul de formare a unor dialecte provinciale. Cît timp se păstrează unitatea economică, politică și administrativă a Imperiului, dialectele primesc influențe constante de la centru, fapt care asigură o unitate relativă în inovații pe întregul teritoriu de limbă latină.

Cu toate că îngloba elemente atît de variate trăsături arhaice, numeroase împrumuturi grecești, provincialisme, particularități argotice, inovații provenite din evoluția internă a limbii latine), latina populară a avut, după majoritatea cercetătorilor ei, un aspect unitar. [1]

Ca limbă oficială, latina provincială se conforma aspectului ei de la Roma, grație existenței legăturilor dintre provincii și capitala Imperiului, care asigurau o iradiație permanentă de la centru spre periferie și, prin aceasta, o unitate relativă în ceea ce privește inovațiile. Mărturie stau inscripțiile latinești în care se găsesc numai rareori fenomene lingvistice specifice unei anumite regiuni. Încercările de a stabili, cu ajutorul inscripțiilor, caracterele latinei dintr-o provincie dată, de a descoperi elemente care să anunțe evoluția particulară a limbii romanice respective au rămas infructuoase [2]. Astfel, în inscripții din regiunea Romei apare proteza lui *i* la cuvintele cu *s* impur inițial (*isperabi* — C.I.L., X, 8189; *iscola* — C.I.L., V, 32965). Dar italiana nu a generalizat această proteză, în aceeași măsură cu franceza și spaniola.

Exagerînd caracterul unitar al latinei populare, romaniști ca G. Mohl sau A. Philippide au identificat-o cu latina comună, care, în condițiile de viață din Imperiul roman, a evoluat liber, mai repede, și astfel s-a depărtat de stadiul mai vechi, fixat prin scrierile latinești clasice.

Părerea lor se întemeiază pe faptul că ambele aspecte aparțin aceleiași limbi și că în provincii a fost transplantată atît limba latină literară (prin școli, înalți funcționari din administrație), cît și cea populară (prin armată, comerț).

Totuși, aspectul literar continuă să existe alături de cel familiar — cotidian. Faptul acesta ne împiedică să punem semnul echivalenței între aspectele provinciale și limba latină comună. [3]

[1] Cu privire la unitatea latinei vorbite în Imperiul roman s-au purtat discuții numeroase (vezi Mario Roques, în „Romania", XXIX, 1901, p. 275; XXXII, 1904, p. 311; J. Marouzeau, în „REL", 35, 1957, p. 473; K. Vossler, *Einführung ins Vulgärlatein*, München, 1953, p. 4; O. Densusianu, în „HLR" I, p. 41; A. Meillet, *Esquisse*, p. 229); vezi Veikko Väänänen, *Unità del latino: realtà o illusione*, în „Annali", V, Istituto Universitario Orientale, Napoli, 1963, p. 63 și urm.

[2] v. B. Malmberg, *Actes du colloque*, p. 252.

[3] Materialul latinesc popular, cules din inscripții, glosare, lucrări gramaticale etc., a fost prelucrat de C. H. Grandgent, *An Introduction to Vulgar Latin*, Boston, 1907 (trad. ital. de N. Maccarrone, Milano, 1914 și span. de F. de B. Moll, Madrid, 1929). Alte lucrări privitoare la latina populară: M. V. Serghievski, *Problema dialektalnosti vulgarnoi latîni dannîii romanskogo iazîkoznaniia* (în „Vestnik Moskovskogo Universiteta", nr. 1, 1946); C. Battisti, *Avviamento allo studio del latino volgare*, Bari, 1949; Christine Mohrmann, *Latin vulgaire, Latin des chrétiens*, Paris, 1952; Karl Vossler, *Einführung ins Vulgärlatein*, München, 1953; M. S. Gurîceva, *Narodnaia latîn*, Moskva, 1959; V. Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*,

Scanned with OKEN Scanner

Contradicțiile economice și politice duc, în cele din urmă, la destrămarea Imperiului și la dispariția oficială a stăpînirii romane (la 476 în Imperiul de apus, la 610 în cel de răsărit) [1]. O dată cu aceasta, elementele unificatoare ale limbii latine populare (adică administrația, armata, școala) își pierd tot mai mult forța, în schimb cele diversificatoare se înmulțesc și se întăresc. Astfel, deosebirile existente în latina vorbită de la o provincie la alta a Imperiului devin tot mai mari, pînă cînd locul ei îl iau limbile romanice. Existența limbii latine populare se întinde, după aprecierile specialiștilor, de-a lungul unui interval de aproximativ 800 de ani (200 î.e.n. [2] — 600 e.n. [3]).

Înainte de a sfîrși cu aceste considerații generale, trebuie să arătăm că latina populară nu este, cum s-ar putea crede, același lucru cu latina medievală. Aceasta din urmă a fost cu precădere un aspect scris, în evul mediu, de către oameni care cunoșteau latina din cărți, stăpîneau mai mult ori mai puțin bine gramatica și vocabularul latinei clasice, și, de aceea, se lăsau influențați de limba romanică vorbită de ei. Din această cauză, latina medievală diferă relativ mult de la o provincie la alta. [4]

Așadar, din punct de vedere cronologic, latina medievală sau „medie" — cf. germ. *mittellatein (isch)* — coincide aproape cu faza inițială a limbilor romanice, urmează, adică, latinei populare și continuă multă vreme după aceea [5].

În timpul lui Carol cel Mare, cînd are loc un fel de renaștere culturală, latina medievală face progrese sub raportul corectitudinii grație cunoașterii mai adînci a latinei clasice.

Influențată adesea de forma vie romanică, latina scrisă din evul mediu a influențat, la rîndul ei, alături de latina clasică din operele de valoare universală, limbile literare romanice și uneori chiar limbi neromanice, ca, de pildă, germana sau engleza.

nouvelle édition revue et augmentée, Berlin, 1959; M. Mihăescu, *L.P.D.*,, București, 1960; S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961; A. Stefenelli, *Die Volksprache im Werk des Petron*, Wien-Stuttgart, 1962; V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1963.

De adăugat culegerile de texte: G. Rohlfs, *Sermo vulgaris latinus*, Halle/Saale, 1951. Manuel C. Díaz y Díaz, *Antología del latín vulgar*, Madrid, 1960; cf. și A. Meillet, *Esquisse...*, p. 191.

[1] Acesta din urmă a continuat să existe pînă în 1453, dar, începînd din anul 610 a încetat și formal de a mai fi Imperiu roman (a devenit bizantin, iar limba latină a fost înlocuită prin cea greacă în afacerile publice, în biserică etc.). V. J. Calmette, *L'effondrement d'un empire et la naissance d'une Europe*, Paris, 1941; F. Lot, *La fin du monde antique et le début du moyen âge*, ed. a II-a, Paris, 1951.

[2] Latina s-a vorbit multe secole și înainte de această dată, dar nu avea caracterul limbii latine populare care ne interesează direct în expunerea noastră.

[3] În Galia, criza latinei vorbite pare să se fi extins din anul 600—pînă la sfîrșitul secolului al VIII-lea (Chr. Mohrmann, *Les formes du latin dit „vulgaire". Essai de chronologie et de systématisation de l'époque augustéenne aux langues romanes*, în „Actes du Premier Congr. Fédér. Int. Assoc. Études Class.", Paris, 1951, p. 207—220).

[4] Să se compare limba „slavonă", folosită la noi pe vremuri, al cărei aspect lexical și chiar gramatical varia, de la o regiune la alta, după limba slavă cunoscută mai bine în principatul respectiv (redacția sîrbă, croată etc.).

[5] cf. K. Strecker, *Introduction à l'étude du latin médiéval*, Lille-Genève, 1948.

În vocabularul limbilor romanice occidentale apar de timpuriu împrumuturi latinești culte, printre care multe dublete ale cuvintelor transmise direct (cf. fr. *cause* „cauză" și *chose* „lucru", sp. *causa*, it. *cosa*) sau forme refăcute după model latinesc (cf. fr. mod. *honorer* și v. fr. *ondrer*; sp. *honorario* și *honrar*, v. sp. *hondrar*).

1.6. Romania

În pofida impulsurilor și condițiilor favorabile diversificării, deosebirile dintre limbile romanice nu au devenit suficient de accentuate pentru a nu putea vorbi de existența unei continuități lingvistice romanice.

Sprijinindu-se pe prestigiul cultural al Romei, romanizarea a creat o comunitate de conștiință care nu s-a sfărîmat niciodată.

„În momentul cînd, prin veacul al IV-lea și al V-lea", scrie N. IORGA, barbarii germanici, uralo-altaici, slavi rup zăgazul cel vechi, care-i opresc cu succes atîta vreme, ei întîmpină o întreagă lume romanică, a cărei forță de rezistență venea mai mult din spontaneitatea cu care fusese creată decît prin concursul și protecțiunea pe care i-o dădea Statul, care pînă atunci o acoperise cu umbra sa" [1].

Legătura spirituală cu puterea oficială a Statului roman devenise artificială și din ce în ce mai puțin dorită din pricina antagonismelor de interese economice. Așa se explică probabil faptul că populațiile romanizate au acceptat noile forme de organizare statală pe care le-au impus slavii sau germanicii. Dar, în această „dezertare față de puterea veche, în această acceptare față de puterea nouă, rămînea o opoziție. Pentru a o nota servea cuvîntul *roman*" [2].

În secolul al V-lea, la poetul Fortunatus, *Romania*, se opune, pare-se pentru prima oară, în totalitatea ei, neromanilor: *barbaries* [3]. Mai apoi, în fiecare regiune, cuvîntul *roman* a marcat opoziția față de cuceritorii neromani.

Pe teritoriul galo-romanic, *li roman* a fost numele limbii latine în noua ei formă, opunîndu-se dialectului franco-renan (thiotisca), așa cum dovedește textul jurămintelor de la Strasbourg [4]. În Balcani, s-a vorbit românește, în opoziție cu limba hunilor, a germanicilor sau slavilor.

[1] N. Iorga, *Istoria literaturilor romanice*, p. 5.

[2] *Ibidem*, p. 4.

[3] *Ibidem*.

[4] v. P. RAJNA, *Le origini dell'epopea francese*, Firenze, 1884 (1956), p. 326—328. Pentru întreaga chestiune, pentru modul cum au apărut denumirile de roman, Romania, romanic, vezi C. TAGLIAVINI, *Le origini delle lingue romanze*, IV editione, Bologna, 1964—p. 129; G. KOLL,, *Lingua latina, lingua roman(ic)a und die Bezeichnungen für die romanischen Vulgärsprachen*, în „Estudis románics", VI, 1957—1958, și RUGGERO M. RUGGIERI, *Romanità e romanicità*, în „Acta Philologica Societas Academica Dacoromana", V, Romae, 1966, p. 117—125.

Scanned with OKEN Scanner

Limba italienilor, în contact mai puțin intens cu populații neromanice, s-a numit pur și simplu *il volgare*. În munții Reției, oamenii și-au spus simplu *ladini* sau *rumunși* [1], fără nici o grijă de a se deosebi de romanii Romei.

Mai tîrziu, Fr. Raynouard avea să-și intituleze lucrarea sa referitoare la vechea limbă provensală *Lexique roman* [2], conform unei opinii în care nu mai crede nimeni astăzi, după care, provensala a constituit o trăsătură de unire, o limbă intermediară, între latină și limbile romanice.

Astăzi, cuvîntul *Romania* a devenit numele întregului teritoriu pe care se vorbesc limbile neolatine.

[1] Carlo Battisti crede că *romauntsh, rumantsh,* nu vine din lat. t. *romanice,* ci este traducerea lui *romanisch,* nume cu care elveții germani au denumit totdeauna pe „Welschen-ii" din Confederația helvetică (*apud* Ruggero M. Ruggieri, *ibidem,* p. 119). Dar aceasta nu înseamnă tocmai faptul că populația în discuție s-a opus ca „romană" străinilor?

[2] v. François Raynouard, *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours comparée avec les autres langues de l'Europe latine,* I—VI, Paris 1838—44. Vezi critica acestei concepții în Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode,* București, 1962, p. 13.

Scanned with OKEN Scanner

2. Principalele elemente nelatine care au contribuit la scindarea romanității

2.1. Elementul autohton

Dacă arheologii au reușit să scoată la lumină prețioase tezaure de cultură materială și artistică, mărturii ale unor civilizații care au înflorit mult înainte de venirea romanilor, informațiile privitoare la limba populațiilor cucerite și asimilate de latinitate sînt în general destul de palide [1]. Despre limba populațiilor iberice, de pildă, se știe atît de puțin încît romaniștii au ajuns să vorbească despre ea în termeni mai mult poetici decît științifici („enigma spaniolă")[2].

2.1.1. Iberii

Cucerirea Iberiei începe cu victoria Romei în cel de-al doilea război punic (201 î.e.n.). Latinizarea pornește din sud, din Boetica, părăsită de cartaginezi, se extinde spre nord-est, în provincia Tarraconensis, mai apoi spre nord-vest, spre Lusitania (unde populația locală, sub comanda lui Viriathus, reușește să înfrîngă, către mijlocul secolului al II-lea, armatele romane)

[1] Lingvistul italian GRAZIADIO ISAIA ASCOLI a aplicat pentru prima dată teoria substratului la domeniul romanic (v. *Über die etnologischen Gründe der Umgestaltung der Sprachen* — Congrès des Etudes Orientales, Berlin, 1880, în „Kongresrechnende", Bd. 2, p. 279 și urm.; vezi și *I motivi etnologici nelle transformazioni del linguaggio. Una lettera glottologica*, în „Riv. di Fil. e d'istor. class.", 10, 1882, p. 13—53); cf. și „Archivio glottologico italiano", 8, p. 124 și urm., și 10, p. 2 și urm.; vezi mai recent W. von WARTBURG, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Berna, 1950.

[2] v. Elcock, *The Romance Languages*,. p. 173.

Scanned with OKEN Scanner

și Gallaecia. Cuceririle din Tarraco, de-a lungul Ebrului au mers și mai încet — de-abia în 133 e.n. capitulează Numantia. În Cantabria, romanii se impun în timpul domniei lui Augustus. [1]

Popoarele autohtone sînt cunoscute sub numele de iberi, amestecați într-o proporție destul de redusă (spre vest) cu celții.

În secolul trecut se considera (W. von Humbold și Hugo Schuchardt) că iberii, veniți la început din Africa, s-ar fi retras în colțul nord-vestic al Pirineilor și ar fi supraviețuit ca *basci*, pînă astăzi. Este adevărat că există multe afinități lingvistice între elementele spaniole atribuite substratului și limba bascilor, dar descoperirile arheologice conduc la ideea că bascii și iberii reprezintă două culturi diferite, iar tipul etnic basc nu pare a fi asemănător cu cel african.

În ultima vreme, își face tot mai mult loc ideea înrudirii bascilor și iberilor cu popoarele caucaziene. A. Tovar[2] descoperă asemănări morfologice între unele limbi caucaziene și bască. Grecii denumeau prin termenul *iberi* popoarele din Caucaz (există și o provincie, Iviria, care se poate recunoaște și în numele cărturarului român Antim Ivireanul). S-ar putea, așadar, ca bascii și iberii să reprezinte două ramuri caucaziene, venite, în epoci diferite [3], în peninsula căreia ultimii i-au dat numele.

Dacă în privința cuvintelor iberice intrate în limbile iberoromanice există mereu discuții și contraziceri (de pildă, sp. *izquierdo* „stîng", port. *esquerdo*, cat. *esquerre*, prov. *esquer*, gascon. *esquerr* — care au înlocuit pe lat. *sinister* — corespund cuvîntului basc *ezker(r)*, dar etimonul lor e considerat preiberic; *parămus* „șes" e celt-iberic; *vaica* „pămînt fertil" — cf. cast. *vega* „țărm nisipos" — apare în dicționarul lui Meyer-Lübke ca basc, deși la indice e dat ca iberic), dispariția lui *f* — (< *h*: *formosus* > *hermoso*) este considerată de majoritatea romaniștilor ca un produs al substratului.

Cercetînd textele tîrzii, R. Menéndez Pidal dă o descriere completă a modului în care s-a extins fenomenul *f* > *h*, din nord, din vecinătatea teritoriului basc, spre celelalte regiuni de limbă spaniolă [4]. La aceasta se adaugă și faptul că, în cuvintele latine împrumutate, basca înlocuiește pe *f* cu *p* (lat. *festa* — basc. *pesta*). Se pare așadar că, cel puțin în perioada contactelor cu latina, atît bascii cît și iberii au manifestat o anumită incapacitate de a pronunța pe *f*, poate datorită faptului că acesta nu exista în sistemul lor lingvistic.

[1] Asupra latinei din Iberia v. A. Carnoy, *Le latin d'Espagne d'après les inscriptions, 1906*; *Fr. Jungemann, La Teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances y gascones*, Madrid, 1956; K. Baldinger, *Herausbildung der Sprachräume auf der Pyrenaenhalbinsel*, Berlin, 1958.

[2] v. *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*, Buenos Aires, 1949; *La lengua vasca* Monografías, Vascongadas, 2, San Sebastán, 1950.

[3] v. W.D. Elcock, *The Romance Languages*, London, 1960, p. 175.

[4] v. *Orígenes del español* ..., p. 198—233; vezi și John Orr, F > h phénomène ibère ou roman? în RLR., XII, 1936; p. 10—35. Însuși B. Malmberg, care a prezentat evoluția lui *f* în spaniolă pornind de la configurația sistemului fonematic în epoca veche (vezi 5.4.2.2.1), consideră că este vorba mai mult de o *descriere* decît de o *explicație fonologică*.

Scanned with OKEN Scanner

2.1.2. Celții

Începînd de la sfîrșitul secolului al IV-lea, romanii cuceresc rînd pe rînd centrele galice de pe teritoriul Peninsulei italice (capitala galilor, Mediolanum, actualul Milan, cade în 222 î.e.n.; apoi, devin colonii latine Placentia, Cremona — 218 î.e.n., Bononia, Parma) și ajung la Alpi. Acest teritoriu a fost numit Gallia Cisalpina (vezi dialectele galo-italice, § 3.2.1). Din perioada cisalpină datează cuvinte ca *braca* — cf. v. fr. *brais* „pantaloni"; *alauda* — cf. fr. *alouette*; *camisia, carrum, cambiare* (care a înlocuit pe lat. *mutare* etc.), care s-au transmis mai multor limbi romanice (unele dintre aceste cuvinte sînt atestate timpuriu și în texte latine).

Spre sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n., romanii, chemați, după unii istorici, de către coloniile grecești din sudul Galiei împotriva incursiunilor ligurilor (astrizii) și celților, înființează colonia Narbo și, mai apoi, după ce ajung pînă în regiunea Munților Arverni, întemeiază *Gallia Narbonensis*. În anii următori, înaintează spre nord și vest și astfel ia naștere *Provincia* (al cărui nume va deveni mai tîrziu *Provence*).

În secolul I î.e.n., răscoalele aeduilor, incursiunile germanice, mișcările triburilor belgice conduse de Ambiorix (54 î.e.n.), luptele de guerilă ale populațiilor din Arverni, conduse de Vercingetorix, care hărțuiesc necontenit armatele romane, toate acestea hotărăsc pe romani să încredințeze lui Caesar misiunea de a cuceri și romaniza Galia de dincolo de Alpi (Gallia Transalpina). După lupte grele, Caesar reușește să învingă și să supună pe gali, în anul 52 î.e.n.

Procesul de romanizare a Galiei poartă, în linii mari, trăsăturile prezente în orice provincie romană. Cultura celților pare a fi ajuns însă la un stadiu de evoluție superior celei iberice. Civilizația din coloniile grecești de pe coasta Mediteranei contribuise și ea la întreținerea unui climat cultural deosebit. În principalele centre urbane indigene, romanii au înființat școli pentru fiii nobililor celți (la Narbonne, Arles, Toulouse, Bordeaux, Lyon). De aceea, între latina literară și aspectul popular au apărut diferențieri mai puțin nete. În sudul Galiei, influența latinei clasice a fost mai directă,mai cuprinzătoare. Contactul cu Roma era asigurat de drumurile naturale pe care romanii le-au refăcut și consolidat. Cetatea Lugudunum (Lyon) devine, prin poziția sa centrală, un punct important al Galiei romanizate.

În timpul lui Augustus, Galia se împarte în trei provincii: *Aquitania* (în sud-vest), *Belgica* în nord și *Lugudunum* între ele. Celții din ariile îndepărtate (Britania) suportă și ei, evident cu mai puțină intensitate, influența culturii romane.

La formarea limbilor franceză și provensală, galii au avut, se pare, o contribuție însemnată. Tendința de anteriorizare a vocalelor (dezvoltarea seriei labialelor anterioare: *ü, ö, oe* [1]), sonorizarea consoanelor surde

[1] G. Rohlfs consideră că trecerea lui *ū* la *ü* nu poate fi atribuită substratului celtic deoarece nu s-a putut produce mai devreme de secolele VII—VIII; noul sunet nu putea fi prea răspîndit în sudul Franței, în epoca lui Carol cel Mare, deoarece catalana, care s-a desprins de provensală în această epocă, nu-l cunoaște, iar, în Italia, *ü* nu pare să fi apărut înainte de invazia

Scanned with OKEN Scanner

intervocalice [1], tratamentul lui *ct* ca *it* (cf. și portug. *lt* > *it*) rămîn trăsături caracteristice ariei de răspîndire a galilor, cu toate încercările de a le explica prin fenomene legate strict de aspectul structurii fonematice latinești.

Contribuția celților la formarea lexicului limbilor galo-romanice atinge domenii variate, de la cultivarea pămîntului (*soc* „fierul plugului", *lande* „pămînt nisipos", *raie* „brazdă", *arpent* „măsură de suprafață") [2], nume de plante (fr. *la bruyère, l'aune, la fraise des bois*) [3], industria meșteșugărească (comp. fr. *charpentier*, prov. *carpentier* [> it. *carpentiere*, sp. *carpinteiro*] — cu normand *carpentier* [> engl. *carpenter*]), prepararea berei (v. fr. *cervoise*, prov. *cerveza; brais* „malț" și *brasser*, de unde *brasserie;* fr. *tonneau*, derivat din *tonne*; fr. *douve* „doagă"), pînă la organizarea socială (fr. *vassal*). Toponimicele terminate în *dunum (Lugudunum, Virodunum* > fr. *Verdun;* sp. *Navardier* în *Aragon)* sau cele terminate în *-briga* (extinse mai ales în Spania și Portugalia; cf. pg. Coimbra < **Conimbriga*), cu toată forma lor latinizată, ne trimit la cuvinte celtice care însemnau „cetate".

2.1.3. Dacii

Particularitățile lingvistice ale elementelor atribuite limbilor vechilor populații autohtone din Balcani ne descoperă trei mari arii:

(1) *aria tracă* (din nordul Greciei și pînă pe versantul nordic al Munților Balcani); (2) aria iliră (nord-estul Mării Adriatice) [4] și (3) *aria daco-moesiană* (vechea Dacie, cele două Moesii și, după unii, Dardania) [5]. Din punct de vedere lingvistic, substratul limbii române aparține ariei daco-moesiene. [6]

longobarzilor (*Actes du colloque*, p. 241). Iorgu Iordan consideră că tendințele lingvistice, indiferent de natura lor, nu au granițe fixe pentru a se manifesta și că acțiunea substratului este lentă și poate să-și facă loc mult timp după cucerirea provinciei respective, pe măsură ce întreaga populație (inclusiv cea rurală) învață latina. Atît trecerea lui *u* la *ü* cît și a lui *a* la ɛ s-ar datora tendinței de articulare în partea anterioară a palatului, caracteristică celților, tendință care se observă și astăzi în franceza pariziană, unde *a* se pronunță palatal (*Actes du colloque*, p. 289) (vezi mai departe § 3.2.3.2.). Contribuția totală a celților în lexicul francez (implicit cuvintele păstrate numai dialectal) se ridică la circa 180 de cuvinte: W. von Wartburg, *Französiches etymologisches Wörterbuch*, Bonn-Leipzig-Bâle, 1922; *Évolution et structure de la langue française*, ed. a V-a, Berna, 1958.

[1] v. André Martinet, *La lénition en celtique et les consonnes du roman occidental, Economie des changements phonétiques*, Berna, 1955, p. 257 și urm. (vezi mai departe § 3.3.3.1.).

[2] v. G. Dottin, *La langue gauloise*, Paris, 1920.

[3] v. G. Rohlfs, *Actes du colloque*, p. 244.

[4] După C. Poghirc, termenul iliric este o noțiune mai mult geografică și istorică decît lingvistică. Contrarietatea concluziilor despre limba iliră (limbă „centum" după H. Krahe, „satəm" pentru A. Meyer și I. I. Russu) arată că e vorba de un material lingvistic eterogen. Nu putem trece însă peste faptul că trăsăturile acestui grup lingvistic diferă de cele ale celorlalte arii (Acad. R. S. Române, *I.L.R.*, II, București, 1969, p. 313).

[5] În Dacia existau și insule de limbi nedace: agatirși, sciți.

[6] Întrucît manualul de față se adresează în primul rînd studenților Facultăților de Limba și literatura română, care urmează un curs de „Istoria limbii române", nu am considerat necesar să acordăm o mai mare extindere substratului dac.

Scanned with OKEN Scanner

Dacă bogăția materială și artistică a dacilor — ieșită la iveală prin săpăturile arheologice care se efectuează pe teritoriul țării noastre într-un ritm accelerat — ne oferă date din ce în ce mai complete asupra caracterului original al civilizației populațiilor care locuiau aci înainte de venirea romanilor, limba ne este încă prea puțin cunoscută.

Acum 10 ani, în ruinele Sarmizegetusei s-au găsit cîteva inscripții cu caractere grecești, constituite din păcate numai din consoane, fapt care le face greu de descifrat. Printre ele, pe un vas dezgropat, se află și formula *Decebalus per Scorilo*, care a fost interpretată ca „Decebal, fiul lui Scorilo" (*per* ar corespunde lat. *puer*), probabil un calc după construcțiile latinești de tipul *Trajanus filius Nervae*. Toponimia și onomastica dacă sînt mai bogat ilustrate mai ales prin atestările din textele grecești și latine ale epocii [1].

Izvorul cel mai bogat pentru cunoașterea elementelor de substrat ale limbii române îl constituie însă comparația cu alte limbi vechi balcanice, printre care un loc de seamă îl ocupă albaneza. Considerată multă vreme ca o continuatoare a vechii limbi ilire, [2] albaneza trezește încă discuții contradictorii privind originea ei (albaneza se vorbea pe un teritoriu mai întins decît granițele actualei Albanii; la nord-est ajungea să se învecineze cu teritoriul de limbă romanică).

Limba latină, în forma ei nouă, se vorbea pe un teritoriu întins atît la nordul cît și la sudul Dunării, în sud-vestul Bulgariei, în Banat, Ardeal, Oltenia, adică în provinciile Moesia superioară și inferioară, Dacia și Panonia inferioară.

Unele cuvinte românești care nu pot fi explicate prin limbi cunoscute seamănă cu cele albaneze; ele pot fi însă tot atît de bine atribuite unui fond comun, daco-ilir (unele dintre ele, unui fond indo-european), cît și interinfluențelor dintre cele două limbi. [3]

Influențele dace care se pot descoperi prin asemănările cu albaneza se ridică la un număr relativ mare de cuvinte (circa 80); domeniile sînt foarte variate, caracteristice în special vieții familiare: nume de rudenie (*moș* — alb. *mosh*), părți ale corpului (*ceafă*- alb. *kiafë*, *buză* — alb. *buzë*; *grumaz* — alb. *grumas*), plante (*mugure* — alb. *mugull*; *ghimpe* — alb. *gjemb*; *mazăre* — alb. *modhullë*), animale (*barză* — alb. *bardh*(*ă*)). Fiecare din aceste cuvinte produce circa patru derivate (un cuvînt latin, trei derivate, iar unul slav, aproximativ două derivate). Faptul vine în sprijinul ipotezei care atribuie cuvintelor care au corespondent în albaneză cel mai mare grad de vechime [4].

Din materialul lingvistic atestat sau reconstruit, s-au putut desprinde și unele aspecte ale influenței dace în fonetică (apariția vocalei /ə/ — vezi

[1] *Glosele dace* conțin circa 60 de nume de plante, menționate în două tratate de botanică medicinală, unul aparținînd lui Pedanios Dioscorides (sec. I e.n.), celălalt, operă a unui anonim de la sfîrșitul secolului III e.n.; v. D. Detschew *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957, p. 541—565; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959, p. 43—47.

[2] v. G. Meyer, Fr. Miklosich, O. Densusianu (*I.L.R.*, I, p. 26).

[3] După unii ar fi de origine tracă sau chiar daco-moesiană (B. P. Hasdeu; Vl. Georgiev, *Lingvistica balcanică și limba română*, București, 1968.

[4] A se vedea D. Macrea, *Actes du colloque*, p. 290—292.

Scanned with OKEN Scanner

§ 5.2.3.2; a consoanei *h* -vezi § 5.3.4.2.5.; tratamentul lat. *kt* > *pt* și *ks* > *ps* — comp. alb. *ft, fs* [1]) sau în morfologie (interpretarea lat. *ne* interogativ ca afirmativ emfatic: comp. rom. *mine;* alb. *mua* < *mene*; n. gr. (è)μένα[2]; distribuția temelor de „gen neutru", vezi § 6.1.1.4).

2.1.4. Grecii

Cuvintele romanice de origine greacă veche sînt de două feluri. Unele au intrat mai întîi în limba latină și din aceasta s-au transmis, la fel cu cuvintele latinești propriu-zise, limbilor romanice. Această categorie trebuie socotită ca aparținînd lexicului latinesc în sens strict: între ele și cele latinești nu există, din punctul de vedere al limbilor romanice, absolut nici o deosebire. Este, printre altele, cazul termenilor privitori la religia creștină, de pildă *angelus, baptizare, blasphemare, ec(c)lesia* etc. Altele s-au transmis idiomurilor romanice prin intermediul unei populații autohtone, înainte de asimilarea ei de către romani. Așa se explică, de pildă, prezența în diverse limbi romanice, cum ar fi româna sau provensala, a unor cuvinte vechi grecești care sînt necunoscute altor limbi romanice. Teritoriul de formare a poporului român și a limbii lui a fost în apropierea sau chiar în vecinătatea teritoriilor de limbă greacă ori a teritoriilor supuse unei influențe din partea acesteia. Tot așa, coasta de sud a Franței a avut colonii grecești, cu mult înaintea stăpînirii romane, cum probează, între altele, toponimia (*Nice, Antibes, Marseille* sînt numiri de origine greacă [3]). O situație specială au dialectele din sudul Italiei (Calabria, Apulia) și din Sicilia, unde, cu multe veacuri înaintea erei noastre, au existat numeroase colonii grecești, care, chiar după cucerirea romană, s-au menținut, din ce în ce mai puține firește, vreme foarte îndelungată [4]. Sicilia, Calabria, Apulia au fost romanizate (mai exact spus, italienizate) relativ tîrziu, cu coloniști veniți din Italia centrală și, mai apoi, din Italia septentrională. Înainte de aceasta, teritoriile amintite au fost de limbă greacă. Așa se explică numărul mare de cuvinte grecești existente în graiurile italienești meridionale, cu deosebire în cele din Calabria, Sicilia și Terra d'Otranto, precum și persistența, tot mai slabă, pînă în zilele noastre a limbii grecești.

Între cuvintele grecești intrate mai întîi în latină, de unde s-au transmis limbilor romanice, și cele intrate prin intermediul unor populații autohtone (în special prin populația de limbă greacă din Italia meridională) există o importantă deosebire din punctul de vedere al obiectelor și noțiunilor pe care le desemnează. Primele denumesc cuvinte care au fost, cel puțin inițial, legate de cultul religios (*parabola—parabolare* > fr. *parler*, sp. *hablar*, prov. *paraular*,

[1] Academia R. S. Române, *I.L.R.*, II, 1969, p. 320—323.
[2] *Ibidem*, p. 325—326.
[3] *Nice* provine din *Nikaia* (lat. *Nicaea*), *Antibes* din *Antipolis*, *Marseille* din *Massalia* (lat. *Massilia*).
[4] Resturi de populație greacă, foarte amestecată, care continuă să vorbească limba ei de baștină, mult modificată, trăiesc pînă astăzi în regiunea Aspromonte din extremitatea sudică a Calabriei și în Terra d'Otranto (extremitatea sudică a Apuliei).

Scanned with OKEN Scanner

cat. *parlar*, it. *parlare*; *ec(c)lesia* > fr. *église*, sp. *iglesia*, alături de *basilica* — rom. *biserică*; grec. *Petra* a înlocuit lat. *lapis* — cf. fr. *pierre*, prov. *peiro*, sp. *piedra*, it. *pietra*, rom. *piatră*; *chorda* a înlocuit lat. *funis* (în afară de română — cf. *funie* și *coardă*), fr. *corde*, sp. *cuerdo*, port., it. *corda*. Celelalte, intrate prin contact direct, denumesc elemente de floră, faună, viață rurală (în sens foarte larg: păstorit, agricultură, configurația solului etc.), viață casnică și familială, părțile corpului omenesc. [1]

În zona balcanică, influența greacă a fost mai puternică și mai continuă, de aceea ea a atins nu numai lexicul, ci și sintaxa. Este meritul lingvistului danez Kr. Sandfeld de a fi considerat că preferința pentru propoziții completive subjonctivale, în locul infinitivalelor, existente în română și dialectele italiene meridionale trebuie pusă în legătură cu sintaxa greacă [2]. Româna, albaneza, neogreaca și bulgara fac diferență între propozițiile cu sens final și completiv: finalele se introduc prin: *să*, alb. *të*, ngr. ινα; bg. *da*, completivele prin (*ca*) ... *să*, alb. *që*(*se*), ngr. πῶς, bg. *če*(*sto*). O diferență asemănătoare se găsește și în dialectele meridionale: după verbele care exprimă o opinie apare *ca* (< lat. *quia*), după verbele care exprimă voința și în finale apare *che*/*chi*, *cu*, *m*/*u* [3].

2.2. Elementul germanic [4]

Vecine cu statul roman în regiunea Dunării și a Rinului, triburile germanice fac dese incursiuni peste granițele Imperiului. În epoca Republicii, statul roman duce o politică de pacificare, de atragere a triburilor germanice. Nu rareori, apreciați pentru calitățile lor războinice, prizonierii germani sînt transformați în soldați romani.

Cuvinte germanice ca *ganta* „gîscă" (> v. fr. *jante*, v. prov. *ganta*, n. prov. *ganto* „gîscă sălbatică", cat. *ganta* „cocostîrc") sau ca *bandum* „steag"

[1] G. Rohlfs s-a ocupat atent de substratul grec al graiurilor din sudul Italiei: *Scavi linguistici nella Magna Graecia*, Roma, 1913; *Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität* (Halle, 1930); *Struttura linguistica dell'Italia*, Leipzig, 1937; *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen*, München, 1954.

[2] v. Kr. Sandfeld, *Linguistique balcanique*, Paris, 1930; *Actes du colloque*, p. 243—248.

[3] v. Kr. Sandfeld, *op. cit.*, p. 175 și urm; G. Rohlfs, *Die lexicalische Differenzierung*, p. 83; *Actes du colloque*, p. 243.

[4] Influența vechilor limbi germanice și slave asupra limbii latine formează *suprastratul* limbilor romanice; definiția care se dă de obicei suprastratului este de natură nelingvistică (de pildă: totalitatea influențelor din limba cuceritorilor care învață limba cuceriților — în speță populațiile romanizate); vezi Viggo Brondal, *Substrat et emprunt en roman et en germanique*, Copenhaga-București, 1948; Al. Graur consideră că, în fapt, atît în cazul substratului cît și al suprastratului se produce același fenomen: o populație își părăsește limba maternă și adoptă o limbă nouă — în speță latina — căreia îi transmit anumite caractere datorate bazei lor de articulație și de audiție.

Vezi și A. Martinet, *Le monde germanique et la dispersion des Germains en Europe à la lumière des faits linguistiques*, în *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*, Paris, Presses-Universitaires, 1953, p. 7—14.

Scanned with OKEN Scanner

(it. *bandiera*, v. fr. *ban* „anunț" ; sp. *bandera*) încep să intre în latină încă din secolul I e.n. și aparțin de fapt fondului latin transmis limbilor romanice.

Luptele purtate de împăratul Marcus Aurelius cu *marcomanii* ce invadaseră Panonia în cea de-a doua jumătate a secolului al II-lea marchează începutul războaielor dintre Imperiu și triburile germanice. Spre deosebire de epocile anterioare, în secolul al III-lea triburile germanice devin puternice. Structura lor social-politică începe să piardă caracterele orînduirii primitive. Dezvoltarea producției, perfecționarea meșteșugurilor contribuie la apariția plusprodusului, stimulează interesul pentru expedițiile de jaf și de cucerire de noi pămînturi. Apare de asemenea un surplus de populație care circulă dintr-un loc în altul. Mulți se angajează ca mercenari ai Imperiului roman — începînd din secolul al III-lea numărul germanicilor devine preponderent în armata romană.

Politica de atragere a germanicilor își schimbă din ce în ce mai mult caracterul. La început, triburile care intrau în slujba Romei primeau pămînturi în regiunile de frontieră ale Imperiului pentru a le păzi și lucra (sîntem în perioada colonatului). Pentru serviciul în armată, comandanții lor primeau cetățenia romană. Cînd presiunea triburilor germanice devine mai puternică, Roma se vede obligată să plătească un tribut din ce în ce mai mare.

În secolul al III-lea, uniunile de triburi germanice încep ofensiva asupra Imperiului roman de apus. Dintre cele mai importante triburi germanice amintim:

2.2.1. Vandalii

Locuiau în partea de est a Germaniei, pe țărmurile Mării Baltice. Ei înaintaseră spre sud, spre Dacia, încă din timpul lui Marcus Aurelius, dar fuseseră parțial colonizați. În secolele următoare, vandalii se întăresc și coboară apoi spre sud-vest, trec prin nordul Italiei, ajung la Rin, se unesc cu triburile *alamanilor* (din sudul văii Rinului) și *suebilor* (spre anul 406) — și intră în Galia, înaintea vizigoților (cu 6 ani). De aici coboară în Spania: alamanii se așază în Lusitania (Portugalia de azi), suebii și o parte din vandali în Gallicia, o altă parte a vandalilor coboară în Boetica (Andalucia), căreia îi dau — se pare — numele.

În același secol sînt învinși de vizigoți și pleacă în Africa de nord. Acolo formează un stat puternic și își exercită stăpînirea asupra Corsicei și Sardiniei.

Trecerea lor rapidă nu a favorizat exercitarea unor influențe adînci în limba populațiilor romanizate.

2.2.2. Burgunzii

Statorniciți în partea de mijloc a văii Rinului, înaintează spre regiunea rîului Main, la începutul secolului al III-lea, și ocupă partea de sud-est a Galiei (Geneva și împrejurimile ei pînă la Grenoble) ca „federați" ai împăratului roman Aelius.

Scanned with OKEN Scanner

Aria burgunzilor acoperă aproximativ regiunea în care se vorbesc dialectele franco-provensale de azi. În Elveția — acoperă regiunea retoromană, împreună cu *bavarii*.

În cursul secolului al VI-lea, burgunzii sînt învinși de franci.

2.2.3. Goții

Format lîngă Dunăre ca federat al romanilor în 332, statul goților dispare către 375, din pricina invaziei hunilor. O ramură a goților, *vizigoții* („goții cei înțelepți"), pornesc spre apus.

Urmașul lui Alaric, Athaulf, se căsătorește la Narbo, cu sora vitregă a împăratului. Încheie o alianță cu Roma și luptă împotriva altor triburi germanice care hărțuiau Galia și în special Spania. Drept răsplată primește permisiunea de a se stabili în sudul Franței, în regiunea Bordeaux-Angoulême — Poitiers.

Către anii 507, Galia cade sub *franci*. Vizigoții coboară în Spania, unde formează un stat destul de puternic, mai întîi cu capitala la Barcelona, apoi la Toledo, dar în cele din urmă sînt învinși de arabi.

În Spania, triburile germanice au fost asimilate destul de repede de civilizația locală latinizată. În secolul al VI-lea adoptă catolicismul (599), fapt care ridică interdicția căsătoriilor mixte. Latina rămîne limba literară, juridică, administrativă și bisericească. Treptat, germanicii își părăsesc limba și învață pe cea iberoromanică.

Vizigoții au împrumutat latinei iberice o serie de elemente de vocabular din domeniul meșteșugurilor (paralele cu cele ostrogote din Italia): sp. *ropa*, port. *roupa* („haină", „rochie", „lengerie"); sp., port., cat. *aspa* (< *Haspa*) „depănătoare, mosor, aripile morii"; cf. it. *aspa*; sp. *rueca* („furcă de tors"); cf. it. *rocca* (< *RUKKA*); sp., port. *espeto* „țeapă", „frigare"; cf. napolit. *spite*, roman *speto* (< got. *SPIUTS*); cat., sp., port. *ataviar* „a împodobi" (< *AT-TAUJAN*); cf. it. *taffiare*[1].

O altă ramură a goților, *ostrogoții* („goții cei strălucitori"), se îndreaptă spre Europa centrală. Sub conducerea lui Tecdoric învîng pe Odoacru și devin stăpînii regiunilor nordice ale Italiei, pînă în valea Padului. În cursul secolului al VI-lea (555) statul ostrogot dispare, învins de Imperiul roman de răsărit (sub conducerea lui Belisarius).

2.2.4. Longobarzii

Vin din Silesia, trec prin Panonia și, în unire cu avarii, bat pe gepizi (567). Dar apoi avarii exercită presiuni asupra longobarzilor, care trec în Italia, ocupă Veneția, Galia Cisalpină (Mediolanumu) și provincia Lombardia. Bizantinii păstrează controlul asupra cetăților din centrul și sudul Italiei.

[1] v. W. D. Elcock, *The Romance Languages*..., p. 222 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

Stăpînirea longobarzilor durează aproape două secole. Spre 750 conducătorul longobarzilor (Aistulf) cucerește Ravenna (capitala) și întoarce armele contra Romei. Papa Ștefan al III-lea cheamă în ajutor armatele Imperiului bizantin, dar, neprimind nici un răspuns, cere ajutorul francilor și îi obligă pe longobarzi să plătească tribut.

Spre sfîrșitul secolului al VIII-lea, Carol cel Mare ocupă Pavia, capitala longobarzilor, și înglobează în „Imperiul roman de apus" întregul lor ținut. De atunci, pînă spre anul 1000, longobarzii se asimilează populației romanice. Așa stînd lucrurile, nu este de mirare că au rămas cuvinte longobarde mai ales în dialectele rurale din nord, mai rar în italiana literară. În general însă e greu să se distingă elementul longobard de cel franc: it. *strofinare* (< *STRAUFINŌN*) „a freca"; it. *bussare* (< *BAUZZAN*) „a lovi"; it. *spiare* (< *SPEHŌN*) „a pîndi" — „a spiona"; it. *lesto* (< *LIST*) „sprinten".[1]

2.2.5. Francii

Triburile france ocupau partea de nord a Rinului. Încă din secolul al III-lea încep incursiuni în Galia; în anul 358 se așază în partea de nord-est a Franței și în centrul Belgiei de azi ca supuși ai Imperiului, cu învoirea împăratului Iulian. Începînd cu secolul al V-lea, francii se extind în aproape toată Galia. În anul 486 armata francilor învinge armatele generalului roman Syagriu, ocupă Somme și Loire și înființează Neustria „țara nouă" — care se alătură „țării de est" Austrasia. În felul acesta, sub domnia lui Clovis, ia naștere regatul **Francia** și se inaugurează dinastia Merovingiană.

Perioada de bilingvism sfîrșește probabil spre secolul al VIII-lea, cînd începe dinastia Carolingiană. Ca pretutindeni, superioritatea civilizației romane impune limba latină ca mijloc de comunicare între populațiile romanizate și franci. Pentru a putea păstra supremația politico-economică, pentru a învinge pe vizigoți, francii se sprijină pe populația galo-romană locală. În anul 496, Clovis acceptă creștinismul catolic — intermariajele mixte sînt permise. Latina e adoptată de franci ca limbă a cultului religios și a cancelariilor. În această perioadă se scrie celebra *Lex Salica*.[2]

În cursul secolului al VI-lea, francii ajung la Pirinei, învinș pe burgunzi (534), ocupă Provența și regiunea Dauphiny, iar în anul 536 reușesc să unească întreaga Galie sub un singur rege (întemeietorul dinastiei Merovingiene).

Influențele france asupra Romaniei galice sînt destul de numeroase. Însuși numele țării se schimbă din Galia în Franția (vezi *Glosele de la Reichenau*, secolul al VIII-lea). În lexic, zonele în care se distribuie cu precădere elementele de origine francă sînt cele legate de vînătoare, război, de unele obiceiuri ale vieții feudale, mai rar obiecte casnice: franc. *busk* > fr. *bois*—spre sud *bosc*—*bosque* și it. *bosco*; marisk—cf. v. fr. *marescage*, mod. *marécage*; *sparwari* > *épervier* „uliu" — prov. *esparvier*; *waidanjan* > fr. *gagner* („a strînge,

[1] v. Elcock, *op. cit*, p. 265.
[2] v. F. Schramm, *Sprachliches zur Lex Salica*, Marburg, 1911.

a recolta"); *blat*—fr. blé, „grîu"; cf. prov. *blat*, it. *biado*; *gardo* > v. fr. *jart* —cu deriv. *jardin* — sp. *jardín*, it. *giardino*; vezi *loge* (< franc. *laubja*) „cabană", care devine „lojă" după sensul cuvîntului din italiană (cf. it. *loggia*).

Introducerea lui *h* în vechea franceză (menținut dialectal și astăzi), care persistă pînă în evul mediu și apare azi ca „h aspirat", este atribuită de asemenea influenței germanice și în special celei france (cf. fr. *honte*—vezi 5.3.4.2.1.).

Cel mai important fapt al influenței france este însă împărțirea în două a latinei din Galia (cu granița lîngă Loire). În nord, influența francă, mai puternică, face să dispară mai repede coeziunea și prestigiul limbii latine „corecte" (vezi 3.5.2.). În sud, domeniul cucerit de la vizigoți, mai puternic romanizat, devine patria occitanei (langue d'oc)—vezi 3.5.1.

2.2.6. Anglo-saxonii

Stabiliți în Britania, anglo-saxonii fac dese incursiuni de piraterie. Ei ocupă și regiunea *bretonă* (peninsula Brétagne). Influența lor asupra francezei literare este destul de redusă (cf. *bateau*; punctele cardinale, care se transmit, de altfel, și spaniolei).

2.2.7. Normanzii

Normanzii (germanii de nord) încep să se extindă în secolul al VIII-lea. Ocupă Anglia de nord, Danemarca. În prima jumătate a secolului al IX-lea coboară în teritoriul anglo-saxon, ocupă nordul Franței (Normandia), iar în secolul al X-lea ajung chiar pînă la Rouen. Ei adoptă repede creștinismul și graiul galo-roman. Influențele lingvistice se limitează la domeniul navigației și pescuitului pe mare: *vague* (norm. *vagr*), care a înlocuit fr. *onde* (< lat. *unda*); părțile corăbiei: *tillac* „puntea superioară a navei", *bitte* „pilon în jurul căruia se strînge odgonul", *étrave* „prova" (< *stafn*); fr. *équiper* (cf. *skipa*, engl. *skiff*), *hommard* (< *humarr*); fr. *marsouin*—„purcel de mare" < < *marswin*[1].

2.3. Slavii[2]

Răscoalele sclavilor și colonilor din Dacia, cît și atacurile populațiilor migratoare au determinat pe împăratul Aurelian să se retragă în sudul Dunării către anul 271 e.n. Populația romanizată a continuat să trăiască, să lucreze și să-și apere așezările atît la nordul cît și la sudul Dunării.

[1] v. W. D. Elcock, *op. cit.*, p. 267.

[2] Vezi ampla expunere asupra istoriei contactelor slavo-române în Al. Rosetti, *I.L.R.*, III, 1962.

Scanned with OKEN Scanner

Legăturile acestor regiuni cu lumea romană continuă să se păstreze. În secolul al IV-lea, printr-o nouă împărțire administrativă, Dacia Aureliană a fost separată de provinciile occidentale și integrată în Imperiul roman de răsărit împreună cu Dalmația de sud și Macedonia. Ceva mai tîrziu, acestora li se adaugă Dardania și Panoniile.

După cum remarcă AL. ROSETTI, „contactul cu lumea romanică apuseană s-a menținut, prin legături cărturărești sau religioase, pînă în secolul al VII-lea. Pînă la această dată, limba latină continuă să fie limba oficială, în Dacia și Moesia" [1].

Către începutul secolului al VI-lea, triburile slave (care trăiau pe teritoriul din jurul cursului superior al Niprului) încep să se extindă: spre apus, pînă la Vistula și Oder, spre nord — pînă la Marea Baltică, spre sud — pînă în Peninsula balcanică.

Extinderea pe un teritoriu atît de vast a favorizat apariția unor diferențieri lingvistice în slava comună: se formează grupul lingvistic al *slavilor de vest* și cel al *slavilor de sud-est*.

În sud-est, slavii au găsit și au asimilat pe bulgari (populație turcică așezată în secolele VI-VII în estul Peninsulei balcanice) și au întemeiat primul stat slavo-bulgar în 679. Creștinarea bulgarilor sub Boris I (853–888) și recunoașterea autonomiei bisericii slavo-bulgare de către Constantinopole impun slava ca limbă de cult religios.

Slavii din vest sînt cunoscuți sub numele de sîrbi și croați, începînd din secolul al VIII-lea.

Contactul între slavi și populația romanizată s-a făcut atît la nordul cît și la sudul Dunării. Pătrunderea celor dintîi termeni slavi în limba română, între secolele VIII-IX, corespunde cu crearea primelor state feudale.

Slavii au adus elemente noi în organizarea teritorială *(jupe-jupan)* și procedee relativ noi în prelucrarea pămîntului (cf. slav *plug* „plug de fier" care înlocuiește pe lat. *aratrum* „plug de lemn").

Influențele slave vechi asupra românei au la origine slava meridională. În afară de acestea, se mai exercită și influența slavei bisericești (cărturărești), denumită și *veche slavă*, limbă scrisă avînd la bază un dialect slavo-bulgar vorbit în secolul al IX-lea în jurul Salonicului. [2]

Influența slavă cuprinde morfematica (vocativul în *-o* la nume feminine; dezvoltarea formei reflexive după modelul mediului slav: *a se griji* — bg. *griža sẽ; a se ruga*—bg. *moliti sẽ; a se gîndi*—bg. *dumat sẽ*), dar mai ales vocabularul: (a) cuvinte vechi din secolele VI-XII: dr. ar. *babă*, dr. ar. *blid, brazdă, clopot, coasă, coș, livadă, nevastă, scump, slab, trup, zmeu;* (b) termeni cărturărești (din cărți religioase sau juridice) — unii intrați chiar pe cale orală: *blagoslovire, colindă, iad, troiță*. Numele marilor dregători ai statului feudal

[1] *I.L.R.*, ed. a IV-a, 1964, p. 49. Vezi și E. LOZOVAN, *Unité et dislocation de la Romania orientale*, în „Orbis", III, 1954, p. 123—127.

[2] CHIRIL și METODIU sînt chemați din Salonic în Moravia de prințul Rostislav pentru creștinarea populației. Traduc *Noul Testament* și *Psaltirea*, folosind alfabetul glagolitic, construit după model grecesc.

Scanned with OKEN Scanner

muntean și moldovean apar după modelul ierarhiei din statele sud-slave, care, la rîndul lor, au copiat organizarea curții bizantine: *logofăt*, *paharnic*, *vistiernic*, *vornic*, (sîrbo-croată); *comis*, *stolnic* (bulgară).

2.4. Arabii

Încă din vremea Imperiului roman, arabii cuceresc Persia, Ierusalimul, Iordania, Siria, Egiptul (la 641, Alexandria) și se extind pe coasta de nord a Africii, unde asimilează populația berberă. În secolul al VII-lea ocupă și Bizanțul.

În anul 711, generalul arab Țăriq trece Gibraltarul (arab. *ğabal* Țăriq „muntele lui Țăriq"). După unii istorici, arabii ar fi fost chemați de populația locală contra vizigoților.

Învinș la Jérez pe regele vizigot cunoscut în romanțele populare spaniole sub numele de Don Roderigo. Resturile armatei vizigote se retrag în Asturia și rezistă o vreme sub conducerea lui „Don Pelayo". În secolul al VIII-lea — spre 718, aproape întreaga peninsulă este cucerită. Rămîne o fîșie liberă — Cantabro-pirineică. Arabii se extind în nord spre estul Pirineilor, ocupă Narbona, Septimania, Aquitania (regiunea Languedoc pînă apre Rhône).

În 732 se îndreaptă spre Tours, dar la Poitiers sînt învinși de armata francilor condusă de Carol Martel. În această perioadă ia ființă califatul de Cordoba, devenit independent în 756. Carol cel Mare continuă războiul cu arabii în Spania și formează Marca Hispanica (unind teritoriul catalan cu Languedocul).

În secolul IX, arabii își îndreaptă atenția asupra Siciliei, pe care o ocupă în 843, și fac incursiuni în sudul Italiei și Sardiniei, pînă în secolul al XI-lea.

Bilingvismul romanico-arab a fost favorizat de faptul că arabii veniseră în peninsulă ca soldați, fără soții. Căsătoriile mixte se înmulțesc (Abd-al-Aziz, guvernatorul Andalusiei, se căsătorește cu văduva regelui Roderick).

Pămîntul rămîne cultivat de creștinii localnici. Așa se explică în mare parte persistența elementului romanic și a religiei creștine și în sudul peninsulei. Libertatea religiei creștine a fost recunoscută. Multe orașe și-au păstrat vechea lor organizare (ca de pildă Toledo). Vestita catedrală din Cordoba era și biserică și geamie.

Asimilînd rafinamentele civilizației persane și bizantine, civilizația arabă ajunsese la un stadiu deosebit de avansat.

Arabii din peninsulă sînt denumiți de creștini mauri, după numele Mauritaniei, locul unde locuiau berberii în nordul Africii. Se pare că majoritatea „arabilor" erau formați din berberi.

Spre secolul al IX-lea începe Reconquista (lupta de recucerire a teritoriului romanic de la arabi), sub steagul statelor din nordul Leonului, Navara

Scanned with OKEN Scanner

și Marca Hispanica. Luptele durează pînă în secolul al XI-lea (1070). Leonul subordonează mai întîi Castilia; se întărește apoi Aragonul. În focul Reconquistei se configurează granițele celor trei limbi romanico-iberice (vezi 3.7.).

Ultima fortăreață maură, Granada, cade în 1492, în urma victoriei „regilor catolici" — Ferdinand de Aragon și Isabella de Castilia.

Deși limba romanică era constituită la venirea arabilor în Peninsula iberică, influența exercitată de limba arabă a fost mult mai puternică decît cea vizigotă, datorită superiorității culturii materiale (în agricultură: utilizarea sistemului irigațiilor, și în arta meșteșugurilor: obiecte de lux), cît și datorită superiorității culturii spirituale (știință, artă, filozofie). Influența cea mai puternică s-a exercitat asupra spaniolei și italienei de sud (dialectul sicilian); prin intermediul acestora a atins și alte limbi romanice, printre care, în primul rînd, franceza.

Cuvintele de origine arabă aparțin unor domenii foarte diverse:

(1) **armată**: *amir* „comandant" > sp., pg. *almirante*, it. *a(l)mirante*, v. fr. *amire*, prov. *almirat*, it. *almiraglio*, prov. *almiralh* (> fr. *admiral*). După Al. Philippide, rom. *mire* are aceeași origine. În română, arabismele ajung prin intermediul turc (cf. rom. *hanger*); *kaid* „comandant", sp., pg. *alcaide* „paznic"; v. fr. *aucaisse*, cat. *alacai* (> sp., pg. *lacayo*; fr. *laquais*). 2) **administrație**: *daia* „teren" > sp. *aldea*, pg. *aldeia* „sat"; *kadi* „judecător" > sp. *alcalde*;

(3) **industrie**: *ambiq* „*alambic*" > sp. *alambique*, pg. *lambique*, cat., prov., fr., *alambic*, it. *lambicco*; *kandi* „zahăr de trestie" > sp. *(azucar) cando*, pg. *candil*, fr. *(sucre) candi*; *sukkar* „zahăr" > sp. *azucar*, pg. *açucar*; *zeit* „untdelemn" > sp. *aceite*, pg. *azeite*;

(4) **agricultură**: *naurah* „roată de scos apă" > sp. *noria*, pg. *nora*, sicil. *noria*; *targa* „șanț de irigație" > sp. *ata(r)jea*;

(5) **comerț**: *awar* „marfă stricată" > sp. *averia*, pg., cat. prov. *avaria*, fr. *averie*, it. *avaria*; *kintar* „greutate mare "> sp., pg. *quintal* (cf. derivatul sard. *kantare*, v. it. *cantaro* — v. rom. *a cîntări*; *tarîf* „înștiințare" > sp., pg. *tarifa*, it. *tariffa* (> fr. *tarif* > rom. *tarif*); *mahzan* > sp. *almacén* (> fr. *magazin* sec. XV);

(6) **îmbrăcăminte**: *bâbusch* „încălțăminte" > sp. *babucha*, cat. *babutxa*, it. *babuccia* (cf. rom. *papuci*); *ǧubba* „haină de bumbac" > sp., pg. *aljuba*, prov. *jupa*, fr. *jupe*, it. *giubba* (cf. rom. *giubeà* — turc);

(7) **obiecte casnice**: *katifa* „covor" > sp., pg. *alcatifa* (cf. rom. *catifea*); *tassa* „ceașcă" > sp. *taza*, pg. *taça*, cat. *tassa*, prov. *tasa*, fr. *tasse*, it. *tazza*; *dîwan* „canapea"; fr. *divan*;

(8) **plante, fructe**: *albarkuk* „piersică" > sp. *albaricoque*, pg. *albricoque*, fr. *abricot*, sard. (log.), *barrakokko*, it. *albicocco*; *kutun* „bumbac" > sp. *algodón*, pg. *algodao*, fr. *hoqueton*, it. *cottone*; *susan* „crin" > sp. *azucena*, v. it. *susino* „parfum de crin";

(9) **cultură, știință**: de obicei preluate de oameni de știință și latinizate: *ǧabr* „un fel de a socoti" > sp., pg. *algebra*, fr. *algèbre*, it. *algebra*, prin medicină: arab. *nuhā*—latinizat *NUCHA* — fr. *nuque*, sp., prov., port., it. *nuca* „ceafă".

Scanned with OKEN Scanner

3. Configurația dialectală a Romaniei

Început o dată cu înființarea primei provincii romane, sub influența de necontestat a graiului populației cucerite, întărit de dezmembrarea economică și politică a Imperiului, reconfigurat de așezarea triburilor germanice și slave, nuanțat de elementul oriental (arab, turc), procesul de diferențiere lingvistică a latinei nu putea decît să se adîncească în dimensiunile feudelor și dioceselor. Așa se face că, pînă în pragul formării națiunilor romanice, cînd varietatea lingvistică a centrului politic avea să se impună ca limbă de stat, fărîmițarea dialectală a Romaniei a mers atît de departe, încît a lăsat urme adînci pînă în zilele noastre.

Deși în mod curent se vorbește de faptul că latina s-a dezvoltat în zece limbi romanice (româna, dalmata, italiana, retoromana, sarda, provensala, franceza, catalana, spaniola și portugheza), diferențierile profunde existente în cadrul dialectelor italiene sau al celor retoromane, cît și situația aparte a idiomului vorbit în Gasconia au condus la ideea că astăzi ar trebui să se vorbească de 15 limbi romanice: sarda, româna, dalmata, italiana de sud, toscana, italiana de nord, friulana (limbă de trecere între grupul oriental și cel occidental), retoromana, franceza, franco-provensala, occitana, gascona, catalana, spaniola și portugheza. [1]

3.1. Româna

Din pricina tendințelor de evoluție predominante la un moment dat, se obișnuiește să fie considerate ca limbă română și idiomurile balcanice de

1. v. Knud Togeby, în „Studia Neophilologica", XXXIV, 1962, p. 319, M. Deanović (*Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria*, Zagreb, 1954) consideră grupul de graiuri istriote drept o limbă romanică aparte.

Scanned with OKEN Scanner

factură romanică (mai puțin dalmata), deși, dezvoltarea lor a cunoscut o linie divergentă.

Indiferent de faptul că le considerăm pe toate sau numai pe unele dintre ele limbi sau dialecte, realitatea lingvistică rămîne aceeași: în prezent, natura raportului dintre româna vorbită în țara noastră și idiomurile sud-dunărene nu pare a avea caracterul de subordonare și interinfluență pe care sîntem obișnuiți să-l descoperim între o limbă și dialectele sale.[1]

Romanica balcanică se împarte în patru idiomuri:

3.1.1. Dacoromâna

Româna propriu-zisă, denumită în cărțile de lingvistică dacoromână, se vorbește în Republica Socialistă România și de-a lungul Dunării în Iugoslavia, Bulgaria, precum și în R.S.S. Moldovenească. Deși se consideră că bazele limbii literare românești au fost puse prin tipăriturile diaconului Coresi, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea[2], pornind de la graiul muntean[3], despre necesitatea unificării limbii literare (beletristice, în special) se mai discuta încă în secolul al XIX-lea, de data aceasta mai ales din inițiativa scriitorilor moldoveni. Cum este normal, forma actuală beneficiază de contribuția tuturor graiurilor cît și de influența altor limbi romanice, printre care, un rol de seamă l-au avut franceza și italiana.

Dacoromâna cunoaște mai multe subdiviziuni: muntean, moldovean, maramureșean, crișan, bănățean.

Condițiile social-culturale actuale favorizează însă răspîndirea aspectului literar și procesul de unificare dialectală.

[1] B. Cazacu, *Autour d'une controverse linguistique : langue ou dialecte? (Le problème de la classification des idiomes romans parlés au sud du Danube)*, în „Recueil", p. 13—30; H. Mihăescu, *Quelques remarques sur le latin des provinces danubiennes de l'empire romain*, în „Recueil", p. 145—146; I. Coteanu, *Le roumain et le développement du latin balkanique*, în, „Recueil", p. 41 — 50; Al. Graur, *Studii de lingvistică generală*, Buc., p. 112—127; D. Macrea, *Dialectele limbii române*, în LR,V, 4, p. 66—69; *Cîteva precizări în legătură cu problema dialectelor limbii române*, în LR, p. 70—74; R. Todoran, *Cu privire la o problemă de lingvistică în discuție, limbă sau dialect*, în „Cercetări lingvistice", Cluj, I, p. 91—102; Al. Rosetti, *Limbă sau dialect?* în SCL., IX, 3, p. 101; I. Coteanu, *Și totuși, istro-româna este limbă?* în SCL., IX, 3, p. 395; I. Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, 1961.

[2] v. Boris Cazacu — Al Rosetti, *Istoria limbii române literare*, București, 1961; vezi și G. Ivănescu, *Problemele capitale ale limbii române literare*, Iași, 1948.

[3] „Dialectul toscanic al limbii române îl constituie dialectul muntean, dacă se poate spune astfel, întrucît poporul și limba română [...] se înfățișează cu o unitate neîntîlnită nicăieri în Europa la alte popoare. Muntenia pune o anume sobrietate fonetică și sintactică, dar Moldova și Ardealul aduc finețea nuanțelor, arta emisiunii fonice, savoarea. Graiul moldovenilor e literar de la sine" (G. Călinescu, *Istoria literaturii române, Compendiu*, 1963, p. 17).

Scanned with OKEN Scanner

3.1.2. Aromâna (macedoromâna)

Se vorbește la sud de Munții Balcani, în Iugoslavia, Albania, Bulgaria și Grecia. Printre fenomenele caracteristice aromânei se numără proteza lui *a* la cuvintele care încep prin consoană, *i* (*aratsi* „rece"; *aṅeu* „meu", *alume* „lume" etc.)[1]; palatalizarea labialelor *p* > *k'*: *k'aptin(e)*; *f* > *h'*: *h'iru* „fir"; *h'are* „fiere"; *v* > *y(ġ)*: *yatsă* „viață", *yitsălu* „vițel"), fenomen întîlnit și într-o bună parte din graiurile dacoromâne; păstrarea stadiului *dz* pentru $d^{+\check{e},\ \check{i},\ \hat{i}}$ (și i *flexionar*), care, în dacoromână, ajunge la *z*: *dzîcu* „zic"; *tărdzîu*; *ordzu* etc.[2]; *ğ* pentru dr. *j*: *ağungu* (dr. *ajung*); *ağutor* (dr. *ajutor*), ca în vechea română, și, dialectal, în Moldova; $k^{+e,\ i}$ > *ts*, la fel cu $k^{w+e,\ i}$: *tseru* — dr. *čer*; *tser* (*quaero*) — dr. *cer*; păstrarea sub formă palatalizată a lui *n* urmat de y (i flexionar) (*bun'* < *buni*, dar *buni* < *bune*); *(a)yiṅe* — *vie*, *călcîṅu*, ca în Banat — dr. *călcîi*).

Aromâna se deosebește de dacoromână și printr-o serie de particularități de ordin gramatical, ca de pildă: *a* este obligatoriu înaintea genitiv-dativului și nu condiționat sintagmatic, de aceea poate fi considerat ca o parte a morfemului discontinuu de caz; tendința de extindere a acuzativului pentru nominativul pronumelor personale (*mine escu*; *tini însutsi ești*, CAPIDAN, *Ar.*, p. 408—409); absența lui — *r* — din formele perfectului simplu de pers. IV și V (ar. *ascultămu* — dr. *ascultarăm*; ar. *ascultatu* — dr. *ascultarăți*); forma perfectului conjunctiv amintind de imperfectul conjunctiv (*s-cîntam*-dr. *să fi cîntat*); mai mult ca perfectul se formează cu imperfectul auxiliarului «a avea» și participiul trecut al verbului de conjugat (*aveam cîntată* — dr. *cîntasem*); *a voi* este invariabil ca auxiliar al viitorului I, II, cît și al condiționalului trecut; rezistența perfectului simplu (aorist); folosirea infinitivului „final" după prepoziții, în poziția participiului trecut din dacoromână: *n-casă n-oaveà nitsi un lemnu ti vătămare șoaritsl'i* „în casă nu avea nici măcar un lemn *de omorît (ca să omoare)* șoarecii" (CAPIDAN, *Ar.*, p. 550).

3.1.3. Meglenoromâna (meglenita)

Se vorbește în Meglenia română, la nord-vest de Golful Salonic, pe malul drept al Vardarului. Dintre particularitățile acesteia amintim: afereza lui *a* inițial neaccentuat (*fară* — dr. *afară*; *daug* — dr. *adaug* etc.); *f* > *h'* > ∅ (*ier*—dr. *fier*; *il'* —*dr. fiu*); predominanța formării genitivului articulat cu *lu* invariabil, antepus numelui: *lu ampirat*, *lu ampirats*; *lu mul'ari*, *lu mul'erli*; formarea dativului cu prepoziția *la* (*la ampirătu*); acuzativul nu este marcat prin *pe*, dar se folosește frecvent anticiparea complementului direct

[1] În unele regiuni, *a* protetic lipsește, cum ar fi graiul fîrșeroților de azi (CAPIDAN, *Ar.*, II, 226).

[2] Fenomenul se întîlnește numai dialectal în dacoromână, iar în aromână din Milovșite și Gopes *dz* trece la *z*: *zuă*, *zăc* (CAPIDAN, *Ar.*, I, p. 317—318). Pentru tratarea structurală a dialectului aromân vezi M. CARAGIU-MARIOȚEANU, *Fono-morfologie aromână*, București, 1968.

prin pronumele personal neaccentuat: *lĭ-a vizu peștilĭ* [1]; mai mult ca perfectul se formează prin perifrază ca în aromână: *veam cîntat* — dr. *cîntasem*; infinitivul apare în locul participiului final *(sfîrșo di ararea* — dr. *sfîrși de arat)*.

3.1.4. Istroromâna

Se vorbește de un număr foarte restrîns de vorbitori, în Peninsula Istria din nordul Mării Adriatice. Menționăm ca particularități pronunțarea lui *â* mai deschis decît în dacoromână; labializarea lui *a: fråte, då;* confundarea lui *t'* cu *k'* *(t'å* pt. *te-a)* [2].

3.2. Italiana

Limba italiană se vorbește în Peninsula italică, în Sicilia, Sardinia și Corsica [3], în cantonul elvețian Ticino și în regiunea litoralului francez al Mediteranei (Nisa, Menton etc.).

Din pricina îndelungatei fărămițări politico-economice (procesul de unificare națională începe din 1859 și se realizează de-abia în 1870), a nesfîrșitelor lupte între cetăți-orașe, diferențierea dialectală a limbii italiene este destul de puternică și astăzi.

Datorită operelor lui Dante Alighieri, Petrarca și Boccacio, graiul florentin (aparținînd dialectului toscan) se impune ca limbă literară. „Il volgare illustre" nu refuză însă influența altor dialecte, a galicismelor și, bineînțeles, acceptă cu plăcere latinismul. După ce Roma devine centrul politic al Italiei unificate, graiul roman începe să influențeze aspectul literar (vezi § 5.2.2.1.2.3). Nu lipsesc însă nici astăzi încercările de a scrie literatură în dialect.

Dialectele italienești se împart în trei mari grupe: nordice, centrale și meridionale.

3.2.1. Grupa nordică

Cunoaște două subdiviziuni care respectă, într-un anume fel, diferența de substrat: (a) galo-italice: genovez, piemontez, lombard (de influență retică: *o̧ > ö*), emilian și (b) venete (venețian, padovan, veronez).

[1] *Crestomația romanică*, III, partea I, p. 392.

[2] v. Sextil Pușcariu, *Studii istro-române*, București, 1926; mai recent, I. Coteanu, *Cum dispare o limbă (istro-româna)*, București, 1957; E. Petrovici și P. Neiescu, *Persistența insulelor lingvistice. Constatări făcute cu prilejul unor anchete dialectale la istroromâni, meglenoromâni și aromâni*, în „Cercetări de lingvistică", IX, 1964, p. 187—214. A. Kovačec, în „Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia", nr. 23, 1967, p. 195—210.

[3] Corsica ține politicește de Franța. De aceea limba oficială este acolo franceza, pe care o vorbește și o parte a populației. Majoritatea locuitorilor folosesc dialectul corsican și (oamenii culți) limba italiană comună.

Scanned with OKEN Scanner

Dialectele galo-italice prezintă unele asemănări cu limbile galo-romanice: *u* devine *ü*; vocalele finale atone, cu excepția lui *a*, cad; vocalele se nazalizează; *t* intervocalic dispare; *-s* final se conservă; *ct* > *it* (*factum* > *fait*); consoanele duble sînt foarte rare. Folosirea formelor oblice ale pronumelui personal pentru exprimarea emfatică a subiectului este de asemenea un fenomen comun cu galo-romana.

3.2.2. Grupa centrală

Dialectele centrale (toscana — cu subdiviziunea florentină-, marchizana, umbrica, romana și corsicana) au suferit de timpuriu influența florentină și de aceea se prezintă ceva mai unitar decît cele nordice. Ca trăsături specifice menționăm: închiderea vocalelor mediale (*ę* > *i*; *ǫ* > *u*; iar $\frac{e}{c}$ > *ę* și $\frac{o}{c}$ > *ǫ*, poate prin faza *ie*, *uo*); păstrarea labio-velarelor (*cuale*); căderea lui *v* intervocalic (*doento* — it. *dovento*); prezența consoanelor aspirate în toscană: $^{v}k^{v} > h$; trecerea lui *l'* la *gghi*.

3.2.3. Grupa meridională

Dialectele meridionale (abruzez, napolitan, apulian, calabrez, sicilian) au cunoscut o influență greacă mai accentuată (vezi 5.2.2.1.2.3.). Din multe puncte de vedere, sudul Italiei se apropie mult de romanica balcanică [1]: — *e* > *i* (*pecuri* pt. *pecore*); *-o* > *u* (*latu* pt. *lato*) [2].

Explozivele surde intervocalice se păstrează, chiar după accent; *-s* final cade de timpuriu; procesul de geminare a consoanelor intervocalice începe aci foarte devreme; labio-velarele pierd elementul labial (*killu* pt. *quello*); *dž* > *ž* (*jorni* pt. *giorni*); grupurile consonantice cunosc asimilarea totală: *ct* > *tt*; *cs* > *ss*; *nd* > *nn* (*munno* pt. *mundo*); pluralele terminate în *-a* (*castilla*)[3] rezistă mai bine decît în altă parte și dezvoltă, la fel ca în română, varianta *-ora* (prin falsă analiză—vezi 6.1.2.6.2.) [4].

[1] v. Iorgu Iordan, *Dialectele italiene de sud și limba română*, în „Scrieri alese", București, 1968, p. 119—178; cf. și *Ci și Ti latinești în dialectele italiene de sud*, în „Scrieri alese", București, 1968, p. 20—95.

[2] v. *Crestomație romanică*, III, 1, p. 672.

[3] *Ibidem*,

[4] O descriere amănunțită a dialectelor italienești, găsim la G. Bertoni, *Italia dialettale*, Milano, 1916 și *Profilo linguistico d'Italia*, Roma, 1940; cf. și *Atlasul lingvistic și etnografic al Italiei și al Elveției meridionale*, editat de K. Jaberg și J. Jud, în 8 volume, Zöfingen, 1928 și urm.; W. Meyer-Lübke, *Italienische Grammatik*, Leipzig, 1890 (trad. ital. necompletă de M. Bartoli și G. Braun, sub titlul *Grammatica storica della lingua italiana e dei dialetti toscani* (ed. a II-a, Torino, 1927); O. D'Ovidio — W. Meyer-Lübke, *Grammatica storica della lingua e dei dialetti italiani, Milano, 1919*); G. Rohlfs, *Historische Grammatik der Italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, 3 vol., Berna, 1949—1954; M. Regula—J. Jernej, *Grammatica italiana descriptiva*, Bern-München, 1965; vezi și T. de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1963.

Scanned with OKEN Scanner

3.3. Dialectele retoromane

Se vorbesc în cantonul elvețian Graubünden (fr. Grisons, it. Grigioni), în Tirolul italian și în provincia italiană Friul. Numărul subiectelor vorbitoare este destul de redus (în Graubünden circa 40 000, în Tirol circa 12 000, iar în Friul circa 600.000) și tot redusă este întinderea teritoriului respectiv. Cu toate acestea, există deosebiri dialectale mari nu numai de la o regiune la alta, ci și în cuprinsul aceleiași regiuni. Faptul se datorește, în primul rînd, configurației solului: Alpii, cu ramificații și frecvente accidente de teren care au îngreuiat considerabil comunicația chiar între sate vecine. La aceasta se adaugă cauze politice: ținuturile în discuție n-au aparținut niciodată toate aceluiași stat și, mai ales, n-au constituit niciodată o organizație politică unde predominantă să fi fost retoromana. Acest ultim amănunt a avut drept consecință influențe lingvistice puternice și diferite de la o regiune la alta (în Elveția, influența alemanică, de la locuitorii de limbă germană care formează acolo, în cantonul Graubünden și în cantoanele învecinate, majoritatea populației, iar în Italia, influența germană și cea italiană). Pe zi ce trece, dialectele retoromane (în special cele din Italia) sînt tot mai puternic influențate de limbile înconjurătoare, fapt care le schimbă (și le-a schimbat secole de-a rîndul) fizionomia.

Din această cauză, părerile specialiștilor cu privire la poziția retoromanei în cuprinsul Romaniei variază destul de mult. Pînă la primul război mondial, punctul de vedere al lui G. I. Ascoli, autorul primei lucrări fundamentale despre dialectele retoromane [1], a fost acceptat de toată lumea, în primul rînd de italieni. Ascoli a susținut și a dovedit, convingător, că aceste dialecte alcătuiesc, la origine, o unitate lingvistică aparte, deosebită de celelalte unități romanice, și, prin urmare, trebuie considerate ca reprezentînd un idiom de sine stătător (la fel cu româna, franceza, spaniola etc). Carlo Salvioni a publicat în plin război (1917) o broșură: *Ladinia e Italia* (cu vădite tendințe naționaliste), în care susține că graiurile retoromane centrale și răsăritene au fost, la început, graiuri italienești, dar cu vremea, din pricina influenței germane, s-au îndepărtat mereu de limba italiană și de aceea asemănările lor cu aceasta din urmă au devenit tot mai puține și mai mici.

De aceeași părere a fost și Carlo Battisti care, începînd din anul 1921, a încercat, într-o serie de studii [2] să probeze (cu argumente istorice, lingvistice etc.) că dialectele retoromane, în special cele centrale, sînt italienești. Toți lingviștii neitalieni [3], printre ei autorități necontestate, ca

[1] *Saggi ladini*, în „Archivio glottologico italiano", vol. I, 1873.

Ca o reacție împotriva tendințelor naționaliste italienești, stîrnite și întreținute de aderenții ideilor lui Salvioni, guvernul elvețian a luat, la 23 iunie 1937, hotărîrea (aprobată la 20 februarie 1938 prin referendum) ca retoromana să fie considerată a patra limbă oficială a Elveției, alături de germană, franceză și italiană (Alwin Kuhn, *Romanische Philologie. Erster Teil: Die romanischen Sprachen*, Bern, 1951).

[2] Nu le enumerăm, fiindcă sînt prea multe și nu pot fi citate într-un manual. Vom menționa numai o sinteză a lor: *Storia della „Questione ladina"*, Firenze, 1937.

[3] Și unii italieni, de pildă C. Merlo și G. Bertoni (acesta din urmă a publicat un articol, contra lui Battisti, în revista „Nuova Antologia", 1937, fasc. 392, p. 110 și urm., la care răspunde cel criticat, tot acolo, p. 407 și urm.). Punctul de vedere al lui Battisti poate fi rezu-

Scanned with OKEN Scanner

K. JABERG și J. JUD, au combătut și combat pe Battisti. Argumente serioase împotriva lui oferă, între altele, *Atlasul lingvistic și etnografic al Italiei și al Elveției meridionale*, din care rezultă că influența italiană a început să se exercite asupra retoromanei de-abia în evul mediu, tîrziu, după formarea ei.

Dialectele retoromane alcătuiesc trei ramuri, după regiunile unde se vorbesc, și anume:

a) vestică (între izvoarele Rinului și ale Innului; cu subdiviziunile: suprasilvan și subsilvan, engadin de jos și engadin de sus.

b) centrală sau tiroleză (în Tirolul italian, separată de precedenta printr-un ținut locuit la nord de germani, la sud de italieni; de altfel, acest teritoriu de limbă retoromană este el însuși separat în două părți printr-o regiune eteroglosă, germană la nord, italiană la sud);

c) estică sau friulană (după provincia numită Friul, unde se vorbesc graiurile respective), la răsărit de teritoriul lingvistic venet pînă la rîul Isonzo.

Într-o vreme, nu prea îndepărtată, dialectele retoromane aveau o extindere mai mare. Astfel, o parte din Peninsula Istria a fost locuită de oameni care vorbeau un grai retoroman (numit de lingviști tergestinic).

Cu privire la termenii folosiți pentru a desemna dialectele retoromane, trebuie arătat că cel mai răspîndit (și mai potrivit) este cel întrebuințat pînă aici și care s-a format la fel cu „iberoroman", „galo-roman", „dacoroman": în linii mari, *retoromana* se vorbește (și mai ales s-a vorbit) în provincia Reția a Imperiului roman. Italienii preferă denumirea ladino, adică „latin" (este numele care s-a dat, în evul mediu limbii retoromane din regiunea elvețiană Engadina).[1]

3.4. Sarda

Limba sardă se vorbește în Sardinia și are mai multe dialecte:

a) logudorez (în centrul insulei; cel mai arhaic și mai autentic, fiind ferit, în largă măsură, grație poziției centrale, de influențele externe exercitate asupra celorlalte graiuri sarde)[2];

mat, foarte pe scurt, astfel: ramura vestică a dialectelor retoromane merge cu dialectul lombard, ramura centrală (care poartă numele de *ladino*), cu dialectul italian (din provincia Trento), iar cea răsăriteană cu dialectul venețian.

[1] În lucrarea *Descriptio Raetiae* (1570) a lui ULRICH CAMPELL, vorbirea romanică din Engadina și din Vintschgaul superior (aceste teritorii au aparținut, pe vremea romanilor, Reției propriu-zise, adică vestice, iar mai tîrziu, cantonului elvețian Graubünden) este numită „lingua raetica" (deci limbă retoromană, deosebită de celelalte idiomuri din Elveția și din regiunile învecinate). Și alte mărturii vechi prezintă această limbă ca o unitate aparte, de sine stătătoare.

[2] Astfel *ce, ci* și *ge, gi* latinești și-au păstrat pronunțarea mediopalatală *(k'e, k'i, g'e, g'i)*, n-au devenit africate *(č, ǧ* sau *ts, dz)*, ca în celelalte limbi romanice. De asemenea se păstrează în acest dialect *i* și *u* scurți din latina clasică (vezi § 5.2.2); articolul hotărît continuă pe lat. *ipse (su, sa)*; viitorul se formează cu urmașii lui *debeo* etc.

Scanned with OKEN Scanner

b) campidanez (la sud, influențat de graiurile italienești, mai ales de cele meridionale, din cauza legăturilor economice cu sudul Italiei);

c) galuric—sassaric (la nord; cele mai puțin „sarde" dintre toate, fiind asemănătoare cu dialectele din partea de sud a Corsicii).

Cunoscătorul prin excelență al acestei limbi romanice este un neitalian: M. L. WAGNER, autor a numeroase lucrări, care îmbrățișează domeniul sard, toate dialectele și aspectele lor (fonetică, morfologie, lexic) [1].

3.5. Domeniul galo-romanic

La începutul secolului al IX-lea, Charlemagne (Carol cel Mare) reușește, pentru o scurtă perioadă, să refacă un nou Imperiu roman (814), unind sub steagul franc toată Franța de azi, o parte din Germania vestică, o mare parte a Peninsulei italice și colțul nord-estic al Spaniei. După moartea lui, imperiul se dezagregă: *Francia Media* (Italia și Lorena) revine lui Lothar, care primește titlul de Imperator; *Francia occidentalis* este luată de Carol (denumit și „plesuvul" *Le chauve*), în sfîrșit, *Francia orientalis* rămîne sub conducerea lui Ludovic (Germanicul). Alianța dintre Carol și Ludovic este consfințită prin celebrele *Serments de Strasbourg* (rostite în 843), dar, după 854, ei încep din nou să se războiască. Ca urmare, teritoriul se redistribuie: Ludovic ia Austrasia și nordul Burgundiei, Carol ia Provence și sudul Burgundiei. Statul lui Ludovic se consolidează și constituie miezul statului german modern. După 987, statul lui Carol revine dinastiei Capețienilor.

Spre sfîrșitul secolului al IX-lea, granițele Europei apusene tind să se stabilizeze.

Secolul al X-lea inaugurează o epocă de relativă stabilitate și în viața populației din *Francia occidentalis*. Organizarea feudală însă avea să permită dezvoltarea unor accentuate diferențieri lingvistice (se poate spune chiar că, în cartografia feudală, se întrezărește destul de bine configurația dialectală de mai tîrziu).

Spre sfîrșitul secolului al X-lea se dezvoltă o literatură dialectală valoroasă (vezi în special dialectul normand).

În secolul al XV-lea Franța se unifică în jurul Capețienilor, iar în 1539 Francisc I declară franceza ca limbă oficială a întregului regat. Franciana

[1] cf., între altele, *Historische Lautlehre des Sardischen*, Halle/Saale, 1941; *La lingua sarda. Storia, spirito e forma*, Berna, 1950; *Historische Wortbildungslehre des Sardischen*, Bern, 1952. Numeroase sînt studiile lui Wagner asupra lexicului sard: *Das ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache*, Heidelberg, 1921; *Studien über den sardischen Wortschatz*, Genève, 1930; *Dizionario etimologico sardo*, Hedeilberg, 1957—1962. Și cu privire la limba sardă s-au emis, ocazional, dar mai puțin insistent, păreri asemănătoare cu cele arătate mai sus în legătură cu retoromana. Cf. de pildă M. G. BARTOLI, *L'Italianità del dalmatico, del sardo e del ladino*, în „Archivio storico per la Dalmazia"; XX, Roma, 1936.

Scanned with OKEN Scanner

va pune din ce în ce mai în umbră viața celorlalte dialecte și va ajunge să se impună chiar în regiunile unde se vorbesc graiuri nefranceze.

* * *

Încă din secolul al X-lea harta lingvistică a Franței prezintă trei domenii distincte: L a n g u e d'o c, l a n g u e d'o ï l și f r a n c o-p r o v e n s a l a.

3.5.1. Occitana

Langue d'oc, denumită astfel după afirmația *oc* (< *hoc*) [1], este cunoscută și sub numele de provensală. [2]

Denumirea „provensală" nu este însă proprie, fiindcă, în sens strict, ne trimite la dialectul vorbit în Provence. Ea s-a ivit în secolul al XIII-lea, cînd prin „Provence" se înțelegea tot teritoriul vechii Provincia Romana și chiar al Aquitaniei (Gascogne de astăzi). Înainte de a i se spune provensală, i s-a spus acestei limbi *lengua romana*, ca să se deosebească de limba cultă a vremii, care era latina. Astăzi se răspîndește termenul de *occitană*.

Linia, mai exact spus, fîșia de pămînt despărțitoare dintre dialectele provensale și cele franceze este descrisă amănunțit de H. SUCHIER. [3] La vest, spre Oceanul Atlantic, granița o formează fluviul Gironde, apoi o linie paralelă cu Dordogne pînă la Libourne, de unde apucă spre nord-est, trece pe lîngă Angoulême și se îndreaptă spre nord pînă la Rochefoucault. De aici încolo nu mai apare „o linie" ci o fîșie de pămînt, în care se amestecă graiuri provensale și graiuri franceze (ca de obicei la granițele dintre idiomuri înrudite: un teritoriu de tranziție între cele două limbi învecinate). Această fîșie se întinde spre nord-nord-est, merge pînă la rîul Vienne și de acolo cotește spre est, urmînd hotarul de sud al departamentelor Vienne și Indre; ține direcția est pînă la departamentul Allier, pe care îl taie în două, apoi pornește spre sud-est, oprindu-se la St. Etienne, de unde se confundă, o bucată de loc, cu fluviul Rhône, pentru a merge, după aceea, spre est, pe urmă spre sud-est, peste rîul Isère și, în fine, spre est pînă la granița italiană.

Occitana reprezintă elementul conservator al teritoriului galo-romanic. Vorbită de populații mai profund romanizate, într-un mediu cultural rafinat de civilizația coloniilor grecești din Mediterana (*Marsilia*, *Nice* etc.), latina din sudul Franței a fost mai puțin atinsă de colonizarea germanică.

[1] În evul mediu era obiceiul de a denumi limbile după particula care exprima afirmația. Astfel, DANTE, vorbind în *Divina Commedia* despre Italia, scrie: *il bel paese dove il si suona*, iar limbii italiene îi spune *lingua del si*. Vezi mai ales lucrarea lui *De vulgari eloquentia*, I, cap. VIII, unde apar pentru întîia oară acești termeni.

[2] Ov. DENSUSIANU, I. A. CANDREA și elevii lor spun p r o v a n s a l ă, alții p r o v e n ț a l ă: primii se conduc după fr. *provençal*, ceilalți după germ. *provenzalisch* și ital. *provenzale*.

[3] *Grundriss der romanischen Philologie*, vol. I, ed. a II-a, Strassburg, 1904—1906, p. 760—761. Pentru stabilirea mai riguroasă a graniței ne poate servi în special *Atlas linguistique de la France*, Paris, 1902—1910, de J. GILLIÉRON și E. EDMONT.

Scanned with OKEN Scanner

În general, se păstrează intact vocalismul latin popular cu șapte vocale (*a, ę, ẹ, i, ǫ, ọ;* dar *u* devine *ü*), *au* nu se monoftonghează; consoanele oclusive surde intervocalice se sonorizează, dar nu cad.

Occitana are următoarele subdiviziuni:

a) Provensala (între Rhône la vest, Marea Mediterană la sud și granița italiană la est, iar la nord, o linie destul de dreaptă care merge de la malul Rhônului spre est pînă la granița italiană, cam în dreptul orașului Torino) se caracterizează prin tratamentul *ct* > *tʃ* (*fecho* < lat. *factu-* fr. *fait*), prin căderea consoanelor finale afară de *s;* prin *-n* caduc (dispare pînă și trăsătura nazală a vocalei precedente: *bo* pentru *bon*).

b) Dialectul languedocien (între Garonne, Pirinei, Marea Mediterană, Rhône și o linie care merge în direcția nord-est de la Toulouse la St. Etienne) face trecerea între provensală și dialectele de nord.

c) Dialectul limousin (între gascon la sud, frontiera franco-provensală la vest și la nord și dialectul auvergnat la est) conservă pe *-a* ca *-o* (ca și în occitană); pluralul *as* devine *â* (comp. sg. *vatcho* — pl. *vatchâ*).

d) Dialectul auvergnat (între limousin la vest, languedocien la sud și frontiera provensală la nord și est) cunoaște o palatalizare accentuată a consoanelor: ea se extinde și asupra spirantelor *(s, z)*, linguo-dentalelor *(t, d, l, n)*, palatalelor *(k, g)* și labialelor. În general, francezului *ch* îi corespunde *ts*, iar *sy* devine *tʃ* (ca în română).

Începînd din secolul al XVI-lea și pînă astăzi, granița occitanei s-a retras treptat spre sud, sub ofensiva francezei. [1]

e) Dezvoltată pe teritoriul ocupat între secolele VI—IX de către vasconi (ramură de tip basc), gascona este considerată de unii cercetători mai degrabă ca o limbă aparte decît ca un dialect occitan. La fel ca în spaniolă, *f* devine *h*, *v* > *b*, iar $^{v-b-v}$ se pronunță fricativ bilabial (*ƀ*). Consoanele oclusive surde intervocalice *(c, t, p)* se păstrează; tot intacte sînt și labiovelarele urmate de *a (kwatre, gwardar)*. *H* introdus de vizigoți se mai pronunță aproape în toată Gasconia. Consoanele finale s-au conservat mai bine decît în alte regiuni (de pildă, *-s* rămîne marca pluralului).

3.5.2. Franceza

Langue d'oïl, denumită astfel după afirmația *oïl* < *hoc ille*, s-a dezvoltat în regiuni mai puțin intens romanizate, dar mai puternic germanizate. De aceea prezintă o serie de inovații originale care o disting de întregul domeniu romanic, ca de pildă: diftongarea vocalelor mediale închise în silabă deschisă

[1] Despre împărțirea lingvistică a Franței vezi, între altele, H. Morf, *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, Berlin, 1911; E. Gamillscheg, în „Hauptfragen der Romanistik. Festschrift für Ph. Aug. Becker", Heidelberg, 1922, p. 50 și urm. (un studiu cu același titlu ca al lui Morf); A. Brun, *Linguistique et peuplement*, în „RLiR, XII, 1936, p. 165 și urm. O lucrare importantă cu privire la limba provensală este *Grammaire istorique des parlers provençaux français*, 4 vol., Montpellier, 1932—1941, de J. Ronjat. Mai accesibile sînt *Grammaire de l'ancien*

accentuată (*é* > *ei*; *oi* > *we* > *wa* și *ó* > *ou* > *eu* > *ö*) — vezi § 5.2.2.1.2.3, palatalizarea velarelor înainte de *a* (k^{+a} > *tʃ*) — vezi § 5.3.2.1.

Astăzi franceza se vorbește în partea de nord și centru a Franței, dincolo de granița lingvistică franco-provensală. Limita vestică o formează Oceanul Atlantic, pe cea nordică Marea Mînecii [1]. Spre Belgia, granița lingvistică nu coincide cu cea politică: prima depășește mult pe cea de-a doua. La est, granița politică dintre Franța și Germania este de asemenea încălcată de cea lingvistică (în Alsacia, de pildă, numeroși locuitori vorbesc un dialect german [2]).

În Île de France și în ținuturile învecinate, ocupînd centrul teritoriului de limbă franceză, se vorbește dialectul **francien.** Încă din secolul al XIII-lea, el a devenit miezul limbii literare franceze, evident din pricina faptului că Parisul devine inima politică și culturală a statului [3].

Unele inovații franciene nu pornesc însă totdeauna din Insulă (de pildă, căderea consoanelor finale și amuțirea lui *-e* sau confundarea lui *e* cu *a*).

Celelalte dialecte franceze înconjură ca o cunună regiunile franciene.

(a) În sud-vest, se vorbesc dialectele: **poitevin** (în Provincia Poitou, între Oceanul Atlantic la vest, graiurile occitane la sud și o linie paralelă cu Loire la nord), **angevin** (ceva mai sus, pînă la granița graiurilor normande) și dialectul din **Sainteonge.** Regiunile sud-vestice prezintă caractere conservatoare în vocalism (diftongii *ei*, *ou* nu trec la *oi*, *eu*: cf. *seir* — fr. *soir*). În Saintonge, *ch* și *j* devin guturale, ca *j* spaniol; perfectele simple în *is* rezistă mai bine.

(b) **Normanda** (în Normandia, mai spre nord, pînă spre Marea Mînecii) prezintă caractere consonantice relativ conservatoare: de pildă, k^{+a} nu se palatalizează și nu ajunge la *ʃ* (*vak* — fr. *vache*); *h* aspirat, eliminat din franciană încă din secolul al XV-lea, aici s-a conservat mai mult, probabil sub influența populației normande; $k^{+y(ĕ)}$ devine *tʃ*, nu *ts* (> *s*) (comp. *chan* — fr. *cent*).

(c) Mai spre nord, învecinîndu-se cu normanda și atingînd o mică parte a graniței cu Belgia se vorbește dialectul **picard.** La fel cu normanda, el păstrează nealterat pe k^{+a} (comp. *kanté* — fr. *chanté*), iar pe k^{+y} îl tratează ca *tʃ*: *chiel*—fr. *ciel.* În picardă, *ẽ* rămîne distinct de *ã* (comp. *chin*—fr. *cent*),

provençal ou ancienne langue d'oc, Paris, 1921, de J. ANGLADE, și *Altprovenzalisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1906 (ed. V, ibidem, 1936), de O. SCHULTZ-GORA. Un dicționar, ușor de folosit, al acestei limbi este *Dictionnaire provençal-français*, Heidelberg, 1909, de EMIL LEVY.

[1] Insulele din această mare (Guernesey, Sarke și Aurigny) țin politic de Anglia, dar lingvistic de Franța.

[2] În ducatul Luxemburg se vorbește de asemenea limba franceză; majoritatea populației este însă de limbă germanică.

[3] Menționăm aici cîteva lucrări de inițiere în studiul limbii franceze: ALBERT DAUZAT, *Les patois, Évolution, Classification-Étude*, XII édition, Paris, 1943; R. L. WAGNER, *Introduction à la linguistique française*, Lille-Genève, 1947; R. BRUMMER, *Grundzüge einer Bibliographie für das Studium der französischen Philologie*, ed. a III-a, Berlin, 1947; G. ROHLFS, *Französische Philologie*, Heidelberg, 1950. Dintre operele gramaticale citățm ca mai accesibilă F. BRUNOT și CH. BRUNEAU, *Précis de grammaire historique de la langue française*, Paris, 1930; M. COHEN, *Histoire d'une langue: le français*, Paris, 1947.

Scanned with OKEN Scanner

iar germ. *w* > *gu* — fr. *g*. În schimb, cunoaște unele inovații originale ca, de pildă, diftongarea lui *e* la *ie* chiar în silabă închisă *(tierre)* sau neutralizarea genului în cadrul articolului definit *le/la* (fenomenul apare și în *wallonă*), pe care îl înlocuiește cu demonstrativul *ce*.

(d) Cel mai arhaizant dintre dialectele nord-vestice pare a fi **wallona** (granița de sud a Belgiei cu Franța trece aproape prin mijlocul teritoriului wallon): *w* germanic se păstrează (vezi mai sus *gu* > g); menținerea lui k^{+a} în faza africată *tʃ* (cf. fr. ʃ). Morfologia este de asemenea mai puțin inovatoare: desinențele de plural ale numelui și finalele verbale sînt mai bine conservate.

(e) La est, între granița politică franco-germană și rîul Meuse, pe care îl depășește adesea spre vest, se vorbește dialectul **lorren**. La est, se întîlnește conservarea lui k^{w+a} (comp. *kwét* — fr. *quatre*); amuțirea lui *r* înainte de *t, d, l (madyi* — fr. *mardi)*; în general, se apropie mai mult de graiurile din sud decît de grupul nordic.

(f) În provincia Champagne, la vest de Lorena, pînă în regiunile franciene, s-a vorbit dialectul **champenois,** azi aproape dispărut sub ofensiva graiului parisian.

(g) Dialectele **burgund** (denumit în franceză *bourguignon*) și **berrichon** (între francian la nord și auvergnat-limousin la sud și dialectele franco-provensale la est) închid coloana, ajungînd pînă la granițele dialectului poitevin. Spre deosebire de nord, unde fr. *ts* e tratat ca *tʃ*, în graiurile franceze de sud, pentru fr. *ch* apare africata *ts*; *ai* > *a*; *ei* se labializează la *oi* (comp. fr. *merveille* — bourg. *mervoille)*, iar sufixul *-et* ia varianta *-ot*.

3.5.3. Graiurile franco-provensale

Aceste graiuri se vorbesc în cea mai mare parte a ținuturilor Savoie, Dauphiné și Val d'Aosta (ultima aparține Italiei), apoi în Franche-Comté și în Elveția romandă. Granițele teritoriului lingvistic franco-provensal sînt, aproximativ, următoarele: la vest rîul Saône, la nord dialectul loren, la sud occitana, la est dialectul alemanic („germana" din Elveția). Ținuturile elvețiene în care se vorbesc graiuri franco-provensale sînt cantoanele Genève, Vaud și Neûchatel în întregime, precum și părțile apusene din cantoanele Valais, Fribourg și Berne (în primele două, majoritatea locuitorilor, în al treilea, o minoritate vorbește graiuri franco-provensale).

Denumirea utilizată mereu pînă acum a fost dată de G. I. Ascoli, primul lingvist care a constatat că dialectele în discuție ocupă un loc aparte, chiar dacă seamănă destul de bine cu cele provensale și cu cele franceze [1]. Ea nu corespunde faptelor, susține A. Duraffour, cel mai bun cunoscător al acestor dialecte (vezi R Li R, VIII, 1932, p. 260 și urm.), care, după o analiză foarte amănunțită a fonetismului franco-provensal, ajunge la con-

[1] Vezi *Schizzi francoprovenzali* (în „Archivio glottologico italiano", vol. III, p. 61 și urm.).

Scanned with OKEN Scanner

cluzia că aceste dialecte sînt, de fapt, dialecte franceze propriu-zise, cărora el le spune „franceze de est“ [1]. Alți lingviști, după Ascoli, le-au numit „rodaniene de mijloc“ (= germ. *mittelrhônisch* [2]: H. Suchier, în *Grundriss der romanischen Philologie*, I, ed. a II-a, p. 755 și urm.), sau „sud-est — franceze“ (W. Meyer — Lübke, *Gramm.*, I, 1890—1901, p. 8).

Dialectele franco-provensale sînt următoarele:

a) lionez; *b)* dauphinois; *c)* fribourgeois; *d)* neuchatelois; *e)* vaudois; *f)* valaisan; *g)* savoyard.

Punctul de plecare al acestor denumiri îl constituie regiunile unde se vorbesc dialectele în discuție.

Vorbită de populații romanizate de coloratură burgundă, franco-provensala urmează în general occitana în ceea ce privește vocalismul, dovedindu-se așadar mai conservatoare decît franceza (amintim ca specifică păstrarea lui *-u* și *-o* atoni latini sub forma *-o* (comp. *desiro* — fr. *je désire*), și se apropie de langue d'oïl în tratarea consoanelor (ca fenomen specific menționăm evoluția spre spirantă interdentală a africatei *ts*, fenomen care are ca focar ținutul Chambery-Annecy-Genève).

Am ajuns astfel la capătul de vest al Romaniei, în Peninsula Iberică. În această regiune se vorbesc trei limbi romanice: catalana, spaniola și portugheza.

3.6. Catalana

Ocupă un teritoriu care începe din Pirinei, la granița politică dintre Spania și Franța (partea de est, spre Marea Mediterană) și merge de-a lungul litoralului mediteranean pînă la sud de orașul Alicante, avînd forma unui triunghi, cu baza la nord și cu vîrful la sud. Acest teritoriu este, administrativ vorbind, împărțit în două mari provincii:

[1] Principalele lucrări ale lui Duraffour cu privire la dialectele franco-provensale sînt, în afară de cea deja citată: *Phénomènes généraux d'évolution phonétique dans les dialectes franco-provençaux*, Grenoble, 1932; *Description morphologique avec notes syntaxiques du parler franco-provençal de Vaux (Ain)* en 1919—1931, Grenoble, 1932. O lucrare mai recentă este *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Frankoprovenzalischen*, Mainz-Wiesbaden, 1952, de Helmut Stimm. Punctul de vedere al acestui lingvist, destul de apropiat de al lui Meyer-Lübke (v. mai departe), este că, încă din secolul al XIII-lea, acest grup de dialecte galo-romane a mers, sub aspectul fonetic, cu cele franceze propriu-zise, formînd împreună o unitate lingvistică. După aceea, evoluția a fost diferită, din cauza puternicei influențe occitane, fapt care explică asemănările fonetice, multe și importante, existente, în momentul de față, între dialectele franco-provensale și cele provensale. Stimm combate pe W. v. Wartburg, care, în *Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, 1950, atribuie aceste asemănări influenței exercitate de graiurile burgundice. Cf. și lucrarea lui R. A. Hall, *The linguistic position of franco-provençal*, în „Language“, XXV, 1949. vezi Marius Sala și Sanda Reinheimer, *Bibliographie francoprovensale*, în „RLiR“, XXXI, p. 384—430; XXXII, 1968, p. 199—234.

[2] Fiindcă se vorbesc, aproximativ, pe valea mijlocie a fluviului Rhône. *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, ed. a II-a, Heidelberg, 1920, p. 24.

Scanned with OKEN Scanner

a) Catalonia, la nord și *b)* Valencia, la sud (linia lor despărțitoare atinge Mediterana, ceva mai jos de gura Ebrului). Catalonia, care a fost odinioară un principat, se subdivide în Gerona, Tarragona și Lérida, iar Valencia, regat înfloritor altădată, se subîmparte în Castellón de la Plana, Valencia propriu-zisă și Alicante. Se mai vorbește catalana și în Insulele Baleare (Mallorca și Menorca) și Pitiuse (cea mai mare dintre ele este Ibiza), situate în Marea Mediterană, cam în dreptul fostului regat al Valenciei, apoi în districtul Alghero din Sardinia (cucerit de catalani în 1354). La aceste teritorii trebuie adăugat departamentul francez Pyrénées Orientales (cum s-a arătat ceva mai sus).

Graiurile catalane din Catalonia propriu-zisă alcătuiesc două grupuri: *a)* oriental (cu centrul în Barcelona) și *b)* occidental (cu centrul în Lérida).

Teritoriile respective corespund, aproximativ, primul fostei „mărci spaniole" (marca hispanica), întemeiată de Carol cel Mare pentru a-și apăra imperiul contra maurilor, iar al doilea, vechiului comitat și episcopat Urgel. [1]

Cu privire la poziția limbii catalane în interiorul Romaniei există încă divergență de opinii. Unii lingviști, cei mai numeroși se pare, consideră acest idiom romanic drept un dialect occitan. Primul care a emis o asemenea părere este A. Morel-Fatio (în „Grundriss der romanischen Philologie", I, ed. I, Strassburg, 1888, p. 673): în secolele al VIII-lea și al IX-lea, după întemeierea „mărcii hispanice", un grai provensal a fost transplantat acolo, datorită faptului că această „marcă" aparținea regatului franc și cu vremea s-a extins mereu, pînă a ajuns să ocupe teritoriul descris mai sus. Părerea lui Morel-Fatio și-au însușit-o lingviști cunoscuți, ca W. Meyer-Lübke (*Grammatik der romanischen Sprachen*, I, p. 14); E. Bourciez, *Éléments*, ed. a II-a, p. 280), G. Rohlfs [2] (în „Archiv für das Studium der neueren Sprachen", CLXXV, 1939, p. 271) etc. Primul dintre ei a revenit de mai multe ori asupra acestei chestiuni: În *Einführung*... (citată și cu alte prilejuri, ed. a III-a, p. 24), catalana este trecută printre dialectele provensale; într-o lucrare specială consacrată catalanei (*Das Katalanische. Seine Stellung zum Spanischen und historisch dargestellt*, Heidelberg, 1925), Meyer-Lübke se arată oarecum rezervat, în sensul că lasă pe cititor să se decidă, pe baza faptelor discutate, pentru părerea lui Morel-Fatio sau pentru a altora (el însuși continuă să creadă că limba catalană este un dialect occitan). După a doua părere, catalana ar fi un dialect spaniol, mai exact ibero-romanic (în sens geografic: s-a născut în Peninsula iberică), dar tot dialect, nu limbă propriu-zisă. Așa au susținut J. Saroïhandy (în „Grundriss der romanischen Philologie", I, ed. a II-a, p. 846) și H. Morf (în „Bulletin de dialectologie romane", I, 1909, p. 3); așa susține, printre alții, și A. Alonso

[1] cf. studiul lui A. Griera, în „Butlletí de dialectologia catalana", VIII, 1920, p. 1—34.

[2] Acesta dă următoarele cifre pentru a-și susține punctul de vedere: catalana are 70% elemente provensale, 20% spaniole și numai 10% pur catalane. Pentru el, teritoriul lingvistic catalan constituie o zonă de trecere de la dialectele ibero-romanice la cele galo-romanice.

Scanned with OKEN Scanner

(în „Rev. Filol. Esp.", XIII, 1926, p. 1 și urm. [1]). Aceasta înseamnă că punctul de plecare al catalanei este Spania, de unde, datorită aceleiași „mărci hispanice", amintite mai înainte (precum și diviziunilor de natură ecleziastică), s-a întins peste Pirinei în sudul Franței. Așadar, drumul străbătut este invers față de cel imaginat de către partizanii primei păreri.

În sfîrșit, s-a susținut și se mai susține că acest idiom este o limbă romanică de sine stătătoare (nu un dialect al alteia), cu particularitățile ei distincte și de spaniolă și de occitană. Această părere este cea mai veche, căci datează de la Fr. Diez, întemeietorul lingvisticii romanice, care pune catalana alături și pe picior de egalitate cu celelalte limbi romanice. [2]

În vremea din urmă, cercetările mai adînci, făcute pe baza comparării cu idiomurile romanice învecinate (este vorba de dialectul aragonez și de cel gascon), au scos la iveală mari și importante asemănări care par a îndreptăți tendința unor specialiști de a le pune împreună, ca alcătuind un grup aparte, oarecum de sine stătător. Cît privește catalana însăși, numeroși romaniști actuali o consideră drept o limbă de tranziție între teritoriul ibero-romanic și cel galo-romanic *(lengua puente,* formulă care provine, se pare, de la A. M. Badia Margarit [3]).

3.7. Spaniola

Limba spaniolă se vorbește în Spania, cu excepția teritoriilor de limbă catalană (arătate aici mai sus), de limbă bască(la nord, în provinciile Alava, Guipúzcoa și Vizcaya: granița lingvistică față de spaniolă o formează o linie care trece prin localitățile Orduña, Victoria, Estella, Pampelona și Roncal; vorbesc basca circa 500 000 de locuitori) și de limbă portugheză (dialectul galician; v. ceva mai jos), apoi în Insulele Canare din Oceanul Atlantic.

[1] Trebuie să precizăm că Alonso se ocupă mai mult de studiile lui Meyer-Lübke și A. Griera (v. mai departe) decît de problema în sine a limbii catalane, combătînd și pe primul, care se face vinovat de numeroase greșeli în legătură cu faptele analizate, și pe celălalt, care seamănă cu primul în privința ideii de bază, aceea că limba catalană ar fi, la origine, un idiom galo-romanic. Concluzia lui este că discuția rămîne deschisă. Vezi mai recent Sandrio Guarnez. *Factores históricos en los dialectos catalanes,* în „Estudios dedicados a R. Menéndez Pidal", VI, 1956, p. 151—186; K. Baldinger, *La formación de los dominios lingüísticos en la Península Ibérica,* Madrid, 1963, p. 102—103.

[2] v. *Grammatik der romanischen Sprachen,* I, ed. a III-a, p. 95; Vezi și W. v. Wartburg (în „Z R Ph", XLII, 1922, p. 372) și A. Griera, *Afro-romànic o Ibero-romànic?* (în „Butlleti de dialectologia catalana", X, 1922, p. 34—53) și *Castellà-Català-Provencal* (în „Z R Ph", XLV, 1925, p. 198—254).

Situația lingvistică din Peninsula iberică este descrisă și explicată de H. Meier, *Beiträge zur sprachlichen Gliederung der Pyrenäenhalbinsel und ihrer historischen Begründung,* Hamburg, 1930.

[3] v. și Sișmariov, *Ocerki po istorii iazîkov Ispanii,* Moskva-Leningrad, 1941, și W. J. Entwistle, *The Spanish Language together with Portuguese, Catalan and Basque,* London, f.a.; K. Baldinger, *Die Herausbildung der Sprachräume auf der Pyrenäenhalbinsel,* Berlin, 1958.

Ca și în celelalte teritorii romanice, împărțirea în provincii latine și mai ales în regate medievale a constituit mediul favorabil accentuării diferențierilor dialectale.

3.7.1. Dialectul asturic-leonez

Leonul reproduce, amplificînd-o, vechea Gallaecia. Asturia, inclusă în regatul Leonés, din secolul al X-lea, este, la început, principalul însuflețitor al Reconquistei. Conducătorii regatului asturo-leonez speră într-o refacere a statului vizigot prin înglobarea tuturor celorlalte nuclee creștine. Vecin cu dialectul *gallego*, puternic arhaizant, dialectul asturic-leonez prezintă și el caractere conservatoare. Astfel, în centrul Asturiei și nord-vestul Leonului se păstrează **f-** (comp. *farina* — cast. *harina*; *facer* — cast. *hacer*); în Asturia *l*$^{+y}$ și *kl'* se confundă în *-y-* (*muyer-* — cast. *mujer*; *fiyu* — cast. *hijo*; *ureya* — cast. *oreja*). Articolul definit poate preceda adjectivul posesiv (*la mi casa, la tu madre*). Este adevărat însă că vocalele finale cunosc o trăsătură inovatoare, și anume se închid la *i*, *u* sau ẹ, ọ.

3.7.2. Dialectul navaro-aragonez

Navarra ocupa extrema occidentală a provinciei Tarraconensis. După o scurtă perioadă de expansiune, începută în secolul al X-lea prin recucerirea regiunii Rioja, statul navarez se dezmembrează, după cel de-al patrulea deceniu al secolului al XI-lea. În schimb, Aragonul începe să fie independent în secolul al XI-lea și pînă în pragul secolului al XII-lea se extinde spre sud, centru și occident.

Dialectul **navarro-aragonez** [1] se aseamănă mult cu cel leonez, dar este mai energic, poate și datorită fondului basc din regiunea Pirineilor. După cum remarcă R. Lapesa, navarro-aragoneza, lipsită de rafinamentul unei curți regale ca cea a Leonului, se dovedește mai atentă la inovații locale și mai puțin legată de tradițiile lingvistice. Astfel, dialectul aragonez constituie o insulă în Romania occidentală prin faptul că oclusivele surde intervocalice nu se sonorizează (*napo*—cast. *nabo*; *marito*—cast. *marido*). *G'* și *y* inițiali se conservă cu valoare palatală.

Ca și în dialectul asturo-leonez, se menține *f-* (*faba, farina*); *l*$^{+y}$ se menține la stadiul *l'* (palatalizat): *mullé* — cat. *mujer*; *abella* — cat. *abeja*).

3.7.3. Castiliana

Vechea Cantabrie, constant nesupusă în perioada vizigotă, a constituit leagănul *Castiliei* (*ll* se citește *l'*, așadar cuvîntul se pronunță Kastil'a). În

[1] v. M. Alvar, *El dialecto aragónes*, Madrid, 1953; Alonso Zamora Vicente, *Dialectología española*, ed. a II-a, Madrid, 1967.

secolul al IX-lea, ea nu era decît un comitat cu capitala la Burgos. Anexată la început Navarrei, Castilia se unifică în 970 sub Fernán Gonzales și devine independentă. După ce se extinsese asupra Asturiei și Galliciei, în 1230 se unește definitiv cu Leonul. Reconquista îi mărește teritoriul și puterea economică. După zece ani de la căsătoria lui Ferdinand de Aragon cu Isabella de Castilia (din 1469), cele două regate se unesc sub emblema „regilor catolici" *(Los reyes Católicos*, denumiți astfel pentru victoriile repurtate în lupta împotriva arabilor; ei reușesc să cucerească, în 1492, Granada, ultima fortăreață arabă din Peninsula iberică*)*.

„Turbulentă și ambițioasă în politică, revoluționară în drept, eroică în propria-i epopee, Castilla a dat limbajul cel mai inovator" [1] din epoca formării statului spaniol. El s-a impus ca limbă literară, astfel încît astăzi denumirea de c a s t i l i a n ă devine sinonimă cu limba spaniolă oficială.

3.7.4. Dialectul andalucian

În regiunea meridională a Spaniei, cuprinzînd faimosul triunghi al celor trei cetăți cu atmosferă maurescă: Granada, Córdoba și, mai spre vest, Sevilla, se întinde *Andalucía*.

În epoca în care războinicii castilieni și leonezi din oastea lui „San Fernando" au ajuns la porțile Sevillei (1248), frumusețea și bogăția cetății atrăseseră o lume pestriță de catalani și genovezi, francezi și provensali. Ca în orice regiune cu amestecuri de populație, inovațiile lingvistice, mai ales cele care „simplifică", se răspîndesc ușor. Mai tîrziu, deplasările de populație provocate de război și de cucerirea Granadei și descoperirea Americii au întreținut o atmosferă agitată, dar au adus și valurile de bogăție propice dezvoltării artelor. Prestigiul economic și artistic întreține în Sevilla un focar de inovații independente în toate domeniile vieții culturale, de care nu rămîne străin nici prestigiul lingvistic [2], favorabil păstrării unei fizionomii proprii, diferite de cea castiliană. Astfel, cam în epoca (1480—1570), în care *ts* devine interdental în castiliană și menține opoziția *ç/s*, în Andalucía *ts* se confundă cu *s* în același sunet. Un alt fenomen specific constă în ceea ce obișnuiește a se numi *yeismul*: *ll* > *y* (comp. and. *caye* — cast. *calle*). La finală, *-s* și *-z* slăbesc și se realizează ca o aspirație (în unele regiuni) și dispare (în altele). Vocala care precede această aspirată se lungește și se deschide astfel încît, după dispariția consoanei, cantitatea vocalei se fonologizează, rămînînd marcă a opozițiilor de număr (los *hombres* > *lọḥ hombręḥ* > *lọ hombrę* ; *patata* „cartof" — *patatą̄* „cartofi" etc.) sau de persoană *(ba* — cast. *va*, pers. a III-a — *bä* [3], — cast. *vas*, pers. a II-a*)*. Hota (χ) este mai puțin forte decît în castiliană

[1] v. Rafael Lapesa, *Historia de la lengua española*, ed. a V-a, Madrid, 1962, p. 125.

[2] v. Rafael Lapesa, *Sobre el ceceo y el seseo andaluces*, „Miscelánea Homenaje a André Martinet. Estructuralismo e historia", La Laguna, I (1957), p. 67.

[3] În unele regiuni *a* $^{+ś}$ se palatalizează la *ä*, cf. Manuel Alvar, *Las hablas meridionales de España y su interés para la lingüística comparada*, Granada, 1956.

și mai faringal (nu laringal); iar *tʃ* ajunge la fricativa *ʃ* (*noʃe*-cast. *noche*; *mu ʃaʃ o* — cast. *muchacho* (/mutʃatʃo/).

În afara dialectelor amintite mai sus, se mai vorbesc așa-zise graiuri de graniță sau mixte: *estremen* (amestec leones și meridional) sau *murcian* (aragoneso-castilian).

3.8. Portugheza[1]

Limba portugheză se vorbește în Portugalia, în partea de nord-vest a Spaniei (provincia Galicia) și în Insulele Azore și Madeira din Oceanul Atlantic. Subdiviziunile ei dialectale sînt:

a) mirandez; *b)* portughez de nord; *c)* portughez de sud (toate trei în Portugalia); *d)* azoric; *e)* madeiric; *f)* galician.

* * *

Idiomurile romanice se vorbesc nu numai în Europa, acolo unde au luat naștere, ci și în alte continente.

Cea mai bine reprezentată dintre toate sub raportul numeric este spaniola. Se vorbește în America de Sud (în afară de Brazilia și de cele trei Guiane), în toate republicile Americii Centrale, în Mexico și în ținuturile învecinate cu el din Statele-Unite, în Cuba, Portorico (span. Puerto Rico), Haiti[2], în diverse alte insule din Arhipelagul Antilelor și în regiunea Orán din Algeria. Numărul celor care vorbesc limba spaniolă (socotind și pe cei din Spania) este de aproximativ 180 de milioane (dintre care 150 în America).

Între spaniola europeană și cea americană asemănările sînt destul de mari, astfel încît ne dau dreptul să le considerăm ca două aspecte ale aceleiași limbi. Există totuși și deosebiri destul de însemnate. Separarea în timp, precum și distanța, în spațiu, dintre fosta metropolă, și fostele colonii, au favorizat dezvoltarea unor trăsături diferențiate accentuate. La aceasta se adaugă

[1] Pentru studiul limbilor ibero-romanice se pot consulta, între altele, următoarele lucrări (pe lîngă acelea ale lui Șișmariov și Entwistle, citate în nota de la p. 65): P. Fabra, *Grammaire catalane*, Paris, 1946 (versiune franceză a lucrării scrise mai întîi în spaniolă 1912, apoi în catalană, cu mai multe ediții, dintre care una a apărut după moartea autorului sub îngrijirea lui J. Corominas, *Gramática catalana*, Barcelona, 1956); Joan Gili, *Catalan Grammar*, Oxford, 1943 (ed. a II-a, 1952); A. Griera, *Gramática histórica del catalá antic*, Barcelona, 1931; A. M. Badia Margarit, *Gramática histórica catalana*, Barcelona, 1951; F. de B. Moll, *Grámatica histórica catalana*, Madrid, 1952; R. Menéndez Pidal, *Manual de gramática histórica española*, ed.a X-a, Madrid, 1960; *Orígenes del español*, ed. a IV-a, Madrid, 1956; R. Lapesa, *Historia de la lengua española*, ed. aV-a, Madrid, 1962. Pentru limba portugheză se pot consulta lucrările: J. J. Nunes, *Compendio de Gramática histórica portuguesa*, Lisboa, 1930; Serafim da Silva Neto, *História da lingua portuguesa*, Rio de Janeiro, 1952; M. de Paiva Boléo, *Introdução ao estudo da Filologia portuguesa*, Lisboa, 1946; Serafim da Silva Neto, *Manual de Filologia portuguesa*, ed. a II-a, Rio de Janeiro, 1957; Pilar Vásquez Cuesta y Maria Albertina Mendes da Luz, *Gramática portuguesa*, ed. a II-a, Madrid, 1961.

[2] Și anume în partea răsăriteană, care constituie Republica Dominicană.

Scanned with OKEN Scanner

condițiile de viață, care n-au fost și n-au putut fi identice în Spania și în America. Populațiile autohtone au învățat limba romanică și au contribuit astfel la o modificare a acesteia, suficient de mare pentru a-i da un aspect destul de deosebit de al spaniolei din Peninsula iberică [1].

Portugheza se vorbește în Brazilia [2] (populația acestei țări, întinsă cît Europa, este de peste 80 de milioane) și sporadic în coloniile portugheze din Africa. Ceea ce am spus despre spaniolă, cu privire la împrejurările care i-au înlesnit expansiunea și la schimbările suferite în noile condiții de viață din lumea de peste Ocean, se potrivește și pentru limba portugheză.

Franceza a fost dusă, tot prin colonizări, în mai toate continentele, cu deosebire însă în Africa și în America de Nord. Coloniile africane ale Franței au fost Algeria, Congo, Madagascar, Marocul și Tunisia. Lingvistic vorbind, contează numai aceste două din urmă și, în special, Algeria. Interes mai mare, și prin numărul subiectelor vorbitoare și prin particularitățile ei caracteristice, prezintă franceza din Canada (după o statistică mai recentă, vorbesc franțuzește 6 000 000 de canadieni), interesantă pe de o parte prin unele trăsături (de ordin gramatical) arhaice, dispărute din franceza europeană, pe de altă parte prin influența exercitată de populația băștinașă, găsită în Canada în momentul colonizării, și mai ales, de limba engleză (2/3 din populația Canadei vorbește englezește) [3]. La acestea se adaugă republica Haiti și unele insule din Antilele Mici, unde limba curentă este franceza (vorbită de cîteva milioane de oameni).

Alte idiomuri romanice prezintă importanță mai mică în ce privește extinderea lor în afara Europei. Mai toate se vorbesc și în celelalte continente, dar mult mai sporadic și întîmplător, prin emigranți, care, în cazul italienilor, de pildă, sînt foarte numeroși (la New York trăiesc peste 2 000 000 de italieni, care vorbesc limba lor maternă în mod obișnuit). În lumea nouă, se găsesc și români, mai ales în Statele Unite și Canada, tot ca emigranți, dinainte de primul război mondial. În sfîrșit, catalana se vorbește, încă de pe vremea colonizării Americii, în Cuba și Argentina, unde își păstrează independența față de spaniolă, care este limba curentă și oficială a acestor două țări.

Transplantarea idiomurilor romanice în celelalte continente a dat naștere la un fenomen foarte interesant din punct de vedere lingvistic, și anume dezvoltarea așa-numitelor l i m b i c r e o l e. Acestea nu sînt, cum s-a crezut la început [4], produsul unui amestec între idiomurile romanice și cele autoh-

[1] Cf. Rufino José Cuervo, *El castellano en América*, Buenos Aires, 1947, și M. L. Wagner, *Lingua e dialetti dell'America spagnola*, Firenze, 1949; B. Malmberg, *L'espagnol dans le Nouveau Monde* (în „Studia linguistica", I, 1947, p. 79 și urm.; II, 1948, p. 1 și urm.).

[2] S. da Silva Neto, *A lingua portuguesa no Bresil-Problemas*, Lisboa, 1960; Juan M. Lope Blanch, *El español de América*, Madrid, 1968.

[3] cf., între altele, W. Meyer-Lübke, *Das Französische in Kanada*, în „Germanisch-Romanische Monatsschrift", I, 1909, p. 133 și urm.; G. Dulong, *Problèmes de géographie linguistique du Canada français*, în „Actes X Congr. Int. Ling. Romane", II, 1965, p. 1377—1379; J. Gendron, *Tendances phonétiques du français parlé au Canada*, Paris, 1966.

[4] Însuși marele lingvist Hugo Schuchardt, devenit apoi un adevărat specialist în materie, a avut, în primul moment, această părere.

tone, ci limbi romanice transformate potrivit condițiilor culturii materiale și spirituale ale vorbitorilor indigeni.

Iată cîteva date cu privire la aceste limbi. În Insulele Filipine există o limbă creolă malaio-spaniolă (vorbită de locuitorii indigeni, care sînt de origine malaeză). În Republica Dominicană și în Trinidad se vorbește o limbă creolă negro-spaniolă. Franceza are și ea numeroase aspecte creole: o limbă creolă negro-franceză se vorbește în Insulele Mauritius (Oceanul Indian), în Louisiana (Statele Unite), Haiti [1], Martinica (una dintre insulele Antilele Mici), în Cayenne (capitala Guyanei Franceze din America de Sud), Reunión (insulă din Oceanul Indian, în estul Africii); o limbă creolă anamito-franceză în Vietnamul de sud. Portugheza, de asemenea, prezintă mai multe aspecte creole: negro-portugheză în Guineea Portugheză și în Insulele Capului Verde; malaio-portugheză în Djakarta (în insula Iava); indo-portugheză în Cotshin și Mangalore, localități situate pe coasta de vest a Indiei.

[1] v. P. Pompilius, *La langue française en Haïti*, Paris, 1961; Morris F. Goodman, *A Comparative Study of Creole French Dialects*, London-The Hague, Paris, 1964.

Scanned with OKEN Scanner

4. Clasificarea limbilor romanice

Luarea în considerare a tuturor varietăților limbilor romanice a făcut necesară, încă de la începuturile lingvisticii romanice comparate, găsirea unor criterii de grupare a lor.

Fr. Diez [1] divide limbile romanice în două: (1) grupa orientală (româna și italiana) și (2) grupa occidentală, ultima cu două subdiviziuni (sud-vestică: spaniola și portugheza, și nord-vestică: provensala și franceza). M. G. Bartoli [2] distinge și el două grupuri: *(a)* ramura apenino-balcanică, în care intră româna, albano-romana [3], dalmata și dialectele italiene centro-meridionale; (*b*) ramura pirineo-alpinică, în care intră toate celelalte idiomuri romanice. În afară de faptul că include dalmata, împărțirea lui Bartoli este considerată mai adecvată fenomenului romanic, în special pentru că ține seama de faptul că asemănarea existentă între dialectele italienești de nord (așa-numitele galo-italice) și cele din sudul Franței este mai puternică decît asemănarea cu restul dialectelor italienești. El combină, așadar, criteriul geografic cu cel lingvistic.

Ținînd seama de anumite configurații lexicale din Iberia, Antonio Griera [4] împarte limbile romanice tot în două grupe, dar în baza acțiunii a două curente „istorico-culturale": (1) curentul africano-romanic, pornit din sudul Spaniei și alimentat de latina din nordul Africii, care a determinat formarea grupului lingvistic meridional (spaniola, portugheza, dialectele italiene meridionale și poate chiar româna) și (2) curentul galo-romanic, dezvoltat în și sub influența puternicelor centre culturale din sudul Galiei, care a colorat catalana, provensala, franceza, italiana de nord și centrală și retoromana [5].

[1] v. *Grammatik der romanischen Sprachen*, Bonn, 1836.

[2] v. *Das Dalmatische*, Wien, 1906.

[3] Adică limba albaneză, care nu-i un idiom romanic, dar are numeroase elemente lexicale latinești (cam 20%).

[4] v. „Butlleti de dialectologia catalana", X, 1922, p. 34 și urm.

[5] Punctul de vedere al lui Griera a fost combătut de specialiști (vezi, de pildă, „Archivum romanicum", VIII, 1924, p. 487; Romania", I, 1925, p. 291 și urm., și „Z R Ph", XLVI, 1926, p. 116 și urm.).

Scanned with OKEN Scanner

CARLO TAGLIAVINI [1] consideră patru grupuri de idiomuri romanice: 1. româna („romanica balcanică"); 2. dalmata, italiana, sarda, retoromana („romanica italică"); 3. franceza, franco-provensala, provensala (și gascona), catalana („romanica galică"); 4. spaniola, portugheza („romanica iberică").

B. E. VIDOS [2] critică diversele clasificări propuse de predecesorii săi pentru motivul că au la bază criterii neomogene, diferite de la un grup de limbi romanice la altul. De asemenea face obiecții în ce privește unii din termenii folosiți pentru denumirea grupurilor sau limbilor în discuție. Recunoaște totuși necesitatea de ordin practic a unei clasificări bazate pe unități geografice și de substrat: romanica balcanică (româna, dalmata), romanica italică (italiana, sarda), retoromana, romanica galică (franceza, franco-provensala, provensala, gascona), romana iberică (catalana, spaniola, portugheza).

La fel cu Edouard Bourciez, autorul manualului devenit clasic în lingvistica romanică: *Eléments de linguistique romane*, W. D. ELCOCK *(The romance Languages*, London, 1960*)* s-a ocupat separat de fiecare din aceste grupuri.

O dată cu considerarea substratului, clasificarea limbilor romanice face primii pași în domeniul lingvisticului.

Desigur că în virtutea deziderateloor lingvisticii moderne, gruparea fenomenelor lingvistice se cere făcută după identitățile și nonidentitățile de structură lingvistică, după criterii tipologice.

În 1943, AMADO ALONSO *(Partición de las lenguas rómanicas de Occidente*, în „Miscellanea Fabra", Buenos Aires, 1943*)* vorbea de „gradul de romanizare inițial și de gradul de fidelitate ulterior față de tradiția latină", distingînd în fapt trei grupuri: italic, iberic și francez; provensala era considerată ca punct de legătură între cele trei grupuri. Aci apare clar ideea, de loc paradoxală și confirmată de cercetări ulterioare, că franceza a devenit limba cea mai puțin romanică. Această clasificare pare a se apropia în mare măsură de adevăr prin faptul că are la bază elemente de structură gramaticală.

Pornind de la aceeași idee, MARIO PEI stabilește gradul de îndepărtare de la limba latină cercetînd evoluția vocalelor. Raportînd numărul de vocale care s-au transformat la numărul total de vocale latinești, el stabilește următoarea ierarhie: franceza 44%, portugheza 31%, provensala 25%, româna 23,5%, spaniola 20%, italiana 12%, sarda 8% [3].

Dominate încă de prototipul latin, menținîndu-se mai ales în domeniul faptelor de substanță fonematică, mai puțin al celor gramaticale, și rămînînd în pragul criteriilor structurale, aceste clasificări merită atenție datorită faptului că ne apropie de miezul lingvistic al chestiunii.

Deși ROBERT HALL JR. consideră [4] că o clasificare tipologică a limbilor romanice ar duce la eroarea de a grupa româna cu franceza, o cercetare a

[1] v. *Le origini delle lingue neolatine*, ed. a III-a, Bologna, 1959, p. 298.
[2] v. *Manuale di linguistica romanza*, Firenze, 1959, p. 279 și urm.
[3] v. *A new Methodology for Romance Classification*, în „Word", V, 1949, p. 135, și urm.; URIEL WEINREICH, *On the Compatibility of Genetic Relationships and Convergent Devellopment*, în „Word", 1958/14, p. 374 și urm.
[4] „Lingua", IV, 1954, p. 406.

Scanned with OKEN Scanner

identităților de structură (a isomorfismelor) și, în consecință, a diferențelor de organizare nu ni se pare un lucru imposibil și neinteresant. Dimpotrivă, ea va putea stabili în ce măsură „depărtarea de latină" înseamnă alt tip lingvistic, comun tuturor limbilor romanice [1], un tip comun limbilor europene [2], apropierea unui idiom romanic de tipul unui alt grup — neromanic [3], sau numai o scindare în interiorul romanității, prin alegerea uneia dintre variantele virtuale ale „prototipului romanic" [4].

Deși o clasificare tipologică este încă greu de realizat, întrucît nu există studii privitoare la aspectul structural al tuturor limbilor romanice [5], putem imagina o subîmpărțire a domeniului romanic ținînd seama numai de cîteva limbi romanice în forma lor literară.

Astfel, cercetînd flexiunea nominală și verbală se pot izola net trei grupuri:

(1) *Grupul italo-român* (exceptînd galo-italica), dominat de amalgamarea genului cu numărul, de faptul că genul poate constitui o condiție de îngrădire a numărului (rom. *crai/crăiasă-crăiese*, it. *re/regina — regine*, unde masculinul cere sincretismul numerelor, sau rom. *muncitor — muncitori/muncitoare*, unde femininul se însoțește de suspendarea opoziției de număr); dezvoltarea distincției între plural colectiv/plural necolectiv (vezi § 6.1.2.3.1.1.2) într-o perioadă mai veche și folosirea ei pentru redarea unor diferențe semantice lexicale; dezvoltarea unui număr relativ mare de tipuri flexionare nominale și verbale; preferința pentru caracterul vocalic al morfemelor (distribuția vocalică în finală) (vezi § 5.2.2.2.2.).

(2) *grupul hispanic:* disociere, contrast între formanții morfemelor de număr și de gen (comp. it. *buono-boni; buona-buone* cu sp. *bueno-buenos* și *buena-buenas*); genul nu constituie niciodată o condiție de îngrădire a realizării opoziției de număr; dezvoltarea pluralului intensiv (poetic: cf. sp. *sedes*, imposibil de tradus în română prin pluralul lui *Sete* — vezi § 6.1.2.3.1.1.). Folosirea formanților de gen (în contextul/ [— Animat]) pentru a reda diferențe dimen-

[1] v. Eugenio Coseriu, *Sincronía, diacronía y tipología*, în „Actas del XI Congreso internacional de Lingüistica y Filologia, románicas", Madrid, 1962; Madrid, 1968, p. 277: Limbile romanice se caracterizează prin dezvoltarea mijloacelor sintetice pentru exprimarea morfemelor care se referă la determinări interne (gen, număr, persoană) și a mijloacelor analitice pentru determinări externe (caz, diateză).

[2] Vezi, de pildă, dezvoltarea articolului.

[3] De pildă, faptul că, în franceză, în prezența pluralului, opoziția de gen se sincretizează la predeterminante: *ce(t)-cette/ces*; *mon-ma/mes* se încadrează unor tendințe caracteristice grupului germanic.

[4] Vezi, de pildă, caracteristicile flexiunii cazuale în română, unde apare sincretismul genitivului cu dativul la substantivele declinării feminine, la fel ca în cazul declinărilor I sau a V-a — preponderent feminine — din latină.

[5] v. Yakov Malkiel, *A tentative Typology of Romance Historical Grammars*, în „Lingua", 9, 1960, p. 321—416; vezi și recenzia lui W. P. Lehmann, în „Language", 39, 1963, p. 286 și urm.;
v. Knud Togeby, *Comment écrire une grammaire historique des langues romanes?* în „Studia Neophilologica — A Journal of germanic and Romance Philology", vol. XXXIV, nr. 2, 1962: „Este preferabilă metoda lui Meyer-Lübke față de cea a lui Bourciez. Gramatica istorică multilingvă este singura comparativă și explicativă."

Scanned with OKEN Scanner

sionale (masculin „mic"/feminin „mare" : *charco* „băltoacă" — *charca* „baltă"[1]); dezvoltarea unui număr relativ mic de tipuri flexionare nominale și a unui număr relativ mai mare de tipuri flexionare verbale; împărțirea preferințelor în măsură aproape egală între formanții vocalici și cei consonantici.

(3) *grupul francez:* tipul în care opoziția de număr se suspendă cuprinde marea majoritate a numelor și tinde să atingă verbul (fr. pop. *j'allons*/zalõ/ *-nous allons*). Preponderența genului asupra numărului la adjective (toate tipurile flexionare variabile realizează opoziția m/f, dar nu toate tipurile variabile realizează opoziția sg./pl.), dezvoltarea celui mai mare număr de tipuri flexionare verbale din toate limbile romanice (aproximativ 27) și a unui număr mai redus de tipuri flexionare nominale (4 la adjectiv, 11 la substantiv) decît în grupa italo-română, dar mai mare decît în grupa hispanică, sincretismul genurilor în prezența pluralului la predeterminante, iată numai cîteva caractere structurale care izolează franceza de tot restul grupului neolatin. La acestea se mai pot adăuga : schimbarea poziției indicelui de număr în fața temelor (cf. *l'enfant*/lãfã/ — *les enfants* (lezãfã/) și transformarea flexiunii sufixale într-un soi de flexiune internă, favorizată de tendința spre folosirea obligatorie a predeterminantului (cf. *cet enfant*/setãfã/*-ces enfants*/ sezãfã/; cf. și *la femme*/ **la** fam/ — *les femmes*/ **le** fam/ sau /set fam/ — /se fam/; *madame*/madam/ — *mesdames*/ me dam/; preferință pentru formanți consonantici la femininul adjectivului *(petit*/poeti/ *-petite*/poetit/) etc.

[1] v. Criado de Val, *Fisionómia del idioma español. Sus características comparadas con los del francés, italiano, portugués, inglés y alemán*, ed. a III-a, Madrid, 1962. Pentru diferențele semantice exprimate prin afixele de gen, în zona inanimatului vezi și C. Peregrino Otero, *Letras*, I, London, 1966, p. 36—37; „*Una olma* es, como si dijéramos, un *olmazo* lo mismo que una *cesta* es un *cestazo* o *cesto grande*, una *charca*, un *charco grande*" etc.

Scanned with OKEN Scanner

Partea a doua

Aspecte ale istoriei interne

Scanned with OKEN Scanner

5. Fonologia

5.1. Accentul

Sunetele limbii latine, întocmai ca ale oricărei alte limbi, se grupau în cursul vorbirii în silabe accentuate și neaccentuate.

Accentuarea unui grup de sunete se poate realiza în două moduri: (1) prin accent dinamic sau de intensitate și (2) prin accent muzical sau melodic. În primul caz, silabele accentuate sînt pronunțate cu intensitate mai mare. Intensitatea depinde de amplitudinea vibrațiilor, iar aceasta, la rîndul ei, este determinată fiziologic de forța cu care suflul de aer este expirat.

În cazul accentului muzical, silabele accentuate au o înălțime mai mare. Înălțimea unui sunet depinde de numărul de vibrații produse într-o unitate de timp, adică de frecvența lor, determinată fiziologic de gradul de extensiune al coardelor vocale.

De obicei, ambele accente coexistă în aceeași limbă, dar numai unul dintre ele este predominant, este mai sesizabil, diferențiază un grup de silabe de altul și, de cele mai multe ori, are rol fonologic.

5.1.1. Muzical-dinamic

În latina clasică, pînă în epoca Imperiului, ca și în indo-europeană, predomina accentul muzical. Locul accentului muzical depindea în întregime de cantitatea silabei penultime. El cădea pe această silabă, dacă vocala ei era lungă *(cantāre, habēre)* și pe antepenultima, dacă vocala penultimei era scurtă *(pálpĕbra, vĭrĭdis)*. Fiind subordonat cantității vocalei din silaba penultimă, accentul muzical nu intervenea în ritm. Acesta se realiza numai prin succesiunea silabelor lungi și scurte (era, deci, pur cantitativ).

După unii cercetători, ca de pildă J. Vendryes, C. Merlo, V. Pisani [1], latina preliterară [2] cunoștea și un accent de intensitate, care cădea pe silaba inițială,

[1] Vezi, mai recent, discuția prezentată de A. MANIET, în *L'évolution phonétique et les sons du latin ancien dans le cadre des langues indo-européennes*, Louvain, Paris, 1957, p. 28.

[2] Vezi latina arhaică, § 1.2.

Scanned with OKEN Scanner

indiferent de locul accentului muzical. Așa s-ar explica alterarea, uneori pînă la dispariție, a vocalelor din silaba inițială, frecvent atestată în textele latinești arhaice: *dedro* pentru *dederunt*, sec. III î.e.n. (vezi C. I. L., I, 2378, apud ERNOUT, *T. A.*, p. 42); *quindecim*< **quinquedécim* (vezi NIEDERMAN, *Ph. H. L.*, p. 19—20).

Spre deosebire de limba latină literară, în limbile romanice accentul predominant este cel dinamic.

Slăbirea accentului muzical în latină este, după cît se pare, rezultatul acțiunii concomitente a unor factori interni și externi.

În indo-europeană, accentul muzical avea rol fonologic. În limba latină, fiind legat de cantitatea vocalei penultime, el își pierde treptat mobilitatea și nu mai poate avea funcție distinctivă [1], fapt care îi slăbește considerabil importanța în procesul de comunicare.

Pe de altă parte, se pare că în limbile populațiilor cucerite existau cu totul alte reguli de accentuare decît în latină. Adeseori, cuvintele provinciale intrate în latină își păstrau modul originar de accentuare, chiar dacă acesta nu coincidea cu structura prozodiei latine. Cf. celt. devenit în latină *éncaustrum*> fr. *encre:* celt. *Cárnutas* > *Cártunas* >fr. *Chártres*; celt. *Tricasses* > >fr. *Troyes* (în „Romania", XXXIX, p. 392); grec. *Taras*, gen. *Tàrantos* > >it. *Táranto*.

În general, cînd se învață o limbă străină, accentul și intonația constituie elementele de expresie care se deprind cel mai greu. Populațiile nevoite să învețe limba latină se găseau în fața unei complicații duble, datorită caracterului pur melodic al accentului și celui pur cantitativ al ritmului [2]. Efortul devenea cu atît mai costisitor, cu cît importanța funcțională a accentului melodic scădea.

Așadar, caracterul nerelevant al accentului muzical în latină și structura diferită a prozodiei din limbile populațiilor asimilate de romani au determinat dispariția accentului muzical în latina tîrzie și au contribuit la dezvoltarea accentului dinamic.

Sub influența accentului dinamic, vocala pronunțată cu mai multă intensitate se lungește, indiferent de cantitatea originară, iar vocala din silabele neaccentuate se scurtează. Cantitatea vocalei devine subordonată accentului și se defonologizează. În acest mod, accentul se detașează de condiția cantității vocalei din silaba penultimă, devine mobil și, drept urmare, poate avea rol fonologic. Faptul este atestat indirect și de noul sistem de versificație care apare la scriitorii din epoca latinei tîrzii [3] și de situația din limbile romanice, în care accentul dinamic este predominant și, în afară de franceză [4],

[1] v. PERINI, *L'accento latino*, Bologna, 1967; vezi și Al. ROSETTI, *I.L.R.*, I, 69—70.
[2] v. A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1938, p. 242—243.
[3] La COMMODIANUS (sec. III), de pildă, metrica versurilor arată trecerea de la principiul alternării silabelor lungi și scurte la cel al alternării silabelor accentuate și neaccentuate.
[4] Pentru natura cantitativă a accentului din franceza contemporană, vezi recent B. SPANG-THOMSEN, *L'accent en français moderne*, în „Etudes romanes dédiées à A. BLINKENBERG", Copenhaga, 1963, p. 192 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

are rol fonologic (cf. rom. *ácele* și *acéle*; it. *áncora* și *ancóra*; sp. *cántare-cantaré*; *célebre — celébre — celebré*).

5.1.2. Schimbări în poziția accentului

În general, locul accentului dinamic coincide cu cel al accentului muzical. În latina tîrzie apar însă modificări de poziție, condiționate de factori fonematici, morfematici sau semantici.

5.1.2.1. *Factori fonematici*

Așa cum arătam mai sus, legătura dintre vocala din silaba penultimă și accent este una dintre cele mai vechi relații obligatorii după care se organiza structura prozodică în latină. Nu trebuie să ne mirăm, deci,că în latina populară, mai mult decît în latina clasică, s-a manifestat destul de puternic tendința spre cuvinte paroxitone, cum dovedește frecventa transformare a proparoxitonelor în paroxitone. Această schimbare se produce pe mai multe căi.

a) Cea mai des întîlnită este sincopa[1] vocalei posttonice mediale, precedată sau urmată de lichidă: *calĭda non calda, virĭdis non virdis, oricla* pentru *auricŭla (Ap. Pr.)* etc. În aceste cazuri, grupurile consonantice (lichidă+ +oclusivă) care rezultă se conformează structurii sintagmatice a fonemelor latinești (cf. cuvintele latinești clasice *cardo, proclamo*).

b) În cuvinte proparoxitone, ca: *palpĕbra, colŭbra, cathĕdra, tonĭtrum, intĕgrum,* vocala posttonică nu s-a sincopat, poate fiindcă ar fi rezultat grupuri consonantice formate din patru sau trei foneme, fapt care ar fi contravenit tendinței puternice de reducere a grupurilor consonantice din latina populară.

În aceste cazuri, accentul, eliberat de condiția cantității, trece pe silaba penultimă, așa cum se constată din formele romanice corespunzătoare[2]: lat. *palpebra* > fr. *paupière*, „pleoapă"; *colubra* > fr. *couleuvre*, sp. *culebra*, it. *colubre* „șarpe"; lat. *tonitrum* > v. fr. *tonoire* (= fr. *tonnerre*); lat. *integrum* > rom. *întreg*, v. sp. *integro*, it. *int(i)ero*, fr. *entier*.

Uneori, aceste schimbări sînt provocate de analogia cu celelalte forme din paradigmă. Astfel, după *integer* s-a putut reface un *integerum*, cu accentul pe silaba *-te-*, indiferent de cantitatea acesteia. Mai apoi, prin sincopa vocalei posttonice mediale, se poate ajunge la *intégrum*. După M. NIEDERMANN *(Ph. H. L.*, p. 24—25), inserarea unui *e* între ocluzivă și lichidă s-ar fi petrecut în toate aceste cazuri conform unei tendințe populare de evitare a

[1] v. J. M. ANDERSON, *A Study of Syncope in Vulgar Latin*, în „Word", 24, 1965, p. 70—85.
[2] La aceasta a contribuit poate și faptul că vocala din fața grupului *muta cum liquida* devenea — în poezie — lungă prin poziție.

Scanned with OKEN Scanner

grupurilor consonantice: cf. fr. pop. *ouverier* pt. *ouvrier ;* fr. *souverain* — v. fr. *sovrain ;* cf. și sp. *coronista* pt. *cornista.*

c) Accentul se schimbă de pe silaba antepenultimă pe penultima, cînd vocala accentuată se află în hiat cu inițiala penultimei : **ío** (**éo**) > **ió** : lat. cl. *filĭolus* — lat. pop. **filiólus* > fr. *filléul* (cu *ó* > *u̯o* > *ö*), sp. *hijuelo* (cu *ŏ́* > > *uo* > *ue*), it. *figliuolo* (cu *ŏ́* > *uo*) ; *capreolus* > fr. *chevreuil ;* lat. cl. *petĭolus* — rom. *picior ;* cf. *faseolus* non *fassiolus (Ap. Pr.,* 41*)*, cu *é* > *ę̄* > *i̯ ;* **íe** > **ié** : lat. cl. *muliĕrem* — lat. pop **muliérem* > rom. *muiére*, sp. *mujér ;* lat. cl. *pariĕtem* — lat. pop.* *pariétem* > rom. *păréte*, fr. *paroi*, sp. *paréd*, it. *paréte.*

Fenomenul acesta se explică prin tendința de evitare a hiatului, proprie oricărei limbi vorbite. Consonantizarea vocalei palatale s-a produs mai ușor dacă în alte forme din paradigma aceluiași cuvînt vocala respectivă era neaccentuată (de pildă, *mulier*, *páries* etc.).

5.1.2.2. *Factori morfematici*

Formele din paradigma aceluiași cuvînt se pot influența în ceea ce privește poziția accentului.

a) În unele forme de infinitiv, ca *battuĕre*, *consuĕre*, accentul s-a mutat pe silaba inițială prin analogie cu formele de indicativ prezent : *báttuo*, *cónsuo;* cf. fr. *battre* (< **báttuere*) ; rom. *coase(re)* (< **cósere* — lat. t. **cónsuere* < < lat. cl. *consúĕre*).

b) La indicativul perfect, persoana a III-a plural, s-a produs uneori o schimbare în poziția accentului sub influența celorlalte persoane ; *dixérunt* > > lat. pop. **díxerunt* (după *díxi*) > rom. *zíseră*, fr. *dírent*, it. *dissero ; fecērunt* — lat. pop. **fécerunt* (după *féci*), > v. rom. *féceră*, fr. *firent*, it. *fecero; fuérunt* — lat. t. **fúerunt* (după *fui*) > rom. *fúră*, fr. *fúrent*, it. *fúrono.*

(c) După cum se influențează reciproc formele gramaticale ale unui cuvînt, tot așa se pot exercita diferite influențe în expresia cuvintelor din aceeași familie. Astfel, în unele derivate, accentul s-a mutat de pe prefix pe temă, sub influența cuvîntului primar, bineînțeles dacă derivatul era ușor analizabil : *cónvenit* — lat. t. *convénit* > rom. *cuvine* ; *incipit* — lat. t. **incípit* > > rom. *încépe ; réligo* — lat. t.* *relígo* > it. *riléggo ;* lat. *rénego* — lat. t. **renégo* > sp. *riniégo.*

5.2. Vocalismul

Sistemul vocalic latinesc din secolul al II-lea î.e.n. avea 12 fenomene vocalice, constituite din următoarele trăsături relevante : grad de deschidere, cantitate (lungi și scurte) și localizare (anterioare, posterioare și mediale).

Scanned with OKEN Scanner

3. Localizare		Anterioare			Mediale		Posterioare	
Labialitate		Nelabiale		Labiale	Nelabiale		Labiale	
1. Cantitate		Lung	Scurt		Scurt	Lung	Scurt	Lung
2. Grad de deschidere	Închis	ī	ĭ	(ŭ)			ŭ	ū
	Mediu	ē	ĕ				ŏ	ō
	Deschis	aę						aų
					ă	ā		

Schema nr. 1

Examinarea acestei structuri ne descoperă cîteva elemente care anunță liniile mari ale evoluției urmate de vocalismul romanic.

(a) „Diftongii" *aę* și *aų* constituiau, datorită modului lor de articulare, elemente eterogene, izolate în sistem. În secolul al II-lea î.e.n., ei reprezentau vocale lungi cu articulație inegală (la începutul articulării erau mediale deschise, iar apoi se închideau la *ę*, respectiv la *ų*), dar aveau caracter monofonematic [1]. Era, deci, de așteptat să se producă o nivelare a lor. Prin asimilarea reciprocă a elementelor componente, ele s-au transformat în vocale lungi deschise de articulație uniformă.

(b) Diferențele de cantitate erau dublate de distincții în gradul de deschidere. După majoritatea specialiștilor contemporani, în grupul de limbi italice, vocalele lungi au tins spre un grad de închidere mai mare decît cele scurte. Drept urmare, fonemele care intrau în opoziție de cantitate încep să se deosebească prin două trăsături articulatorii, dintre care numai una avea caracter relevant. Era normal ca, în cele din urmă, una din cele două trăsături articulatorii să se piardă. Condițiile existente în structura expresiei latinești au favorizat defonologizarea cantității și fonologizarea deschiderii. Opozițiile bazate pe grad de deschidere se înmulțesc. În consecință, se nasc două tendințe contradictorii: una de reducere a numărului lor și de confundare a vocalelor apropiate ca timbru; cealaltă de întărire, prin accentuarea diferențelor din substanța fonică, prin diftongare.

Variațiile care apar în evoluția vocalelor de la o regiune la alta se explică în mare măsură prin ritmul diferit al transformărilor. De cele mai multe ori, diferențele de ritm sînt rezultatul acțiunii unor factori externi care au acționat în cadrul tuturor nivelurilor limbii, ca, de pildă, natura substratului sau suprastratului, gradul de romanizare, caracterul rustic sau urban al latinei importate, gradul de izolare, epoca de rupere a legăturilor cu centrul inovator.

[1] v. Al. Rosetti, *I.L.R.*, I, București, 1960, p. 61; J. Safarewicz, *La valeur phonologique des diphtongues latines*, în „Eos", XLIV, 1950, fasc. 1, p. 123 — 130, și *Notes de phonologie latine*, în „Studii clasice", II, 1960, p. 90—91.

Scanned with OKEN Scanner

Este deci de presupus că, datorită acestor factori, o anumită transformare, general romanică (de exemplu, defonologizarea cantității sau diftongarea vocalelor sub accent), s-a produs în condiții lingvistice diferite de la o regiune la alta, a găsit sistemul vocalic în alt stadiu de evoluție și, în consecință, a avut alte urmări, a provocat alte schimbări.

În cele ce urmează ne propunem să prezentăm transformările mai importante care s-au produs în sistemele vocalice romanice, fără a avea pretenția că am găsit totdeauna explicația mutației și, mai ales, fără a considera că o anumită configurație a sistemului provoacă în mod necesar o anumită mișcare.

Structura sistemului, ceea ce se poate numi *contextul paradigmatic*, constituie mai degrabă o condiție care favorizează mai mult sau mai puțin o anumită direcție. Prin ele înseși, „căsuțele goale" (cf. fr. *les caisses vides*), descoperire a fonologiei diacronice, nu par a constitui o cauză de schimbare: dovadă că, o bună bucată de vreme, ele continuă să rămînă goale, iar existența lor nu împiedică limba să funcționeze [1]. „Un loc liber" poate însă să permită mișcarea unui fonem într-un anumit sens, în timp ce „un loc ocupat" poate să o împiedice, tocmai din necesitatea de a se evita confundarea fonemelor, dispariția anumitor opoziții.

Un fenomen asemănător are loc și în cazul *contextului sintagmatic* (al transformărilor condiționate): o anumită poziție în vorbire poate favoriza exercitarea anumitor influențe între foneme: sonorizarea oclusivelor surde intervocalice, de pildă, constituie un caz clasic (vezi 5.3.3.1). În anumite limbi și în anumite epoci, influența vocalelor rămîne fără urmări (de pildă, în latina balcanică, consoanele surde intervocalice nu se sonorizează). Contextul sintagmatic acționează cînd apar și alți factori favorizanți. De altfel, sub influența vecinătăților din cadrul vorbirii, se dezvoltă mai întîi variante combinatorii, dependente de poziție. Oricum, pentru fonologizarea diferenței dintre aceste variante trebuie să intervină alte fenomene, capabile să extindă trăsătura respectivă și în alte poziții decît în cele care i-au favorizat apariția.

5.2.1. Corelația de cantitate

Spre deosebire de limbile romanice, sistemul vocalic din epoca latinei clasice cunoștea corelația de cantitate:

ă ~ ā: mălum, -i „rău" — *mālum, -i* „măr"; *ācer* „arțar" — *ăcer* „ascuțit"; *casă* (nominativ) — *casā* (ablativ).

ĕ ~ ē: mĕto, -ere „a face secerișul" — *mēto, -are* „a măsura"; *lĕvis* „ușor" — *lēvis* „neted".

ĭ ~ ī: dĭco (-are) „a face cunoscut" — *dīco (-ere)* „a zice".

ŏ ~ ō: cŏlo (-ére) „a lucra ogoarele" — *cōlo (-are)*, „a strecura"; *pŏrus* „loc de comunicație, por" — *pōrus* „tuf alb".

ŭ ~ ū: lŭtum „glod" — *lūtum* „culoare galbenă; plantă de culoare galbenă"; *actŭs* (nominativ) — *actūs* (genitiv).

[1] v. K. TOGEBY, *Les explications phonologiques historiques, sont-elles possibles?* în „Romance Philology", XII, 1960, p. 401—403.

Sub accent, opozițiile de cantitate se puteau realiza numai în cuvinte proparoxitone și paroxitone bisilabice. Așadar, încă din epoca latinei clasice accentul îngrădește cîmpul de realizare a opoziției de cantitate. În epoca latinei imperiale, influența accentului asupra trăsăturii de cantitate crește. Pronunțată cu mai multă intensitate, vocala din silaba accentuată se lungește, indiferent de cantitatea ei originară; în silabă neaccentuată, vocala se pronunță cu intensitate și, în cele din urmă, se scurtează sau chiar dispare.

În modul acesta, cantitatea devine subordonată accentului: vocalele scurte apar numai în silabe neaccentuate, vocalele lungi numai în silabe accentuate. Vocalele deosebite numai prin cantitate nu se mai pot substitui una alteia în aceeași poziție și deci nu mai pot servi la exprimarea unor diferențe semantice. Cantitatea depinde de accent, se transformă într-o trăsătură nerelevantă, produce variante vocalice combinatorii. [1]

Deoarece diferența de cantitate era dublată de variații de deschidere, defonologizarea cantității a favorizat schimbări importante în opozițiile bazate pe gradul de deschidere.

Deosebirile existente între limbile romanice din punctul de vedere al *direcțiilor de neutralizare* a opozițiilor de închidere au determinat pe unii romaniști să presupună că încheierea procesului de pierdere a cantității ca trăsătură relevantă nu s-a produs în același timp în toate provinciile Imperiului roman. Astfel, este probabil că în Sardinia și în Peninsula balcanică, regiuni care au rupt mai devreme legăturile cu lumea Romei, evoluția sistemului a fost mai rapidă, cantitatea s-a defonologizat mai repede decît în Italia, Iberia sau Galia, unde influența culturii clasice a opus o rezistență mai mare inovațiilor și a încetinit, probabil, ritmul de evoluție.

În majoritatea lucrărilor, secolul al IV-lea este considerat ca limită superioară a timpului în care s-a desfășurat procesul de defonologizare a cantității pe întregul cuprins al Romaniei.

În unele regiuni, cantitatea s-a refonologizat. În franceza veche, sub influența limbii france, cantitatea vocalei a dublat, pentru o scurtă perioadă, numărul vocalelor. În cîteva graiuri franceze, cantitatea își păstrează și azi funcția distinctivă.

În unele dialecte spaniole *(murcian, andalucian)* se dezvoltă opoziții de tipul i ~ I; e ~ ɛ; etc. pentru toate vocalele, în urma aspirării și pierderii consoanelor finale *-s, -z* [2] (vezi § 3.7.4.).

[1] După LAUSBERG (în „Romanische Forschungen", LX, p. 397; LXI, p. 130), dispariția corelației de cantitate are la bază substratul osco-umbric.

[2] V. RAFAEL LAPESA, *Historia de la lengua española*, ed. a IV-a, Madrid, 1959, p. 322-323; T. NAVARRO TOMÁS, *Dédoublement des phonèmes dans le dialecte andalou*, în *Etudes phonologiques dédiées à la mémoire de N. S. Troubetzkoy*, în „Travaux du cercle linguistique de Prague", VIII, Prague, 1939, p. 184—186; M. ALVAR, *Las hablas meridionales de España y su interés para la lingüística comparada*, Publ. A.L.E.A., I, 1956, Granada (și „Rev. Filol. Esp.", XXXIX, 1955, p. 284—313); A. LORENTE, *Fonética y fonología andalusas*, în „Rev. Filol. Esp.", XLV, 1962, p. 239—240.

Scanned with OKEN Scanner

5.2.2. Corelația de închidere

Așa cum arătam mai sus, evoluția corelației de închidere este în strînsă legătură cu defonologizarea cantității. Dar ștergerea opozițiilor de cantitate s-a produs la date diferite în provinciile Imperiului roman și a găsit sistemul vocalic în stadii diferite de dezvoltare.

Accentul dinamic, factor determinant în defonologizarea cantității, continuă să exercite o influență sporită asupra sunetelor latinești, astfel încît vocalele — și chiar consoanele — au o soartă cu totul diferită, în funcție de poziția lor față de accent.

5.2.2.1. *Corelația de închidere în silabă accentuată*

Principalele transformări protoromanice ale vocalelor accentuate s-au produs în două etape (înainte și după defonologizarea cantității) și pot fi împărțite în două mari categorii.

În prima categorie pot fi grupate transformările care au dus la fonologizarea închiderii în cadrul vocalelor medii (*o* și *e*); în a doua, transformările care au avut drept rezultat întărirea opozițiilor nou create (diftongările).

5.2.2.1.1. *Fonologizarea deschiderii la vocalele medii.* În Sardinia, cantitatea s-a pierdut foarte devreme. Singura inovație comună întregii Romanii, la care participă și limba sardă, este monoftongarea lui *ae* în ɛ. Atestarea acestei transformări este foarte veche (sec. III î.e.n.). După cît se pare, ea a început să se producă în graiul falisc, cu influențe volsce și umbrice [1] (cf. *edus* pentru *haedus*, *apud* Rosetti, *I.L.R.*, I, p. 85). Fenomenul de transformare a lui *ae* în ɛ se extinde în epoca Republicii și în limba vorbită la Roma, cuprinzînd apoi toate provinciile. Stau mărturie numeroasele atestări răspîndite pe întreg cuprinsul Imperiului roman: *filiae dulcissime* (C.I.L., III, 15166); *celebs (Ap.Pr.)*; *carissime Lucie* (Mihăescu, *L.P.D.*, p. 76) etc. Scrierile inverse: *aequiti* (C.I.L., VI, 32965), *habae* pt. *ave*; *aeam* pt. *eam*, *aeredes* pt. *heredes* (Mihăescu, *L.P.D.*, p. 78) sînt, de asemenea, un indiciu că *ae* se pronunța ɛ. În primele secole ale erei noastre, grupul grafic *ae* se folosea pentru redarea unui ɛ. Din secolul al V-lea încoace, grafia *e* pentru *ae* este regulată.

Transformarea lui **ae** în ɛ̄ a provocat apariția opoziției ɛ̆ ~ ɛ̄. Se pare că în această perioadă, în Sardinia, s-a produs defonologizarea cantității: vocalele care se opuneau prin durată s-au confundat într-un singur fonem. Izolată în sistem, opoziția ɛ ~ *e* s-a redus la ɛ.

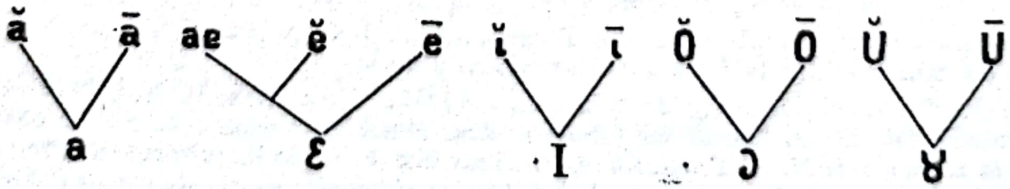

Schema nr. 2

[1] v. Grandgent, în *I.L.V.*, §. 209.

Calitatea mai deschisă a vocalelor sarde s-ar datora, după K. KŘEPINSKY, substratului african [1].

Confundarea lui *ă* cu *ā* este un fenomen comun întregii Romanii și se datorește faptului că între *ă* și *ā* nu au existat diferențe de închidere.

Confundarea lui *ɛ́* și *ē* într-o vocală medie anterioară și a lui *Ĭ* cu *ī* în *I* constituie fenomene caracteristice limbii sarde: *ĕ* și *ē*: lat. *bĕne* > sard. *bene*; lat. *catēna* > log. *kadena*; *Ĭ* și *i*: lat. *pĭra* > log. *pira*; lat. *fĭlum* > log. *filu*.

Confundarea lui *ŏ* cu *o* și a lui *ŭ* cu *ū* reprezintă fenomene care se regăsesc și în latina orientală: *ŏ* și *ō* > *o*: lat: *bona* > log. *bona*; lat. *sōle* > log. *sole*; lat. *soror* > rom. *soru*; *tōtus* > rom. *tot*; *ŭ* și *Ū* > *u*: lat. *tŭrma* > log. *truma*, rom. *turmă*; lat. *nŭcem* > log. *nughe*, rom. *nucă*; lat. *lūna* > log. *luna*, rom. *lună*.

În Orient și într-o parte din Italia meridională (Lucania), pierderea cantității s-a produs după ce *ae* a devenit *ɛ̄* și a favorizat deschiderea lui *Ĭ* la *ĕ*.

Așa cum am arătat în paragraful precedent, transformarea lui *ae* în *ɛ̄* a determinat schimbarea structurii sistemului vocalic în seria anterioară:

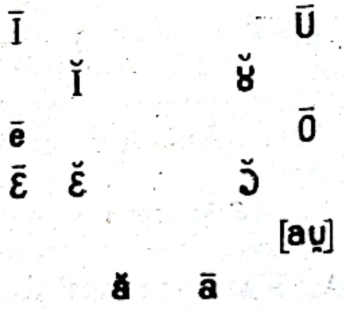

Schema nr. 3

După unii cercetători, ca, de pildă, A. G. HAUDRICOURT și A. G. JUILLAND[2], apariția noii opoziții *ĕ* ~ *ɛ̄* este cauza deschiderii lui *Ĭ* la *ĕ*. În urma apariției lui *ɛ̄*, *ĕ* nu se mai opune lui *ē*, ci lui *ɛ̄* (dovadă neutralizarea opoziției *ɛ̄* ~ *ĕ*). Drept urmare, I are un cîmp de realizare [3] mai mare și se poate deschide pînă la *ĕ*, fără nici un pericol de confuzie, de neutralizare a vreunei

[1] *La naissance des langues romanes et l'existence d'une période de leur évolution commune (latin vulgaire, période romane)*, în „Romanica", II, Praga, 1958, p. 8.

[2] v. *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949, p. 40 și urm.; K. TOGEBY *(Les explications phonologiques historiques sont-elles possibles?)* combate această explicație, ca de altfel și pe cea a lui HAROLD WEINRICH din „Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte, Forschungen zur romanischen Philologie", Heft 6, Münster-Westfalen, 1958. După opinia noastră, scepticismul lui Togeby este exagerat. Chiar dacă mișcările respective în sistem au și alte cauze, dispoziția, structura sistemului nu pot fi socotite ca lipsite de orice importanță.

[3] Fiecare fonem se realizează în vorbire cu ușoare variații. Toate aceste variații formează *cîmpul de realizare* al fonemului. Între cîmpul de realizare al diverselor foneme există o anumită margine de securitate, care, asigură perceperea diferențelor între foneme — vezi A. MARTINET, *Économie des changements phonétiques*, Berna, 1955.

opoziții. Noua variantă a lui *ĭ*, **ĕ** se impune ca invariantă și din alte pricini: opoziția **ē** ~ **ĕ** este mai economică decît vechea opoziție *i* ~ *ĭ*: termenii noii opoziții se disting numai printr-o singură trăsătură articulatorie (cantitatea); termenii vechii opoziții se disting și prin cantitate și prin calitate. În modul acesta, gradul de deschidere al vocalelor medii anterioare se fonologizează. Compară perechile minimale: lat. cl. *caedo* — *cēdo* > lat. pop. **cēdo* ~ ~ *cĕdo*; lat. cl. *lĕgo* — *lĭgo* > lat. pop. lɛ̄go — *lĕgo*.

Transformarea lui *ĭ* în *e* este prezentă în toate limbile romanice, în afară de sardă: lat. *pĭra* > rom. *p(e)ară*, fr. *poire* (< v. fr. *peire* <* *pera*), it. *pera*. Acest fapt ne permite să credem că *ae* devenise ɛ̄, iar *ĭ* devenise **ĕ** mai înainte ca latina orientală să se fi desprins de centrul inovator. Neparticiparea latinei orientale la transformările din seria vocalelor posterioare ne permite să credem că, în momentul izolării, aceasta avea următorul sistem:

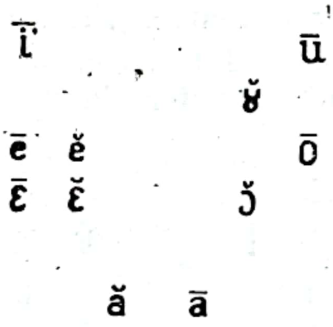

Schema nr. 4

După ipoteza emisă de A. HAUDRICOURT și A. G. JUILLAND, cantitatea vocalică s-a defonologizat în răsăritul Romaniei, nu mult timp după despărțire, adică în perioada în care sistemul vocalic avea structura prezentată în schema nr. 4.

Din seria vocalelor nelabiale se dezvoltă: *a*, ɛ, **e** și **i**. Este greu de crezut că, o dată cu defonologizarea cantității, s-a produs și ștergerea diferențelor de deschidere dintre vocalele posterioare. Este mai probabil că, pentru o scurtă perioadă, deschiderea se fonologizează în locul cantității și în seria vocalelor posterioare. Două cuvinte de tipul *lūtum* — *lŭtum* devin *lutu(m)* — *lŭtu(m)*, cînd se disting prin gradul de deschidere al vocalei accentuate. Se pare însă că randamentul funcțional scăzut al opozițiilor ɔ~**o** și ŭ~**u**, precum și numărul mare de vocale posterioare au contribuit la confundarea timpurie a lui ɔ cu **o** și a lui ŭ cu **U**.

Exemple: lat. *fŏcu(s)* > rom. *foc*; la fel cu sōle > *so(a)re*; lat. *ŭrsu(s)* > > *urs*, la fel cu lat. *lūna* > *lună* [1].

În alte regiuni ale Romaniei, cantitatea s-a pierdut probabil mult mai tîrziu, după prefacerea lui *au* în ɔ și a lui ŭ în ŏ.

[1] În legătură cu structura vocalismului în româna contemporană, vezi E. VASILIU, *Sistemul vocalic al limbii române*, în „SCL", XII, 1961, 1. p. 15—24.

Scanned with OKEN Scanner

Au > ɔ. Deși monoftongarea lui *au* este atestată destul de devreme (sec. II î.e.n.), mai existau în latina din Galia, unde influența limbii latine clasice a fost mult mai puternică, destule cuvinte în care *au̯* a rămas intact pînă prin secolele al V-lea — al VI-lea.

Monoftongarea lui *au* în ɔ̄ se manifestă încă din secolul I î.e.n. în limba vorbită la Roma. Apar forme ca *oricla* (< *auricŭla*), loreola (< *laureola* „floare de dafin") chiar la Cicero (GRANDGENT, *I.L.V.*, p. 111). Monoftongarea ne întîmpină și în unele forme clasice, ca *lotus* < *lautus* „spălat". În textele din primele secole ale erei noastre, atestările sînt mai numeroase, dar extinderea fenomenului, atît în spațiu cît și în timp, s-a produs într-un ritm mult mai lent decît în cazul lui *ae*. După A. JUILLAND și A. HAUDRICOURT, ritmul lent de monoftongare s-ar explica prin „asimetria anatomică a organelor vorbirii", datorită căreia seria de vocale posterioare are la dispoziție un spațiu de realizare mult mai redus decît seria anterioară și deci posibilități de confundare mai mari. Încadrarea lui *au* ca ɔ în seria posterioară ar fi fost, așadar, mai dificilă, din cauză că noul sunet s-ar fi putut confunda ușor cu fonemele mediale labiale existente. De altfel, faptul că *u* (*w*) exista ca segment independent de *a*, spre deosebire de *e̯*, care nu apărea decît în combinația *ae̯*, constituia și el un factor de stabilitate.

Au se păstrează în română, dalmată, friulană, siciliană și sardă, probabil datorită izolării lingvistice timpurii a teritoriilor respective. În provensală și catalană, menținerea diftongului s-ar putea explica prin influența conservatoare exercitată de limba cultă în sudul Galiei și după decăderea Romei.

În Galia de nord, monoftongarea lui *au̯* s-a petrecut în unele cuvinte destul de tîrziu. Astfel, în fr. *chose* < *causa*, trebuie să se fi produs mai întîi palatalizarea lui c^{+a}, deci, nu mai devreme de secolul al VI-lea (WARTBURG, *Fragmentación*, p. 76) și apoi monoftongarea lui *au̯*. În unele graiuri portugheze, *au* rămîne în faza de asimilare *au̯*.

Exemple: lat. *aurum* > fr. *or*, it. *oro*, sp. *oro*, pg. *ouro*, rom. *aur*, v. prov. *aur*, vegl. *yaur*; lat. *taurus* > dr. *taur*, friul. *taur*, v. cat. *taur* (sic. *taureḍḍu*), sp. *toro*, fr. *taur*(*eau*); lat. *pauper* (*pauperum*) > fr. *pauvre*, it *póvero*, sp. *pobre*.

Faptul că $ɔ_2$ provenit din *au̯* nu s-a diftongat, așa cum s-a diftongat $ɔ_1$ (< ɔ̄), este o dovadă că aceste vocale nu s-au confundat în epoca latinei tîrzii. După unii cercetători, faptul s-ar explica prin aceea că în vremea cînd $ɔ_1$ era în curs de diftongare în *u̯o*, *au̯* tindea spre $ɔ_2$.

s̆ > ŏ. Fenomenul este prezent în italiană, provensală, franceză, spaniolă și portugheză: lat. *ŭrsum* > it. *orso*, fr. *ours*, prov. *ors*, sp. *orso*, alături de rom. *urs*, sard. *ursu*; lat. *vulpes* > it. *volpe*, prov. *volp*, alături de rom. *vulpe*, sard. (log.) *vurpe*.

După A. JUILLAND și A. HAUDRICOURT, trecerea lui s̆ la **o** s-ar explica prin monoftongarea lui *au̯* în ɔ̄, adică prin necesitatea de a avea o opoziție **ō ~ ŏ**.

În spaniolă, italiană și franceză, $ɔ_2$ provenit din *au̯*, ar fi provocat în seria de vocale posterioare deschiderea lui s̆ la ŏ.

Ipoteza aceasta este infirmată de situația existentă în unele limbi, ca: provensala, portugheza, catalana, în care *au* nu devine $ɔ_2$ și totuși s̆ se des-

chide la o, și de evoluția diferită a lui $ɔ_1$ față de $ɔ_2$. Dacă $\bar{ɔ}_2$ (< *aŭ*) ar fi format perechea lui $\breve{ɔ}_1$ după cum $\bar{ɛ}$ (< *ae*) a intrat în opoziție minimală cu $\bar{ɛ}$, atunci, după pierderea cantității, $ɔ_1$ și $ɔ_2$ ar fi trebuit să se confunde (cf. însă lat. *causa* > fr. *chose*, it. *cosa*, dar lat. *focus* > fr. *feu*, sp. *fuego*, it. *fuoco*).

5.2.2.1.2. *Diftongarea.* În faza lor veche, limbile romanice au cunoscut mai mult sau mai puțin intens fenomenul diftongării vocalelor medii în poziție accentuată. Dar în timp ce în română și în spaniolă diftongarea are loc indiferent de natura silabei, în franceză și în italiană diftongarea se produce numai în silabă deschisă. În franceză se diftonghează atît vocalele deschise, inclusiv *a*, cît și cele închise, pe cînd în italiană și în spaniolă se diftonghează numai vocalele deschise. Portugheza și provensala păstrează, în general, formele nediftongate, iar româna diftonghează numai pe é.

Organizarea fonematică a diftongilor romanici a fost explicată de HARRY A. DEFERRARI [1]. Pentru exemplificare ne vom opri asupra diftongului ie, întrucît el a avut o răspîndire geografică mai mare decît ceilalți diftongi. Examinînd diversele posibilități de diftongare ale vocalei é, H. Deferrari ajunge la următoarele concluzii: Diftongii care ar fi conținut pe *a* (ɛ *a*; *a* ɛ etc.) nu erau potriviți cu scopul diftongării, fiindcă ar fi putut favoriza confuzia cu (*a*). Diftongii éɛ sau ɛ é, care cuprind pe é, favorizau confuzia cu é, iar diftongul é e era nepotrivit, din cauză că e ar fi urmat după ɛ și combinația s-ar fi putut reduce ușor la ée și é, prin asimilare regresivă, fenomen frecvent în Romania. Singur diftongul éé (> *ie*) s-a dovedit potrivit pentru accentuarea diferenței dintre ɛ și e, fiindcă accentul cade pe ɛ, iar e precedă pe ɛ: asimilarea progresivă prin care e (sau i) ar fi putut, teoretic vorbind, să închidă pe ɛ la e este relativ rară în limbile romanice.

5.2.2.1.2.1. Situația din limba română s-ar explica prin faptul că, după pierderea cantității, latina orientală ajunge la un sistem vocalic asimetric [2], în care opoziția *e* ~ ɛ este izolată.

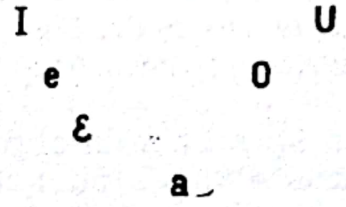

Schema nr. 5

Pentru restabilirea echilibrului, ɛ se diftonghează în *ié* și sistemul devine:

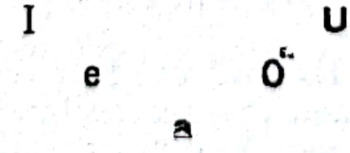

Schema nr. 6

[1] v. *The Phonology of Italian, Spanish and French*, Washington, 1954, p. 85—90.
[2] Al. ROSETTI, *I.L.R.*, I, București, 1960, p. 64.

Scanned with OKEN Scanner

Această explicație nu este întru totul satisfăcătoare. „Echilibrarea" sistemului se putea obține și prin confundarea lui ɛ cu e. Se pare că în alegerea căii de suspendare a opoziției ɛ ~ e un rol important l-a jucat randamentul ei funcțional ridicat. Prin diftongare se obține și „simetria" sistemului (două vocale anterioare și două posterioare), dar, în același timp, distincția dintre cuvintele care se deosebeau înainte prin gradul de deschidere al vocalei accentuate (ɛ ~ e) nu se șterge (cf. lat. cl. *pĕrĭ(s) — pĭri*, lat. pop. or. **pɛri — peri*; cf. rom. *pieri — peri*) [1].

5.2.2.1.2.2. Pentru diftongarea care s-a produs în celelalte limbi romanice s-au dat explicații multiple și variate [2].

Astfel, W. v. WARTBURG [3] și A. DAUZAT consideră accentul tonic foarte puternic al graiurilor france drept cauză a bogăției diftongilor din vechea franceză. G. STRAKA [4] plasează diftongarea lui ɛ́ și ɔ́ în perioada romanicei comune (sec. III—IV). I. M. TRONSKI [5] explică fenomenul diftongării prin natura accentului latinesc, care era ascendent-descendent. Silabele lungi conțineau două more, dintre care prima a fost scoasă în evidență. Aceasta înseamnă că, inițial, toți diftongii au fost descendenți și că mai tîrziu s-a schimbat locul accentului. Faptul ar fi probat de texte vechi franceze și de unele graiuri franceze (walon, picard), în care *ie* > *i* *(bien-bin)*. Considerațiile lui Tronski privesc mai ales natura diftongilor, mai puțin cauza diftongării, și lasă neexplicate diferențele importante existente între limbile romanice.

Pentru unii reprezentanți ai lingvisticii structurale ca, de pildă, A. MARTINET, A. JUILLAND și A. HAUDRICOURT [6], H. DEFERRARI [7], diftongarea a fost o reacție general romanică împotriva tendinței de confundare a fonemelor vocalice, în urma măririi numărului de opoziții bazate pe gradul de deschidere.

Divergențele dintre limbile romanice în ceea ce privește condițiile în care s-a produs diftongarea sînt explicate de B. MALMBERG prin diferențele din structura lor silabică. Astfel, în spaniolă, diftongarea s-a produs și în silabă deschisă și în silabă închisă, fiindcă în această limbă se manifestă continuu tendința spre silabă deschisă simplă de tipul PA/PA, tendință favorizată și de conservarea vocalelor finale [8]. O situație asemănătoare cu a spaniolei are româna. În franceză, reducerea timpurie a vocalelor finale a împiedicat acțiunea tendinței spre silabă deschisă. În consecință, distincția dintre silabele închise și cele deschise s-a menținut, astfel încît diftongarea nu a putut

[1] v. M. MANOLIU, în „Revista de filologie romanică și germanică", București, I, 1963, p. 14. În legătură cu sistemul vocalic al limbii române contemporane vezi A. AVRAM, *Asupra clasificării vocalelor românești*, în „SCL", VI, 1955, p. 209—221.

[2] Vezi ampla lucrare a lui Fr. SCHÜRR, *La diphtongaison romane*, în „RLiR", XX, 1956.

[3] v. W. v. Wartburg, *Évolution et structure de la langue française*, ed. a IV-a, Berne, 1946, p. 57.

[4] v. *La dislocation linguistique de la Romania et la formation des langues romanes à la lumière de la chronologie relative des changements phonétiques*, în RLiR, XX, 1956, p. 249—267.

[5] v. *K voprosî o latinskom udarenie (ţirkumflecs)*, în „Sbornik pamiati akad. V. Scerbî, Izd. L.G.U.", 1951, p. 276—282.

[6] v. *Essai*, ..., cit., p. 38—47.

[7] v. *The Phonology*..., p. 84—95.

[8] v. *Gémination, force et structure syllabique en latin et en roman*, în „Études romanes dédiées à A. Blinkenberg", Copenhague, 1963, p. 109—111.

Scanned with OKEN Scanner

avea loc totdeauna. Ca și în franceză, în italiană, tendința spre silabă deschisă a acționat mai slab, poate din pricina fenomenului de geminare consonantică care, și el, închide, silaba.

Ipoteza lui A. MARTINET ne pare mai convingătoare. Faptul că, în franceză, vocalele accentuate se diftonghează numai în silabă deschisă se explică prin acțiunea a doi factori: ritmul lent de evoluție a expresiei latinești în Galia de nord și influența graiurilor germanice. Nordul Franței a fost romanizat mai puțin intens decît sudul, dar a menținut o viață culturală superioară mai mult timp decît alte regiuni ale Imperiului roman. Din această pricină, evoluția lingvistică între secolele al IV-lea și al VII-lea s-a produs acolo într-un ritm mai lent decît în Iberia sau în Italia, dar mai rapid decît în Provincia (Provence). Astfel, spre deosebire de provensală, franceza a redus diftongul *au* la ɔ. Încheierea acestui proces se produce însă într-un moment în care sistemul vocalic romanic ajunsese la un alt stadiu de evoluție decît cel pe care l-a găsit monoftongarea lui *au* în spaniolă sau în italiană.

Vocalele accentuate avuseseră timp să dezvolte variante lungi și scurte în funcție de natura silabei (deschisă sau închisă). Fenomenul este general romanic, dar în Franța de nord variantele combinatorii diferite cantitativ se fonologizează. Dezvoltarea variantelor scurte și lungi în foneme — invariante — este pusă în legătură cu ștergerea corelației de cantitate din sistemul consonantic latinesc și cu existența corelației de cantitate vocalică în graiurile germanice.

Latina populară cunoștea corelația de cantitate consonantică cf. *caru(m)* — *carru(m)*. În latina tîrzie, geminatele tind să dispară în cea mai mare parte a actualului teritoriu romanic. Vocala care preceda geminata era scurtă, fiindcă se afla în silabă închisă, vocala care preceda negeminata era lungă, pentru că se găsea în silabă deschisă *(carru — ca : ru)*. În cursul pierderii cantității consonantice, vorbitorii germanici au contribuit la interpretarea diferenței de cantitate vocalică dintr-o pereche minimală de tipul *ca : r(u)* — *carr(u)* ca unic element distinctiv: *ca : r — car*. Cantitatea vocalei primește așadar din nou funcție distinctivă [1]. Apariția noii corelații dublează numărul de foneme vocalice începînd cu secolul al V-lea [2]:

Schema nr. 7

[1] În Sale de Vaux și d'Hauteville, cantitatea vocalei are și astăzi rol fonologic (HAUDRICOURT și JUILLAND, *Essai*, p. 27); A. MARTINET, *Description phonologique du parler franco-provençal d'Hauteville* (Savoie), în „RLiR", XV, 1939, p. 1—86.

[2] Pentru a nu confunda cantitatea din latină cu cea din vechea franceză, semnul: va nota pe aceasta din urmă.

În aceeași epocă se încheie procesul de reducere al lui *au* la ɔ:$_2$. Sistemul vocalic își îmbogățește seria vocalelor lungi posterioare; posibilitățile de confuzie, mai ales în ceea ce privește *a*: și ɔ:$_2$, cresc.

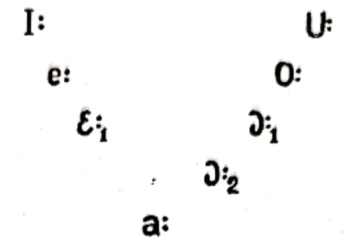

Schema nr. 8

Drept urmare, *a*: se depărtează de ɔ:$_2$, avansează, devenind ɛ:[1]. Rezultă un sistem vocalic cu 5 grade de deschidere.

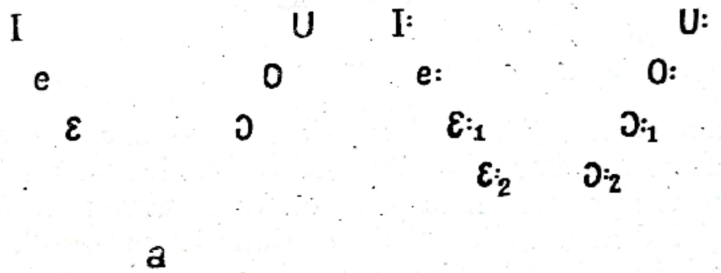

Schema nr. 9

Pentru a evita confuziile[2], ɛ́:$_1$, é:, ɔ́:$_1$ și ó: se diftonghează, și anume: ɛ́:$_1$ (< lat. ɛ̄ liber) > *ie;* de exemplu: *hĕri* > fr. *hier*, *pĕtra* > fr. *pierre* (cf. *pĕrdit* > fr. *perd*, cu ɛ în silabă închisă, deci scurt);

ĕ: (< lat. ḗ și Ĭ́ liberi) > *ei* > *oi* (sec. X) > *we* > *wa: lēgem* > v. fr. *lei* > > *loi*, pronunțat azi /lwa/; *videt* > v. fr. *veit* > *voit*/vwa/.

ɔ:$_1$ (< lat ɔ̆ liber) > *uo* > *ue* > *ö: nŏvus* > fr. *neuf* (cu *eu* grafic pentru *ö*) (cf. *pŏrta* > fr. *porte*, cu ɔ́ în silabă închisă, deci scurt).

ó: (lat. ó și ŏ̄ liberi) > *ou* > *eu* > *ö*:*flōrem* > fr. *fleur; gula* > fr. *gueule*.

á: > ɛ:$_2$: *patrem* > fr. *père;* lat. *caput* > fr. *chef;* lat. *carum* > fr. *cher* (cf. *carrum* > fr. *char*, cu *á* în silabă închisă, deci scurt).

Ceea ce se scrie astăzi ca *ou* și se pronunță *u* corespunde atît lui ō în silabă închisă cît și lui *o* protonic, care, începînd din secolul al XIII-lea, se închide în dialectul francian.

[1] După unii cercetători, transformarea *a* > ɛ ar fi rezultatul tendinței celtice, de palatalizare. Vezi și I. Iordan, *Actes du colloque*, p. 289. Același fenomen apare și în unele graiuri italiene și portugheze (Beira-Baixa; Alto-Alemtejo).

[2] Confuziile se produc în silabă închisă atunci cînd vecinătățile fonetice le sînt favorabile; de exemplu: e^{+i} > fr. *i* (lat. *fecit* > fr. *fit*), o$^{+i,u}$ > fr. *ü* (lat. *nocte* > v. fr. * *noit* > *nuit*).

După unii cercetători, în vechea franceză, *ou* marca — în silabă închisă — o închidere a lui *o*, și nu un diftong [vezi 5.2.3.2., modul în care este explicată închiderea lui *o* la *u* în vechea franceză, ca urmare a palatalizării lui *u* (< lat. *ū*) la *ü*]; de exemplu: *pŭlla* > fr. *poule*.

Datorită transformărilor ulterioare ale diftongilor sau ale consoanelor vecine (de exemplu, reducerea lui *s* înainte de consoană), datorită monoftongării diftongilor secundari, sistemul din franceză pierde noua corelație de cantitate [1].

În franceza contemporană, corelația de deschidere, cu patru grade, include și seria vocalelor anterioare labiale [2]:

I Ü U
e ø o
ɛ œ ɔ
a ɑ

Schema nr. 10

Dar randamentul funcțional al opozițiilor *a* — ɑ, **e** ~ ɛ, **o** ~ ɔ este astăzi foarte redus (cf. *patte-pâte; fée-fait; saule-sole*). Distincția dintre **e** și ɛ nu se realizează decît în poziție finală și uneori tinde să se reducă și acolo. Astfel, în cazul opoziției dintre „viitor" și „conjunctiv prezent", neutralizarea se face în favoarea lui ɛ (cf. fr. lit. *je chanterai*, cu **e**, și *je chanterais*, cu ɛ).

În seria vocalelor nazale, numărul fonemelor distincte prin gradul de deschidere este în continuă scădere din vechea franceză pînă astăzi. $\tilde{\varepsilon}$ primitiv se confundă cu $\tilde{a}$ (încă din sec. XII): cf. fr. *temps* /tã/ < lat. *tempus* și fr. *tant*/tã/ < lat. *tantus*). Mai apoi, $\tilde{i}$ și $\tilde{ü}$ se deschid la $\tilde{\varepsilon}$ și $\tilde{œ}$. În franceza pariziană actuală, $\tilde{œ}$ tinde să-și piardă labilitatea și să se realizeze ca $\tilde{\varepsilon}$.

Reducerea numărului de foneme vocalice nazale distincte prin gradul de deschidere este, după B. MALMBERG, determinată de natura acustico-fizio-

[1] Vezi sistemul simplificat din franceza secolului al XVII-lea descris de ALEXANDER HULL, *Note on the Development of the Modern French Vowel System*, în „Word", 13, 1957, p. 60:

i ü u
e ö o
ɛ ɔ
a

[2] Sistemul vocalelor accentuate din franceza contemporană este reprodus după B. MALMBERG, în „Orbis", I, 1962, p. 140; cf. de același autor *Observations sur le système vocalique du français*, în „Acta Linguistica", II, 1940—41; R. JAKOBSON and J. LOTZ, *Notes on the French Phonemic Pattern*, în „Word", 5, 1949, p. 151 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

logică a nazalelor. Nazalitatea vocalelor constă, printre altele—din punct de vedere acustic — în apariția unui formant special jos (circa 250 p/s) și în slăbirea unui formant care contribuie la distingerea gradelor de deschidere. În genere, structura „formanțială" (v. fr. *formantielle)* a spectrului nazal este mai puțin net diferențiată. Așadar, diferitele calități vocalice sînt mai greu de distins în procesul de audiție în cazul fonemelor nazale. Nimic mai normal, deci, ca, începînd din evul mediu, reducerea numărului de vocale nazale să se efectueze prin ștergerea deosebirilor de deschidere [1].

5.2.2.1.2.3. În italiană, evoluția sistemului vocalelor accentuate latinești diferă mult de la o regiune la alta. În timp ce unele dialecte nordice urmează drumul parcurs de vocalismul francez, unele dialecte meridionale, ca de pildă graiurile din răsăritul Lucaniei, se apropie, prin tratamentul vocalelor, de latina orientală (vezi schema nr. 2: *Ĭ* se confundă cu **ē** (lat. *viridis* > lucc. *verde*, ca rom. *verde ;* lat. *nĭvem* > lucc. *neve*) ; *ŏ* se confundă cu **ō** (lat. *nŏvus* > > lucc. *nou*, ca rom. *nou*; lat. *sōlem* > lucc. *sole*) ; *ŭ* se confundă cu **ū** : *nŭcem* > lucc. *nuce*, ca rom. *nuc(ă);* lat. lūna > lucc. *luna*) [2].

În unele dialecte din Italia meridională (Sicilia, sudul Apuliei, mare parte din Calabria, toate regiuni care acoperă teritoriul vechilor colonii grecești), sistemul vocalic latinesc a avut o evoluție cu totul aparte, poate sub influența limbii grecești [3]: **ē**, *Ĭ* și *ī* se confundă în *i* (lat. *stella* > *stilla*, lat. *crēta* > *crita ;* lat. *nĭvem* > *nive ;* lat. *fīlum* > *fillu*), iar **ō**, *ŭ* și **ū** se confundă în *u* (lat. *nepōtem* > *nipute*, lat. *sōlem* > *sule*, lat. *nŭcem* > *nuce*, lat. *mūrum* > *muru*).

Italiana literară (toscana) prezintă cîteva transformări caracteristice. La fel cu spaniola, ea diftonghează numai pe *ɛ́* și *ɔ́*, dar, întocmai ca în franceză, fenomenul s-a produs numai în silabă deschisă :

ɛ́ liber > *ie* (lat. *caelum* > *cielo*, spre deosebire de *sĕmper*, care devine *sempre ;* cf. sp. *siempre*) ;

ɔ́ liber > *uo* (lat. *nŏvus* > *nuovo ;* lat. *cŏr*, *cŏre(m)* > it. *cuore*). Asemănarea dintre italiană și franceză în ceea ce privește natura silabei în care se produce diftongarea și explicația dată de A. MARTINET în legătură cu situația din franceză ne îndeamnă să presupunem că, și în italiana veche, a existat o perioadă în care cantitatea vocalei s-a refonologizat. Factorii care au permis aceasta nu pot fi identici cu cei care au acționat în Galia de nord, fiindcă pe teritoriul Italiei influența germanică este mai slabă, iar geminatele nu s-au redus. Dimpotrivă, într-o epocă destul de timpurie, începînd din sud, apare frecvent fenomenul de geminare a consoanelor în poziție intervocalică [4].

[1] v. „Orbis", I, 1962, p. 144—145.
[2] v. H. Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*, Berlin, 1956, p. 100.
[3] v. W. v. Wartburg, *La fragmentación lingüística de la Romania*, traducido del alemán por Manuel Muñoz Cortéz, Madrid, 1952.
[4] După cum menționează Křepinsky, geminarea lui T sau D din grupurile *Ty Dy* trebuie să se fi petrecut înainte de începerea procesului de africatizare, *op. cit.*, p. 12.

Scanned with OKEN Scanner

Atunci o distincție de tipul *āta — ătta* devine *ātta — ătta* (cele două cuvinte se deosebesc acum prin cantitatea vocalei). Spre deosebire de franceză, în italiană nu s-a exercitat o influență germanică prea puternică și probabil cantitatea și-a pierdut foarte repede funcția distinctivă. Fenomenul de diftongare, reacție împotriva confuziei celor patru serii de foneme medii (ɔ:, o:, ɛ:, e: și ɔ, o, ɛ, e), începe în condițiile cele mai favorabile, adică în cadrul vocalelor lungi. Se prea poate ca, din cauza pierderii relativ rapide a noii cantități (fapt care a determinat reducerea masivă a numărului de foneme), diftongarea celorlalte vocale să nu mai fi fost necesară.

Sistemul vocalic al italienei literare contemporane seamănă cu cel francez prin faptul că are 4 grade de deschidere, numai că, în general, în realizarea lor concretă, vocalele iau un grad de deschidere mai mare. Astfel it. *u* se află la jumătatea distanței dintre *u* și **ʊ**, iar **o**, ɔ, **e** și ɛ se pronunță ceva mai deschis decît vocalele cardinale corespunzătoare.

Lipsa unei limbi literare predominante care să-și impună norma permite interferențe între diverse dialecte și în special între toscană, care stă la baza italienei literare, și graiul Romei. Acest fapt provoacă numeroase fluctuații în pronunțarea aceluiași cuvînt. De pildă: roman. *intɛro* — tosc. *intero;* roman. *dɔpo* — tosc. *dopo;* roman. *centro* — tosc. *cɛntro*. În felul acesta, cele două serii de vocale medii intră în variație liberă. Aceasta contribuie la ștergerea opozițiilor ɛ ~ **e** și ɔ ~ **o** chiar în poziție accentuată [1].

5.2.2.1.2.4. În spaniolă, situația este mult mai simplă. După defonologizarea cantității, sistemul vocalic apusean (în care se produseseră transformările: *ae* > *ĕ*; *Ĭ* > *ĕ*; *ʊ̆* > **o**) se reduce la 7 foneme:

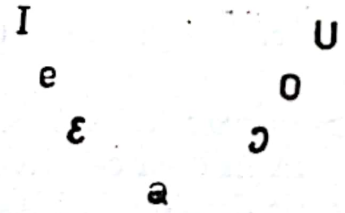

Schema nr. 11

Pentru a accentua diferențele de substanță fonică dintre vocalele medii, *é* se diftonghează în *i̯e*, iar *ó* în *u̯o* și, apoi, prin disimilare, în *u̯e:* lat. *tĕrra* > > sp. *tierra* (cf. fr. *terre*); lat. *caelum* > sp. *cielo* (fr. *ciel*), alături de lat. *vĭrĭdis, vĭrĭde (m)* > sp. *verde;* lat. *nŏvus* > sp. *nuevo;* lat. *nostrum* > sp. *nuestro* (fr. *nôtre*); lat. *cŏlum* > sp. *cuelo*.

Prezența unui element palatal a împiedicat diftongarea, poate pentru că acesta închidea vocala vecină (lat. *lectum* > sp. *lecho*).

[1] v. B. Malmberg, în „Orbis", I, 1962, p. 172—173; cf. și *Observations sur le système vocalique de l'italien*, în „Acta Linguistica", III, 1942—43.

În urma diftongării și a reducerii diftongului *au* la $ɔ_2$, sistemul vocalic al limbii vechi spaniole se reduce la 5 foneme:

I **U**

e **o**

a

Schema nr. 12

Spaniola actuală are și ea trei grade de deschidere, dar vocalele *i* și *u* sînt ceva mai deschise, iar în vorbire apar variante combinatorii deschise și închise pentru toate vocalele, inclusiv pentru *a*.

În lumina explicațiilor care scot în evidență acțiunea factorilor interni, existența unui sistem vocalic cu trei grade de deschidere în spaniolă nu mai poate fi atribuită cu prea mare siguranță influenței substratului iberic [1].

În portugheză și în provensală, poate datorită caracterului mai izolat al primei și influenței conservatoare exercitate de latina literară în sudul Franței, sistemul vocalic își menține cele patru grade de deschidere, fără intervenția diftongării.

În portugheză, diftongarea apare sporadic, dialectal: *ẽ* > *ie*; *õ* > *uo* în Baixo-Minho (*mienos* pt. *menos*; *fuonte* pt. *fonte*). În limba literară există și opoziția **a** ~ α[2], necunoscută în latina populară. În portugheza contemporană se manifestă tendința general romanică de reducere a opozițiilor de deschidere chiar în silabă accentuată. Opoziția **a** ~ α, de pildă, are un randament funcțional extrem de scăzut. Ea se reduce la distingerea morfemelor verbale de perfect și prezent (*amαmos* „am iubit" — *amamos* „iubim"). În unele graiuri (Minho și Tras-os-Montes), distincțiile **e** ~ ɛ și **o** ~ ɔ s-au pierdut [3].

În provensală, diftongarea s-a produs numai atunci cînd ɛ și ɔ erau în vecinătatea unor sunete capabile să le închidă, așadar în situația în care distincțiile dintre ɛ și **e** și dintre ɔ și **o** erau amenințate să se șteargă. Astfel $ɛ^{+y}$ > *ie* (lat. *pectus* > prov. *pieitz*), iar $ɔ^{+u,\,i}$ > *uo* (lat. *moveo* > v. prov. **movu* prov. *muou*; *potui* > prov. *puec*).

5.2.2.2. *Corelația de închidere în silabă neaccentuată*

Pierderea corelației de cantitate și scurtarea silabei neaccentuate pronunțate cu intensitate scăzută au favorizat neutralizarea rapidă a opozițiilor de deschidere în poziție finală sau intertonică, mai ales în cazul vocalelor care intrau în aceeași corelație de localizare.

[1] Vezi, de altfel, aceeași părere și la Fr. A. Jungemann, *La teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances*, Madrid, 1955.

[2] v. și A. L. Holger Sten, *Les particularités de la langue portugaise*, în „TCLC", II, 1949. Pentru întreaga chestiune a vocalismului portughez, vezi Jorge Morais Barbosa, *Etudes de phonologie portugaise*, Lisboa, 1965.

[3] v. L. Vasconcelos, *Dialectologie portugaise*, p. 90, 94.

Astfel, încă din latina tîrzie sînt atestate numeroase confuzii între *e* și *i* sau între *o* și *u*, indiferent de cantitatea lor originară. De exemplu: *e* > i: *festuca non fistuca; senatus non sinatus (Ap.Pr.); it* pt. *et* (conjuncție, fără accent în frază), DIEHL, *Inscr.*, 4850; *beni* pt. *bene* (ibidem 154); *i* > *e*: *plecaremus* pt. *plicaremus (Peregrinatio); o* > *u*: *formica non furmica (Ap.Pr.)*; cf. rom. *furnică*; *u* > *o*: *tetolo* și *titolo* (PÂRVAN, *Dacia*, II, p. 240) pt. *tĭtulum*; *elo* pt. *illum*; *cabo* pt. *cavum* (C.I.L., X, 3148); *itero* pt. *iterum* (MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 71).

Fenomenul este și mai frecvent cînd vocala medie apare în hiat, fiindcă tendința de evitare a hiatului determină scurtarea, consonantizarea și, în cele din urmă, închiderea uneia dintre vocale: *cavea non cavia, vinea non vinia, lilium non lileum, cloaca non cluaca — Ap.Pr.* Reducerea hiatului devine un fenomen regulat începînd cu secolul I e.n.

În limbile romanice, tendința de ștergere a diferențelor dintre vocalele medii neaccentuate crește.

În poziție finală, distincțiile de deschidere s-au redus mai repede, în cea mai mare parte a Romaniei, și pentru că suflul de aer expirat slăbește spre sfîrșitul cuvîntului, dar și din cauză că vechile desinențe își pierd funcția morfologică (vezi 6.2.1.1.).

În franceză, vocalele neaccentuate finale se confundă și, în cele din urmă, dispar. *A*, devenit ə, rezistă mai bine cînd are valoare morfologică (de feminin), dar dispare și el îndată ce căderea consoanei finale de la masculin creează posibilitatea apariției unor opoziții de tipul zero (masculin) ~ consoană (feminin): *petit*/poeti/ — *petite*/poetit/.

În italiană, provensală, spaniolă, portugheză și română, *a* suferă un tratament diferit de al celorlalte vocale, în sensul că rămîne neschimbat sau se închide: lat. *luna* > rom. *lună*, it., sp. *luna*, v. pg. *luna*/lunə/, n.pg. *lũa*; lat. *vacca* > v. prov. *vaca*, n. prov. *vatcho*.

Datorită distanțelor mai reduse dintre vocalele posterioare, *o* și *u* se confundă mai des decît *e* și *i*. În română și în italiana meridională, *-o* și *-u* se confundă în *-u* (în română, *-u* se scurtează și apoi dispare); în spaniolă, portugheză, toscană și franco-provensală se confundă în *o* (în portugheza modernă *-o* se închide pînă la *u*): lat. *oculus* > rom. *ochi*(*u*), tosc. *occhio*, pg. *olho* /oλu/.

În seria anterioară, confuziile sînt mai rare. În spaniolă și în portugheză, *e* și *i* finali se confundă în *e* (cf. fenomenul paralel *-o -u* > *o*), care uneori se păstrează (în portugheza modernă *-e* se închide la *-i*) [1]: *serpens, -te*(*m*) > sp. *serpiente*, pg. *serpente*; *sentit* > sp. *siente*, pg. *sente*. S-ar putea ca deschiderea lui *-i* la *e* să se datoreze valorii lui morfologice, adică necesității de a se întări, pentru a putea rezista împotriva tendinței de dispariție. Cîteodată *-e* sau *-i* dispar în aceste două limbi: *bene* > sp. *bien*, pg. *bem*; *heri* > > sp. *ayer* dar v. pg. *eire*. În română și italiană, distincția dintre *e* și *i* finali se menține mai bine, foarte probabil din cauza funcțiilor lor morfologice:

[1] v. José G. HERCULANO de CARVALHO, *Nota sobre o voralismo antigo português: valor dos grafemos e e o em silaba átona*, în „Revista portuguesă de filologia", XII, Coimbra 1962—63, p. 17—39.

rom., it., *-e* are valoare de plural feminin: *casa-case*, iar *-i* valoare de plural la substantivele masculine (rom. *pom-pomi*, *codru-codri*; it. *póvero-póveri*, *libro-libri*), sau de persoana a II-a, la verbe (rom. *dorm-dormi*, it. *dormo- dormi*).

În silabă inițială, în parte datorită, probabil, importanței mai mari pe care o are aceasta în procesul de comunicare (prin cantitatea de informație purtată), vocalele extreme *a*, *i* și *u* se mențin mai bine; în schimb, vocalele medii se confundă. Astfel, ɛ̃, ē și ĭ se transformă în *e*: lat. *lixiva*, rom. *leșie*, it. *lisciva*, fr. *lessive*, sp. *lejía*; lat. *nĕpote* > rom. *nepot*, it. *nipote*, fr. *neveu*; lat. *pēduculus* > rom. *păduche* (cu *pă-* < *pe-*), it. *pidocchio*, sp. *piojo*, pg. *piolho*.

Vocalele ō, ɔ̃ și ɞ̆ se confundă în *o*: *cŏrona* > it. *corona*, fr. *couronne* (cu *o* > *u*), sp. *corona*, pg. *corõa*, rom *cunună* (cu o^{+n} > *u*); lat. *donare* > > it. *donare*, fr. *donner*, prov., sp. *donar*, pg. *doãr*; lat. *fŭrnarius* „brutar", it. *fornaio*, v. fr. *fournier* (cu *o* > *u*), prov. *fornier*, sp. *hornero* (cf. pg. *forneira* „brutărie").

Diftongul *au* inițial neaccentuat se reduce la *a* cînd în silaba următoare se află un *u* accentuat. Dispariția lui *u* din diftong se datorește acțiunii de disimilare exercitată de *u* din silaba următoare și este atestată încă din latina populară: *auscultare* > rom. *asculta*, it. *ascoltare*, log. *askultare*, engad. *ascolter*, v. fr. *ascouter*, prov. *escoutar*, v. sp. *ascuchar* (n. sp. *escuchar*); *A(u)gustus* (cf. *Agosto*, în C.I.L., IV, 2129) > rom. pop. *agust*, it. *agosto*, prov. cat., sp., pg. *agosto*.

Vocalele intertonice dispar adesea. Astfel, un cuvînt ca *vetránus* (= *veteránus*), cu *-e-* protonic sincopat, este atestat încă din secolul I e.n. (MIHĂESCU, în *L.P.D.*, p. 62—63). În general însă, sincopa vocalelor protonice mediale este mai rară decît a celor posttonice mediale. În cele mai multe limbi, vocalele protonice mediale au o situație asemănătoare cu cea a vocalelor finale. În franceză, *a*, *e*, *i*, *o*, *u* dispar. În provensală, *e*, *i*, *o* și *u* se confundă și apoi dispar, iar *-a-* se închide la *o*. În italiană, vocalele protonice mediale se închid (ele dispar de obicei cînd sînt precedate de sonante sau după *c*, *d*, *t*: *deexcitare* > it. *destare*).

Exemple: lat. *bonitas* — *bonitate(m)* > it. *bontà*, fr. *bonté*, prov. *bontat*, sp. *bondad*, pg. *bondade*; lat. *caballicare* > it. *cavalcare*, fr. *chevaucher*, prov. *cavalgar*, sp. *cabalgar*, pg. *cavalgar*. În Iberia, vocalele protonice cad mai frecvent cînd sînt precedate de *l* (lat. *delicatus* > sp. *delgado*) sau înainte de *r* (lat. *laborare* > sp. *labrar*). Româna păstrează deseori vocala protonică medială: *bunătate* (cu *-i-* > *e*, apoi *ă*), < *bonitate*; *încăleca* < *incaballicare* etc.

Vocalele posttonice mediale, în marea lor majoritate, se sincopează încă din latină (vezi § 5.1.2.1). Singur *-a-* se menține mai bine (în română devine *ă*): lat. *comparat* > rom. *cumpără*, it. *comp(o)ra*, prov. *compro*, sp., pg. *compra*.

În faza actuală a limbilor romanice, sistemul vocalelor neaccentuate tinde să se reducă simțitor. După B. MALMBERG, în spaniola modernă (dialectal) și în portugheză sistemul vocalelor finale cuprinde trei foneme: *a*, ə și *u*[1].

[1] „Orbis", I, 1962, p. 170.

5.2.3. Corelația de labialitate și localizare

Vocalele posterioare latinești erau labiale, cele anterioare erau nelabiale (vezi schema nr. 1). *Ŭ*, singura excepție de la acest sistem, vocală anterioară și labială, reprezenta în latina arhaică o variantă a lui *i*, mai rar a lui *u*, așa cum atestă grafiile oscilante de tipul *optimus — optumus* [1]. Mai tîrziu, *y* grafic din cuvintele grecești, împrumuturi culte din dialectul atic, se realiza ca */ü/* numai în limba literară. În latina vorbită, acest *ü* (scris *y*) este redat prin *i* [2]: *gyros* > *giru* (cf. *girum*, *Ap. Pr.*, *Peregrinatio*, II, 5, 6) > it. *giro*, prov. *gir*, sp., pg., *giro*; cf. și formele *nymphas* (Italia, sec. II), *nimpis* (Dalmatia, sec. V, *apud* Mihăescu, *L.P.D.*, p. 74). Rom. *jur* (subst.) dintr-un mai vechi *giur*, presupune pronunțarea *ü* a lui υ grecesc, întocmai ca în împrumuturile literare.

Grafiile inverse atestă aceeași transformare: *vyr* pt. *vir*; *vyrgo* pt. *virgo* (*Ap.Pr.*).

În cuvintele grecești împrumutate în epoca arhaică, grec. υ este redat prin *u*, probabil sub influența dialectului doric, vorbit în Magna Graecia: Μύρτος — lat. *murta* > log., cat., sp., pg. *murta*, cf. lat. *crypta* > it. *grotta*, fr. *croute*, sp. *gruta*.

Așadar, nici în latina vorbită a epocii imperiale *y* nu a constituit un fonem independent de *i* sau de *u*.

Ca și în latină, în majoritatea limbilor romanice contemporane distincțiile în localizare sînt însoțite de cele de labialitate. În unele limbi însă se dezvoltă noi opoziții de labialitate sau de localizare prin îmbogățirea seriei mediale.

În română, seria medială se îmbogățește cu două foneme noi: *ă* și *î*. În silabă neaccentuată, *ă* provine din lat. *a*: lat. pop. *mesa* > rom. *masă*; lat. *casa* > rom. *casă*; lat. *rogatione* > rom. *rugăciune*; lat. *margella* > > rom. *mărgea*.

Închiderea lui *a* neaccentuat la *ă* este considerată de lingviștii români drept un fenomen de substrat [3], întrucît ea se produce și în albaneză și în bulgară. Aceeași tendință de transformare a vocalelor neaccentuate în *ă* se observă și în cazul lui *o* latinesc sau slav: lat. *contra* > *către*; lat. *foras* > > *fără*; lat. *vos* > *vă*; v. sl. *sito* > rom. *sită*.

În silabă accentuată, *ă* provine din *e* precedat de labialele *p* sau *v*: lat. *verus* > rom. *văr*; lat. *pirus* > rom. *păr*; lat. *video* > rom. *văd*.

În româna comună, lat. *á* sau *é* înainte de nazală s-au închis probabil mai întîi la *ă*, ca și în albaneză, apoi la *î*: *campus* > *cîmp*; cf. și rom. *cînepă*, alb. kɛrp, *kanɛp*), *in* > *în* (cf. *alb.* ɛ *n*) *conventus* > *cuvînt* (cf. alb *kuvɛnt*,

[1] v. Al. Graur, *I et V en latin*, Paris, 1929, p. 66—68; vezi și Safarewicz, *Notes de phonologie latine*, în „Studii clasice", II, p. 85—88.

[2] Pentru tratamentul lui *y* grec în latină vezi Al. Graur, *op. cit.*, p. 80—96.

[3] v. Al. Graur, *Cu privire la* ă < a *în românește*, în „SCL", 1958, p. 263 —264; C. Poghirc, *Vocalele rom.* ă, *alb*, ë, *bulg.* ъ *și oscilația a/e în grafia cuvintelor trace*, în „SCL", XI, 1960, p. 657 și urm.; Al. Rosetti, *I.L.R.*, II, p. 81; Ov. Densusianu, *I.L.R.*, I, p. 34, vezi și § 2.1.3.

apud DENSUSIANU, *I.L.R.*, I, p. 193). Rom. *î* provine dintr-un *i* latinesc precedat de *r*: lat. *rideo* > *rîd*; *ripa* > *rîpă* [1].

În româna actuală, *a*, *ă* şi *î* sînt foneme distincte: *văr* ~ *vîr* ~ *var*.

În portugheză, ə apare numai în silabă neaccentuată şi provine dintr-un *a* neaccentuat sau din e^{+i} neaccentuat. În silabă protonică, pg. ə se opune lui *a*, *i* şi *u* (cf. *ligar* — *legar* — *lugar* — *lagar*), iar în silabă finală se opune numai lui *a* şi *u* [2].

În franceză, în provensală şi în unele dialecte portugheze, ca de exemplu cele din Beira-Baixa, Alto-Alemtejo, Estremadura, Algarve, lat. ū se transformă în *ü*: lat. *nullum* > fr. *nul*/nül/; lat. *dūrum* > fr. *dur*/dür/, pg. dial. *düro*; *ruga* > fr. *rue*/rü/, pg. dial. *rüa*.

Originea acestui fenomen constituie şi astăzi una dintre problemele cele mai discutate din lingvistica romanică. HUGO SCHUCHARDT, GASTON PARIS, V. BRÖNDAL, WALTER von WARTBURG, IORGU IORDAN explică palatalizarea lui *ū* latin prin influenţa substratului celtic. Împotriva acestei ipoteze se ridică două serii de obiecţii: unele cronologice, altele geografice.

W. MEYER-LÜBKE, E. BOURCIEZ, GAMILLSCHEG, G. ROHLFS au atras atenţia asupra faptului că palatalizarea lui *ū* nu s-a putut petrece înainte de secolul al VIII-lea. Noul sunet *ü* nu putea fi prea răspîndit în sudul Franţei în epoca lui Carol cel Mare, deoarece catalana, care se desparte în acea vreme de provensală, nu-l cunoaşte.

După G. ROHLFS, în Italia de nord, fenomenul de palatalizare nu s-a produs înainte de epoca invaziei longobarzilor [3].

A. G. HAUDRICOURT şi A. G. JUILLAND observă că, într-o parte a dialectului walon, puternic influenţat de celtă, *ü* nu apare. Ei explică palatalizarea lui *ū* latinesc prin concursul a doi factori: existenţa unui sistem vocalic cu patru grade de deschidere şi asimetria anatomică a organelor vorbirii care oferă un spaţiu de realizare mai redus pentru seria posterioară.

Pericolul de confundare era mai mare în seria vocalelor ɔ, o şi u decît în aceea a vocalelor ɛ, e şi i. Pentru a-l evita, u se deplasează înainte şi sfîrşeşte prin a se pronunţa *ü*, în timp ce o se închide în u, ocupînd locul devenit liber. În acest fel, distanţele dintre ɔ — o şi dintre o — u se măresc (vezi schema nr. 13) [4].

După B. VIDOS, K. TOGEBY, ipoteza aceasta ar fi infirmată de existenţa aceluiaşi sistem — cu patru grade de deschidere — şi în italiană, şi în walonă, unde u nu a devenit *ü* [5]. Credem însă că ea poate fi acceptată cu o corectare: în vechea franceză, la un moment dat apar în întregul sistem vocalic 5 grade de deschidere (vezi schema 9) [6].

[1] După cum remarcă E. VASILIU, „independent de ipoteza admisă (că rezultatul nazalizării lui *a* în româna comună va fi fost *ă* sau va fi fost *î*), trebuie să considerăm că *a* nazalizat şi ə neaccentuat erau variante ale aceluiaşi fonem. Singurul lucru care poate fi discutat priveşte în mod strict nivelul alofonic: dacă în cele două poziţii apăreau sunete diferite sau apărea acelaşi sunet" (*Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968, p. 62).

[2] v. B. MALMBERG, în „Orbis", I, 1962, p. 170.

[3] v. *Actes du colloque*, p. 241.

[4] Figurile sînt reproduse după *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français*, Paris, 1949.

[5] v. *Manuale de linguistica romanza*, Firenze, 1959.

[6] cf. şi H. WEINRICH, *Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte*, în Forschungen zur romanischen Philologie, Münster [1958], p. 132—133, care consideră că palatalizarea lat. *ū* la *ü* a determinat trecerea lui *o* la *u*.

Scanned with OKEN Scanner

G. de Poerck [1] consideră palatalizarea lui ū ca o reacție împotriva tendinței de închidere a lat.cl.ō, care devine în v. fr. ū.

După B. Vidos, nici explicația aceasta nu este acceptabilă, fiindcă, în textele latinești din epoca merovingiană pe care își bazează argumentația G. de Poerck, grafia *u* pentru *o* ar putea reprezenta în fond un caz de hipercorectitudine, care atestă indirect trecerea lui u la o.

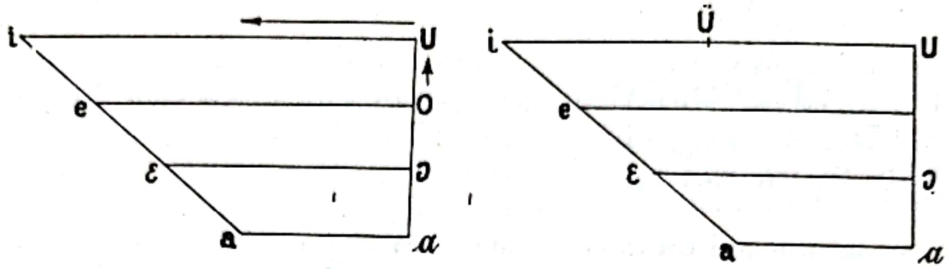

Schema nr. 13

În franceză, în unele dialecte retoromane, în dialectul lombard și în dialectul portughez din Fundão există sunetul *ö*. În franceză, *ö* apare prin monoftongarea grupurilor *eu* și *ue*, urmașe ale lui *ō* și *ŏ* latinești sau provenite din diftongi secundari: *novum* > v. fr. *neuf* (dintr-un mai vechi **nuof*, cf. sp. *nuevo*, it. *nuovo* < *nŏvus*) > fr. mod. *neuf* (*eu* redă grafic pe *ö*); lat. *corem* > > fr. *coeur*/koe:r/; cf. it. *cuore*; *flōrem* > fr. *fleur* (pronunțat /floe:r/ dintr-un **flour* mai vechi; lat. *dolōrem* > fr. *douleur*; lat. *colōrem* > fr. *couleur*; lat. *gula* > v. fr. *goule* > fr. mod. *gueule*/goel/.

În franceza actuală există două foneme mediale anterioare labiale: *oe* (*ö* deschis) și *ø* (*ö* închis): *jeune* „tînăr" (< lat. *juvenis*) ~ *jêune* „post" (< lat. *jejunium*). Dar opoziția *oe* ~ *ø* are, ca și opozițiile de deschidere din seria tuturor vocalelor medii, un randament funcțional scăzut [2].

În anumite cuvinte, *e* „mut" ar putea fi considerat de asemenea ca o variantă a lui *ö*: *premier*, *crever*. Se pare însă că mai corect ar fi ca *e mut* să fie considerat ca un *fonem zero*, care se realizează în mai multe variante, dintre care *ə*, *ö* ar fi variantele vocalice, iar *„h aspirat"* varianta consonantică [3].

5.2.4. Corelația de nazalitate

5.2.4.1. După unii cercetători, în latina epocii clasice existau foneme vocalice nazale. Opoziția nazal ~ nenazal se realiza în poziție finală, pentru a distinge acuzativul de nominativ: *rosa* (N.): *rosam* (Ac.) — care s-ar fi pronunțat

[1] v. *La diphtongaison des voyelles fermées du latin, principalement dans le domaine gallo-roman et la palatalisation de* u, în „Romanica Gandensia", I, 1953, p. 84 și urm.
[2] v. B. Malmberg, în „Orbis", I, 1962. p. 131.
[3] v. E. Alarcos Llorach, *Actes du colloque*, p. 210.

/rosã/ [1]. În latina tîrzie, nazalitatea a pierdut caracterul relevant. La aceasta a putut contribui și faptul că distincția dintre nominativ și acuzativ se obținea prin opoziția s ~ ∅ (vezi 6.2.1.2.) sau cu ajutorul unor noi mijloace, de pildă topica.

În multe limbi romanice, ca româna, spaniola, italiana, sarda, provensala, nazalitatea constituie o trăsătură nerelevantă (de exemplu, în rom. *bomboană*, *punct*, **o** și **u** se pronunță nazal).

5.2.4.2. În unele dintre aceste limbi, acțiunea consoanelor nazale s-a exercitat în sensul închiderii vocalei precedente: lat. *bĕne* > rom. *bine*, prov. *ben*, alături de it. *bene*, sp. *bien*; lat. *vĕntus* > rom. *vînt* (pentru *i* > *î*, vezi § 5.2.3), prov. *ven*, alături de it. *vento*, sp. *viento*; lat. *plēnus* > rom. *plin*, alături de it. *pieno*; lat. *vēna* > rom. *vînă*; lat. *frŏndia* > rom. *frunză*, log. *frundza*; lat. *frŏnte* > rom. *frunte*, prov. *fron*; lat. pop. *respondĕre* > > rom. *răspunde(re)*, prov. *respondre*. În spaniolă, nazala următoare împiedică diftongarea vocalei ɔ.

Lat. o^{+n} > it., rom. *u*, fr. *o* (nediftongat la *ou* > *eu*); *corōna* > rom. *curună* (> *cunună*), fr. *couronne*; *jŭngere* > it. *giungere*.

5.2.4.3. În franceză și în portugheză, nazalitatea, consecință a acțiunii consoanelor *n* sau *m* + consoană, devine trăsătură relevantă: fr. *champ* /ʃã/ se opune lui *chat* /ʃa/.

În vechea franceză și medie exista un număr mult mai mare de vocale nazale (*ã, ẽ, ĩ, õ, ũ*) decît în franceza actuală, unde, în urma reducerii opozițiilor de deschidere, au rămas de fapt numai trei vocale nazale: *ã, õ, ĩ* (vezi 5.2.2.1.2.2). În vorbirea populară, *ĩ* și *ũ* aproape se confundă: *brin* „fir" și *brun* „brun" tind să se pronunțe identic. În dialectul picard, vocalele *ã* și *ẽ* se mențin distincte și astăzi.

Vocalele nazale apar și în graiurile galo-italice și, rar, în sudul Spaniei.

În cea mai mare parte a Portugaliei, consoanele nazale în poziție intervocalică au nazalizat vocala precedentă. Fenomenul nu este prezent la Lisabona și Setubal, nici într-o bună parte din graiurile din provinciile Beira și Tras-os-Montes. În portugheză, la fel ca în franceză, consoana nazală a nazalizat vocala precedentă și apoi a dispărut: lat. *cane* > pg. *cão*; lat. *lana* > pg. *lãa*; *bene* > pg. *bem* (*m* final reprezintă grafic nazalitatea lui *-e-*). Dacă o vocală nazală era urmată de o consoană labială, velară sau dentală, consoana nazală s-a menținut (de exemplu, *campo*, *dente*). [2]

Fapte de acest gen, ca și „denazalizările" vocalelor intervocalice care s-au produs în franceză și în portugheză (în aceasta din urmă poate sub influența graiului din jurul Lisabonei), au determinat pe unii romaniști să interpreteze vocalele nazale ca realizări ale vocalelor orale corespunzătoare, urmate de fonemul nazal (*n*). Astfel, B. MALMBERG observă că, dacă vocalele nazale din portugheză se interpretează ca /orale/ + /*n*/, sistemul vocalic portughez

[1] v. J. SAFAREWICZ, în „Studii clasice", II. p. 92—93.
[2] v. J. LEITE de VASCONCELOS, *Esquisse d'une dialectologie*... p. 85.

Scanned with OKEN Scanner

apare mai apropiat de cel spaniol. Această interpretare este susținută și de faptul că, în spaniola modernă, consoanele nazale din finala silabică se pronunță scurt, relaxat, cu tendință netă de nazalizare a vocalei precedente.[1]

În ceea ce privește franceza, analiza vocalelor nazale în/vocală orală/ + /n/ se bazează pe afirmarea existenței lui *e* „mut". O opoziție *viens* ~ *vienne* ar trebui, după unii, interpretată fonologic ca */vien/* ~ */vienə/*. După opinia lui Emilio Alarcos Llorach[2], este preferabil ca vocalele nazale franceze să fie considerate foneme distincte de cele orale, fiindcă se deosebesc în comportament de combinația /vocală + consoană nazală/: cf. *l'ennui /lãnüi/ — la nuit /lanüi/; ton nez ~ tonner; son mets ~ sommet* etc. Uneori însă, opoziția vocală orală ~ vocală nazală se neutralizează înainte de *n*: *ton age ~ tonnage; ton aile ~ tonnelle.*

Interpretarea difonematică ar putea fi admisă numai pentru varietățile franceze meridionale, cu sisteme hibride, unde, printre altele, „e mut" este totdeauna realizat.

5.2.5. Concluzii

(1) Cea mai importantă transformare din sistemul vocalic latinesc este pierderea corelației de cantitate sub influența accentului dinamic.

(2) Gradul de deschidere al vocalelor medii se fonologizează înainte de pierderea cantității, din cauza transformării lui *ae* în ɛ̆, ĭ în *ĕ* și ŭ în ŏ.

(3) Tendința spre sisteme vocalice cu trei grade de deschidere a acționat și continuă să acționeze în toată Romania.

(4) În franceză, în unele dialecte portugheze, în occitană, în unele dialecte italiene de nord și în graiurile retoromane, labialitatea vocalelor se fonologizează: anterior labial ~ anterior nelabial: *i ~ ii ~ u; e ~ ö ~ o.*

(5) După majoritatea fonologilor, nazalitatea vocalică are funcție distinctivă numai în franceză.

5.3. Consonantismul

În epoca latinei clasice, sistemul consonantic era mult mai sărac decît al majorității limbilor romanice în ceea ce privește trăsăturile relevante de localizare și plosiune. Numărul fonemelor consonantice era însă destul de ridicat, datorită existenței unei corelații necunoscute celor mai multe limbi romanice, și anume, corelația de cantitate.

[1] v. „Orbis", I, 1962, p. 170—171.
[2] v. „Actes du colloque", p. 207.

Scanned with OKEN Scanner

Localizare		Labiale		Labio-dentale		Dentale Alveolare		Labio-velare		Velare		
Sonoritate		Surde	Sonore	Surde	Sonore	Surde	Sonore	Surde	Sonore	Surde	Sonore	
Plosive	Explozive	p(ph)	b			t(th)	d	k^w	(g^w)	k(ch) (k')	g(g^w) (g')	Nesonante
		m					n				(ñ)	Sonante
	Fricative						l r				(ł)	
			w	f		s	y				(h)	Nesonante

Schema nr. 14[1]

5.3.1. Corelația de cantitate

În latina epocii clasice, cantitatea consoanei avea caracter relevant: lat. *ănnus* „an" ~ *ănus* „bătrînă"; lat. *stēlla „stea"* ~ *stēla* „coloană de piatră care împodobea mormintele". În latina vorbită, geminatele aveau valoare expresivă[2]; cf. *atta, mamma, tatta,* din limbajul copiilor.

[1] Să se compare tabloul consoanelor latinești dat de J. Hořecký, *Fonologia latinčiny,* Bratislava, 1949:

p t k qu
b d g gu
m n
s
r
l
f h
v j

cu cel dat de A. A. Hill, *Introduction to Linguistic Structures,* New York, 1959.

p t k
b d g
m n ṅ
f s h
l
r

[2] În legătură cu geminarea expresivă, vezi Al. Graur, *Les consonnes géminées en latin,* Paris, 1929.

Scanned with OKEN Scanner

În latina tîrzie, geminatele tind să se simplifice: *garrulus non garulus* „vorbăreț" *(Ap. Pr.)*; cf. și formele hipercorecte *caligo non calligo; capsesis non capsessis* (corect *capsensis* „locuitor din Capsa") *(Ap. Pr.)*, *mama* (Dacia, 1263, *L.P.D.*, p. 111); *anos* (*L.P.D.*, p. 111—112); *quorere* pt. *currere; novisima* (L.P.D., p. 112).

Aceeași tendință se observă și în cadrul noilor geminate, rezultate din asimilarea grupurilor consonantice. Acțiunea de asimilare s-a exercitat mai frecvent în cazul grupurilor de tipul *cons.* + *s* sau *s* + *cons.* [1]

-cs > ss > s >: *vissi* pt. *vixi* și *visit* pt. *vixit* (C.I.L., VI, 2662); *usore* pt. *uxorem*. Tratamentul romanic atestă, în genere, această reducere: lat. *exire* > rom. *ieși*, v. fr. *issir(eissir)*, it. *uscire*, prov. *eisir; laxare* > rom. *lăsa(re)*, fr. *laisser*, v. it. merid. *lassare*, *it. lasciare*, log. *lassare*, prov. *laisar*.

-ns > s. Consoana *n* s-a asimilat la *s* și a dispărut, după ce a nazalizat vocala precedentă. Fenomenul apare în cele mai vechi texte latinești (*cosol* pt. *consul*, *Arimenesi* — sec. II, î.e.n; *apud* ERNOUT, *T.A.*, p. 24, 40 — pt. *Ariminensi; cesor* pentru *censor* etc.) și continuă să se producă frecvent în latina populară: *ansa non asa, tensa non tesa;* cf. și scrierea hipercorectă *occansio* pt. *occasio (Ap. Pr.)*. Limbile romanice pleacă, de obicei, de la formele în care *ns* s-a redus la *s:* lat. *mensa* > *mesa* > rom. *masă*, vegl. *maisa*, log. *meza*, engad. *maisa*, fr. *moise* „grindă", sp., pg. *mesa;* lat. *mensi(s)* „lună" > ar. *mes*, vegl. *mais*, it. *mese*, log. *meze*, engad. *mais*, fr. *mois*, prov., cat., sp. *mes*, pg. *mês*.

-rs- > ss > s: lat. *sursum* > rom. *sus*, vegl. *sois*, v. fr. *sus*, it. *su(so)*, prov., cat. *sus*, sp. *suso*, pg. *sosso;* lat. *deorsum* > rom. *jos*, v. fr. *jus*, v. it., pis., lucc. *gioso*, log. *ǧosso*, cat. *jos;*
lat. *dorsum* > rom. *dos*, it. *dosso*, log. *dossu*, fr. *dos*, prov., cat. *dos*.

-ct > tt > t: *lattuca* pt. *lactuca* (C.I.L., III, 828); *autor* pt. *auctor* (*Ap. Pr.;* C.I.L., VIII, 1423), *fata* pt. *facta* (C.I.L., IV, 275, anul 56), *teto* pt. *tectum* („IBAI", XIX, 271) etc.

-pt > tt > t: *septem* > lat. pop. *set*, *sete* (apud Diehl, *Inscr.*, 4580); *scritus* pt. *scriptus* (C.I.L., IX, 2827).

Spre deosebire de grupurile care conțineau spiranta *s*, *ct*, *pt*, *nd*, *mn* au trecut prin procese de asimilare diferite de la o regiune la alta a Romaniei.

Acest fapt a determinat pe unii cercetători să vorbească de acțiunea substratului (celtic sau dac în cazul grupului *ct*, și osc (vezi 1.1. nota 1) în cazul grupu-

[1] După H. DEFERRARI (*The Phonology of Italian, Spanish and French...* p. 168), tendința puternică de asimilare din grupurile consonantice care conțineau pe *s* ar fi determinat, în Romania de apus, proteza lui *e* în fața lui *s* + *c*: mai întîi *s* + *c* s-a pronunțat *ss* + *c*, apoi, pentru accentuarea diferenței dintre consoane, primul *s* s-a transformat în *iot* (> *e*); de exemplu, fr. *étoile*, sp. *estrella* (< lat. *stella*).

rilor *mn, nd, mb*). În ultima vreme își face loc, din ce în ce mai convingător, părerea că ar fi vorba de simple asimilări produse pe teritoriul fiecărei limbi romanice, după dezmembrarea Imperiului, în timpul izolării provinciilor [1] (vezi și IORGU IORDAN, I.L.R., p. 209).

În afară de italiană, unde *ct* > *tt*, prin asimilare, și de română, unde *ct* devine *pt*, în celelalte limbi romanice *ct* a trecut, probabil, prin faza χt (atestată de grafiile grecizante ale epocii), apoi χ't, prin asimilarea lui χ de către *t*, în ceea ce privește localizarea. Din acest moment, grupul evoluează diferit: în franceză devine *it*, pe cînd în spaniolă, datorită, se pare, tendinței spre silabă deschisă, *it* devine *ti*, cu *t* palatalizat în *t'*, și apoi se transformă în africata tʃ [2]: lat. *lacte* > rom. *lapte*, it., log. *latte*, fr. *lait*, prov. *lach*, sp. *leche*, pg. *leite*; lat. *nocte* > rom. *noapte*, it., log. *notte*, fr. *nuit*, prov. *nuch*, sp. *noche*, pg. *noite*.

Grupul *mn* devine *nn* > *n* încă din secolul I î.e.n. Fenomenul s-a răspîndit pe teritorii restrînse, mai ales în Italia: lat. *columna* > lat. pop. *colunna*; *donnae* > *donae* (Mihăescu, *L.P.D.*, p. 104).

Grupul *mb* > *m(m)*; *palumba* > it. dial. (roman) *palomma*, sp. paloma; lat. *sambucus* > it. dial. (roman, nap.) *sammuco* (sic.) *sammucu*.

-nd > nn: cf. *grundio non grunnio (AP. Pr.)*; lat. *mundus* > > it. dial. (roman) *monno*, (sic.) *munnu*; *grundire* > sp. *gruñir*.

Reducerea geminatelor, indiferent dacă erau primare sau secundare, a avut loc pe marea majoritate a teritoriului romanic. Singura limbă în care geminatele se păstrează este italiana. În afară de geminatele latinești și de cele rezultate prin asimilarea unor grupuri consonantice în cadrul latinei populare, în italiană au apărut — se pare destul de devreme (sec. II-III e.n.) — noi geminate, variante combinatorii lungi ale consoanelor aflate în poziție intervocalică. Geminarea se produce și la inițiala cuvintelor oxitone sau monosilabice: *dammelo, vattene*; fenomenul este prezent și în cuvinte compuse: *affare, davvèro, soprattutto*. În vorbirea contemporană, în toscană, de pildă, geminarea consoanelor inițiale este frecventă, dar grafia nu o înregistrează: *a Roma*, pronunțat /arroma/; *da-me* /damme/; *piu caro*/ pjukkaro/, *verrà da me domani* /verraddammeddomani/ [3]. Astăzi, cantitatea constituie o trăsătură relevantă pentru aproape toate consoanele: *caro* ~ *carro*; *geme* ~ *gemme*, *roca* ~ *rocca*; *cade-cadde*; *libra* ~ *libbra* etc. [4]

În spaniolă și în portugheză, singura opoziție de cantitate păstrată este *r* ~ *rr*: sp. *perro* „cîine" ~ *pero* „însă", pg. *moro* „locuiesc" ~ *morro* „mor". Dar *rr* se distinge de *r* nu numai prin cantitate, ci și printr-o pronunțare mai puternică. Se poate spune că, în fond, opoziția de cantitate a fost înlocuită

[1] v. AL. GRAUR și AL. ROSETTI, *Sur le traitement des groupes lat.* ct *et* cs *en roumain*, în „BL", III, 1935, p. 65—84; IV, 1936, p. 82—186; V, 1937, p. 218—221.
[2] În spaniola contemporană, tʃ este redat grafic prin *ch*.
[3] v. H. DEFERRARI, *op. cit.*, p. 139—140, 174—175.
[4] GIULIANO BONFANTE e MARIA LUISA PORZIO GERNIA, *Cenni di fonetica e di fonemàtica, con particolare riguardo all'italiano*, Torino, 1964, p. 61—62.

Scanned with OKEN Scanner

printr-o opoziție de tip **lenis ~ fortis**, caracteristică pentru sistemele din vestul Europei.

Franceza actuală are două categorii de consoane geminate: unele grafice, simple notații etimologizante *(homme)* sau indici ai unei pronunțări nesonorizate *(laisser)*, altele, nescrise, dar din ce în ce mai des întîlnite în vorbirea populară la joncțiunea cuvintelor. De pildă, în cazul unor enunțuri ca *il a dit*/il//adi/ și *il l'a dit*/i//ladi/ tăierea silabică dispare în vorbire, iar opoziția imploziv ~ exploziv este înlocuită prin simplu ~ geminat: /iladi ~ illadi/. [1]

Așadar, corelația de cantitate s-a pierdut în cea mai mare parte a Romaniei. Din cauza marii sale extensiuni în sistemul fonematic latinesc, ștergerea opozițiilor cantitative a produs, după unii lingviști ca: A. MARTINET, A. JUILLAND, A. HAUDRICOURT, o serie de schimbări importante în sistemul consonantic romanic. Astfel, sonorizarea surdelor intervocalice are loc cu scopul de a se reface o distincție de tipul *ata*1 ~ *atta*2 sub forma *ada*1 ~ *ata*2 (vezi mai departe § 5.3.3.1). Prin înmuierea unor consoane geminate sonante — care nu pot intra în opoziție de sonoritate — opoziții ca *n* ~ *nn* sau *l* ~ *ll*, pe cale de dispariție, sînt înlocuite de opoziții de tipul *n* ~ *ɳ* și *l* ~ *ʎ*. După A. JUILLAND și A. HAUDRICOURT, rotacismul din limba română ar avea aceeași cauză: opozițiile *l* ~ *ll* și *n* ~ *nn* devin *r* ~ *l*, respectiv *r* ~ *n* [2].

5.3.2. Corelația de plosiune

În latina tîrzie și în limbile romanice (cel puțin în faza lor veche) apare o serie necunoscută sistemului consonantic din epoca latinei clasice, seria *africatelor*. Ea este, în cea mai mare măsură, rezultatul evoluției lui *y* sau al acțiunii de palatalizare exercitate de *y*, *ĕ* sau *ĭ* asupra consoanelor precedente.

Marea răspîndire a palatalizării în franceză a determinat pe unii lingviști să caute originile ei într-o influență celtică (de pildă, PH. A. BECKER [3] explică palatalizarea lui k^{+a} și g^{+a} prin tendința de pronunțare anterioară a celților), pe alții să o atribuie acțiunii suprastratului franc (FR. DIEZ, A. DAUZAT [4]). Dar transformarea lui K^{+a} în *tʃ* nu s-a produs mai devreme de secolul al VI-lea, dată la care nu se mai poate vorbi de acțiunea substratului, iar francii și saxonii nu au palatalizat postlingualele oclusive. În general popoarele germanice nu cunosc palatalizarea sonantelor, fenomen larg răspîndit în

[1] v. B. MALMBERG, *op. cit.*, p. 152; Distincția fonologică dintre consoanele fortes și consoanele slabe se păstrează în limba română numai în cazul perechilor /r̄ ~ r, /n̄ ~ n/; distincția /l̄ ~ l/ dispare încă din perioada romană comună (E. VASILIU, *Fonologia istorică*; p. 117).

[2] *Essai pour une histoire*, p. 125, nota B; vezi mai pe larg expusă chestiunea în MARIUS SALA, *Romania occidentală și Romania orientală. În legătură cu tratamentul sonantelor*, în „SCL", XV, 1964, p. 169—180.

[3] v. *Ein linguistisches Triptychon*, în „Romanische Forschungen", 1947, Bd. 60, p. 290.

[4] v. A. DAUZAT, *Le substrat germanique dans l'évolution phonétique du français*, în „Mélanges de linguistique et de philologie offerts à J. van Ginneken", Paris, 1937, p. 267—272.

Scanned with OKEN Scanner

Romania. În Picardia și Normandia, unde influența germanică a fost mai puternică decît în alte regiuni, *k* se menține.

Latiniștii [1] vorbesc de apariția unor variante medio-palatale încă din epoca latină clasică. Cert este numai faptul că, în epoca primelor contacte lingvistice dintre romani și populațiile germanice, *k* și $g^{+\check{e},\,\check{i}}$ se pronunțau neafricat (cf. lat. *ceresea* — germ. *Kirsche*; lat. *Caesar* — germ. *Kaiser* etc.).

Dar grafiile oscilante de tipul TI, CI, TCI, SS, TZ pentru $K^{+y,e,i}$ sau pentru T^{+y+voc}, *DZ*, *DI*, *GI*, *Z* pentru D^{+y} sau *Y*, care apar în textele latine populare, începînd cu secolul I e.n., ne permit să plasăm în latina tîrzie și începutul procesului de africatizare: T^{+y}: *Vincentsa* (C.I.L., VIII, 16208, Africa), *Vonifatzia* (C.I.L., VIII, 23568), *terminaciones* pt. *terminationes*; *defenicionis* pt. *definitiones* (C.I.L., VIII, 8812); *observasione* (C.I.L., XIII, 2405); *sapiensie* pt. *sapientiae* (C.I.L., XIII, 2477); *consiensia* (C.I.L., XII, 2153, Galia) *(= conscientia)*; K^{+y}: *intcitamento* pt. *incitamento* (C.I.L., XIV, 2165, secolul V, Italia), *disessit* (C.I.L., VIII, 21801, secolul V, Africa); *delitias* (Blatt, 71, 14 sec. VI, Italia) pt. *delicias*; D^{+y}: *oze* (C.I.L., VII, 8424) pt. *hodie*; *zebus* (C.I.L., XIV, 1137) pt. *diebus*; *adzutor* (C.I.L., VIII, 26683) pt. *adiutor*; *ziaconus* pt. *diaconus* (Mihăescu, L.P.D., p. 94); *Y*: *codiugi* (C.I.L., X, 2559), *cozuce* (Diehl, *Inscr.*, I, 4296) pt. *coniugi*; *huzus* (C.I.L., VI, 37200) pt. *hujus*; *zanuario* (C.I.L., X, 2466) pt. *ianuario* etc.

Fonologizarea variantelor combinatorii pare a fi însă un fenomen romanic. [2]

5.3.2.1. *Africatele surde: ts, tʃ*

După tratamentul oclusivelor surde urmate de *y*, *e*, sau *i*, Romania poate fi împărțită în trei mari regiuni:

Romania orientală (rom., it. sud., sard.)	centrală (tosc., ret.)	vestică (fr., sp., pg.)
(1) $T^{+y+e,i}$ > ts	T^{+y} — ts	T^{+y} > ts
(2) K^{+y} > ts	K^{+y} > tʃ	K^{+y} > ts
(3) $K^{+e,i}$ — tʃ	$K^{+e,i}$ > tʃ	$K^{+e,i}$ > ts
		(4) K^{+a} > fr. tʃ
		(5) *KT* (> *it.* > *T'*) > sp. tʃ
		(6) *FL*, *PL*, *CL* (> *F'*, *P'*, *K'*) > pg. tʃ

Schema nr. 15

Exemple:

(1) *puteu* > rom. *puț*, sard. *puthu*, tosc. *pozzo*, v. sp. *pozzo*, v. fr. *puiz*; în română $T + y + \acute{o}, \acute{u}$ > *tʃ*: lat. *petiolus* > rom. *picior*.

(2) lat. *facia* > rom. *față*, sard. *fatho*, it. *faccia*, v. sp. *haz* /ats./, v. fr. *face*/*fats*/.

[1] v. Ch. Horet, *Du* c *dans les langues romanes*, Paris, Frankfurt, 1874, p. 173.

[2] v. J. Hubschmied, *Wörter mit* s-/z-, ts *im Romanischen* ..., în „RLiR", XXVII, 1963, p. 365.

Scanned with OKEN Scanner

(3) lat. *caelum* > rom. *cer*, it. *cielo*, v. sp. *cielo*/tsielo/, v. fr. *ciel* /tsiel/; în sardă, dalmată, k^{+e} nu se africatizează: *cénare* > vegl. *kenur*, log. *kenare*.
(4) lat. *capra* > fr. *chèvre*.
(5) lat. *nocte* > sp. *noche*.
(6) lat. *clamare* > pg. *chamar*; lat. *plorare* > pg. *chorar*; lat. *plaga* > > pg. *chaga*; *flamma* > pg. *chamma*.

După unii cercetători, deosebirile care despart Romania în aceste trei regiuni se pot explica prin ritmul diferit al transformărilor produse în latina tîrzie. [1] În realitate, situația africatelor este mult mai complicată. În domeniul galo-romanic, ea diferă de la un dialect la altul (vezi § 3.5). În dialectele române sud-dunărene, în locul lui tʃ apare *ts* (vezi § 3.1.2. și § 3.1.3). [2] În daco—română T^{+y} evoluează diferit, după cum urmează un *a, e* sau un *o, u*.

Așadar, pentru a emite o ipoteză cît de cît acceptabilă în cazul de față, este necesar să se ia în considerare un context mai larg, în care să fie inclusă și vocala următoare iotului. Se prea poate ca $T^{+y+ó,ú}$ să fi devenit *tʃ*, deoarece *ó, ú* au atras punctul de articulație al consoanei precedente spre palat.[3] În felul acesta, din africatizarea lui *t'*, înainte de *ó, ú* a rezultat un *tʃ* (alveolo-palatal), și nu un *ts* (dental). Procesul a fost favorizat de faptul că *tʃ* provenit din $t^{(+y)+ó,\,ú}$ era în distribuție complementară cu *tʃ* provenit din $K^{+ĕ}$ (devenit K^{+y+e}) sau din K^{+i} (comp. *picior* /pičor/ cu /čer/). [4] Aceasta înseamnă că fuziunea lui T^{y+o+u} cu $K^{+e,\,i}$ nu distrugea nici o pereche minimală.

5.3.2.2. *Africatele sonore: dz, dž*

Se dezvoltă în limbile romanice, mai ales la inițială [5], prin acțiunea palatalizantă a lui *y*, rareori a lui *ĕ* sau *ĭ*, și prin consonantizarea lui *y* urmat de vocale.

În vestul Romaniei, mai ales în Iberia, sonorizarea consoanelor surde intervocalice a mărit numărul de poziții în care se pot afla africatele sonore (vezi § 5.3.3.1).

[1] v. A. G. Juilland și A. G. Haudricourt, *Essai pour une histoire ...*; A. Martinet, *Occlusives and Affricates with Reference to Some Problems of Romance Phonology*, în „Word" (1949) 5, p. 116 și urm.

[2] După Meyer-Lübke, *ts* este faza obligatorie anterioară pentru toate africatele surde (*Grammatik der romanischen Sprachen*, I, Leipzig, 1890, p. 320). Faptul nu poate fi acceptat nici cel puțin pentru română, care, în dialectele sud-dunărene, confundă pe *č, ĝ* cu *ts, dz*. Confuzia celor două serii de foneme africate *ts, dz* și *tʃ , dž* (înainte de *e, i* are loc în dialectele sud-dunărene *după* epoca românei comune (cf. Alexandra Roceric și E Vasiliu, *The Phonemic Status of the Affricates in Common Rumanian*, în „RRL", IX, 1964, p. 497—501).

[3] v. G. Șiadbei, în „BL", XII, 1944, p. 79.

[4] În legătură cu diferența de timp între apariția celor două categorii de africate, vezi și E. Vasiliu, *Fonetica istorică...*, p. 100 (în româna comună putem vorbi de două categorii de africate *tś, dź*: (a) cele care apar înainte de *a* și înainte de *o, u* neaccentuați și care sînt moștenite din latină; acestea sînt africate *primare*; (b) cele care apar ca rezultat al palatalizării dentalelor lat. *t, d*; acestea sînt africate secundare.

[5] În vechea franceză, de pildă, oclusivele sonore intervocalice au dispărut și, în consecință, africatele au apărut numai la inițială și la finală.

Scanned with OKEN Scanner

După ANDRÉ MARTINET [1], grupul *di* a trecut la *yy* încă din latina tîrzie, fapt dovedit de tratamentul comun cu *yy*, geminat, din *maius* [2] (cf. it. *maggio* < lat. *maius* cu it. *poggio* < lat. *podium*). În schimb, $^{\text{vocală}}-g^{+e,i}$ s-a transformat în *y* simplu și s-a confundat cu vocala următoare, ca în it. *maestro* < *magistrum* și rom. *măiastră* < *magistra* (cf. *calcostegis* non *calcosteis*, *Ap. Pr.*). În momentul în care *y* ($<^{voc}-g^{+e,i}$) s-a redus, *-yy-* (primar sau secundar) s-a putut simplifica la *y*.

În general, la inițială, *y* (primar sau secundar) se întărește și are același tratament cu *yy*, deci cu *di*.

Mai mult decît în cazul africatelor surde, limbile romanice prezintă diferențe însemnate în ceea ce privește natura sunetului rezultat din procesul de asibilare, precum și condițiile care au determinat componența lui fonematică. Ca de obicei, în franceză și în italiană, sunetele inițiale atacate de *y*, ca și *y* însuși, se confundă într-o singură africată *dž*. Faptul nu poate fi străin de factorii care au provocat încetinirea ritmului de evoluție al protoromanicei vorbite în Galia și în Italia.

y: lat. *iocare* > fr. *jouer* (cu *j* pronunțat în v. fr. *dž*), it. *giuocare*; lat. *juvenis* > fr. *jeune*, it. *giovine*.

D^{+y}: lat. *diurnu(m)* > fr. *jour*, it. *giorno*.

G$^{+e,i}$: lat. *genuculum* > fr. *genou*, prov. *genolh*, it. *ginocchio*.

În franceză, *g* se asibilează, la fel cu *k*, și înainte de *a*: lat. *gamba* > fr. *jambe*.

În română și spaniolă, evoluția africatelor se prezintă eterogen, cu multe trăsături specifice, dictate după cît se pare în mai mare măsură de structura întregului sistem consonantic al acestor limbi.

În poziție intervocalică, după E. ALARCOS LLORACH (*Archivum*, 1954, p. 330—342), reducerea lui *y* geminat s-a produs sporadic și tardiv în Iberia.

În spaniolă, *Dy* devenit *yy* s-a confundat cu *yy*: cf. lat. *podium* > sp. *poyo*; lat. cl. *radium* > lat. pop. *radio* > sp. *rayo*[3].

De obicei, la inițială, *y* primar sau secundar se păstrează înaintea vocalelor anterioare accentuate (*ya* > *iam*, *yeso* > *gypsum*) și uneori se întărește în cuvinte pronunțate emfatic (*jamás*)[4]; devine zero înainte de vocală anterioară neaccentuată (v. cast. *ermano* < *germanum*; lat. *generum* > v. sp. *yerno*; lat. *genuculum* > sp. *hinojo*, cu *h* pur grafic); se întărește înainte de *o*, *ue* (lat. *jocum* > *cast. juego*; lat. *iuvenis* > cast. *joven*).

În vechea spaniolă (dial. castilian), africatele sonore se dezvoltă pe o cale cu totul originală: de obicei, *dz* provine din *-ts-* (intervocalic), iar *dž* din *l* medial urmat de *y*: *filium* > v. sp. *hijo* /*idžo*/ > n.sp. *hijo* /*iχo*/.

[1] v. *Économie des changements phonétiques*, Berne, 1955, p. 286.

[2] Lat. *y* în poziție intervocalică se pronunța *yy* (NIEDERMANN, *Ph. H. L.*, p. 150).

[3] comp. totuși și procesul $d^{+y} > ddy > dd\acute{z}y > dd\acute{z} > d\acute{z}d\acute{z} > d\acute{z} > dz > ts$: lat. *radium* > > l. pop. *radia* > v. sp. *raça*; *viridia* > v. sp. *berça* (grafiat azi ca *berza*); *verecundia* > *vergüenza* etc. (James Harris, *Spanish Phonology*, MI.T. Press, Mass.-Camb., 1969).

[4] Vezi explicația aceasta la A. MARTINET, *Économie* ..., p.M 300.

După unii cercetători, asibilarea lui l^{+y} s-ar fi produs printr-un proces îndelungat: $l + y > > \lambda > y > d' > dž$.

Ipoteza susținută de A. Martinet ni se pare mai apropiată de adevăr. L^{+y} ($> \lambda$), în interiorul cuvîntului, n-a putut trece la *y*, fiindcă, în această poziție, *y* s-a menținut (vezi mai sus). În vechea spaniolă exista un *j* provenit din *y* întărit, care nu se afla niciodată în poziție intervocalică, adică în poziția unde se găsea λ. În același timp, în procesul general de refacere a opoziției: simplă ~ geminată, sonantele *nn* și *ll* înlocuiesc durata articulației printr-o aplicație mai largă a părții anterioare a limbii pe cerul gurii, devin consoane muiate. Atunci *ll* este amenințat să se confunde cu λ (provenit din l^{+y}), iar opoziția $l \sim ll$, refăcută sub forma $l \sim \lambda$, să se neutralizeze. Prin extinderea contactului dintre limbă și palat spre părțile laterale, λ ($< l^{+y}$) devine *dž* sau *ž*[1] și vechea distincție dintre $ll \sim l$ se menține în această poziție sub o nouă formă: $\lambda \sim dz$ [2].

În română, *y* și d^{+y} se dezvoltă de obicei în *dz* (africate dentale), dacă vocalele care urmează după *y* nu influențează punctul lor de articulație. Astfel $d^{+y+e,a,i}$ sau $d^{+\check{e}(>ie),\bar{i}}$, la inițială sau intervocalic, devine *yy*, din care se dezvoltă *dz* și apoi *z*: lat. *decem* > *zece;* lat. *dies* > *zi;* lat. pop. *radia* > rom. *rază;* lat. *audire* > *auzire;* lat. *dice* > *zice;* cf. *pedica* > > *piedică; grandinem* > *grindină*, cu $\mathbf{d}^{+i}$; $\mathbf{y}^{+a,e}$ la inițială își întărește caracterul consonantic, devenind *yy* și evoluează la fel cu $d^{+y+a,i}$: lat. *iacere* > rom. *zăcere*.

Dacă după d^{+y} urmează vocale posterioare atone, se dezvoltă de asemenea un *dz* cînd africata este în silabă posttonică (lat. *medius* > rom. *miez*), dar un *dž* cînd africata precedă accentul (lat. *deorsum* > *ğos* > *jos;* lat. *iocare* > > rom. *jucare*). *G* urmat de *y*, *e* sau *i* devine totdeauna *dž*, probabil datorită caracterului său posterior velar: lat. *gelum* > *ger;* lat. *genuculum* > *genu(n)chi*.

5.3.2.3. *Africate și fricative în Romania actuală*

În limbile romanice de astăzi, seria africatelor s-a redus simțitor prin spirantizare.

Limba franceză și, în mare măsură, toscana populară au pierdut seria africatelor: *ts* > *s*, iar *tʃ* > *ʃ*; *dz* > *z*; *dž* > *ž*.

În italiană, africatele se conservă mai bine. Africata *tʃ* este rezultatul evoluției unor grupuri consonantice care conțin *s* și *y*: *ssy*, *sky*, *stj*.

În spaniolă (dial. castilian), *tʃ* se conservă *(noche, ocho)*, în timp ce *ts* și *dz* se confundă — încă din secolul al XVI-lea în θ (ceceo), iar *ʃ* și *ž* se confundă în χ laringal (vezi § 5.3.4.2.2).

În portugheză, *ts* se confundă cu *s*, iar *tʃ* se confundă cu *ʃ* (*ʃ* < ss^{+y}). Distincția dintre *ʃ* și *tʃ* se mai păstrează numai în graiurile arhaice din nordul Portugaliei.[3]

[1] Datele de care dispunem indică o articulare șuierătoare, dar nu ne permit să știm precis dacă era vorba de o africată sau de o spirantă.

[2] v. A. Martinet, *Économie ...*, p. 304.

[3] v. A. Galmés, *El arcaismo fonológico de los dialectos de norte português y su importancia para la linguística románica general*, „Boletim de Filología", XX, 1961, p. 19-30.

Scanned with OKEN Scanner

În limba română, *ts* se conservă, *dz* se reduce la *z*, *dž*$_1$ (< *y* sau *d'*), evoluează spre *ž*, în timp ce *dž*$_2$ (< *g'*) se păstrează (cf. *ger-joc*). Este foarte posibil ca această evoluție destul de curioasă să se datoreze configurației generale a sistemului consonantic din româna veche.

În orice caz, lipsa unor spirante sonore și dezvoltarea timpurie a unei șuierătoare surde ʃ (< $s^{+i,y}$) [1] nu se poate să nu fi jucat un anumit rol în istoria africatelor românești (vezi schema nr. 16).

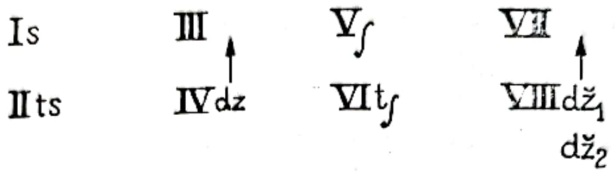

Schema nr. 16

Spre deosebire de alte limbi romanice, în română *s* nu se sonorizează; aceasta înseamnă că la început, într-o bună parte din perioada anteslavă, sistemul consonantic protoromân nu cunoștea un fonem *z* (vezi de altfel și situația instabilă a sunetului *z* în italiană, § 5.3.3.3). *Dz* avea un cîmp de realizare mai mare decît *ts* (comp. căsuțele I-II și IV-III de mai sus) și se putea simplifica fără nici un fel de pericol de confuzie.

Nu este exclus ca, în graiurile mai inovatoare, *dz* să fi tins spre *z*, înainte ca influența slavă să fi oferit un fonem *z*, care să se găsească în aceleași contexte cu *dz* [2]. În orice caz, D^{+y} din cuvintele slave nu s-a asimilat, fapt care ne permite să credem că procesul de transformare a lui D^{+y} latin în *dz* se încheiase cu mult înainte (O. Densusianu, *I.L.R.*, I, p. 186).

O dată cu pătrunderea masivă a cuvintelor de origine slavă, *z* apare în orice poziție, inclusiv înainte de *d* și de consoană *(zare, zori, zăpadă, zîmbi, obraz, păzi, brazdă, război)*. Aceasta a favorizat probabil procesul de spirantizare al lat. *dz*, variantă a lui *D* și *y*, limitată la anumite poziții prevocalice. În unele graiuri mai conservatoare, *dz* nu a devenit *z* nici pînă în secolul al XVI-lea, în altele nici pînă astăzi, poate tocmai pentru că spirantizarea nu începuse să se producă înainte de fonologizarea lui *z* slav.

În română, $s^{+y,i}$ devine ʃ. Această transformare se poate efectua direct, prin simpla atragere a locului de articulație al spirantei spre palat, sub presiunea lui *y (ceresia > cireașă)*. Aceasta înseamnă că, în timp ce $k^{+e,i}$ tindea spre *k'*, s^{+y} tindea spre ʃ. Pentru a se menține distinctă de ʃ, africata *tʃ* a rămas nespirantizată pînă astăzi (cf. *ci/și*).

Este foarte posibil ca D^{+y} și *yy*, devenite *D'*, să se fi dezvoltat în africată mai repede decît $G^{+\check{e},i}$, datorită acțiunii palatalizante mai puternice a

[1] Vezi și E. Vasiliu, *Fonologia istorică* ..., p. 103—104.

[2] cf. și situația din megleno-română, unde se produce spirantizarea ca și în română: mg. *frunză, uorz* (Th. Capidan, *Megl.*, I, 1925, p. 128).

iotului (cf. și situația lui $T_1' < K^{+y}$, T^{+y} față de $T_2' < K^{+\check{e},i}$). Influența slavă a surprins probabil fenomenul de trecere de la *dž* la *ž* în graiurile mai inovatoare. Prezența lui *ž* slav în diverse poziții *(jale, cojoc, băjenie, sprijin, vrajbă)* a favorizat interpretarea variantei $dž_1$, limitată la poziția *-o, u*, ca spirantă. În schimb, $g^{+e,i}$ de-abia avusese timp să se palatalizeze și tindea spre $dž_2$. O dată fonemizat $ž^1$ (< v. sl. *ž* și lat. $dž_1$), $dž_2$ are toate șansele să rămînă nespirantizat. În limba literară, $dž_2$ rămîne intact pînă astăzi ; în unele graiuri moldovenești, $dž_2$ devine *ź* (cf. mold. *źer* pentru *ger*), iar în unele graiuri ardelenești el a ajuns la faza *ž*.

Așadar, în limbile romanice, seria consoanelor non-oclusive, atît de săracă în latină, s-a îmbogățit cu africate sau cel puțin cu spirante : *z*, *ʃ*, *ž* (ca, de pildă, în franceza literară, unde orice *ts* devine *s* și orice *dž* devine *ž*).

5.3.3. Corelația de sonoritate

În latina epocii clasice, sonoritatea constituie o trăsătură relevantă numai în seria oclusivelor. Fricativele erau numai surde *(f, s)*. La acestea din urmă se adăugau semiconsoanele sonore *(i̯, u̯)*.

5.3.3.1. *Sonorizarea*

În latina tîrzie din nordul Italiei, din Galia sau Iberia, opoziția de sonoritate începe să se neutralizeze în poziție intervocalică în favoarea sonorelor. Răspîndirea teritorială a fenomenului, precum și prezența lui în limbile celtice au determinat pe mulți romaniști să vadă în sonorizarea consoanelor intervocalice acțiunea substratului celtic [2]. Existența unor teritorii izolate în domeniul Romaniei de vest, care nu cunosc sonorizarea surdelor intervocalice (ca, de pildă, dialectul aragonez : *marito, napo*), a îndemnat pe romaniști să caute cauza fenomenului în altă parte. Pornind de la explicațiile pe care le-a dat A. MARTINET lenizării consoanelor surde intervocalice în celtică, A. G. JUILLAND, A. G. HAUDRICOURT și B. MALMBERG susțin că sonorizarea oclusivelor intervocalice constituie o reacție romanică independentă împotriva tendinței de pierdere a cantității consonantice. Perechi minimale de tipul ATA ~ ATTA devin ADA ~ ATA. Opozițiile **simplu ~ geminat** se refac prin fortificarea geminatei și lenizarea (implicit sonorizarea) consoanei simple. Explicația aceasta se bazează și pe faptul că, în Europa de vest, opoziția **sonor ~ surd** este însoțită de mișcări glotale și se realizează mai degrabă ca **fortis ~ lenis**[3].

[1] Comp. *jar-dar-iar*.

[2] v. W. von WARTBURG, *Fragmentación* ..., p. 46—49 ; vezi și A. MARTINET, *Celtic Lenition and Western Romance Consonants*, în „Language", 28, 1952, p. 192—217 ; mai recent, G. ROHLFS, *Actes du colloque*, p. 240—241.

[3] v. și M. BORODINA, *Phonétique historique du français*, Leningrad, 1961, p. 118 ; B. MALMBERG, în „Orbis", I, 1962 ; MARGUERITE DURAND, *De la perception des consonnes occlusives, Questions de sonorité*, în „Word", 1956, 12.

Scanned with OKEN Scanner

În regiunile Romaniei centrale, unde cantitatea s-a menținut, sonorizarea nu s-a produs. În latina orientală, dispariția rapidă a cantității nu a mai oferit timp suficient pentru dezvoltarea unui proces de refacere a vechilor distincții prin sonorizarea consoanelor surde.

5.3.3.1.1. $^{v-}$**C**$^{-v}$ > **g**. Fenomenul este atestat încă din secolul al III-lea e.n.: *pagati* pt. *pacati* — cf. sp. *pagar*, fr. *payer* (< / paγer/) ; dar rom. *(îm)păca ;* cf. lat. pop. *segundum* pt. *secundum* (Mihăescu, LPD, 95—96).

În sardă, spaniolă, portugheză, *-g-* evoluează spre fricativa γ, iar în franceză, după ce trece probabil prin aceeași fază γ, devine *y* și uneori dispare: lat. *focus* > rom. *foc*, it. *fuoco*, fr. *feu*, prov. *fuec*, v. sp. *huejo*, pg. *fogo*.

T intervocalic se sonorizează mai întîi în *d*, apoi trece la *đ*, așa cum apare în sardă, portugheză, spaniolă modernă și veche franceză (sec. IX) și în cele din urmă dispare — totdeauna în franceză, uneori în poziție posttonică în spaniolă: lat. *vita* > rom. *vită*, it. *vita*, prov., sp., pg. *vida*, fr. *vie ;* lat. *fratrem* > v. fr. *fradhre (Serments de Strasbourg)* /frađre/ > fr. *frère ;* lat. *patrem* > sp. *padre*, fr. *père*.

În vechea spaniolă, $^{v-}$*d*$^{-v}$ (< *-t-*) dispare în desinențele verbelor la persoana a doua plural (lat. *-tis*) : lat. *venistis* > sp. mod. *venís*.

Devenit final, *d* (< *t*) se transformă în castiliana modernă în *đ* și chiar dispare, în vorbirea mai puțin îngrijită : lat. *bonitatem* > sp. *bondad*, pronunțat */bondađ/* și */bonda/*.

P intervocalic devine *b*, apoi *β* sau *v:* lat. *ripa* > rom. *rîpă*, prov., sp., *riba* /riβa/, pg. *riba*, fr. *rive ;* lat. *capra* > rom. *capră*, it. *capra*, sp. *cabra*/caβra/, fr. *chèvre*.

Spiranta surdă *s* tinde de asemenea să se sonorizeze în vechea Romanie de apus. În franceză, *z* devine fonem independent de *s*, probabil în urma sonorizării și spirantizării lui *-ts-* (> *dz* > *z*).

5.3.3.1.2. La inițială, consoanele surde au fost tratate, după cît se pare, în același mod ca și în poziție medială. Dacă, prin joncțiunea a două cuvinte, consoana se situa între vocale, sonorizarea se putea produce. De obicei însă, dintre cele două variante (una surdă, cealaltă sonoră, intervocalică) s-a generalizat consoana surdă. La aceasta au contribuit mai mulți factori. Inițiala cuvîntului se pronunță de obicei cu mai multă intensitate. Consoanele geminate, devenite *fortes*, cel puțin în cuvintele latinești, nu apăreau în poziție inițială și, deci, confuzia dintre simplă (fortificată) și geminată (fortificată) nu era posibilă. În schimb, consoanele sonore se întîlneau și la inițială, astfel că extinderea sonorelor secundare (< surde) în această poziție ar fi produs numeroase confuzii.

Așa s-ar explica faptul că surdele inițiale se regăsesc de cele mai multe ori intacte în formele romanice[1]: lat. *pietra* > rom. *piatră*, fr. *pierre*, sp. *pedra ;* lat. *tu* > rom. *tu*, fr. *tu* /tü/, it., sp., pg. *tu* etc.

[1] După Robert A. Hall Jr., alegerea variantei surde a fost dictată de frecvența mai mare a acesteia (*Initial Consonants and Syntactic Doubling in West Romance*, în „Language", 1964, p. 551—556.

Scanned with OKEN Scanner

5.3.3.1.3. La finală, se generalizează, dimpotrivă, de cele mai multe ori, și nu numai în Romania de vest, consoana slabă.

Tendința de dispariție a consoanelor finale a acționat în latină din cele mai vechi timpuri. Ea s-a impus acolo unde a fost ajutată de o serie de alți factori, printre care — în mare măsură — cei morfologici.

T final a dispărut regulat în umbriană și în volscă, iar în latină atestări ale căderii lui *-t* apar încă din secolul al II-lea î.e.n. și se înmulțesc în primele secole ale erei noastre: *ama* pt. *amat*, *valia* pt. *valeat* (C.I.L., IV, 1173); *vissi* pt. *vixit* (C.I.L., III, 2564) etc. La începutul epocii Imperiului, *-t* dispare frecvent, mai ales în Italia meridională, iar în cursul secolelor următoare în cea mai mare parte a Romaniei: româna, italiana, spaniola, portugheza l-au pierdut foarte de timpuriu; în Galia și Retia, *-t* s-a menținut mai mult, iar sarda (logudoreză) îl păstrează pînă astăzi.

S final a căzut frecvent încă din latina arhaică. Chiar în latina literară din secolele al III-lea, al II-lea î.e.n., legile versificației admiteau nepronunțarea lui *-s* înaintea unui cuvînt cu inițială consonantică. [1] Dar încă din vremea lui Catullus, *-s* se reintroduce în toate pozițiile. Se pare că tocmai această refacere literară a produs o distribuire inegală a fenomenului de dispariție în cadrul Romaniei: în română și italiană, *-s* dispare, pe cînd în Romania de apus el se menține timp îndelungat (în unele regiuni chiar pînă astăzi): lat. *duos* > rom. *do(i)*, vegl. *doi*, it. *due*, dar engad. *dus*, log. *duos*, v. fr. *deus* (n. fr./dö/), cat., prov., sp. *dos*, pg. *dous*.

M final. Deși face parte din seria sonantelor, *-m* final a avut o soartă asemănătoare cu *-s* și *-t*. Întrucît cauzele dispariției lui *-m* sînt în mare parte identice cu cele ale căderii altor consoane finale (slăbirea valorii morfologice), ne vom opri aici și asupra lui.

Căderea lui *-m* este tot atît de veche ca și a lui *-s* (lat. arh. *donu* pt. *donum*, apud Ernout, *T.A.*). Atestările sînt din ce în ce mai numeroase în inscripțiile din primele secole ale erei noastre și în general în textele latinești populare: *dece* pt. *decem* (C.I.L., X, 3148); *septe* pt. *septem* (ibidem); *olim non oli, idem non ide, numquam non numqua (Ap. Pr.); nove* (C.I.L., VIII, 8573). Cu excepția cîtorva monosilabice (lat. *quem* > sp. *quien*, rom. *cin(e)*; lat. *rem* > >fr. *rien*), căderea lui *-m* devine generală în Romania încă din epoca veche.

Tendința de slăbire și chiar de dispariție se manifestă în Romania de apus și în cazul unor consoane finale secundare (cf. lat. *grande(m)* —fr. *grand* /grã); castiliană: *bondad* și *bondá*, *Madrid* etc.).

5.3.3.2. *Spirantizarea*

Neutralizarea opoziției **surd ~ sonor** în poziție intervocalică a favorizat spirantizarea și, în cele din urmă, dispariția sonorelor latinești intervocalice.

Cînd opoziția **geminat ~ simplu** tinde să se refacă sub forma **fortis ~ lenis**, opoziția **fortis ~ lenis** tinde să se refacă sub forma **oclusiv ~ constrictiv.** Cînd o pereche minimală ca $ata_1 \sim atta_2$ tinde spre $ada_1 \sim ata_2$, o pereche

[1] v. L. Havet, *L's latine caduque*, în „Études romanes dédiées à Gaston Paris," Paris, 1891; Carola Proskauer, *Das auslautende* s *auf den lateinischen Inschriften*, Strasbourg, 1910.

minimală ca $ata_1 \sim ada_3$ ia forma $ada_1 \sim a\eth a_3$ pentru a se evita confuzia dintre ada_1 ($< ata_1$) și ada_3. În unele limbi romanice, procesul continuă mai departe pînă la dispariția spirantei sonore: o pereche minimală ca $ada_3 \sim a\eth a_4$ se transformă în $a\eth a_3 \sim aa_4$ pentru ca $a\eth a_3$ ($< ada_3$) să nu se confunde cu $a\eth a_4$.

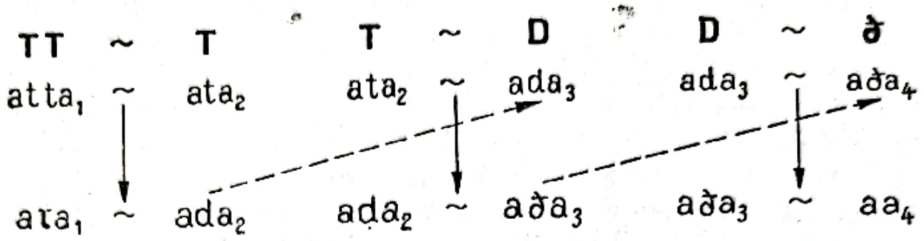

Schema nr. 17[1]

Ipoteza aceasta, emisă de A. MARTINET, este susținută de situația din vechea spaniolă. Pînă în secolul al XV-lea, *đ* < lat. *-d-* se pronunța fricativ, în timp ce *d* provenit din lat. *-t-* se pronunța oclusiv. După secolul al XV-lea, cele două sunete se confundă în *d*. În franceză însă și *d* provenit din *t* se spirantizează și dispare astfel încît sensul dat procesului de A. Martinet nu mai apare atît de clar.

^{v}*-d-*^{v} > *đ* > *zero:* lat. *credit* > rom., it. *crede*, prov., sp., pg. *cre*, fr. *croit*/ crwa /; lat. *coda* > rom. *coadă*, it. *code*, fr. *queue*, prov. *coza*, v. sp. *coa*.
^{v}*-g-*^{v} > γ > *zero sau y:* lat. *ruga* > arom. *arugă*, it. *ruga*, fr. *rue*, prov. *ruga*, sp. *arruga*, pg. *arrugia* (*rua*[2]); lat. *ligare* > sp. *liar*; lat. *legale* > sp. *leal* etc.
^{v}*-b-*^{v} > ƀ (*v*) > *zero:* lat. *sebum* > rom. *seu*, it. *sego*, v. fr. *siu* (*seuf*), prov. *seu*, sp., pg. *sebo*.

Spre deosebire de *d* sau *g* intervocalic, ^{v}*-b-*^{v} se spirantizează mult mai devreme — se pare încă din secolul I e.n. Așa s-ar putea explica și faptul că transformările lui *-b-* cuprind și Romania orientală. Aceasta înseamnă că spirantizarea lui *-b-* trebuie pusă în legătură și cu alți factori decît cei care au acționat în Romania de apus în cazul lui *d* și *t*. Fenomenul nu poate fi străin de căderea lui *-w-*. De vreme ce *-w-* tinde spre zero, cîmpul de realizare al lui *-b-* se poate extinde în direcția spirantelor: *-b-* se poate realiza și fricativ, bilabial, sonor. Uneori, noul sunet ƀ se confundă în pronunțare cu *w* (care nu dispăruse pretutindeni)[3]. Mărturie stau grafiile cu V pentru B: *avetat* pt. *habitat; aveo* pt. *habeo* (C.I.L., III, 14524). Confuzia apare și la inițială,

[1] Săgețile oblice leagă cuvintele care s-ar fi confundat dacă procesul indicat de săgețile verticale nu ar fi avut loc.
[2] Asupra tratamentului lui *g* intervocalic urmat de *y*, vezi § 3.3.2.2.
[3] La început, locul de articulație al lui *w* și ƀ nu era identic; ƀ era bilabial mult anterior; *w* era labial, dar mai puțin anterior.

cînd poziția intervocalică se creează prin antepunerea unui cuvînt terminat în vocală : *patronae vene (=bene) merenti* (C.I.L., VI, 12210) ; *valneas (=balneas)* (C.I.L., XIV, 1169) ; *Euge, vone serve (= bone serve)* (*Itala*, Lucas, 19).

Dacă *-b-* se realiza ca variantă combinatorie ƀ, iar aceasta se confunda în vorbirea populară cu *w*, se întîmpla ca, în poziție intervocalică, *w* să fie simțit ca variantă a lui *b*. Astfel, în mod greșit, *w* este înlocuit cu presupusa variantă fundamentală *b*[1]. Se prea poate ca acest fenomen, destul de frecvent, să fi fost folosit ca un mijloc de întărire a lui *-w-* pe cale de dispariție, mai ales înainte de *u, o* (cf. lat. arh. **deiuos* > lat. cl. *deus ;* lat. arh. *bovis* > lat. cl. *bos ;* vezi și *Ap. Pr.: flauus non flaus ; riuus non rius, fauilla non failla*).

Scrierea *b* pentru *u* (= *w*) este tot atît de frecventă ca și *u* pt. *b*: *vibus (= vivus)* (C.I.L., VI, 8606, 33886) ; *brebis (= brevis)* (C.I.L., VI, 30125) ; *a bobis* (= *a vobis*) (C.I.L., XIV, 3323) ; *qui bixit* (C.I.L., VI, 13292, 17034) etc.

Transformarea lui *u* în *b* nu este un simplu fenomen grafic ; dovada o fac cuvintele romanice, ca rom. *berbece*, log. *barvege*, fr. *brebis* (< lat. pop. *berbex* < lat. cl. *vervex*) ; rom. *corb*, fr. *corbeau* < lat. cl. *corvus ;* rom. *albie* < < **albea* (cf. *alveus* non *albeus, Ap. Pr.*).

Spiranta *w* a devenit uneori zero (lat. *riuus* > lat. pop. *rius* > rom. *rîu*, n. it., sp., pg. *rio*, log. *riu*, v. fr. *rif*, prov., cat. *riu*) ; alteori, tocmai pentru a-și întări caracterul consonantic, s-a transformat în *v* (ƀ) [2].

V (< *w*) și ƀ (< *-b-*) au tins să se confunde în labiodentala *v* sau în bilabiala ƀ. Alegerea locului de articulație al spirantei sonore nu poate fi străină de prezența unui *f* labiodental sau bilabial, cu care noul sunet va intra în corelație de sonoritate.

Astfel, în franceză, română, italiană și provensală, unde *f* este labiodental, ƀ și *w* se confundă în fricativa sonoră *v*. În vechea spaniolă, unde *f* era bilabial, *ᵛ-b-ᵛ*, ƀ și *w* au devenit ƀ : lat. *uirga* > rom. *vargă*, fr. *verge*, prov., engad. *vierga*, cat. *verga*, pg. *verga*, sp. *verga* (pronunțat azi / ƀerga/ sau /berga/).

În română, franceză și italiană, *v* se transformă în fonem independent de *b* și *f* (cf. rom. *bar* ~ *var* ~ *far ;* fr. *boire* ~ *voir* ~ *foire*).

În spaniolă, *b* și ƀ au devenit variante ale aceluiași fonem (*b* apare la inițială absolută și după nazale).

În dialectele portugheze, confuzia *b* ~ *v* este generală. În nord (Tras-os-Montes), *v* devine totdeauna *b* [3].

5.3.3.3. *Corelația de sonoritate în Romania actuală*

În urma sonorizării sau a spirantizării consoanelor intervocalice, precum și a asibilării consoanelor atacate de iot, corelația de sonoritate se extinde de la oclusive la fricative și africate.

[1] v. Robert L. Politzer, *On* b *and* v *in Latin and Romance*, în „Word", 8, 1952, p. 211 și urm.

[2] v. H. Deferrari, *The phonology* ..., p. 106—107.

[3] v. J. Leite de Vasconcelos, *Esquisse d'une dialectologie*..., p. 112.

Din acest punct de vedere, franceza contemporană prezintă structura cea mai omogenă: toate consoanele nesonante intră în opoziții de sonoritate.

În spaniola veche, aproape toate consoanele surde aveau perechi sonore. În cursul secolului al XVI-lea (spre 1580), sonoritatea dispare din seria spirantelor. După AMADO ALONSO și RAFAEL Lapesa, acest fapt este rezultatul unor procese fonetice. Conform tendinței generale din vestul Europei, sonoritatea tinde să fie înlocuită prin tensiune. Într-o anumită perioadă, opoziția **lenis** ~ **fortis** ar fi devenit predominantă. Sonora spirantă, pronunțată **lenis**, tinde să slăbească pînă la dispariție. Pentru a se menține, ea se întărește: canalul fonator (glota) se deschide, suflul de aer devine mai abundent, dar vibrațiile laringale se pierd. În consecință, spiranta *lenis* devine *fortis* și se confundă cu perechea sa surdă. [1]

DIEGO CATALÁN [2], bazîndu-se pe faptul că nu toate spirantele sonore s-au asurzit (de pildă ƀ nu s-a confundat cu *f*), neagă existența etapei în care tensiunea ar fi avut rolul predominant.

Explicația dată de GIANFRANCO CONTINI[3] pare cea mai plauzibilă. El pune în legătură defonologizarea sonorității spirantelor cu persistența fonemului africat surd izolat *tʃ*(< *yt*), fără pereche sonoră, distinct de χ, și cu aspirarea lui *f*, fapt care reduce considerabil randamentul funcțional al opoziției *f* ~ *v*. Este foarte probabil ca inexistența opoziției *tʃ* ~ *dž* să fi influențat opoziția *ʃ* ~ *ž* în sensul reducerii lui *ž* la *ʃ*(> χ). Acest fapt, alături de randamentul funcțional foarte scăzut al opozițiilor *ç* ~ *z* și *s* ~ *ss* (acestea nu se realizau niciodată la inițială și extrem de rar intervocalic), a putut determina extinderea fonemelor surde de la inițială în interiorul cuvîntului.

În urma pierderii sonorității spirantelor și a unor schimbări de localizare (a se vedea mai departe § 5.3.4), consonantismul modern ia o înfățișare cu totul specifică. Fricativele sonore sînt numai variante combinatorii ale oclusivelor sonore [4]:

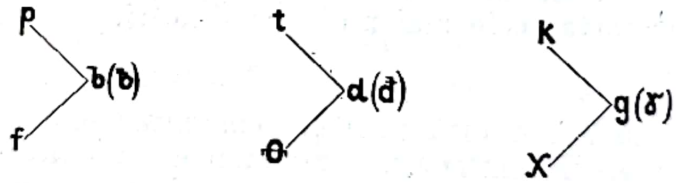

Schema nr. 18

Același tip de sistem, coniform, apare și în graiurile gascone, ceea ce a sugerat emiterea unei ipoteze care pune la baza schimbărilor consonantice din castiliană influența substratului iberic.

[1] v. AMADO ALONSO, *De la pronunciación medieval a la moderna en español*, Madrid, 1953, § B și V.

[2] v. *The end of the phoneme /z/in Spanish*, în „Word", 1957, 13, p. 283 și urm.

[3] v. *Sobre la desaparición de la correlación de sonoridad en castellano*, în „Nueva Revista de filología hispánica", Avril-Junio, 1951, p. 28.

[4] Schema este reprodusă după ALARCOS LLORACH, *Fonología española*, 4ª ed. aumentada y revisada, Madrid, 1965, p. 109.

Așa cum am arătat mai sus, hispaniștii contemporani încearcă să explice aceste schimbări independent, prin configurația sistemului din spaniola veche și prin randamentul funcțional scăzut al corelației de sonoritate în seria spirantelor.

În italiană [1] și în română, sistemul consonantic prezintă, din punctul de vedere al sonorității, o structură destul de eterogenă. În general, seria labialelor are structura sistemului francez. În seria dentalelor — alveolarelor, italiana are structură conică de tip spaniol: *z* a rămas variantă poziționlă a lui *s* în fața consoanelor și liberă între vocale [2].

Româna are un singur fonem nesonant care nu intră în opoziție de sonoritate *(ts)*.

5.3.4. Localizarea

În epoca latină clasică, corelația de localizare avea ca termeni: labiale, labio-dentale, labio-velare, alveolare și velare.

L și *n* aveau și variante velare. *L exilis (tenuis)*, realizarea palatală condiționată de *e*, *i* sau *l* următori, și *l pinguis (plenus)*, realizarea velară, formau variantele unui singur fonem /l/. Caracterul velar este atestat, indirect, prin transformarea lui $l^{+\,consoană}$ în *w*, care începe sporadic încă din secolul al IV-lea e.n. (ex. *caucolum* pentru *calculum*, în *Mulomedicina*). Fenomenul s-a extins în Romania de apus, mai ales în Galia (cf. lat. *altum* > v. fr. *aut (haut)*; lat. *calidus* > lat. pop., *caldus* > fr. *chaud*; lat. *saltare* > fr. *sauter* etc...) [3].

N dental și ṅ velar (scris *ng: tengo*, pronunțat/teṅ-go/ sau *gn: agnus*, pronunțat /aṅ-nus/, formau un singur fonem.

În cursul evoluției sistemului consonantic din epoca romanică, trăsăturile de localizare au suportat cele mai multe modificări.

5.3.4.1. *Labio-velarele*

Labio-velara surdă k^w, notată prin *qu*, constituie, după unii cercetători (M. Niedermann [4], Al. Rosetti[5]), un singur fonem și nu un grup difonematic: $k + w$[4]. De altfel, evoluția lui k^w în Romania vine în sprijinul interpretării monofonematice. De cele mai multe ori, una dintre cele două trăsături (mai rar labialitatea, mai des velaritatea) se extinde, eliminînd-o pe cealaltă.

[1] Pentru tabloul consoanelor din italiană vezi Žarko Muljačić, *Fonologia generale e fonologia della lingua italiana*, Bologna, 1969, p. 387—388.

[2] Problema caracterului afonematic al lui *z* italian este mult discutată. Vezi mai recent Robert A. Hall, *Italian z and the converse of archiphoneme*, în „Lingua", IX 1960.

[3] v. G. Straka, *Notes sur la vocalisation de l'l*, în „BL", X, 1942, p. 5—35.

[4] v. *Ph. H. L.*, p. 116.

[5] v. *I.L.R.*, I, p. 61. După unii, consoanele k^w, g^w pot primi o interpretare difonematică; *ku*, *gu*; cf. Lüdtke, *Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn, 1956, p. 54; J. Hořecký, *Fonologia latinčiny*, Bratislava, 1949, p. 20, 75; R. Godel, *Les semi-voyelles en latin*, în „Studia Linguistica", VII, 1953, p. 90—99.

Scanned with OKEN Scanner

Latinul k^w constituia un fonem distinct de k (cf. *cantum* „cîntat" > *quantum* „cît"). Sonora g^w nu funcționa ca fonem distinct de velara sonoră corespunzătoare, ci intra în variație liberă cu aceasta: *ninguit* alături de *ningit, unguis* și *ungis* (*Tabella defixionis*, sec. I î.e.n., *apud* ERNOUT, *T.A.*, p. 101—102).

Încă din latina arhaică $k^{w+o,u}$ se transformă sporadic în k (lat. arh. **quoius* lat. cl. *cuius*; vezi și *secutus*, participiul perfect de la *sequor*); în latina epocii imperiale atestările se înmulțesc (vezi *coqus non cocus* — corect *coquus* și *equs non ecus* — corect *equus*, *AP. Pr.*).

În latina populară din primele secole ale erei noastre, dispariția elementului labial se extinde și înainte de *e* sau *i* (cf. *coquens non cocens*, *AP. Pr.*; lat. *quinque* > lat. pop. *cinque* (C.I.L., VI, 17508) > fr. *cinq*, sp. *cinco*, rom. *cinci*).

Dispariția labialității lui k^w înainte de vocalele labiale poate fi ușor explicată prin absorbția elementului labial al consoanei de către cel vocalic. După Al. ROSETTI, și în cazul în care k^w preceda pe *e* sau *i* ar fi vorba tot de un fenomen strict fonetic, de o asimilare produsă de vocala anterioară nelabială următoare [1].

Nu este exclus însă ca delabializarea să fi fost favorizată de palatalizarea lui $k^{+e,\bar{i},y}$. Dacă $k^{+y,\bar{i},e}$ devine k', k^w se poate realiza ca variantă delabializată k, mai economică, fără a se crea vreun pericol de confuzie între cuvintele care formau perechi minimale.

În estul Romaniei (română, dalmată și unele dialecte italiene) $k^{w+e,i}$ s-a delabializat mai devreme, astfel încît el a putut participa la procesul de palatalizare și în cele din urmă de asibilare, ca și k primar (cf. lat. *quid* > > rom. *ci*; *quaero* > rom. *cer*, la fel cu *caelum* > rom. *cer*).

În Romania de apus, k^w devine k_2 mai tîrziu decît în est, fiindcă și alterarea lui $k_1{}^{+y,e,i}$ se produce mai încet (vezi § 5.3.2.1), astfel încît k'_2 nu mai intră în procesul de africatizare (lat. pop. *cinque* > fr. *cinq*, sp. *cinco*).

Prin delabializarea lui k^w, varianta k'_1 a lui k se fonologizează.

Înainte de *a*, caracterul labial se menține mai mult timp. Deosebirile mari dintre limbile romanice în ceea ce privește tratamentul lui k^{w+a} ne obligă să încadrăm fenomenul într-o epocă mult posterioară celorlalte și să-l explicăm prin randamentul extrem de scăzut al opoziției $k^w \sim k$, precum și prin caracterul izolat al labio-velarei surde în sistemul consonantic.

În franceză, unde *á* > *e*, k^{w+a} s-a delabializat ca și în cazul în care era urmat de vocale anterioare primare. În unele dialecte spaniole și în toscană k^{w+a} se menține pînă astăzi. În aceste idiomuri însă, k^w este interpretat de fonologi ca o secvență difonematică, formată din $k + w$. În română și sardă, k^{w+a} se develarizează: lat. *aqua* > rom. *apă*, sard. *abba*, it. *acqua*, sp. *agua*; lat. *quattuor* > log. *battoro*, rom. *patru*, fr. *quatre*, sp. *cuatro*, it. *quattro*; lat. *equam* > rom. *iapă*, sard. *ebba*, sp. *yegua*.

[1] *I.L.R.*, p. 96.

Scanned with OKEN Scanner

În unele graiuri din Franța ca, de pildă, în lorenă și în gasconă, k^{w+a} se menține și astăzi (lor. *kwe't*, gasc. *kwatre* „patru").

În general vorbind, se poate afirma că seria labiovelarelor latinești a dispărut din sistemele consonantice ale limbilor romanice.

5.3.4.2. *Aspiratele*

După unii cercetători, *h* nu mai funcționa ca fonem încă din epoca latinei clasice. Litera *h* nota hiatul (*veho* pronunțat /ve-o/) sau aspirația consoanei precedente (*chorda*, *cathedra* etc.).

Grupurile de litere *ch*, *ph* redau în latina literară consoanele grecești aspirate χ, φ, θ. În limba populară, aceste variante literare se realizau ca oclusive surde, încă din secolul al IV-lea î.e.n. Astfel, χ = *ch* > *c:* lat. cl. *chorda* > lat. pop. *corda* > rom. *coardă*, it., log., engad. *corde*, fr. *corde*, sp. *cuerda*. Sunetul grecesc φ=*ph* se transformă în latina arhaică în *p:* πορφύρα > lat. pop. *purpura* (cf. și lat. pop. *nimpas* pt. *nimphas*, apud Mihăescu, *L.P.D.*, p. 108); χόλαφος > lat. *colaphus* > it. *colpo*, v. fr., prov. *colp*. Începînd din secolul al III-lea î.e.n., *ph* începe să fie adoptat și ca *f*. Varianta *f* se extinde însă de-abia după secolul al III-lea e.n. [1]; *amfora non ampora (Ap. Pr.)*, *strofa non stropa (Ap. Pr.)*, *Dafne* pentru *Daphne*, *filologus* (Mihăescu, *L.P.D.*, p. 108).

Aspirata θ, notată grafic prin *th* în latina literară, se reduce la *t:* Μίνθη > > lat. *mentha* > lat. pop. *menta* (Mihăescu, *L.P.D.*, p. 110); lat. *cithera* > > rom. *ceteră*, it. *cetera*, prov. v., sp. *cedra*.

H romanic este o inovație cu origini foarte variate.

5.3.4.2.1. În franceză, litera *h* este o simplă grafie etimologizantă *(homme)* sau, după cum remarcă E. Alarcos Llorach, este cel mult un semn pentru varianta consonantică a unui fonem zero, care se manifestă prin împiedicarea legăturii dintre finala cuvîntului precedent și inițiala vocalică următoare (vezi §5.2.2.2), *(la hache — *l'hache)*.

În vechea franceză, sunetul *h* a fost introdus sub influența graiurilor germanice (cf. *helmu — Glos. Reichenau...* — , n.fr. *heaume* „cască a vechilor cavaleri, care acoperea capul și fața"). Uneori, prin contaminare cu forme germanice, și unele cuvinte de origine latinească primesc un *h-* (lat. *altum* > >v. fr. *aut*, care, contaminat cu franc. **hauh*, **hôh*, devine *haut*).

În franceza populară contemporană, *h* aspirat tinde să fie eliminat: *les haricots* se pronunță /lezaRiko/.

5.3.4.2.2. În spaniolă există un *h* care se scrie, dar nu se pronunță. El reprezintă rareori o grafie etimologizantă *(hombre)*, de cele mai multe ori o veche consoană spirantă surdă provenită din *f-* *(hermoso)*. Sunetul *h* din spaniola modernă se poate nota prin *g (gente, gitano)* sau *j (hijo, jota)*.

Sunetul *h* din vechea spaniolă reprezenta realizarea latinescului *f-*. Majoritatea romaniștilor explică [2] această transformare prin acțiunea substratului

[1] *Ph* (aspirat) devine siflantă în greacă, începînd din secolul al II-lea e.n. (Niedermann, *Ph. H.L.*, p. 115).

[2] Mai recent, Knud Togeby, *Les explications phonologiques historiques sont-elles possibles?...* p. 401—413.

iberic, întrucît o modificare asemănătoare este prezentă în gasconă și în bască [1] (vezi § 2.1.1). În ultimele două decenii, n-au lipsit însă încercările de a găsi alte explicații, bazate pe factorii interni care au favorizat aspirarea lui *f-*.

A. G. JUILLAND și A. G. HAUDRICOURT, bazîndu-se pe faptul că fenomenul se produce în general în regiunile unde *b* se confundă cu *w* în ƀ, consideră că labio-dentala *f* a căpătat o articulare bilabială, conform tendinței limbii spaniole de a apropia punctul de articulare al spirantelor de cel al oclusivelor și, în cele din urmă, a slăbit. B. MALMBERG [2] dezvoltă această ipoteză pornind de la configurația sistemului consonantic din vechea spaniolă:

p	t	k
b	d	g
ƀ	đ	ɣ
f	—	—

Schema nr. 19

p	t	k
b	d	g
ƀ	đ	ɣ
—	h	—

Schema nr. 20

În acest sistem, trăsătura de localizare labială a lui *f* este redundantă, fiindcă nu există altă spirantă surdă cu același loc de articulație ca oclusiva corespunzătoare. Caracterul surd este suficient pentru a distinge spiranta *f*(φ) de sonorele ƀ, đ, ɣ. În cele din urmă, aspirația se pierde. Cînd preceda pe *w*, caracterul labial al lui *f* s-a menținut, probabil, din pricina labialității consoanei următoare. Aceeași tendință de dispariție a localizării în seria spirantelor surde se manifestă și astăzi dialectal: $f^w >$ sp. pop. *h (fuerte > juerte)*.

Sunetul χ din spaniola modernă se articulează puternic laringal. El provine din diverse consoane palatalizate. Astfel, $g^{+e,i}$, $l^{+i,\,y}$, ss^{+y} *-cl-*, *y-* s-au palatalizat și apoi s-au transformat în africata palatalo-alveolară *tʃ*, care, în poziție intervocalică, s-a sonorizat în *dž*: lat. *filium* > sp. *hijo*; lat. pop. *veclum* > sp. *viejo*; lat. *oculum* > sp. *ojo*; lat. pop. **bassium* > sp. *bajo*; *jocum* > *juego*.

În urma spirantizării consoanelor *tʃ* și *dž*, ca și a consoanelor *ts* și *dz*, seria anterioară a spirantelor din spaniola secolelor al XIV-lea și al XV-lea cuprindea 3 perechi:

š ~ ž (palatalo-alveolare) (< lat. $g^{+e,i}$ $l^{+e,i}$, ss^{+y}, *y*);
s ~ z (alveolare) (< lat. *s* și lat. *-s-*);
ts ~ dz (dentale) (< lat. $k^{+y,e,i}$ și $t^{+y,e,i}$.

[1] cf. basc. *bago* — lat. *fagum*; basc. *pesta* — lat. *festa*; așadar, *f-* > *b* sau *p*. Vezi explicația acestui fenomen la A. MARTINET, *La reconstruction structurale: les occlusives du basque*, în „*Economie*"..., p. 370 și urm.

[2] v. B. MALMBERG, în „Orbis", I, 1962, p. 160—162, după care sînt reproduse și schemele 23, 24.

Scanned with OKEN Scanner

Începînd din secolul al XV-lea, în regiunea Sevillei, fricativele apico-alveolare *š(ž)* se confundă cu dentalele *ts, dz*, fapt care a determinat dispariția alveolarelor (vezi § 3.7.4).

Împotriva acestei tendințe de confundare se dezvoltă, în unele dialecte, ca de pildă, în cel castilian, tendința de a întări opozițiile de localizare prin accentuarea distincțiilor din substanța fonetică. Astfel *š(ž)* se retrage spre vălul palatului și se pronunță *h* (compară formele oscilante din epoca respectivă: *Quixote* > fr. medie *Quichotte;* sp. mod. *Quijote*) [1].

În aceeași epocă, probabil din aceleași motive, *ts* dental avansează, devenind interdental. Fenomenul de interdentalizare se produce și în gasconă. În cursul aceleiași perioade, numărul spirantelor se reduce simțitor.

Spirantele sonore s-au păstrat atunci cînd au constituit variante poziționale ale oclusivelor sonore (b, đ, γ). Spirantele sonore care aveau o localizare diferită de oclusive nu au putut intra în variație liberă cu acestea și au dispărut, confundîndu-se cu spirantele surde corespunzătoare: *s* alveolar, *ts* interdental și *ž* (χ) palatal (sau laringal).

5.3.4.2.3. În portugheză, pînă în secolul al XVI-lea, distincția dintre alveolare și dentale s-a menținut în limba literară. Ea se menține și astăzi dialectal (pe frontiera provinciei Entre-Douro et Minho, Tras-os-Montes și Beira). În sudul Portugaliei, confuzia se face în favoarea dentalelor *(poço* pt. *posso; ceis* pt. *seis; roza* pt. *rosa;* în restul țării se mențin numai alveolarele *(cassa* pt. *caça; sinco* pt. *cinco)*. Opoziția dintre alveolare și palatale tinde de asemenea să se neutralizeze: în nord *s* > *š* între *i* și vocală, iar *z* > *ž* între *i* oral și vocală [2].

5.3.4.2.4. În italiană, *h* este o simplă notație cu caracter etimologic *(hanno)* sau un indice al pronunției neafricate pentru *c* și *g* înainte de *e* sau *i (che, ghi)*.

5.3.4.2.5. În română, *h* este introdus prin cuvintele autohtone [3], slave *(hrib)*, maghiare *(hotar)* și grecești *(zahăr)*. Este interesant că în epoca veche, în dr. *h* din cuvintele străine în poziții slabe, ca, de pildă, la finală, era înlocuit prin *f:* v. bulg. *prachŭ* > dr. *praf;* v. bulg. *vrachŭ* > dr. *vraf;* v. bulg. *vruchŭ* > dr. *vîrf)*, fapt care atestă indirect instabilitatea lui *h* în sistemul consonantic din acea perioadă.

5.3.5. Palatalitatea

Consoanele oclusive palatalizate latinești se asibilează foarte repede (vezi § 5.3.2); în schimb, sonantele iodizate se conservă în limbile romanice mai mult timp, uneori chiar pînă în epoca noastră. Fonologizarea palatalității

[1] v. Rafael Lapesa, *História de la lengua española*, ed. a IV-a, Madrid, 1959, p. 247.
[2] v. J. Leite de Vasconcelos, *op. cit.*, p. 114, 115.
[3] Gr. Brâncuș (*Originea consoanei* h *din limba română*, în „SCL", XII, 1961, p. 471—477) consideră că *h* ar fi putut fi transmis românei din limba de substrat, dat fiind că există și în unele cuvinte comune albanezei și românei (vezi și E. Vasiliu, *Fonetica istorică* ..., p. 118).

Scanned with OKEN Scanner

este rezultatul fie al acțiunii iotului asupra sonantelor *n* și *l* (vezi § 5.3.5.1) (rareori asupra oclusivelor), fie al necesității de a reface opoziția de cantitate (vezi § 5.3.5.3).

5.3.5.1. *(l)* l^{+y} > it., sp. (cast.), arag. λ

Exemple: lat. *melius* > it. *meglio*/mɛλɔ/; lat. *valeamus* > lat. pop. **valjamus* > it. *vagliamo; colligit* > it. *coglie;* comp. arag. *mullé* (< *mulierem*) și *abella* cu cast. *mujer* și *abeja* (< lat. *apicula).*

În unele dialecte spaniole (Asturia), în franceză și în română, λ evoluează spre *y:* cf. astur. *muyer* pt. cast. *mujer;* astur. *fiyu* pt. cast. *hijo;* fr. *fille* < < v. fr. *fille* [1]/fiλə/ < *filia;* rom. *muyere, fiye* (cf. *fii-mea*), din mai vechile *muλere, fiλe* (λ se păstrează în dialectele românești sud-dunărene).

Sonanta n^{+y} a devenit în toată Romania ɳ: lat. *vinea* > lat. pop. *vinia (Ap. Pr.)* > sp. *viña*, it. *vigna*, pg. *vinha*, fr. *vigne*, rom. *vie* (rom. v. și bănățean *viñe*); *somnium* > it. *sogno*, sp. *sueño* etc.

5.3.5.2. Grupurile consonantice care conțin sonante suferă în unele limbi romanice un tratament asemănător cu al consoanelor urmate de iot, dezvoltîndu-se în consoane palatalizate.

De pildă, în română și italiană *cl* > *k'* *(clamare* > rom. *chema*, it. *chiamare; oc(u)lus* > rom. *ochi(u)*, it. *occhio* etc.*)*, iar *gl* > *g'* *(glanda* > rom. *ghindă*, it. *ghianda; glacia* > rom. *gheață*, it. *ghiaccio* etc.). În modul acesta, oclusivele românești și italienești se îmbogățesc cu două foneme medio-palatale: k', g' [2].

În spaniolă, *cl-, pl-, fl-* și *-ffl-* pierd elementul oclusiv și se transformă în λ: lat. *clamare* > *llamar;* lat. *plorare* > *llorar;* lat. *flamma* > *llama;* lat. *afflare* > *hallar;* lat. *sufflare* > *sollar.* În schimb, *gl-* se reduce la *l*: *glans-glandem* > lat. pop. **glándine* > sp. *landre;* lat. *glattire* > sp. *latir*, dar *-ngl-* la *ñ:* lat. *ungulam* > sp. *uña.*

5.3.5.3. Tendința de menținere a vechilor distincții cantitative s-a putut realiza în cadrul sonantelor prin sonorizarea acestora. De cele mai multe ori, corelația de cantitate a fost înlocuită în seria sonantelor prin corelația de palatalizate. Consoanele geminate, devenite *fortes*, se caracterizează printr-o presiune mai puternică a limbii, printr-o întindere mai mare a contactului dintre organele articulatorii. Transformarea geminatelor în consoane palatalizate se produce prin transmutarea suplimentului de durată și energie într-o aplicare mai largă a părții anterioare a limbii pe rădăcinile dinților superiori și pe porțiunea anterioară a palatului [3].

[1] Grafia *ll* din franceza veche și medie nota pe λ.

[2] După E. Petrovici, în limba română corelația de palatalizare ar cuprinde aproape toate consoanele (*Contribuții la studiul fonemelor limbii române*, în „SCL", VI, 1955, p. 33 și urm.; vezi și „SCL", VII, 1956, p. 7—20 și p. 163 și urm., „SCL", VIII, 1957, p. 63 și urm.). Marea majoritate a lingviștilor nu sînt de acord cu această părere. (Vezi Al. Rosetti, *Despre consoanele palatalizate și consoanele muiate*, în „SCL", VI, 1955, p. 199 și urm; vezi și „SCL", VII, 1956, p. 21—26, „SCL", VIII, 1957, p. 43 și urm.; E. Vasiliu, *Cîteva observații asupra sistemului fonologic al limbii române*, în „SCL", VII, 1956, p. 27—33; vezi și „SCL", VIII, 1957, p. 49—54.)

[3] v. A. Martinet, *Économie* ..., § 11, 24.

Scanned with OKEN Scanner

Astfel, în spaniolă și în catalană *nn* > η: lat. *annus*, *-m* > sp. *año*, cat. *any*; *autumnum* > lat. pop. **autunnu(m)* > leon. *utoño*, cat. *otoño*; *canna* > cast. *caña*, cat. *canya* (alături de *cana*).

În schimb, în gasconă și în portugheză, refacerea vechii opoziții de cantitate se produce prin reducerea geminatei la consoană simplă și prin transformarea lui *n* în *h* (sonor) și apoi în zero[1]: lat. *luna* > pg. *lũa*, gasc. *lue*.

În același mod se reface opoziția *l* ~ *ll*. În leoneză, castiliană și catalană, *ll* > λ: lat. *vallis* > sp. *valle*/baλe/; lat. *-ellus* > leon. *-elo*, cast. *-illo*, cat. *ell*. În portugheză *l* > ∅, iar *ll* > *l'*: lat. *caelum* > pg. *ceo*; pg. *castelo* /caʃtelu/ < lat. *castellum*.

În franceză, sonantele n-au transformat opoziția de cantitate în opoziție de palatalitate. Faptul s-ar explica, după A. Martinet, prin diftongarea masivă a vocalelor urmate de negeminate.

În general însă se poate afirma că, în unele regiuni ale Romaniei, palatalizarea sonantelor și, în alte regiuni, palatalizarea grupurilor de consoane, de cele mai multe ori ambele procese, au avut drept urmare fonologizarea palatalității consonantice: fr. *anneau* „inel" ~ *agneau* „miel"; fr. *peine* ~ *peigne*; sp. *lama* „noroi" ~ *llama* „flacără"; sp. *lana* „lînă" ~ *llana* (< lat. *plana*) „mistrie"; sp. *una* „una, o" — *uña* „unghie".

În franceza populară, palatalitatea tinde să piardă caracterul relevant datorită confundării din ce în ce mai răspîndite a grupurilor *l* + *y* cu λ și *n* + + *y* cu η: *soulier* se pronunță /sujé/, iar *panier* se pronunță /*paηé*/.

5.3.6. Concluzii

(1) Ca și în cazul vocalelor, cantitatea încetează să mai aibă funcție distinctivă în cea mai mare parte a Romaniei.

(2) Corelația de plosiune se îmbogățește cu seria africatelor, născute, în marea majoritate a cazurilor, prin iodizare.

(3) Cel puțin în faza veche a limbilor romanice, corelația de sonoritate se extinde de la oclusive la fricative și africate. Sonoritatea rămîne relevantă pentru întreaga serie a fricativelor în franceză și română, pierde teren în italiană și dispare în spaniolă.

(4) Corelația de localizare pierde seria labio-velarelor, dar se îmbogățește cu trăsături și foneme noi: palatale *(k', g', λ, η)*, interdentale (sp., gasc. θ), alveolo-prepalatale *(š, ž)*. Se reface o spirantă velară sau laringală *(h, χ)*.

(5) Substanța fonetică a fost alterată mai ales datorită influențelor exercitate de vocale. Pozițiile favorabile apariției de noi variante au fost următoarele:

a) consoană intervocalică *(ocl. surdă > ocl. sonoră > spirantă > zero)*;

b) consoană urmată de iod sau vocale anterioare *(cons.* $^{+y,ĕ,ī}$ *> cons. palatalizată > africată > spirantă)*.

[1] v. J. A. Stetsjøe, *Le développement de* l *et* n *en ancien portugais*, în „Language", 38 (1962), p. 189 și urm.

6. Morfosintaxa

6.0. Categoria gramaticală

6.0.1. Ansamblu de morfeme

În mai toate gramaticile, categoriile gramaticale se referă la grupurile de valori care constituie centrul morfologiei tradiționale (categoria numărului, a persoanei, a cazului ș.a.m.d.).

Faptul că studiul morfologic s-a oprit și se oprește cu precădere asupra lor se datorește mai multor factori. Valorile acestea apar în vorbire mult mai frecvent decît alte unități din planul conținutului. [1]. Să ne gîndim de cîte ori apare semnificația de număr într-un text românesc, în comparație cu semnificațiile „casă", „masă" sau „a merge". Valorile în discuție sînt exprimate de obicei prin unități de expresie care se adaugă temei cuvîntului, constituind, împreună cu aceasta, formele cuvîntului; or, în gramatica tradițională cuvîntul constituie unitatea de bază [2]. Formele cuvîntului se aleg în funcție de context (de pildă, adjectivul calificativ ia formă de plural dacă determină un substantiv la plural) și nu numai în funcție de obiectul pe care îl evocăm (un ansamblu de mai multe obiecte, de pildă, cere apariția unui morfem de plural). În schimb, alegerea unei anumite teme adjectivale este dictată numai de natura obiectului despre care vorbim. Vom spune *casă frumoasă* sau *casă urîtă* nu pentru că am folosit mai înainte tema *casă* — cu semnificația „casă" — „locuință" —, ci pentru că dorim să evocăm un obiect cu calitatea „frumos" sau „urît". Cu alte cuvinte, valorile categoriilor gramaticale intră într-un complex de relații obligatorii dictate (și) de unitățile enunțului, de vorbire.

[1] B. Pottier, *Systématique de éléments de relations*, Paris, 1962, p. 94.

[2] Însăși gramatica se definește ca un ansamblu de reguli privitoare la modificarea formei cuvîntului (morfologie) și la îmbinarea cuvintelor în propoziții, fraze (sintaxa).

Or „gramatical" înseamnă tocmai legitate lingvistică, relații obligatorii între elemente lingvistice, constrîngeri în alegerea unei unități (în cadrul vorbirii), determinate de alegerea altor unități lingvistice.

Tot în sensul de „ansambluri de morfeme" sînt discutate categoriile gramaticale și de către L. HJELMSLEV [1]. Lingvistul danez aduce însă o serie de precizări, o exprimare mai riguroasă a conceptului de morfem [2]. Acesta constituie o unitate din planul conținutului capabilă de a intra în raporturi obligatorii heterosintagmatice. Dacă se consideră cuvîntul ca sintagmă minimală, atunci raporturile obligatorii dintre sintagme diferite corespund, în mare, fenomenelor de „acord" sau de „concordanță" din gramatica tradițională (morfemul de număr de la substantiv cere un anumit morfem de număr la adjectiv, la verb, la pronume). *Morfemelor* li se opun *pleremele*, unități din planul conținutului care nu sînt capabile să intre în raporturi obligatorii heterosintagmatice (teme și afixe derivative). Așadar, definiția glossematică a categoriei de morfeme păstrează din cea tradițională apartenența la planul conținutului, dar îi adaugă conceperea relațională a categoriei lingvistice în general (două elemente fac parte din aceeași categorie, dacă intră în același complex de relații lingvistice) și caracterul obligatoriu al relațiilor sintagmatice în special.

Într-o accepție asemănătoare este folosit conceptul de *categorie morfologică* de S. Marcus: „aceasta este o reuniune de valori" (valoarea este aici o mulțime dată) și „se definește prin reunirea vecinătăților lor" [3].

Considerarea categoriei gramaticale ca o categorie morfologică restrînge în mare măsură sfera gramaticalului.

Interesante prin introducerea viziunii relaționale, a contextului, în definirea categoriei morfologice, conceptul glossematic și cel matematic au însă la bază două noțiuni încă insuficient delimitate: sintagma și valoarea.

6.0.2. Ansamblu de cuvinte

În unele lucrări recente, categoria gramaticală este concepută ca un ansamblu de cuvinte caracterizat prin trăsături distribuționale (contextuale) [4] sau chiar ca o clasă de contexte.

Astfel, P. DIACONESCU definește numărul singular *„ca totalitatea variantelor substantivelor* (sublinierea noastră) admise de una din perechile de contexte: 1) (*un* — ⊗)(⊗ — ⊗); (*o* — ⊗), (⊗ — ⊗), dar neadmise de nici unul din contextele: (*mulți* — (⊗, (*multe* — ⊗) ". S. Marcus, concepe de asemenea categoria gramaticală ca o reuniune (familie) de cuvinte [5].

[1] v. *Essai d'une théorie des morphèmes* (1938), republicat în „TCLC", XII, 1958, p. 152—164; tice vezi („Limba română", I, 1963, p. 3—15, și PAULA DIACONESCU, în „SCL", XIII, 1962, 4, p. 519—541.

[2] În general, pentru conceptul de morfem și discuțiile purtate în jurul unităților morfema-

[3] v. *Lingvistica matematică*, ed. a II-a, București, 1966, p. 214.

[4] *Elemente de lingvistică structurală*, București, 1966, p. 249.

[5] *Lingvistica matematică*, p. 74: „Fie G *mulțimea cuvintelor* unei limbi $\mathfrak{L}$ și fie $\mathfrak{F}$ mulțimea frazelor din $\mathfrak{L}$. Fie $x \in G$ $y \in G$. Dacă pentru orice pereche de fraze f 1, f 2, pentru care fraza $f_1 x f_2$ aparține lui $\mathfrak{F}$, fraza f 1 y f 2 aparține, de asemenea, lui $\mathfrak{F}$, vom spune că x domină pe y și vom scrie $x \to y$. Dacă $x \to y$ și $y \to x$, atunci scriem $x \leftrightarrow y$. O *mulțime F de cuvinte* este prin definiție o „familie", dacă pentru $x \in F$, $y \in F$ și $z \in F$ avem $x \leftrightarrow y$, însă nu și $x \leftrightarrow z$. O familie F este „inițială" dacă nu există nici un cuvînt $x \notin F$ și nici un cuvînt $z \in F$, astfel încît $x \to z$.

„Fie F o familie inițială. Să spunem $F_1 = \{ y;\ x \to y$, pentru orice $x \in F\}$. Reuniunea $F \cup F_1$ este o categorie gramaticală elementară generată de familia inițială F".

Interesant prin gradul ridicat de formalizare, modelul propus de S. Marcus păstrează întrucîtva viziunea aristotelică asupra limbii prin considerarea cuvîntului ca pivot, unitate principală a gramaticii. Conceputã astfel, în special, pentru a rezolva chestiunea genului şi, în genere, pentru descrierea numelui (adjectiv sau substantiv), categoria gramaticală ca ansamblu de cuvinte concordă cu viziunea tradiţională asupra numelui (în gramatici se vorbeşte de substantive feminine, masculine, neutre), dar diferă de aceasta în considerarea categoriilor verbului (nu se utilizează expresia verbe trecute, verbe indicative, verbe prezente). După opinia noastră, ea se justifică, cel mult, în cazul în care valoarea în discuţie este redată prin temă (cf. **verbe durative, perfective** ca şi **substantive neutre, masculine** etc.).

6.0.3. Categoria gramaticală — ansamblu de seme[1]

Categoria gramaticală aparţine aşadar planului unităţilor de (cu) conţinut: morfeme — valori, cuvinte.

Lingvistica modernă a adus în prim plan ideea segmentării semnificaţiilor (teme sau afixe) în entităţi mai mici, în trăsături semantice (relevante sau nu)[2], după cum fonemele (unităţi de expresie) se divid în trăsături de fonem.

Procedeul de segmentare a unităţilor din planul conţinutului seamănă cu cel din planul fonematic.

Să comparăm cuvintele:

	I	*II*	*III*
A	bărbat	femeie	copil
B	bou	vacă	viţel
C	cal	iapă	mînz
D	cocoş	găină	pui
E	berbec	oaie	miel

Dacă urmărim seriile pe verticală, putem izola o trăsătură comună fiecărei serii: „masculin" pentru seria I: *bărbat — bou — cal — cocoş — berbec;* „feminin" pentru seria a II-a: *femeie — vacă — iapă — găină — oaie;* seriile I şi a II-a au în comun sensul „matur", prin care se opun seriei a III-a, caracterizată prin „non-matur". Comparînd seriile de pe orizontale, obţinem alte trăsături: „uman" pentru seria A: *bărbat — femeie — copil*, „non-uman", „animal" pentru seriile B, C, D, E. Seria B se caracterizează prin trăsătura „bovin", seria C prin „cabalin", seria D prin „galinaceu", în sfîrşit seria E prin trăsătura „ovin".

[1] Trăsătură distinctivă din planul conţinutului semantic (cf. trăsătura distinctivă din planul fonematic) vezi § 8.

[2] v. L. Hjelmslev, *Prolegomena to a Theory of Language*, Baltimore, 1953; Eugenio Coseriu, *Pour une sémantique diachronique structurale*, în „Travaux de linguistique et de littérature", Strasbourg, II, 1964; L. J. Prieto, *Figuras de la expresión y figuras del contenido*, în „Miscelanea Homenaje a André Martinet", I; Jean Greimas, *Sémantique structurale (Recherche de méthode)*, Paris, 1966; Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntay*, Cambridge-Mass., 1965.

In modul acesta, putem scrie fiecare cuvînt ca un ansamblu de trăsături semantice: *bărbat* = [uman ⌒ matur ⌒ masculin]; *miel* = [ovin ⌒ non-matur ⌒ non-uman] ș.a.m.d. (vezi mai departe trăsăturile non-contextuale ale numelui în § 6.1.1.3.1).

În afara acestor trăsături, fiecare cuvînt mai prezintă și semnificațiile așa-zis gramaticale, exprimate prin afixe (desinențe): astfel *copil*, în acord cu un adjectiv se comportă ca *bărbat: copil bun, bărbat bun*, prezintă așadar trăsătura masculin. În comparație cu *copii, copil* semnifică „singularul". „Uman-ul", „non-matur-ul" sînt exprimate de temă, „singularul" și „masculinul" aparțin semnificațiilor desinenței.

O dată ce însăși semnificația temelor se poate segmenta în unități mai mici, cu atît mai mult se poate face acest lucru cu semnificațiile morfemelor, care au — nu rareori — caracter monosemic, iar categoriile gramaticale pot fi concepute ca ansambluri de seme, *categorii semice*.

După cum observă J. Greimas,[1] din ansamblul semelor se poate izola subansamblul celor care servesc la legarea celorlalte, la asigurarea unei continuități în redarea informației. Îl numim *ansamblul elementelor conective*.

Semnificația așa-ziselor unelte gramaticale reprezintă relații între informații: subordonarea, adăugirea, scăderea etc. Diateza indică un raport între acțiune — agent și pacient (obiectul atins de consecințele acțiunii), comparația, o relație dintre doi termeni în baza unei calități ș.a.m.d.

Asigurarea legăturii dintre informații se face însă cel mai frecvent prin repetarea anumitor seme (la Greimas, acest fenomen poartă numele de *izotopie a discursului*).

De pildă, prin repetarea morfemului de număr se asigură legătura între grupul nominal și grupul verbal. Morfemul de gen al pronumelui este identic cu cel al numelui la care trimite. De obicei, acest gen de iterații poartă în gramatici numele de **acord**. Legătura dintre un determinant și un determinat depășește însă, în fapt, repetarea morfemelor așa-zis gramaticale. Ea cere și anumite compatibilități între trăsăturile semantice „lexicale": un nume în care este prezent semul „animat" cere același sem la determinant (cf. lanțul nemarcat[2] **câinele prăsit*) — vezi § 8.3.

Repetarea informației nu cere totdeauna o identitate de expresie, același suport sonor. De pildă, morfemul de număr de la verb nu are totdeauna același formant cu numărul numelui. Tot un fenomen de repetare are loc și în

[1] „Le discours, en effet, est non seulement le lieu de la manifestation de la signification, mais en même temps le moyen de sa transmission". Ceux-ci (= les dispositifs qui rendent possible la communication) *sont essentiellement de caractère itératif*. On a pu observer comment l'étalement d'un certain type de classèmes avait pour résultat la constitution de séquences isotopes du discours; on a pu voir le rôle joué par les redondances sémiques établissant les liaisons à distance.

Dans cette perspective, on peut trés bien comprendre qu'un certain nombre d'éléments du contenu soient sacrifiés, pour ne s'occuper que de l'entretien de la communication, pour remplir cette fonction phatique, explicitée par R. Jakobson, et que l'on pourrait identifier avec la fonction grammaticale dans son ensemble" (*Sémantique*, p. 115).

[2] Asteriscul va nota lanțurile nemarcate.

cazul folosirii pronumelor. Astfel, informația „Ion" dintr-un enunț ca *Ion este un om corect. El a dovedit aceasta de nenumărate ori*, are o dată formantul /I-o-n/, altă dată formantul /e-l/.

Așadar, în cadrul realizării unității mesajului, intră în joc cel puțin două tipuri de relații: (a) una de iterație propriu-zisă, de repetare a unei informații (morfemul de număr de la verb repetă informația morfemului de număr de la nume), (b) alta de referire (repetiția morfemului de număr de la $numele_1$ la $verbul_1$ indică faptul că $verbul_1$ se referă la $numele_1$).

Pronumele sînt compuse dintr-un ansamblu de morfeme cu funcția (a) care apar de obicei amalgamate: (a_1) morfeme care preiau informația numelui; (a_2) morfeme care apar și la nume (de pildă, morfemele de gen și număr) și care indică direcția preluării informației de la nume, altfel spus arată de la ce nume preia pronumele informația.

La rîndul lor, morfemele de tipul (a_1) intră într-o relație de tip (b), de conectare, și anume ele fac legătura între secvențele din vecinătatea pronumelui și nume. Comp. *Ion este un om bun. El a dovedit aceasta în toate împrejurările*, unde prin **el** tot ceea ce urmează este atribuit lui Ion, iar prin **(aceasta)** se preia informația întregii propoziții anterioare. Această legătură poate deveni vizibilă prin considerarea anumitor transformări care au dus la pronominalizare și a celor care pot contrage propozițiile de mai sus pînă la *Ion a dovedit că este un om bun în toate împrejurările*.

Grafic, mecanismul repetiției și al conectării poate fi reprezentat astfel:

I. Pentru morfeme gramaticale:

Repetiția lui *d* indică faptul că Sc_2 se referă la Sc_1.

II. Pentru pronume:

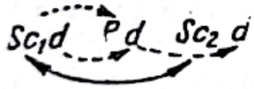

Repetiția lui *d* arată că *P* preia informația lui Sc_1; repetiția informației lui Sc_1 prin *P* pune în legătură informația lui Sc_2 cu informația lui Sc_1.

Schema nr. 21.

În ultimă analiză, pronumele are același rol cu anumite morfeme gramaticale, și anume acela de repetare a unei informații în scopul punerii în legătură a două informații (aflate la oarecare distanță). Numai că, în cazul morfemelor, termenii relației de conectare (în speță, Sc_1 și Sc_2) sînt diferiți de termenii relației de iterație (în speță d ... d), în timp ce în cel al pronumelor, numai unul din termenii relației de conectare (în speță, Sc_2) nu intră în relația de iterație.

[1] *Sc* = Simbol complex, folosit pentru temă.
Liniile punctate discontinue indică relația de iterație; liniile continue indică relația de conectare.

Pentru anumite adverbe sau pro-adjective, rolul lui *d* din schema II (elementul care indică sensul preluării informației) este jucat de transmiterea funcției sintactice, a tipului de constituent imediat: de exemplu: *Ce garçon est bien* **élevé**. *Son frère l'est moins*, unde *le* și *élevé* sînt constituenți ai grupului verbal — nume predicative, în termeni tradiționali — de care depinde un alt constituent, în speță *bien* și *moins*, sau: *Ne-am dus la* **cinema** *și de* **acolo** *la plimbare*, unde *(acolo)* este, ca și *(la cinema)*, un circumstanțial de loc. Important este însă faptul că și în acest caz există un suport *(acolo, le)*, care preia informația unei secvențe anterioare (fr. *élevé;* rom. *la cinema*), în scopul punerii ei în legătură cu o altă informație (fr. *moins*, rom. *la plimbare*).

De aceea, atît pronumele cît și acest tip de secvențe — pro-adjective sau adverbe—pot fi încadrate în același ansamblu, sub un nume comun — acela de substitute [1].

Mecanismul de preluare a informației diferă de la substitute la morfemele de număr nu numai prin modul în care se asamblează relația de iterație cu cea de conectare, ci și prin anumite raporturi care se stabilesc între termenii iterației însăși.

Între invarianta semantică a morfemului de singular care însoțește tema verbului și a celui care se asociază temei numelui nu există nici o deosebire. Cu alte cuvinte, aici are loc o repetiție a informației în cadrul identității invariantelor semantice ale celor doi termeni.

Substitutele reactualizează informația unui segment precedent (uneori o anunță pe cea a unui segment următor), în condițiile nonidentității invariantelor semantice. Astfel, în enunțul deja citat *Am mers la cinema și de* **acolo** *la plimbare, acolo* preia informația segmentului /la cinema/, dar, evident, invarianta semantică „acolo" se definește prin trăsături semice diferite de cele care alcătuiesc invarianta semantică „cinema" (și „la").

Altfel spus, în cazul morfemelor de număr, repetiția în vorbire, identitatea în cadrul sintagmaticului se bazează pe o identitate paradigmatică, în timp ce în cazul substitutelor, identitatea sintagmatică (repetiția în vorbire) se conjugă cu o non-identitate paradigmatică.

Articolul definit seamănă cu substitutele prin faptul că preia o informație care nu-l definește paradigmatic (cf. *dintre operele lui X, schițele îmi plac cel mai mult*, unde *le* din *schițele* arată că este vorba de acele schițe care aparțin operelor lui X), cu alte cuvinte, preia informația secvenței enunțate anterior și o pune în legătură cu informația adusă de secvența pe care o determină.

În unele lucrări [2] se afirmă că și numele are capacitatea de a se substitui altui nume, altfel spus de a prelua informația unui nume exprimat anterior.

[1] Termenul de substitut mai apare și în alte lucrări: Ch. Carpenter Fries (*The Structure of English. An Introduction of the Construction of English Sentences*, New York, 1952, p. 119—122) folosește termenul de substitut fără definiție și referitor numai la pronume. Cu altă definiție, dar avînd o sferă asemănătoare cu cea de aci, termenul este folosit de Jean Dubois, *Grammaire structurale du français. Nom et pronom*, Paris, 1965, p. 91 și urm.

[2] Iorgu Iordan, Valeria Guțu Romalo și Alexandru Niculescu, *Structura morfologică a limbii române contemporane*, București, 1967, p. 48.

De exemplu, în enunțul „*Romanul cel mai important al scriitorului este Răscoala. În această lucrare autorul descrie*[...], *lucrare* se substituie numelui romanul (Răscoala), iar *autorul* reia informația „scriitorul". În fapt, aici se petrec două fenomene distincte de iterație, dintre care unul nu ține de procesul de preluare a informației prin pronume.

O simplă înlocuire a determinanților pronominali ai celor două perechi de cuvinte sinonime (comp. *În* **această** *lucrare* **autorul** *descrie* și *Într-o lucrare* **un** *autor descrie*) relevă faptul că rolul de conectare, de indicare a legăturii dintre *lucrare* și *roman* îl are determinantul *această*, în timp ce legătura dintre *autor* și *scriitor* este redată prin articolul definit *-ul*. Așadar, *această* și *-ul* preiau informația anterioară, în scopul punerii ei în legătură cu informația care urmează — ele sînt substitute propriu-zise.

Faptul că *lucrare* conține un sem identic, să spunem „operă literară", cu *roman* este de asemenea un mijloc de creare a izotopiei, dar *diferit de primul*.

Iterația sintagmatică se produce și aici în condițiile nonidentității paradigmatice de invariante semice: *lucrare* nu este tot una cu *roman*, numai că, în enunțul considerat, *lucrare* aduce aceeași informație cu *romanul Răscoala*.

Din acest punct de vedere, sinonimele seamănă cu morfemele gramaticale. Se deosebesc însă de acestea prin faptul că informația care se repetă constituie ea însăși o parte a termenului care se conectează („romanul Răscoala" se leagă prin *lucrare* de *autorul descrie*) întocmai ca în cazul substitutelor propriu-zise.

Atît repetiția prin substitute cît și prin sinonime are la bază cel puțin un sem comun: substitutele numelui și numele prezintă semul „obiect"; adverbele circumstanțiale au în comun cu complementele substituite — circumstanța („spațialitate", „temporalitate").

Numai că substitutele se dovedesc a cuprinde totdeauna printre semele diferite de cele ale substituitului și unul capabil de a evoca o **relație** între informațiile aduse de cele două cuvinte. Astfel, în enunțul **Florile** *pe care mi le-ai adus acum o săptămînă erau foarte proaspete. Numai* **cîteva** *s-au veștejit*, pronumele *cîteva* repetă informația „flori", dar îi adaugă ideea de „inclusiune": obiectul evocat este o parte a celui denumit de substituit *(flori)*.

Acesta conține, printre alte seme, relația de apropiere în cadrul vorbirii. Din acest punct de vedere și pronumele personal (de persoana a treia) i se opune, ca și *acela*, ca termen al depărtării în cadrul vorbirii: cf. *Mara stătea lîngă* **masa de scris**. **Aceasta** *avea un stil foarte modern, cu picioare subțiri, de căprioară* (unde *aceasta* preia informația numelui celui mai apropiat — evident cu condiția să fie „feminin": *masa de scris*) și **Mara** *stătea lîngă masa de scris*. **Ea** *avea picioare subțiri* (unde *ea* trimite la numele feminin mai îndepărtat: *Mara*).

Informația adusă de semele diferențiative ale sinonimelor nu participă la realizarea legăturii sintagmatice; am putea spune chiar că trec pe un plan secundar conotativ [1], că nu se actualizează (astfel, în enunțul considerat, semul

[1] De aceea, în unele lucrări, se vorbește de *substitute — epitete* (Ray S. Jackendoff *An Interpretive Theory of Pronouns and Reflexives*, mimeo, Indiana University, 1968).

„operă literară" este singurul actualizat de *lucrare*, cu toate că aceasta, în alte contexte, poate să semnifice și un produs al muncii neartistice: *lucrările de finisare a fațadei*).

S-ar putea spune, așadar, că repetiția prin sinonime creează o identificare sintagmatică totală, în pofida nonidentității paradigmatice, în timp ce repetiția prin substitute nu produce decît o identificare parțială. Relația indicată de substitute determină alegerea lor, dar nu face parte din semele repetate.

Prin substitute sau prin sinonime se preia de obicei un fascicul de trăsături semice (fie că este vorba de o identitate paradigmatică sau nu).

Considerarea categoriei gramaticale în termenii categoriilor semice ne obligă să descompunem acest fascicul și să urmărim comportamentul fiecărei categorii semice interative.

La acest nivel, diferența dintre semul care se repetă prin substitute și cel care se repetă prin sinonime dispare.

Rămîne însă relevantă diferența dintre categoriile de seme care se repetă pentru conectarea altor elemente (de ex. *numărul*): pe acestea le numim **categorii conective**, și categoriile de seme care se repetă în scopul de a se conecta ele însele cu alte informații („opera literară"): categorii **conectiv—conectate.**

Iterația se poate marca în vorbire în mai multe feluri:

(a) Mărcile iterației sînt diferite de cele ale elementelor conectate (de ex. morfemele de număr diferă de tema numelui și a verbului).

(b) Mărcile semelor iterative nu sînt diferite de mărcile elementelor conectate („animatul" este exprimat prin temă).

(c) Semul apare o dată marcat prin temă, a doua oară prin afix: de pildă, modul poate fi indicat prin tema verbului regent și prin morfemul modului din completivă. *E posibil* **să vină**. *Il est possible qu'il* **vienne**. cf. *Il est probable qu'il* **vient**.

Categoriile conective sînt folosite așadar nu numai pentru propria lor informație, ci și pentru realizarea (unității) discursului, pentru organizarea acestuia.

Unele leagă informații prin repetare **(categoriile iterative)**, altele prin faptul că reprezintă valori relaționale, exprimă relații (de exemplu cazul, comparația, prepozițiile, conjuncțiile) **(categoriile conective neiterative)**.

Aceasta nu înseamnă că semele neiterative nu se pot repeta (de pildă, în *Intră în grădină*, semul „încadrare între două limite" este prezent și în prepoziția *în* și în verbul a *intra*). Caracteristic pentru semele neiterative este faptul că pot indica relația fără ajutorul iterației (de ex. *merg în grădină*, unde *a merge* nu prezintă semul „încadrare între două limite": cf. *„merg la plimbare"*, *„merg spre grădină"*).

În fapt, toate categoriile conective interesează gramatica, întrucît ele constituie mijloace de organizare, de legare a informației, ascultă de legi de combinare lingvistică (de aici caracterul obligatoriu al relațiilor lor sintagmatice).

Scanned with OKEN Scanner

ROMAN JAKOBSON consideră categoriile gramaticale ca unități de conținut care se cer a fi exprimate în mod obligatoriu de către vorbitorii aceleiași limbi. [1]

Toate categoriile tradiționale din gramatica fiecărei limbi ascultă de această obligație. Există însă și seme obligatorii care nu sînt considerate gramaticale în lingvistica tradițională. Astfel categoria „matur" — „imatur" apare ori de cîte ori este vorba de o ființă. Faptul că un cuvînt ca *țipar* nu are un corespondent pentru „imatur" — așa cum *om* are pe *copil* — nu schimbă lucrurile. Indiferența unui adjectiv ca *cititoare* la categoria numărului nu face pe nimeni să afirme că în limba română nu există categoria gramaticală singular-plural.

În fapt este necesar să se stabilească o ierarhie a semelor obligatorii. Și aceasta se va putea realiza numai după ce se va obține inventarul semelor din fiecare limbă.

Considerarea relațiilor obligatorii de tot felul ca obiect al gramaticii aparține evident viziunii moderne asupra limbii și extinde considerabil domeniul gramaticalului (de la unitățile cele mai mici—din ambele planuri ale limbii pînă la unitățile cele mai mari).

Ținînd seama de distincțiile făcute mai sus, putem schița un sistem al categoriilor gramaticale tradiționale din limbile romanice. Toate sînt elemente care trebuie să fie exprimate de vorbitorii acestor limbi.

A. Unele sînt elemente conective iterative	genul	N—N
	numărul	N—N; N—V
	persoana	N—V
	timpul	V—V
	modul	V—V
B. Altele sînt elemente conective neiterative	cazul	N—N; N—V
	diateza	N—V (—N)
	comparația	(V) (adv.) (V)
		N—Adj—N

Genul leagă numai constituenți nominali, altfel spus, este incompatibil cu centrul grupului verbal.

Numărul conectează constituenți aparținînd grupului nominal, dar leagă și grupul nominal — constituent imediat de frază (subiect) de grupul verbal — constituent imediat de frază (predicat).

Persoana stabilește legătura între grupul nominal (subiect) și grupul verbal (predicat).

Cazul leagă două elemente nominale sau un grup nominal de un verb.

[1] v. *Essais de linguistique générale*, traduit et préfacé par Nicolas Ruwet, Paris, 1963. p. 83 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

Timpul și modul pot lega numai grupuri verbale. Iterația modului se poate marca o dată prin tema verbului regent, a doua oară prin morfemul modal al verbului subordonat, în timp ce repetiția timpului se săvîrșește prin morfeme și nu tematic.

Diateza și comparația leagă trei elemente: prima poate conecta grupul verbal cu două grupuri nominale; cea de-a doua stabilește o relație între două nume și un adjectiv sau două verbe și un adverb.

6.1. Categorii conective iterative

6.1.1. Genul

Genul este singura categorie gramaticală care apare în gramatici fără definiție. De obicei, prezentarea ei începe prin discutarea raportului dintre *genul natural* — conceput în mod exclusiv ca o diferență de sex (masculfemelă) — și cel gramatical. Tot ce nu acoperă această sferă este considerat ca un caz special de neconcordanță între limbă și lumea obiectelor de exprimat.

Genul natural aparține planului obiectiv, extralingvistic, conținutului care se exprimă.

Genul gramatical este o noțiune lingvistică și, ca atare, definirea lui cere stabilirea relațiilor lingvistice care îl caracterizează în raport cu alte categorii gramaticale.

Prima definiție relațională, sintagmatică, homoplană care încearcă să încadreze genul în rîndul celorlalte categorii gramaticale apare la L. HJELMSLEV[1]. Numai că, aici definirea genului, ca de altfel a tuturor categoriilor morfematice considerate, se bazează pe unitatea *sintagmă*, a cărei delimitare descoperă un cerc vicios: sintagma se definește cu ajutorul expozanților, iar expozanții prin relații între sintagme diferite.

În lucrări mai noi, genul este considerat ca o categorie de cuvinte delimitată contextual[2]. Dar pentru a putea situa genul în cadrul celorlalte categorii gramaticale este poate mai normal să-l privim ca o categorie de trăsături semantice exprimate morfematic, să stabilim în ce măsură are mijloace de expresie specifice, diferite de segmentele care exprimă celelalte categorii semice din conținutul cuvîntului.

[1] v. *Essai d'une théorie des morphèmes* (1938), în „TCLC", XII (1959), p. 152—164.

[2] G. MARCUS, *Le genre gramatical et son modèle logique*, în „CLTA", I, 1962, p. 103—122; P. DIACONESCU, *Numărul și genul substantivului românesc*, în „SCL", XV, 1964, p. 295—314; *Sintagmatic și paradigmatic în structura genului*, în „SCL", XX, 1969, p. 23 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

6.1.1.1. *Genul, categorie conectivă iterativă*

Dezvoltînd teoria redundanței în lingvistică, Roman Jakobson a făcut să se nască ideea categoriilor gramaticale ca elemente conective, care se repetă de-a lungul discursului în scopul de a lega informațiile, de a asigura izotopia mesajului (vezi cap. anterior).

În domeniul limbilor romanice, această interpretare a fost preluată și dezvoltată de FRANCINE FRANK [1], care s-a ocupat de domeniul hispanic, și de JEAN DUBOIS [2], care a analizat franceza contemporană.

Atît în spaniolă cît și în franceză sau în italiană, genul se apropie de număr prin capacitatea de a lega informațiile numelui de cele ale pronumelui sau/și ale adjectivului. Numărul, la fel cu persoana, leagă și numele de verb *(L'enfant va; copilul merge — les enfants vont; copiii merg)*.

Persoana nu poate lega decît numele de verb.

În unele limbi, cum ar fi de pildă latina, româna, vechea franceză sau vechea provensală, conexiunea adjectivului cu numele poate fi realizată și prin repetarea cazului (comp. rom. *o casă frumoasă — unei case frumoase*). În vechea română, chiar articolul definit se putea repeta de la nume la adjectiv: *cu luminatulŭ mitropolitulŭ marele Ghenadie* — C C_2 6/1—2.

Spre deosebire de caz și de determinare, *genul poate lega elemente care intră în două grupuri nominale diferite: Dimineața am plecat cu* **pantofii albi**; *seara cu* **cei** *negri* (**cei** se acordă cu *pantofii*). *Aseară mi-ai adus o mulțime de flori. Dimineața* **una** *s-a ofilit* (**una** se acordă cu **flori**).

Așadar, în limbile romanice, genul apare ca o categorie semică iterativă prin care se conectează informații exprimate de constituenți care fac parte din același grup nominal sau din grupuri nominale diferite.

În rusă, genul poate face parte din centrul unui grup verbal *(on bîl* „el era" — *ona bîla* „ea era"), dar numai la trecut. Se poate spune că genul intră în raport de excludere cu prezentul.

În engleză, genul se manifestă numai în acordul numelui cu pronumele. La substantiv apare de cele mai multe ori o schimbare tematică *(the husband — he; the wife—she; the dog — it)*, rareori una sufixală *(actor-actress)* [3].

6.1.1.2. *Inventarul de invariante*

Dat fiind că am definit genul ca o categorie conectivă iterativă, în stabilirea numărului ei de membri se impun două condiții: (a) urmărirea raporturilor paradigmatice (a capacității de substituire a unităților în același loc al lanțului vorbirii) și (b) considerarea substituțiilor în cel puțin două puncte ale lanțului. Cercetarea raporturilor de substituție numai într-unul din punctele

[1] *Taxemic Redundancy in Spanisch*, ACTA SLAMANTICENSIA IUSUS SENATUS UNIVERSITATIS EDITTA, „Structural Studies on Spanish Themes", edited by H. R. Kahane, A. Pietrangeli. Filosofia y Letras, XII, Salamanca, 1959, p. 167—307;

[2] *Grammaire*, I, p. 66—67.

[3] În legătură cu genul ca element conectiv iterativ în limba română vezi lucrarea noastră *Cîteva categorii semice iterative romanice*, în „SCL", XIX, 1968, p. 237—251, și *Un micro-modèle du genre roumain*, în „Revue romane", Copenhague, 4, 1970, p. 96—107.

Scanned with OKEN Scanner

lanțului ne poate informa asupra existenței unei anumite categorii semice, dar nu asupra existenței unei categorii semice conective. De pildă, cuplul *mese-mesuțe* prezintă substituția morfemelor /Ø/ și /uț/, corespunzînd substituției semelor „non-micime" — „micime". Aceasta nu dovedește decît existența categoriei semice în chestiune ca o articulație semantică a limbii române.

6.1.1.2.1. *Genul în latină.* În latină, repetarea genului de la nume la determinantul adjectival și la pronume are trei modalități de manifestare, trei serii de seme:

1. Seria „feminin": *domin***a** *bon***a**... **ea** ...; *pir***us** *bon***a** ... **ea** ... 2. „masculin": *domin***us** *bon***us**.... **is**; 3. „neutru": *pir***um** *bon***um** ... **id**. Masculinul intră în raport paradigmatic cu femininul după un număr foarte scăzut de teme substantivale: *domin-us, domin-a; lup-us, lup-a.* „Neutrul" comută (intră în același context, apare după aceeași temă) cu femininul *(pirus-pirum)* [1].

La plural, substituirea neutrului prin masculin se însoțește de diferența „plural colectiv" (cf. *loca magna* „locuri învecinate care formează o regiune") — „plural necolectiv" *(loci magni* „locuri"). Întrucît prin compararea formelor singularului am obținut trei morfeme de gen, este normal ca diferența semantică „plural colectiv" — „plural necolectiv" să fie considerată dependentă de opoziția „masculin" ~ „neutru" și în consecință nerelevantă.

Ceea ce se numește de obicei *genul comun* (în gramaticile latinești *nomina communia*), bine reprezentat în latină, nu este de fapt decît o categorie de teme incapabile de a primi morfeme de gen, dar care admit atît contextul femininului cît și pe cel al masculinului *(cives bona — cives bonus)* cf. mai departe § 6.1.1.3.3.

După comportamentul față de morfemele de caz, „masculinul" și „femininul" se pot grupa într-un ansamblu — să spunem A, caracterizat prin capacitatea de a diferenția nominativul de acuzativ *(filia-filiam; dominus-dominum)*, în timp ce neutrul formează ansamblul $\bar{A}$, care cere sincretismul nominativului cu acuzativul *(templum, tempus)* [2]. Este de presupus că diferența dintre cele două clase a fost cîndva exploatată semantic în sensul că ansamblul A era legat de trăsătura „animat", iar ansamblul $\bar{A}$, de „inanimat".

În opoziția masculin ~ feminin, primul este termenul extens, deoarece el apare în poziția de neutralizare: *Fili***us** *et filia parentibus car***i** *sunt.*

Marea majoritate a pronumelor nedefinite cunoaște, de asemenea, trei mărci de gen: *aliquis-aliqua-aliquid; quidam — quaedam — quiddam; quispiam quaepiam quidpiam; quisque, quaeque, quidque; quivis, quaevis, quidvis; unus, — a, -um; uter, utra, utrum; alius, alia, aliud* etc.

[1] Se poate ridica obiecția că așa cum între rom. *bași-basuri* apare alături de diferența de gen și opoziția „agent" ~ „instrument" (vezi mai departe 6.1.1.2.2.1) și în cazul lat. *pirus-pirum* diferența „feminin" — „neutru" se însoțește de diferența „fruct" ~ „arbore". Stuația este numai aparent similară. În română, categoria „agent" ~ „instrument" se dovedește a fi relevantă și independentă de gen *(trompetistă — trompetă)*, în timp ce în latină diferența „fruct" ~ „arbore" nu are mărci proprii, independente față de gen. Chiar în cazul în care conceptele respective sînt exprimate prin teme nominale, diferența de gen este prezentă: *fructus-us* „masculin", *arbor,-oris* „feminin"; în schimb, „masculinul" și „femininul" s-au dovedit independente de opoziția „fruct" ~ „arbore" („arbore" este subordonat „femininului").

[2] v. Al. Graur, *Mélanges linguistiques*, I, Paris, București, 1936.

Pînă și interogativul *quis-quid*, care sincretizează „masculinul" cu „femininul" (cf. **Quis** *ea est, quam vis ducere uxorem?*), începe să prezinte un feminin *quae*.

Singure, *quisquis* „oricare" — *quidquid* „orice" și *unusquis-quis* „fiecine în parte" — *unumquidquid* „fiece lucru", *nemo* „nimeni", *nihil* „nimic" prezintă numai două forme. În fapt, opoziția *nemo-nihil* corespunde mai degrabă diferenței „personal" — „nonpersonal" decît „animat" — „inanimat". *Nihil* nu se referă numai la substantive neutre.

6.1.1.2.2. *Genul romanic.* 6.1.1.2.2.1. *Neutrul românesc*

Considerînd substantivul în totalitatea lui, majoritatea lingviștilor români sînt de părere că româna are cel puțin trei genuri: masculinul, femininul și neutrul [1] (la care, după unii se adaugă genul comun).

Primul care a afirmat că în română nu sînt decît două genuri pare a fi F. AGARD [2]. Ceva mai tîrziu, ROBERT HALL. JR., demonstrează că neutrul românesc nu mai are funcțiile neutrului latinesc, deoarece nu se regăsește nici la adjectiv nici la pronume. [3]

În articolul *Cîteva categorii semice iterative (I)* [4], am propus un model al numelui care face distincție între semele tematice de gen și categoria morfematică a genului. Într-un mod asemănător este considerat genul și de E. VASILIU — SANDA GOLOPENȚIA ERETESCU[5]. Tratarea comportamentului temelor separat de afixele de gen se baza pe următoarele considerente:

(a) Existența unor teme indiferente la informația de gen, ca de pildă, *țăran —, elev —, gură-cască*, și existența unor afixe specializate în redarea acesteia ne permit să tratăm genul ca orice altă categorie gramaticală, și nu conform unei teorii speciale construite numai pentru o singură categorie gramaticală.

(b) Existența „inanimatelor" de gen masculin sau feminin și a „animatelor" de gen neutru *(popor, trib, animal, neam)* ne obligă să considerăm ca fiind independente categoriile „animat" ~ „inanimat" pe de o parte, și „masculin" ~ „feminin" ~ „neutru", pe de alta.

(c) Genul se constituie în categorie gramaticală prin capacitatea sa conectivă: repetiția sa are ca scop legarea informației unor constituenți nominali

[1] v. AL. GRAUR. *Les substantifs neutres en roumain*, în „Romania", Paris, LIV, 1928, p. 249—260; *Encore sur le neutre roumain*, în „BL", VI, 1938, p. 260—262; *Genul neutru în românește*, în „LR", III, 1954, p. 30—44, și, „LR", XVII, 1968, p. 175; *Tendințe actuale ale limbii române*, București, 1968, p. 65—66; 82—94; AL. ROSETTI, *Neutrul în română*, în „SCL", I, 1950, p. 233—234; *Despre genul neutru și genul personal în limba română*, în „SCL", VIII, 1957, p. 407—413; *Contribuții la studiul neutrului în limba română*, în „SCL", XIV, 1963, p. 435—436; ACADEMIA R.P.R., *Gramatica limbii române*, ed. a II-a, București, 1963, I, p. 57; P. DIACONESCU; *Numărul și genul* ..., cit; I. IORDAN — V. GUȚU-ROMALO și Al. NICULESCU, *Structura morf.*, p. 74.

[2] v. *Noun Morphology in Rumanian*, în „Language", XXIX, 1953, p. 134—142.

[3] v. *The „Neuter" in Romance: a Pseudo-problem*, în „Word", XXI, 1965, p. 421—427.

[4] „SCL", XIX, 1968, p. 235 și urm.

[5] v. *Sintaxa transformațională a limbii române*, București, 1968, p. 88—89, 135—145 (pe scurt *S.T.R.*).

Scanned with OKEN Scanner

care fac parte din același grup sau din grupuri nominale distincte (vezi §6.1.1.1). În consecință, este necesar să descoperim elementele care se repetă de la nume la adjectiv și la pronume. Or, după cum se știe, adjectivul și pronumele nu au decît două forme variind în funcție de gen.

Analizînd morfemele de gen după criterii paradigmatice nu se pot obține decît două invariante: masculinul și femininul *(elev—elevă ; morar-morăriță)* [1].

În anumite condiții, opoziția masculin ~ feminin se suspendă.

(a) Dacă ținem seama de raportul dintre tema numelui și afixul de gen, constatăm că opoziția masculin ~ feminin se suspendă uneori în favoarea femininului *(femeie, rață, casă* cer numai „femininul"*)*, alteori în favoarea „masculinului" *(bărbat, cocoș, pom)*.

(b) Coordonarea a două substantive, dintre care unul este feminin, iar altul este masculin, cere, în acordul cu adjectivul, suspendarea opoziției în favoarea „masculinului", dacă tema prezintă semul „animat" *(Băiatul și fetița sînt cuminți)*, și în favoarea femininului dacă tema prezintă semul „inanimat" *(Poarta și peretele sînt însorite)* [2].

(c) În prezența pronumelor nedefinite *cineva, ceva, ce, cine, nimeni, nimic*, adjectivul ia forma masculină (în româna veche apar oscilații *nimic bun—nemică bună*).

În (a) și (b) alegerea genului depinde de semul tematic; numai în (c) tema este indiferentă la gen. Faptul că în această poziție apare masculinul ne permite să-l considerăm termen extens (nemarcat) al opoziției.

Denumim categoria semică în discuție prin semul marcat, femininul: [± feminin].

6.1.1.2.2.2. *Neutrul spaniol.* În alte limbi romanice, situația este ceva mai simplă, în sensul că numărul de morfeme distincte după gen care caracterizează substantivul nu este mai mare decît numărul de morfeme de gen care se combină cu adjectivul sau pronumele (personal, demonstrativ).

De exemplu:

sp. **El** *muchach***o** *guap***o** *llega*. **El** *canta*
La *muchach***a** *guap***a** *llega*. **Ella** *canta*
it. **Un** *bambin***o** *biond***o** *arriva*. **Egli** ...
Una *bambin***a** *biond***a** *arriva*. **Ella**...
fr. **Un** *citoy***en** *courag***eux** *arrive*. **Il** *chante*
Une *citoy***enne** *courageus***e** *arrive*. **Elle** *chante*

[1] v. E. Vasiliu consideră cuplurile *contrabași* „masculin" — *contra-basuri* „neutru" și *profesor* „masculin" — *profesoară*, „feminin" și ajunge la concluzia că în limba română există trei genuri. Numai că, demonstrația aceasta nu ține seama de cerința fundamentală a probei comutării pe care însăși domnia-sa o folosește drept criteriu de stabilire a invariantelor, și anume, identitatea de context: între *contrabași* și *contrabasuri* apare, în afara diferenței de gen, și opoziția „agent" — „instrument" care, în alte contexte se dovedește a fi relevantă și independentă de gen (comp. *trompetistă* — *trompetă*, ambele de gen feminin) (*Observații asupra categoriei genului din limba română*, în „SCL", XI, 1960, p. 463—465.)

[2] v. P. Diaconescu, *Numărul și genul...*, p. 315.

În gramaticile spaniole se vorbește însă de un articol neutru *(lo)* și de pronume neutre *(ello, lo, esto, eso, aquello)*.

Neutrul spaniol are însă cu totul altă poziție față de masculin și feminin decît neutrul latinesc.

Diferența dintre articolele *el* și *lo* produce apariția unei opoziții semice în tema numelui *(el bueno* „om bun" — *lo bueno* „tot ceea ce este bun")[1]. Forma numelui rămîne neschimbată. De aceea „neutrul" articolului nu este un sem conectiv iterativ, ci lexical (cu diverse exploatări semice, toate opunîndu-se individualizării, particularizării: „categorial", „colectiv" etc.)[2].

Nici pronumele așa-zise neutre nu conțin un element conectiv care să preia informația de gen a numelui substituit. Cînd se referă la mesajul realizat, la enunț, *ello, lo, esto, eso, aquello* preiau de obicei informația unei propoziții, sînt profraze, servesc la „pronominalizarea" unei propoziții sau chiar a unui șir de propoziții[3]: *„que la nube nos estropearía la tarde ... ya no podíamos dudar* **lo** (Pérez Galdós, *Narvaez*, VI, 63, *apud* **F.**, 216)*; Román antes me quería mucho. Y* **esto** *es un secreto grande, Andrea...* (Carmen Laforet, *Nada*, p. 47); *Pero ésta es gente así; quiere diverterise a su gusto y quiere que no se sepa, y* **eso** *cuesta dinero* (**F.**, 251). *Lo* poate fi și pro-predicat (nume predicativ): *¿ Es esto justo, Petrito?/- No, señorito, no* **lo** *es*. Cînd preia informația unui grup nominal (și aceasta se întîmplă în special cu *eso*), neutrul aduce o valoare de nedeterminare, de ipotetic[4]: *Veo, pués, en el Estado nacional una estructura histórica de caracter plebiscitario. Todo lo que además de* **eso** *(= estructura historica) parezca ser...* (**F.**, 259).

Alegerea pronumelor neutre în referirea (directă) la un obiect (în propoziții interogative, exclamative, de pildă) este, de asemenea, dictată de fenomenul nedeterminării; cf. *¿ Qué es* **esto**?; *¡* **Esto** *no es para mi!* — unde nu se cunoaște sau se face abstracție de clasa obiectului despre care se discută și, în consecință, se ignoră genul numelui acestuia.

Așadar, opoziția între demonstrativul determinării (masculin sau feminin) pe de o parte și cel al nedeterminării (neutru), pe de altă parte, nu se bazează pe diferențele de comportament față de afixele de gen ale numelui, ca în cazul opoziției masculin ~ feminin.

Cu ajutorul urmașilor formelor neutre latinești se realizează numai o parte din funcțiile pe care le-au îndeplinit etimoanele lor, ca de pildă, diferențierea între funcții sintactice: pro-constituenți de frază, pro-nume (femininul, masculinul) — pro-fraze (neutrul), sau între organizările semantice ale semelor

[1] Vezi mai pe larg analiza valorilor articolului *lo* la Herzog, în „ZRPh", XXV, 1901, și Salvador Fernández, *Gramática española*, I, Madrid, 1951, p. 110—114 (pe scurt, F.).

[2] „Esa manera de mención del artículo podiéramos llamarla **inconceptual** y es muy semejante a la que realizan algunos pronombres demonstrativos en la deixis sensibile o textual, y sobre todo a la manera de aludir al objeto mentado, que es propia de algunos pronombres indefinidos", **F**, p. 112—113;

[3] Carol Peregrinó Otero, *El otro* **lo**, în „Actes du XII-ème Congrès international de philologie et linguistique romanes, Bucarest, avril, 1968", I, 1970, p. 649—659.

[4] „Con *eso* se alude constantamente a lo que parece ser pero no es, a lo que no debío ser, a lo que es de una manera insuficiente o no es lo que se postula..." (**F.**, p. 259).

tematice: „determinat" (masculin sau feminin) ~ „nondeterminat", „anindividualizant" (neutru).

Cînd sînt pro-nume, formele neutre anunță sau preiau informația unor nume feminine sau masculine. *Neutrul pronumelui încetează așadar să mai fie dirijat de afixele de gen ale numelui.* Dimpotrivă, se poate spune chiar că opozițiile semantice la care participă neutrul pronominal dirijează comportamentul morfemelor de gen: „determinarea numelui" (în sensul explicitat mai sus) permite realizarea opoziției de gen și la pronume (feminin ~ non feminin: *éste-ésta; ése-ésa; aquél-aquélla; le-la*); „nedeterminarea" suspendă opoziția de gen (și chiar de număr). Neutrul apare ca o formă de referire în care se face abstracție de genul și numărul numelui, și nu ca un element care preia informația de gen a acestuia. De aceea el nu poate fi trecut printre semele conective de gen, pe același plan cu masculinul și femininul.

În acordul cu adjectivul, prezența pronumelui neutru (a „nondeterminării") suspendă opoziția masculin ~ feminin în favoarea termenului extens, masculinul: *Aquello era lastimoso.* De aceea, neutrul apare ca o variantă de gen a masculinului condiționată de distincția de determinare.

În același sens vorbește și faptul că demonstrativele neutre se combină cu nedefinitele nonpersonale, care suspendă, de asemenea, opoziția de gen (respingînd afixe de masculin sau feminin și se combină cu determinante la masculin). Existența recțiunii între nonpersonalul nedefinit și demonstrativul neutru ne-ar permite să admitem existența semului „nonpersonal" în cadrul demonstrativului neutru. Personalul cere forma masculină sau feminină: *¿ Quién es éste?*

De altfel, pronumele neutru face abstracție și de numărul substantivului; de aceea nu cunoaște opoziția singular ~ plural [1].

Se pare, așadar, că formele neutre sînt substitute pure, în sensul că nu fac decît să preia sau să anunțe informația tematică a numelui, sau a frazei, fără atributele gramaticale ale acesteia.

„Nondeterminarea" (**inconceptualul**, cum spune Fernández) admite numai termenii extensi (nemarcați) ai opozițiilor de gen și număr. Acestea din urmă nu sînt folosite în scopul de a se indica sensul preluării informației de la nume, ci pentru conectarea informației pronumelui cu cea a determinantelor lui (adjectiv, verb).

Opoziția de determinare (conceptual ~ inconceptual [2]) nu are la bază reflectarea unei calități inerente obiectului, așa cum se întîmplă în cazul opozițiilor care intră în categoria genului. Se pare, așadar, că neutrul spaniol încetează de a se mai încadra în categoria genului și din punctul de vedere al substanței semantice.

[1] Acordul cu verbul-predicat indică faptul că prezența neutrului cere suspendarea opoziției de număr în favoarea singularului *(Eso es...)*. De aceea, pronumele sînt considerate în gramatici ca forme de singular. Aceasta nu le împiedică să se refere la o suită de nume (la o pluralitate): *Satisfecha de sus ojos, de sus cabellos, de su naricita, entregaba todo* **ello** *a la adoración del extranjero* (F., 218); cf. rom. „Satisfăcută de ochii ei, de părul ei, oferea *toate acestea* („totul" sau „le oferea pe toate") adorației străinului".

[2] Vezi F., 112—113.

O situație asemănătoare prezintă demonstrativul francez: *cela (ça)* se opune ca nedeterminat (inconceptual) formelor *celui-ci (la)* și *celle-ci (la)*. În acest sens vorbește și faptul că *ça* intră în variația liberă cu *il*, impersonal — în fața verbelor al căror subiect nu este determinabil *(il pleut — ça pleut)*, cît și faptul că pronumele așa-zise neutre *(ce, cela)* joacă rol de pro-frază. Întocmai ca în spaniolă, *çela (ça)* cer nonpersonalul, masculinul și singularul, în timp ce termenii determinării admit realizarea opozițiilor de gen și număr.

În română, inconceptualul (nedeterminatul) nu este marcat prin afixe specifice la substitute, ci se manifestă prin selectarea femininului: *aceasta* este pro-frază sau se folosește pentru a întreba despre obiecte a căror clasă nu este cunoscută *(ce-i* **asta**?); în cadrul „acordului" cu numele predicativ, pro-fraza cere însă o formă adverbială, care respinge orice informație de gen: *Ai plecat fără să-mi spui nimic și* **asta** *nu e bine.*

Evident, suspendarea opoziției în favoarea femininului are o rațiune diacronică: confundarea pluralului neutru latin în *— a* cu femininul singular (în română, femininul plural este selectat și în alte cazuri în care este prezent inanimatul: *Poarta și peretele sînt înscrite;* cf. § 6.1.1.2.2.1). Spre deosebire de alte limbi romanice, româna este sensibilă la diferența de număr în selectarea pro-frazei [1]; iar la plural, în acordul cu determinații, se impune femininul: *toate acestea nu-s bune!*

De altfel, alegerea femininului cu valoare de pro-frază sau de trimitere la un obiect nedeterminat nu se întîlnește numai în română [2]. În spaniolă, de pildă, faptul nu este chiar atît de rar. Femininul poate să apară cu singularul: *¿ Quién había de imaginar que una mosquita madrileña y un montañés cazurro se* **la** *habían de dar con queso a una malagueña?* (Palacio Valdés, *Tiempos felices* I, IV 33, F, 166). *Y con los claveles ¡ Se* **la** *gana!* (F., 166), dar și cu pluralul: *Con este matón no* **las** *tengo* **todas** *conmigo* (C. Arniches, *Yo quiero*, II, XII, F., 166); cf. și *Ya se armó:* **la** *que yo me temía* (Alvarez Quintero, *La musa local*, I, 162) și *A mí con* **esas**! ... Alvarez Quintero, *Los leales*, I, 165 (F., 166).

6.1.1.3. *Raporturile dintre temele nominale și categoria genului*

Pentru a descrie modul în care se combină (se amalgamează) temele cu categoria [± feminin], putem imagina un model transformațional în care selectarea genului se află la nivelul subcategorizării numelui (vezi § 7).

Să considerăm mai întîi cîteva dintre trăsăturile semantice noncontextuale care sînt reprezentate de substantivul comun din orice limbă romanică: [± Animat]; [± Colectiv]; [± Animal]; [± Uman]; [± Sex]; Continui-

[1] Comp. fr. „Trois allumettes une à une allumées dans la nuit/La première, pour voir ton visage tout entier/La seconde pour voir tes yeux/La dernière pour voir ta bouche/Et l obscurité tout entière pour me rappeler *tout cela*". *Paris by night* (Prévert) — rom. „Trei chibrituri aprinse unul cîte unul în noapte/Primul ca să-ți văd fața întreagă/Al doilea ca să-ți văd ochii/Al treilea ca să-ți văd gura/Și întunericul întreg ca să-mi aduc aminte de *toate astea*".

[2] v. L. Spitzer, *Feminización del neutro*, în „Revista de filología hispánica", Buenos Aires, III, 1941, p. 339—371.

Scanned with OKEN Scanner

MODELUL NONCONTEXTUAL AL TEMELOR NOMINALE

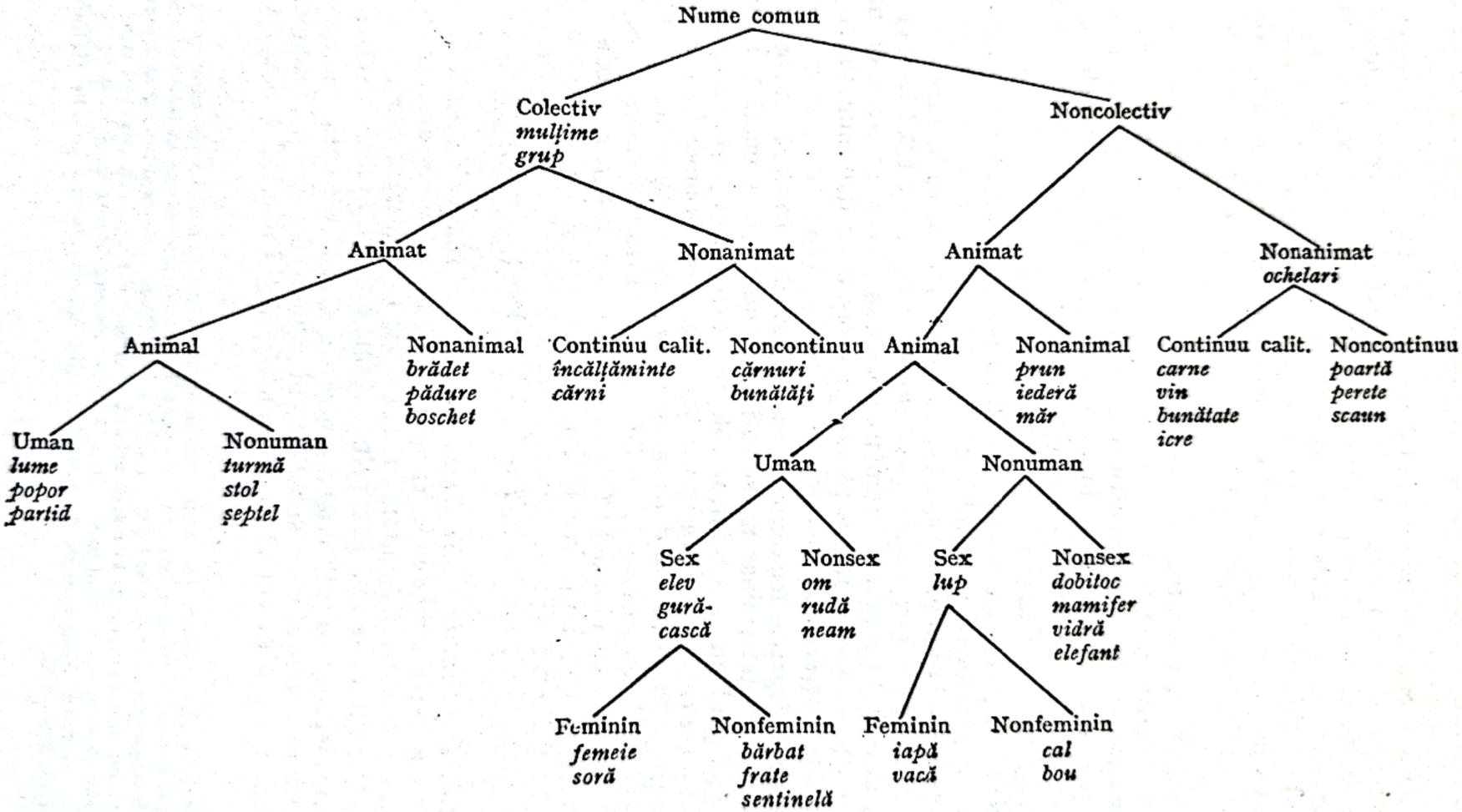

Schema nr. 22.

Scanned with OKEN Scanner

tatea calitativă a părților componente [± Continuitate],[± Abstract] [1], [± Feminin].

Combinarea acestor trăsături noncontextuale poate fi figurată sub forma unui arbore (v. schema nr. 22).

Pentru a facilita înțelegerea schemei am folosit numai exemplele românești la capătul fiecărei ramuri. Traducerea în oricare limbă romanică a exemplelor în chestiune oferă posibilitatea de a descoperi modul în care este exprimat ansamblul respectiv de trăsături semantice în limba dată. De pildă, rom. *grup* are trăsăturile [+ nume comun, + Colectiv, ± Animat], la fel cu corespondenții săi fr. *groupe*, sp., it. *gruppo*. Rom. *vinurile*, sp. *los vinos*, fr. *les vins*, it. *i vini* au trăsăturile [+ Colectiv, — Animat, — Continuu], dat fiind că toate exprimă pluralul varietății, se referă la o colecție de vinuri diferite.

Faptul că, uneori, trăsătura noncontextuală tematică Feminin poate selecta genul masculin (ca de pildă, rom. *sentinelă*) [2] ne întărește opinia că este necesar să considerăm genul gramatical morfematic [± feminin] separat de cel tematic [± Feminin] [3]. Genul tematic este dictat totdeauna de genul natural.

În marea majoritate a cazurilor, sub dominația trăsăturii [+ Sex], trăsătura [± Feminin] poate explica (dictează) amalgamarea temei cu genul gramatical. În afara trăsăturii [+ Sex], alegerea femininului sau/și a masculinului morfematic poate fi reprezentată numai sub forma unor reguli de selecție, fără „explicații semantice". În această interpretare, rom. *rudă* se caracterizează prin regula de selecție Nc → SC/$[^{\pm \text{plural}}_{+ \text{feminin}}]$, adică nume comun rescris ca simbol complex, în contextul [± plural] și [+ feminin]. Cu alte cuvinte, săgeata → reprezintă „rescrierea", SC = simbol complex, bara oblică / înseamnă „în contextul"; paranteza dreaptă include trăsăturile contextuale în discuție. Cuvinte ca rom. *om*, fr. *home*, sp. *hombre*, it. *uomo* au regula de selecție Nc → SC / $[^{\pm \text{plural}}_{- \text{feminin}}]$.

Nume ca rom. *popor*, *scaun*, it. *uovo*, *paio* (adică substantivele neutre) apar caracterizate prin regula de selecție:

Nc → SC / $\begin{bmatrix} + \text{feminin} \frown + \text{plural} \\ - \text{feminin} \frown - \text{plural} \end{bmatrix}$.

Așadar, ceea ce se consideră a fi de obicei ca *gen neutru* în română și în italiană [4] nu constituie decît o regulă de selecție a genului și a numărului:

[1] Situația existentă în limbile romanice ne-a obligat să modificăm modelul semantic al numelui dat de Noam Chomsky, în *Aspects...*, p. 82—85: să introducem trăsăturile ± Colectiv și ± Continuitate și să schimbăm ierarhia trăsăturilor. Pentru detalii vezi lucrarea noastră, *Din curiozitățile neutrului românesc: Colectivele animate*, în „*Omagiu Al. Graur*". Compară și cu modelul din E. Vasiliu — S. Golopenția Eretescu, *Sintaxa transformațională a limbii române*, București, 1969, p. 88.

[2] Vezi și modul în care se acordă determinanții cu un nume ca fr. *mannequin*: dacă e vorba de o femeie se poate spune *le mannequin est blonde* (articolul este masculin, dar adjectivul ia femininul, conform trăsăturii noncontextuale a numelui).

[3] Pentru a evita confuziile, simbolul genului tematic are ca inițială o majusculă, iar cel al genului morfematic începe prin minusculă.

[4] Vezi bogata listă de exemple din Giuliano Bonfante, *Esiste il neutro in italiano?* în „Quaderni del Instituto di Glottologia", VI, 1961, p. 103 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

el nu intră nici în modelul trăsăturilor noncontextuale tematice, nici în cel al categoriei morfematice a genului.

Un alt punct în care interpretarea noastră diferă întrucîtva de cea tradițională constă în faptul că regula de selecție Nc → SC / $\begin{smallmatrix}+\text{ feminin}\\-\text{ feminin}\end{smallmatrix}\frown\begin{smallmatrix}+\text{ plural}\\-\text{ plural}\end{smallmatrix}$, caracteristică „substantivelor neutre", nu mai implică trăsătura [— Animat][1]. În română ea împarte cu femininul și masculinul zone semantice destul de diferite, și anume:

I [+ Colectiv + Animat]: *grup-grupuri*
II [+ Colectiv + Animat + Animal + Uman]: *popor, trib*
III [+ Colectiv + Animat + Animal — Uman]: *stol, șeptel*
IV [— Colectiv + Animat + Animal]: *animal*
V [+ Colectiv + Animat — Animal]: *tufiș*
VI [— Colectiv + Animat + Animal + Uman — *Sex*]: *neam, -uri*
VII [— Colectiv + Animat + Animal — Uman — *Sex*]: *dobitoc, mamifer*
VIII [— Colectiv + Animat — Animal]: *măr*
IX [— Colectiv — Animat — Continuu]: *scaun, gard*

Faptul că temele caracterizate prin trăsăturile [+ Colectiv — Animat] sau [— Colectiv — Animat + Continuu] nu cunosc regula de selecție caracteristică „neutrului" nu este inexplicabil: aceste zone constituie tocmai punctele unde au loc perturbații în alegerea numărului (vezi, de altfel, mai departe, *Categoria numărului*). Unele dintre temele în discuție cer singularul *(carne, vin, bunătate, încălțăminte;* sp. *calzados* sau fr. *les chaussures* care au numai plural*)*, altele cer pluralul *(bunătăți, cărnuri, icre)*. În consecință, este imposibil să se realizeze o regulă de selecție de tipul neutrului, care face să intre în joc nu numai ambele genuri morfematice, ci și ambele numere.

Singura trăsătură tematică noncontextuală cu care „neutrul" se dovedește a fi incompatibil este în fapt [+ Sexul][2]. Numai că absența trăsăturii [+ Sex] nu este o exigență limitată la domeniul Inanimatului. La prima vedere, absența trăsăturii [+ Sex] înseamnă două lucruri diferite: (1) [— Sex], opunîndu-se lui [+ Sex], sub dominația trăsăturii [∓ Uman] și [— Colectiv] și (2) absența necesității de a introduce ramificația [± Sex] pe ramura care pleacă de la nodurile [— Animal] sau [— Animat]. În fapt, această dublă semnificație a absenței trăsăturii [+ Sex] nu este o reunire arbitrară de două

[1] În toate lucrările care s-au ocupat de semantica neutrului românesc se vorbește de existența unei legături între inanimat și neutru. Vezi mai recent Al. Rosetti, *Contribuții la studiul neutrului în limba română*, în „SCL", XIV, 1963, p. 434—437; P. Diaconescu, *Sintagmatic și paradigmatic în structura genului din limba română*, în „SCL", XX, 1969, p. 23 și urm; Al. Graur, *Tendințele actuale ale limbii române*, Buc., 1969, p. 65 și urm.; Iorgu Iordan, V. Guțu-Romalo, Al. Niculescu, *Structura morfologică*, p. 75.

[2] În I. Iordan — V. Guțu-Romalo — Al. Niculescu, *Structura...*, p. 76, se consideră neutrul ca „nongenul natural". Paula Diaconescu observă în mod just că în română opoziția semantică dintre neutru/masculin feminin se situează în primul rînd în zona sexului, dar faptul că dă ca trăsătură a neutrului „absența *unisexuatului*" o face să excludă „an matele neutre" din sfera neutrului („SCL", XX, p. 36—37). În fapt neutrul este în primul rînd semnul absenței subiective a necesității de a exprima diferențele de sex: numai în sfera inanimatului această indiferență subiectivă se conjugă cu absența obiectivă a diferențelor de sex.

Scanned with OKEN Scanner

elemente diferite din punctul de vedere al sensului lor referențial [1]. Dimpotrivă, ea ascunde o reducere a „redundanței paradigmatice" : o trăsătură din cadrul unui microsistem poate fi „subînțeleasă" și redusă, cu condiția ca ea să fie presupusă, implicată de alta, de un rang superior. De pildă, dat fiind că [— Animat] presupune pe [— Animal], aceasta din urmă nu mai figurează în modelul temelor inanimatului. În virtutea acelorași principii, trăsăturile [—Animal] și, implicit, [— Animat] cer trăsătura [— Sex]. De aceea, ne-am obișnuit — conștient sau nu — să nu vorbim niciodată de trăsătura [— Sex] cînd e vorba de vegetal sau inanimat.

Se pare că această reducere a redundanței paradigmatice a ascuns atît de bine miezul mecanismului care face să apară „neutrul" în sferele animatului, încît s-a putut ajunge pînă la a considera colectivele și numele generice neutre ca aberații în sistemul genului.

Dacă se consideră neutrul ca o regulă de selecție dirijată de [— Sex], se poate explica foarte bine apariția lui cu colectivele și numele generice într-o serie de limbi romanice și neromanice: comp. rom. *popor, stol, tufiș;* lat. *vulgus, animal, praticetum;* germ. *Volk* etc. În toate aceste cazuri, *„neutrul" nu este decît unul din mijloacele de a exprima absența interesului pentru a specifica sexul.*

Dat fiind că, unii consideră că neutrul românesc s-a conservat datorită neutrului slav, credem că nu este lipsit de interes să remarcăm faptul că limbile slave nu cunosc neutrul animat colectiv și că o serie de cuvinte masculine sau feminine în v. slavă devin neutre în română [2]. (Printre acestea se află, de pildă și *narodŭ*, masculin, devenit în română *norod-noroade.*)

6.1.1.3.1. Dacă neutrul nu înseamnă în română totdeauna „inanimat", după cum nici inanimatul nu înseamnă totdeauna numai neutru (vezi „inanimatele" masculine — *perete* — sau feminine — *poartă, casă, cheie*), nu trebuie să uităm însă că româna este în același timp singura limbă romanică unde trăsătura noncontextuală [± Animat] influențează alegerea morfemului de gen într-un chip cu totul particular, și anume : [+ Animatul] face ca numele predicativ adjectival să ia forma masculină, în condițiile în care subiectul multiplu este format dintr-un nume feminin și altul masculin *(băiatul și fetița sînt veseli)*, în timp ce [— Animatul] favorizează alegerea femininului de către adjectivul care determină un subiect multiplu format dintr-un nume masculin și unul feminin (neutru) *(Poarta și peretele sînt însorite* [3]*)*.

În gramaticile românești se vorbește de desinența *-uri* ca specific neutră. Dar nu totdeauna secvența *-uri* se însoțește de teme caracterizate prin regula de selecție Nc → SC/$[^{+\text{ fem.}}_{-\text{ fem.}}\ ^{+\text{ pl.}}_{-\text{ pl.}}]$: în *mătase — mătăsuri*, *-uri* este legat de o

[1] Prin *sens referențial* se înțelege de obicei raportul dintre lumea obiectelor de exprimat (designatumul) și modul ei de exprimare (limba).

[2] Acad. Al. GRAUR a atras de nenumărate ori atenția asupra faptului că substantivele neutre din română pot să provină din substantive masculine (mai ales) sau feminine (mai puțin), fie că e vorba de latină, v. slavă, maghiară, turcă sau franceză. Vezi numeroasele exemple date în *Tendințele actuale ale limbii române*, 1968, p. 66—67; 83—94; 99.

[3] Vezi mai pe larg expunerea modalităților de acord în gen ale subiectului multiplu cu determinanții săi în *Gramatica Academiei*, II, 1963, p. 109—110.

Scanned with OKEN Scanner

temă feminină. Singura legătură dintre *-uri* și neutrul latinesc este de ordinul substanței semantice: ambele însoțesc teme care exprimă obiecte neînsuflețite (după cum remarcă AL. GRAUR, chiar și în cazul unor nume ca *mătăsuri*, temele conțin trăsătura „inanimat") [1]. Din punctul de vedere al legăturilor lingvistice, secvența *uri* nu este, însă, decît o variantă combinatorie (un alomorf) a(l) genului feminin, dirijat (ă) tematic; de altfel *-uri* nu este singura formă a desinenței de plural care însoțește temele „neutre" (cf. *scaun — scaune*).

6.1.1.3.2. Un alt fenomen asupra căruia am dori să atragem atenția se referă la poziția genului comun în modelul propus de noi. Dat fiind că „genul comun" [2] nu poate fi definit paradigmatic, ca opunîndu-se masculinului sau femininului, nu l-am putut considera ca un membru al categoriei morfematice de gen.

În cadrul analizei temelor în trăsături noncontextuale, temele unor substantive care — în termenii gramaticii clasice — poartă numele de **nomina communia** (de ex., rom *gură-cască*, fr. *élève, artiste*, it. *nipote, affittacamere*, sp. *artista, el, la sabelotodo* „știe-tot") se caracterizează prin [— Colectiv + + Animat + Animal + Uman + Sex ± Feminin). Aceleași trăsături se regăsesc și în modelul unor teme ca *elev-, student-*, care cunosc moțiunea (care au capacitatea de a se combina și cu morfeme de masculin și cu morfeme de feminin). În concepția noastră, diferența dintre aceste două categorii de teme apare numai la nivelul aplicării componentei fonematice, și anume în cadrul convertirii simbolurilor de trăsături semantice în lanțuri morfofonemice. **Nomina communia** cer combinarea într-un singur tot morfematic a trăsăturilor noncontextuale și a genului gramatical, lăsînd contextului (lingvistic) să semnaleze semnul + sau — al femininului *(un gură-cască — o gură-cască)*, în timp ce celelalte teme cer exprimarea prin secvențe fonemice deosebite, pe de o parte a categoriei [± feminin], pe de altă parte, a trăsăturilor noncontextuale ale numelui *(elev, elevă)*.

Trecerea unor concepte de la o categorie de nume la alta nu este un fenomen necunoscut limbilor romanice: comp. lat. *(ille) civis— (illa) civis (nomina communia)* cu rom. *cetățean(ul) — cetățeanca*, fr. *le citoyen — la citoyenne* (nume cu moțiune).

Repartiția temelor pe genuri are indici cantitativi diferiți de la o limbă romanică la alta [3]. În română și în italiană, femininul depășește numeric masculinul: în română circa 52% din teme sînt feminine și numai circa 21% masculine; în italiană, diferența este mai mică: 49% feminine,

[1] *Tendințele actuale ...*, p. 92.

[2] Asupra existenței *numelor comune* în limba română a atras atenția MIOARA AVRAM: *„Genul comun" în limba română*, în „SCL", XVIII, 1967, p. 479—489.

[3] Procentele au fost calculate după *Quelques remarques sur la flexion nominale romane*, S.R.L.R., București, 1970. Statistici privitoare la gen se găsesc și în I. BUJOR, *Genul substantivelor în limba română*, în, „LR", (1955), p. 6; ECAT. GOGA, *Situația genului neutru în limba română actuală*, în *„Omagiu lui Al. Rosetti"*, 1965, p. 307 și urm.; C. MANECA, *Le fréquence des genres du substantif en roumain et espagnol*, în Actes du XII-ème Congrès International de philologie et linguistique romanes, Bucarest, avril, 1968".

Scanned with OKEN Scanner

47% masculine. În spaniolă și franceză, balanța înclină în favoarea masculinului: spaniola prezintă 45% masculine și circa 42% feminine; franceza cunoaște o diferență mai mare: 54% sînt masculine și numai 37% feminine.

Frecvența păstrează aceleași proporții, accentuînd diferența în română (feminin 52% — masculin 17%) și micșorînd-o în spaniolă (masculin 29,27% — feminin 29,23%); cf. fr. masculin 46% — feminin 30%; it. masculin 40% — feminin 43%.

Temele neutre sînt bine reprezentate în română: (circa 22% din substantive): *un tren — două trenuri; un nume — două nume* etc. Nu putem însă nega faptul că, în anumite aspecte ale limbii, temele neutre (eterogene) tind spre clasa celor omogene (cf. *elemente-elemenți*).

În italiană, numărul temelor „neutre" (eterogene), în sensul dat mai sus, este extrem de redus: procentual, el nu atinge sutimile de unitate *(paio, uovo, staio, centinaio, migliaio, ornamento)*.

Slab reprezentată în limba latină *(dominus-domina)*, clasa temelor care admit afixe de gen (rom. *elev-elevă; președinte-președintă; muncitor-muncitoare; crai-crăiasă; bunic-bunică; tălmaci-tălmace;* fr. *citoyen-citoyenne; rivaux-rivalles;* sp. *alumno-alumna;* it. *alievo-alieva; pavone-pavona; artisti-artiste)* devine din ce în ce mai productivă în limbile romanice (cf. § 6.3.13). Numai substantivele la care se indică sexul se ridică la o frecvență de 8,612% în română, 39,62%, în spaniolă, 15% în franceză și 16% în italiană.

Categoria temelor care nu se combină cu afixe de gen, dar sînt compatibile cu determinante de ambele genuri era bine reprezentată în latină (*civis, comes, artifex* etc.). Cîștigă teren în spaniolă și în franceză, dar devine periferică în română. Deși întrunește numai 0,45% din temele substantivelor spaniole (de ex., sp. *el artista bueno — la artista buena*, vezi *saca-botas* etc.), numele genului „comun" are o frecvență relativ ridicată: 1,88%; în franceză, 4,04% din temele substantivelor sînt „nomina communia"; frecvența lor în text se dublează: 8,32% (*élève, cammarade, ami;* deși la feminin se scrie *amie*, pronunția aste aceeași).

Așadar, în limbile romanice se poate vorbi în mare de patru clase de teme în funcție de comportamentul față de categoria genului: masculine, feminine, eterogene, indiferente. Cele eterogene se subdivid în: (a) cele care cer masculinul la singular și femininul la plural (marea majoritate); (b) cele care cer femininul la singular și masculinul la plural (extrem de puține). Temele indiferente se împart, de asemenea, în două subclase: (a) cele care admit morfeme de gen; (b) cele care exclud afixe de gen („nomina communia").

6.1.1.4. *Genul pronumelui*

Temele pronominale se împart în două mari categorii: (1) unele care admit cel puțin la un caz afixe de gen; (2) altele care sincretizează totdeauna masculinul cu femininul.

Din prima categorie fac parte pronumele demonstrative, o bună parte din pronumele nedefinite (cele la care nu este prezent semul „personal") și pronumele personale de persoana a treia.

În limbile în care nu apar diferențe de caz, pronumele demonstrativ realizează, în orice poziție, opoziția masculin-feminin: fr. *celui-ci (la) — celle-ci (la);*

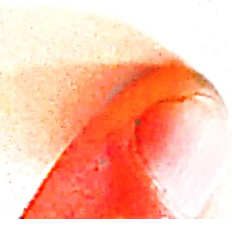

Scanned with OKEN Scanner

Tabloul nr. 1

Limbi	Română		Spaniolă		Franceză		Italiană	
Variante	Absolute	Conjuncte	Absolute	Conjuncte	Absolute	Conjuncte	Absolute	Conjuncte
gen / caz	M F	M F	M F	M F	M F	M F	M F	M F
Nom. sg.	el ea	Ø Ø	él ella	Ø Ø	lui elle	il (elle)[1]	egli ella	Ø Ø
pl.	ei ele		ellos ellas		eux elles	ils (elles)	eglino elleno essi esse	
Dat. sg.	lui ei	îi	él ella	le	lui elle	(lui)	lui lei	gli le
pl.	lor	le	(a) ellos ellas	les	(a) eux elles	(leur)	loro	(loro)
Ac. sg.	el ea	îl o	él ella	lo la	lui elle	le la	lui lei	lo la
pl.	ei ele	îi le	ellos ellas	los las	eux eles	les	loro	(loro)

[1] Formele puse în paranteză nu realizează variația conjunct-absolut.

ceux-ci (la) — celles - ci (la); it. *questo, quello, codesto — questa, quella, codesta; questi, quelli, codesti — queste, quelle, codeste*; sp. *éste, ése, aquél — ésta, ésa, aquélla; éstos, ésos, aquéllos — éstas, ésas, aquéllas.*

În română, marcarea genului se suspendă la plural-genitiv dativ: *acestora, acelora (acestor femei — acestor oameni)*; cf. singular: nominativ-acuzativ: *acesta-aceasta*; genitiv-dativ: *acestuia-acesteia*; plural nominativ-acuzativ: *aceștia-acestea*. De altfel, româna este singura limbă romanică în care genul are — la demonstrative — o marcă inserată între părțile temei. Partea care se regăsește în toate formele demonstrativului de apropiere este /ace... t... a/, temă discontinuă, iar partea care poartă semnificația demonstrativului de depărtare este /ace...a/. Comparînd cele două secvențe, obținem un segment comun/ace...a/ „demonstrativ" și două segmente distincte /... t.../ „apropiere" și /...Ø.../„depărtare"; la acestea se adaugă mărcile de gen, număr și caz.

Pronumele nedefinite care marchează genul (masculin sau feminin) au un comportament asemănător cu cel al demonstrativelor.

Să se compare fr. *quelqu'un — une; chacun - chacune*; sp. *alguno - alguna, otro-otra*; it. *ciascuno, -a, alcuno, -a, qualcuno, -a*; rom. *unul-una, altul — alta*. Numai compusele cu *care* din daco-română actuală au un comportament singular, în sensul că sincretizează masculinul cu femininul la nominativ-acuzativ *(fiecare om, fiecare femeie,* dar *fiecă***rei** *femei, fiecă***rui** *om)*.

Pronumele personal de persoana a treia realizează opoziția masculin-feminin de obicei la nominativ și acuzativ și o suspendă la dativul formelor conjuncte, totdeauna în română *(îi dau-le dau)*, în

franceză *(je lui donne, je leur donne)* și în spaniolă (cf. *le doy les doy*), și numai în combinație cu pluralul în italiană (cf. sg. *gli-la;* pl. *loro* — vezi tabloul nr. 1).

Adjectivele pronominale suspendă mai des opoziția de gen, poate pentru că sînt mai puțin depărtate de numele regent decît pronumele. Astfel, în franceză, adjectivele demonstrative, ca de altfel și posesivele prenominale, au o formă de plural indiferentă la gen (*ce, cet-cette* la singular, dar *ces chats — ces femmes*, la plural; cf. *mon-ma/mes ;le -la/les*). Fr. *chaque* este invariabil, ca și sp. *cada* sau it. *ogni*.

Pronumele care cunosc afixele categoriei semice personal-nonpersonal [1] suspendă opoziția masculin ~ feminin. Ca termen subordonat numelui (ca substitut al acestuia), ele sincretizează masculinul cu femininul, dar, ca termen regent, în acordul cu un determinant, cer semul extens al genului, și anume masculinul *(ceva bun, nimic rău)*.

Din această categorie fac parte nu numai pronumele nedefinite, ci și pronumele personale de persoana întîi și a doua. Acestea din urmă suspendă opoziția personal-nonpersonal în favoarea personalului.

Numai în spaniolă, prezența „pluralului" cere deosebirea masculinului de feminin (*nosotros-nosotras* „noi", *vosotros-vosotras* „voi"). În rest, alegerea genului la determinante se face numai sub imperiul substanței semantice: *tu ești bun — tu ești bună*. Și pronumele relativ-interogativ de calitate sincretizează în unele limbi romanice masculinul cu femininul; marcarea genului poate să apară la așa-zisul articol: fr. *le quel — la quelle;* sp. *el cual — la cual;* it. *il quale — la quale*. Singura excepție o constituie dr. *care*, indiferent la gen numai la nominativ-acuzativ singular și totdeauna la plural.

6.1.1.5. *Factorii care au contribuit la reducerea numărului de membri din categoria genului.*

Dispariția neutrului ca al treilea termen al categoriei morfematice de gen a fost pusă de obicei în legătură cu schimbările intervenite în conștiința vorbitorilor de limbă latină care au părăsit concepția animistă. Focul, apa, vîntul, arborii fructiferi, fenomenele naturale în general au încetat de a mai fi privite ca ființe vii, sexuate, masculine sau feminine.

Vechile granițe dintre animate și inanimate din concepția despre lume a vorbitorilor se corijează treptat și, o dată cu aceasta, delimitările pe genuri gramaticale — în planul limbii — încep să nu mai reproducă fidel diferențele dintre genuri din planul reflectării genurilor naturale [2].

Singură, evoluția gîndirii nu poate explica însă modul și nici direcția în care s-a produs reorganizarea pe genuri a substantivelor în limbile romanice (faptul că — în general vorbind — categoria neutrului s-a dizolvat în cea a masculinului sau a femininului, și nu invers).

[1] „Acordul" numelui cu personalele *personne, qui* sau cu nonpersonalele *rien, que* a permis lui J. Dubois să clasifice substantivele franceze în animate și inanimate (*Grammaire...*, I, p. 53—59).

[2] Vezi explicația dată de Al Graur, în *Studii de lingvistică generală*, București, 1960, p. 346.

Scanned with OKEN Scanner

Punerea de acord a genului gramatical cu cel natural ar fi cerut numeroase transformări lingvistice, de substanță semantică, relaționale și de expresie. Efortul era cu atît mai costisitor, cu cît, în stadiul de dezvoltare lingvistică în care se afla latina, reorganizarea genurilor gramaticale după cele naturale nu era absolut necesară. Genul, constituit ca element gramatical, avea în primul rînd o valoare relațională, aceea de a lega — prin acord — substantivul de determinanții săi nominali. Evident că, așa cum dovedește istoria multor limbi, funcția lingvistică a genului nu este legată în mod necesar de împărțirea extralingvistică în ființe și lucruri.

Aceasta a permis anumitor factori lingvistici să acționeze astfel încît, în toate regiunile Romaniei, distribuirea substantivelor pe genuri a luat cu totul altă înfățișare decît în latină.

Printre factorii la care ne referim, pierderea flexiunii sintetice și evoluția fonematică a morfemelor de număr și caz au jucat, după cum se va vedea mai departe, un rol important, dat fiind că, așa cum am arătat deja, diferența dintre masculin, feminin pe de o parte și neutru, pe de altă parte, consta și în faptul că neutrele aveau totdeauna aceeași formă pentru nominativ și acuzativ.

6.1.1.5.1. În Romania de apus, substantivele din declinarea a II-a ajung — se pare destul de devreme — la o declinare bicazuală (vezi § 6.2.1.2.).

Tabloul nr. 2

Numărul	Cazul \ Genul	Neutru		Masculin
Singular	Subiect	templu	tempus [1]	servus
	Obiect	templu	tempus	serv(u)
Plural	Subiect	templa	temp(or)a	serv(i)
	Obiect	templa	temp(or)a	servos

La singular, temele masculine se caracterizau din punctul de vedere al distribuției prin faptul că puteau să apară atît în vecinătatea unui morfem de caz *(u)s*, cît și a unui morfem de caz *(u)* ∅; neutrele, în schimb, puteau fi urmate fie numai de *(u)* ∅ *(templu)*, fie numai de *(u)s (corpus, tempus)*.

Încă din latina tîrzie, desinența /s/ începe să se extindă ca marcă a nominativului singular la temele în *u* [2] (< lat. arh. *-o/e*); *caelus* pentru *caelum*, *fatus* pentru *fatum* (sec. III, *apud* Mihăescu, *L.P.D.*, p. 122).

Se pare deci că, pentru menținerea distincției dintre cele două cazuri, flexiunea masculinelor de declinarea a doua s-a generalizat, astfel că între temele

[1] În latina populară tîrzie, *tempus* se comportă ca un neutru de declinarea a II-a, prin extinderea formei de nom.-ac. la toate cazurile (vezi § 6.2.1.1).

[2] Oscilații de acest gen apar încă din latina arhaică: cf. *dorsus* pentru *dorsum*, la Plaut.

neutre și cele masculine nu mai apare nici o deosebire în ceea ce privește comportamentul față de morfemele de număr și caz la singular. Acest fapt a favorizat, probabil, și ștergerea deosebirilor de comportament față de adjectiv: cf. lat. pop. *super* **hunc** *corpus* (*apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 121; **omnes** *animales*, **quos** *habuimus* (sec. VI, *apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 122).

Identificarea claselor de distribuție la singular a favorizat fuziunea masculinelor cu neutrele din declinarea a II-a și la plural. Dintre desinențele de plural s-a impus, la început, probabil numai pentru cazul obiect, formantul *s*.

La aceasta a contribuit și faptul că *a*, în combinație cu teme feminine, avea valoare de singular. Pentru evitarea confuziei cu femininul singular [1], s-a extins și la neutre desinența de plural (*o*)*s*.

Faptul că distincția de gen dintre temele masculine și cele neutre a fost sacrificată în scopul întăririi celei de număr nu este inexplicabil. Opoziția s i n g u l a r ~ p l u r a l avea un randament funcțional foarte ridicat, era deci mult mai stabilă, în timp ce opoziția m a s c u l i n ~ n e u t r u, în combinație cu temele substantivale, nu se realiza niciodată.

În Iberia, extinderea cazului obiect, pierderea flexiunii cazuale sintetice s-a petrecut foarte devreme (flexiunea bicazuală nu este atestată), fapt care a contribuit desigur la o fuziune timpurie a masculinului cu neutrul în cazul substantivelor provenite din declinarea a doua, prin extinderea desinenței zero la singular și a desinenței (*o*)*s* la plural [2].

În Galia, declinarea bicazuală s-a menținut mai mult timp (vezi § 6.2.1.2). Tratamentul vocalelor finale *u*, *i*, *e* este identic (vezi 5.2.2.2.); de aceea între *servu*, *templu* și *servi* nu mai apare nici o deosebire în ceea ce privește desinențele.

Morfemul de plural avea fie formantul ∅ (<*i*), fie *s*(<*os*) sau ə(<*a*). Formantul ∅ se întîlnea și la singular caz subiect masculin sau neutru, *a* era și formantul singularului feminin (obiect și subiect) la substantivele care proveneau din declinarea I latină. Rezultă că /*s*/ de la cazul obiect oferea pericolul cel mai redus de confundare a singularului cu pluralul (la singular cazul obiect, unele substantive neutre, toate substantivele masculine din declinarea a II-a și cele feminine din declinarea I nu aveau *s*). În consecință, *s* s-a extins ca marcă a pluralului la toate categoriile de substantive și, astfel, încă înainte ca declinarea bicauzală să dispară, clasele de teme masculine și neutre s-au contopit. Aceleași fenomene s-au petrecut și în cadrul morfemelor adjectivale de gen. Drept urmare, nici acordul cu adjectivul nu mai poate distinge substantivele neutre de cele masculine.

6.1.1.5.2. În Romania de răsărit, identificarea clasei de teme substantivale masculine cu cea a neutrelor s-a realizat mai ușor la singular, fiindcă atît *-m* cît și *-s* au dispărut [3]. În schimb, la plural, deosebirile s-au nivelat mai greu, iar în unele regiuni chiar s-au accentuat.

[1] În anumite cazuri, confuzia aceasta s-a și produs (vezi § 6.1.2.3.1.2).

[2] v. „singularele regresive": *cuerpo*, *pecho*, *tiempo* (MENÉNDEZ PIDAL, *Manual*...§ 77. 1. b).

[3] G. IVĂNESCU (*Soarta neutrului latin clasic în latina populară și în limbile romanice*, în „SCL", VIII, 1957, p. 299 și urm.) consideră că, datorită pierderii diferenței dintre masculine și neutre, neutrul s-a putut întări prin reorganizarea genurilor sub imperiul substanței semantice lexicale.

Scanned with OKEN Scanner

Tabloul nr. 3

	Număr	Caz \ Gen	Neutru		Masculin
Latina tîrzie orientală	Singular	N.	templu	tempu	servu
		Ac.	templu	tempu	servu
	Plural	N.	templa	tempora	servi
		Ac.	templa	tempora	serv(o)

În italiană, desinența *i* s-a extins ca marcă a pluralului și la multe substantive provenite din neutre latinești, din aceleași motive care au impus în apus desinența *s*. Dar, nu rareori, s-a menținut și s-a extins pentru plural și formantul *-a*. Se prea poate ca acest fenomen să fie în strînsă legătură cu menținerea mai vie în aceste regiuni a unui vechi morfem latinesc de plural colectiv, care avea formantul *-a* (vezi § 6.1.2.3.1.2).

Din această pricină, în italiană, apar, pe lîngă teme masculine și feminine, teme care se combină la plural și cu *a* și cu *i* (*il gomito* „cotul" — *i gomiti* și *le gomita*; *il ginocchio* „genunchiul" — *i ginocchi* — *le ginocchia*). Altele nu au decît pluralul în *a* și se comportă în acord ca neutre; cer forma masculină la articol sau adjectiv la singular și forma feminină la plural (*il paio* „perechea" — *le paia*; *l'uovo* „oul" — *le uova*, *tre uova* „trei ouă" — plural necolectiv) [1].

În română, cele două clase rămîn distincte la plural. Mai mult, teme masculine ca *foc(us)*, *vent(us)*, *loc(us)* etc., care denumeau obiecte neînsuflețite, trec în clasa de distribuție a neutrelor (cf. rom. un *foc* — *două focuri*; *loc* — *locuri* etc.). Această redistribuire dictată de raporturi extralingvistice este explicată de unii prin interferențe româno-slave, de alții, prin acțiunea substratului [2].

Elementul străin a acționat însă numai acolo unde structura lingvistică a flexiunii latine populare i-a permis, și anume în cazul în care animatele și inanimatele erau identice la singular, dar distincte la plural.

În cazul în care temele neutre nu aveau aceeași distribuție cu temele substantivelor animate (cf. *servus bonus* și *templu(m) bonu(m)* sau atunci cînd între temele care denumeau neînsuflețite și temele care denumeau însuflețite nu era nici o deosebire de distribuție *(casa, mama bona)*, regruparea temelor după genul natural nu s-a putut produce.

[1] G. Bonfante *(Esiste il neutro in italiano?)* afirma că în italiană există substantive neutre.

[2] Gr. Brâncuș (*Genul în limba albaneză*, în „SCL", XIV, 1963, p. 84—85) remarcă asemănarea dintre română și albaneză în ceea ce privește raportul de identitate dintre neutru și masculin la singular și între neutru și feminin la plural; vezi și K. Togeby, *Le neutre en roumain et en albanais*, în „Cahiers Sextil Pușcariu", II, 2 p. 121—131.

Scanned with OKEN Scanner

Astfel, în română, *casa* a rămas în aceeași clasă cu *mama* (*case, mame*), iar *clavis* în aceeași clasă cu *vulpis*: cf. *cheie bună — vulpe bună* (*chei, vulpi*).

Între seria *templu-*, *cornu-* și seria *casa*, *mama* nu s-au petrecut schimburi decît dacă au intervenit și alți factori, atît lingvistici cît și semantici. În orice caz, trecerea unor substantive ca *pirum*, *bracchium*, *gaudium*, *votum*, *labrum*, *folium* de la neutre la feminine, petrecută încă din latina populară, nu poate fi pusă în legătură cu împărțirea lumii obiective în ființe și lucruri (vezi § 6.1.2.3.1).

Așadar, în româna contemporană, structura distribuțională a temelor substantivale reproduce în mare situația din latina tîrzie orientală: identitate de distribuție între temele masculine și neutre la singular; distincția lor în ceea ce privește distribuția la plural. La menținerea și întărirea acestei distincții prin dezvoltarea unei desinențe speciale de neutru plural-*uri* [1] a contribuit, probabil, influența substratului sau a suprastratului.

Evoluția flexiunii adjectivale spre două genuri, ca în toată Romania, a determinat însă o schimbare calitativă în distribuția temelor neutre românești.

Neutrul românesc seamănă cu cel latinesc numai din punctul de vedere al conținutului: (1) toate temele neutre sînt expresia indiferenței vorbitorului față de sexul obiectului denumit și (2) pluralul colectiv și pluralul necolectiv au în comun un formant, și anume *-uri* (comp. *mătăsuri*, *mezeluri* și *tablouri*, *cornuri*).

6.1.2. Categoria numărului

Determinarea cantitativă are variate forme de manifestare lingvistică, de la numeral la morfemele de număr, de la temele nominale sau verbale la pronumele așa-zis nedefinite.

6.1.2.1. *Numărul, element conectiv*

Pretutindeni în Romania, numărul are cel mult doi termeni exprimați afixal care se manifestă în acord, ca elemente conective iterative. Este adevărat că, în mai toate gramaticile, se vorbește de mai multe categorii de plural: colectiv, poetic, al varietății, ca de altfel și de mai multe feluri de singular. Acestea se manifestă prin faptul că se lasă selectate de anumite teme (pluralul varietății, de pildă, apare după nume de materii, cel poetic după nume abstracte; cf. lat. *gaudia*) sau, cel mult, prin variații afixale nominale (lat. *loca-loci*; it. *le ginocchia-i ginocchi*, rom. *frunză-frunziș* etc.). Diversele nuanțe de singular sau de plural nu se reflectă însă niciodată în schimbări ale afixelor adjectivale sau verbale și de aceea ele nu pot fi interpretate ca invariante ale unei categorii gramaticale (care permite legarea informațiilor).

În majoritatea limbilor romanice, opoziția morfematică de număr se realizează într-un număr mult mai mare de cazuri decît cea de gen, posibili-

[1] v. Al. Graur, *Desinența pluralului la neutrele românești*, în „SCL", XI, 1960, p. 269—274.

Scanned with OKEN Scanner

tățile pe care le au temele de a determina comportamentul morfemelor de gen sînt mult mai accentuate decît cele pe care le au temele în dirijarea morfemelor de număr.

Dacă restricțiile provocate de aspectul fonematic al temelor se explică prin jocul diacronic și sincronic al formanților relativ ușor (de pildă, în română, substantivele terminate la singular în *i* sincretizează singularul cu pluralul, deoarece formantul obișnuit al pluralului este *i* : *pui*), cele datorate structurii semantice au fost, în general, mai puțin sistematic descrise și explicate. Este poate suficient de semnificativ să amintim faptul că unii lingviști optează pentru interpretarea pluralului variat ca plural obișnuit al numelor de materii, iar alții, fără o argumentare convingătoare, consideră pluralul și singularul numelor de materii ca fiind cuvinte diferite [1]. Aceasta se explică desigur prin faptul că descrierea structurii semantice a temelor în termenii trăsăturilor relevante este încă într-o fază de început. Pentru a decide dacă *vin* și *vinuri* formează sau nu o pereche minimală este necesar să se stabilească numărul trăsăturilor relevante care le deosebesc.

Pornind de la constatarea că opoziția de număr suportă cele mai multe restricții de realizare în zona substitutelor cantitative [2] și de la faptul că aici semele privind raporturile dintre părțile obiectului evocat sau dintre întreg și părți sînt cele care determină o anumită distribuție a morfemelor de singular și plural, cît și un anumit tip de combinație cu numele (de pildă *niște, cîva* nu suportă combinarea cu *om, cîine*), am cercetat semantica temelor nominale prin prisma acestor raporturi.

6.1.2.2. *Discontinuitatea ca valoare fundamentală a numărului*

De obicei, diferența dintre singular și plural este privită ca reflexul opoziției „unul" ~ „mai mulți" [3] sau „singularitate" — „pluralitate" [4]. Numai că pluralul poate evoca o viziune globală unitară asupra obiectului: sp. *las berzas* poate însemna „varza în general", iar singularul se poate referi la un obiect format din mai mulți indivizi *(brădet)*, la o clasă întreagă *(omul este muritor)*. De aceea am preferat să discutăm opoziția de număr din punctul de vedere al caracterului continuu sau discontinuu al obiectului evocat. În viziunea cea mai obișnuită, discontinuitatea este concepută ca o întrerupere spațială sau/și temporală. Există însă și o discontinuitate calitativă, la care ne trimite de altfel chiar denumirea de plural variat. Existența acestuia presupune un plural nevariat. Ambele vorbesc de raporturile (de identi-

[1] Robert Hall Jr. afirmă: „It has been proposed (dr. Valeria Guțu-Romalo, personal communication) to eliminate nouns of the type *cerneală-cerneluri* from our consideration by treating each of them as involving two separate nouns, one belonging to the *-ă* (or-*e*) declension in the singular and having no plural, and the other belonging to the-*uri* declension in the plural and having no singular. Such a solution would, however, be quite artificial, and would neglect the obvious semantic relation between the singular and the plural of these nouns" (*The «Neuter» in Romance*... p. 427, nota 18).

[2] v. J. Greimas, *Analyse du contenu. Comment définir les indéfinis?* În „Etudes de Linguistique appliquée," Paris, 2, 1963, p. 110 și urm.

[3] Iordan-Romalo-Niculescu, *Structura* ...,p. 58; P. Diaconescu, *Numărul și genul*, p. 301.

[4] J. Dubois, *Grammaire*, I, p. 17.

tate sau nonidentitate) dintre părțile ansamblului evocat. Despre aceeași discontinuitate calitativă amintește și singularul numelor divizibile uniform: un cîine, de pildă, nu poate fi împărțit fără ca părțile să părăsească ansamblul, clasa de obiecte căreia îi aparține întregul, după cum singularul numelor de materii sau abstracte ne evocă ideea de continuitate calitativă (partiția ne menține în clasa de obiecte a întregului). Ideea de plural colectiv ne trimite de asemenea la aspectul continuu.

6.1.2.3. *Raportul dintre teme și categoria numărului*

6.1.2.3.1. *Temele nominale.* 6.1.2.3.1.1. *Pluralul intensiv.* Între lat. *gaudium* și *gaudia* sau *frigor* și *frigora* nu apar diferențe în prezentarea raporturilor calitative. Cantitatea de informație adusă de schimbarea afixală este exploatată pentru redarea intensității — obiective sau subiectiv-expresive (de aici valoarea de plural poetic). Această formă de plural expresiv nu este necunoscută de limbile romanice (cf. rom. *ceruri, bătrînețI*). Dintre toate, spaniola pare a folosi cel mai mult pluralul în scopuri expresive [1]. Astfel, în exclamații, apare curent pluralul: ¡ Cielos! (cf. rom. *Cerule!*). Numele de stări afective pot să apară la plural fără schimbarea semică „virtual" ~ „actual" (vezi mai departe § 6.1.2.3.1.4): *y halló medio de aplacar sus* **iras** „și găsi mijlocul de a-și potoli mînia" (PALACIO VALDÉS, *Los papeles del Dr. Angélico*, p. 154, apud **F.**, p. 182); A mí con **orgullos** ...? *No* (...) ¡ *Ya la saben! que yo también tengo mi orgullo* (J. BENAVENTE, *Señora Ama*, II, 2, apud **F.**, p. 183). În general, numele de obiecte continue pot să apară în spaniolă la pluralul intensiv-expresiv, fără schimbările altor seme tematice, mai mult decît în alte părți ale Romaniei: *son labios que trajeron muchas* **sedes** (G. MISTRAL, *Desolación*, 223, apud **F.**, p. 178). În comparații, este, de asemenea, preferat pluralul: *Un fondo oscuro de muebles colocados unos sobre otros como en* **las mudanzas** „Un fundal întunecat de mobile așezate unele peste altele, ca la mutare" (ultima parte se poate traduce în română printr-o perifrază în care, oricum, *las mudanzas* corespunde unui singular) CARMEN, LAFORET, *Nada*, Barcelona, 1946, p. 14 [2]. Locuțiunile, expresiile fixe aleg în general pluralul: *no parecía estar en sus* **cabales** (VALLE INCLÁN, *El yermo de las almas*, apud **F.**, p. 179); *tomaba las cosas muy* **a pechos** (GALDÓS, *O'Donnel*, V, p. 47, apud **F.**, p. 180); *diciendo para sus* **adentros**; cf., de altfel, și rom. *a nu fi în toate mințile, își dă aere, a nu te simți în apele tale* etc., dar *ia lucrurile în piept (pieptiș)*.

Pluralul cu valoare de singular apare și în combinație cu numele de ceremonii (lat. *feriae, -arum, nuptia,- arum;* it. *gli sponsali, le nozze*, fr. *les fiançailles;* sp. *ferias, las nupcias*, cf. v. sp. *bodas* „nuntă", nu au decît plural),

[1] Este interesant că unele dintre pluralele poetice latinești, cum este de pildă *gaudia*, au trecut ca singulare în franceză *(la joie)*, în italiană *(la gioia)*, în timp ce spaniola a conservat forma de singular latinească: lat. *gaudium* > sp. *gozo*. Faptul atestă într-un anume fel, indirect, atenția mai mare de care s-a bucurat distincția dintre singular și pluralul expresiv pe teritoriul Iberiei.

[2] Cf. și traducerea lui DARIE NOVĂCEANU, *Neant*, București, 1967, p. 32: „Un amestec întunecat de mobile, îngrămădite una peste alta, pregătite parcă pentru mutarea într-o altă casă".

Scanned with OKEN Scanner

unde e greu de știut ce anume a atîrnat mai mult în balanța alegerii numărului: obiectivul: mulțimea zilelor, a manifestărilor (cf. sp. *las vacaciones*, fr. *les vacances)* sau subiectivul: intensitatea participării afective.

6.1.2.3.1.2. *Pluralul colectiv*. Tot o viziune globală de continuitate însoțește și pluralul colectivității: sensul lat. *loca* „locuri care se țin lanț", „regiune", diferă de cel al singularului *locus* „loc" numai în ceea ce privește mărimea. Între pluralul obișnuit, it. *i muri* „pereți (i casei)", și pluralul colectiv, *le mura* „ziduri (le cetății)", „fortificații" (cf. și *muraglia*), apare, de asemenea, o diferență dimensională, în care colectivul alege, ca și lat. *loca*, ideea de „mare": comp. fr. *le mur* și *les murailles* („mur épais"); sp. *las murallas*, unde sufixele colective aduc ideea de augmentativ.

În română există un gen de plural nevariat pentru nume de materii cu valoare pregnantă de colectiv, comp. *cărnuri*, plural variat, alături de *cărni (curg cărnile de pe el)* [1], care se referă la carnea unui singur individ; sau *lînuri*, plural variat, alături de *lîni (oile noastre dau cîte două lîni pe an fiecare)* [2], care se referă la lîna obținută în același an de la o singură oaie. Diferența afixală de număr nu este exploatată în aceste cazuri pentru redarea viziunii de discontinuitate calitativă, ci spațială, în primul caz, temporală și spațială în al doilea. Un fapt asemănător celui din română apare și la unele plurale colective din italiană. De pildă, it. *il cuoio* „pielea" are, alături de pluralul variat *i cuoi* „pieile", pluralul *le cuoia*, „pielea întreagă a unui animal", figurat „pielea omului".

De altfel, pluralul colectiv italian ocupă o zonă mult mai mare decît cel atestat de textele latinești, numai că, în general, „unitatea" este rezultatul subordonării obiectelor evocate față de un tot care are și alte părți în afara celor în discuție. Cel mai izbitor lucru este folosirea acestui plural pentru redarea unor ansambluri aparținînd corpului uman [3]: *braccia, membra, ciglia, labbra, ossa, calcagna, ginocchia, dita*. Unele dintre aceste forme mai păstrează vag distincția dintre „colectiv" și „noncolectiv": *calcagna* „cele două călcîie" — *calcagni* „călcîie, în general", *ginocchia* „amîndoi genunchii" — *ginocchi* „genunchi", *dita* „toate degetele de la o mînă sau de la ambele mîini" — *diti (mi sono tagliato tre diti)*, *ossa* „oseminte", „schelet" — *ossi* „oase" (de animal) „sîmburi". În marea majoritate a cazurilor, colectivul cere trăsătura „inclus în uman", în timp ce noncolectivul se poate lega de „non uman" (adesea de sensurile metaforice, și anume „obiecte care seamănă cu cele umane"); *la braccia* „brațele omului" — *i bracci (del rio, della bilancia)*; *ciglia* „gene" — *cigli* „margini" *(i cigli del fosso eran coperti d'erbe)*; *labbra* „buzele omului", „gura" — *labbri* (rar) „buza unui vas"; *grida, strida, urla* „voci, strigăte umane" — *gridi, stridi, urli* „strigăte de animale".

Cu totul excepțional, distincția plural colectiv — plural necolectiv se nsoțește de teme care nu au nici o legătură cu [+ Uman] și atunci colectivul

[1] v. Iordan—Romalo—Niculescu, *Structura* ..., p. 86.
[2] *Ibidem*.
[3] Faptul se explică probabil prin frecvența mai mare a acestei serii de cuvinte, frecvență care o face mai rezistentă.

Scanned with OKEN Scanner

pierde relația de subordonare față de un tot neomogen: *fila* „firele urzelii", fig. „firele unei conjurații" — *fili* „fire" *(i fili del teléfono)*; *frutta* „fructele prezentate ca desert" *(siamo alle frutta)* — *frutte* „fructe" *(quest'anno le frutte sono care)*. În *carra* (sg. *carro)* și *pugna* (sg. *pugno*), colectivul se însoțește de ideea de măsură, de ceea ce este conținut în obiectul desemnat prin singular: *quattro carra di grano* „patru care de grîu", *due pugna di nocciuole* „doi pumni de nuci", cf. rom. *un pumn de nuci*, dar fr. *une poignée de noix* (singular colectiv) față de *le poing* „pumnul". În italiana literară actuală, pluralul colectiv nu mai apare însă ca o categorie vie, productivă: numărul de substantive cu care acesta se combină este foarte redus; diferențele semantice dintre cele două plurale tind să părăsească zona numărului (ca de pildă „uman" — „non uman"; „obiect care include" — obiect inclus, „măsură"). Nu rareori cele două forme de plural apar în variație liberă, adesea cu preferințe pentru pluralul necolectiv, care are același gen cu singularul: *non e civilità lo stare coi* **gomiti** *sulla távola*.

În general, dispariția pluralului colectiv este o tendință caracteristică Romaniei. În latina populară este destul de obișnuită trecerea pluralelor colective neutre spre singulare feminine. Dar pentru a explica trecerea unui plural neutru obișnuit ca *folia* la singular feminin: rom. *foaie*, fr. *feuille*, sp. *hoja*, este necesar să presupunem că, în aceeași latină vorbită, s-a dezvoltat la un moment dat, o tendință recrudescentă de interpretare a pluralului obișnuit ca plural colectiv. Pentru ca pluralul lat. *folia* să devină singular, a fost necesar ca el să fi fost aplicat cu precădere unei colecții de frunze, frunzele unui copac. Prin valoarea de colecție, latin popularul *folia* se apropie de una din valorile contextuale ale singularului obișnuit (cf. rom. *În parcuri* **frunza** *cade arămie*, Ion Pilat, *Balada toamnei)*.

Probabil că în anumite regiuni — și este desigur cazul Italiei — pluralul colectiv a rezistat mai mult timp. Dovadă că, în italiană, singulare ca *foglio*, *labbro* continuă singularele obișnuite din latină: *folium* și *labrum* (cf. fr. *lèvre* < *labra*). Mai mult, pluralele în *-a*, devenite colective, chiar dacă nu erau în latină, își refac perechi necolective în *-i* sau în *-e*: comp. it. *tempora*, din expresia *le quattro tempora* „cele trei zile de post de la începutul fiecărui anotimp", provenit din pluralul latin *tempora*, cu *i tempi* „timpuri" (vezi și toate exemplele anterioare).

6.1.2.3.1.3. *Singularul colectiv*. Pluralul colectiv se distinge de singularul colectiv prin faptul că părțile sînt considerate ca aparținînd aceleiași clase de obiecte ca întregul: o colecție de frunze *(folia)* ca și frunza *(folium)* aparține aceleiași clase de obiecte—clasa frunză, în timp ce pădurea *(silva)* intră într-o clasă diferită de cea a arborelui *(arbor)*. Aceasta apare clar cînd numele colecției se deosebește prin temă de numele părților ei (cf. lat. *silva-arbor;* rom. *pădure-copac;* fr. *forêt-arbre* etc.). Alteori însă ideea de colecție este redată printr-un afix atașat temei care evocă partea (comp. lat. *olivetum* „măsliniș" — *oliva* „măslin", rom. *cărpiniș* — *carpen*, fr. *charmoie* — *charme*, rom. *brădet* — *brad*, fr. *spainière* — *sapin*, it. *carpineto* — *carpino (carpine)*, sp. *olivar* — *olivo*, *olmedo* — *olmo*).

Scanned with OKEN Scanner

Capacitatea oricărui nume de a actualiza valoarea „clasă de obiecte" face din singular un colectiv de tip special, definit prin *intensie*, prin general. Pluralul i se opune nu numai prin viziunea globală de discontinuitate, ci și (și mai ales) prin *caracterul extensiv* al delimitării: colecția este privită ca o sumă de indivizi.

De aceea, în principiu, singularul pare a fi cel mai indicat în poziția de atribut al materiei: cf. rom *lemn de brad, carne de pasăre*, sp. *carne de pollo*, fr. *viande de poullet* etc. Cu toate acestea, limbile romanice nu prezintă o situație identică. Sectorul în care se fac simțite diferențele este în special acela al numelor de legume și fructe. Astfel, spaniola preferă singularul în calitate de evocator al clasei: *zumo de naranja, salsa de tomate, cosecha de manzana, venta de aceituna* [1]; cf. și fr. *jus d'orange*. În aceeași poziție, româna alege pluralul (provenienței): *suc de portocale, sos de roșii*, sau al sumei reprezentanților: *recolta de mere* [2], *vînzarea măslinelor*.

În schimb, pentru legume *(varză, mazăre, fasole)*, spaniola preferă pluralul ca evocator al colecției, al genericului: *las berzas*, „verzele, dar și varză, în general" — *la berza* „căpățînă de varză"; *las remolachas* „sfecla în general, sfeclele" — *una remolacha* „o sfeclă", *los guisantes* „mazărea în general", în timp ce româna selectează singularul (comp. *am cumpărat varză — am cumpărat o varză)*. Pentru a evoca numele reprezentantului colecției, româna preferă o expansiune: *bob de fasole, păstaie de mazăre, căpățînă de varză* etc.

Pluralul cu valoare de singular colectiv nu se limitează însă la temele numelor de fructe și legume. Cuvintele care denumesc obiecte formate din două elemente simetrice transformă distincția „singular" ~ „plural" în variație liberă": comp. rom. *îmbrac pantalonii albaștri = îmbrac pantalonul albastru, mi-am făcut mai multe perechi de pantaloni*; cf. *foarfeci—foarfece; clești—clește*; sp. *las tijeras—la tijera* „foarfecele"; *las tenazas—la tenaza* „cleștele" etc.

Trăsătura reflectînd raportul dintre părți și întreg influențează comportamentul combinațiilor de constituenți ai grupului nominal. De pildă, identitatea dintre părți și întreg admite combinarea numelui cu cantitative ca: *niște, mult, mulți, puțin(i)*: *niște carne* ($p_1^3 \equiv p_2$; $p \equiv Od$), *niște cărnuri* ($p_1 \not\equiv p_2$; $p \equiv Od$), *niște oameni* ($p_1 \equiv p_2$; $p \equiv Od$ sau $p_1 \not\equiv p_2$; $p \equiv Od$) — toate au în comun raportul $p \equiv O$; **niște om* apare ca nemarcat deoarece *om* are valoarea $p_1 \not\equiv p_2$; $p \not\equiv \bar{Od}$. În vechiul și actualul dialectal *mult om* apare valoarea contextuală de colecție $p_1 \equiv p_2$; $p \equiv \bar{Od}$ („mulți oameni") [4].

6.1.2.3.1.4. *Pluralul variat.* Între singularul și pluralul numelor de obiecte divizibile uniform (nume de materii, abstracte) apar două categorii de distincții: 1. în raportul dintre părți; 2. în viziunea asupra întregului

[1] cf. și *venta de aceitunas*, F., 171.

[2] cf. totuși popular, *s-a făcut multă poamă în acest an*, IORDAN-ROMALO-NICULESCU, *Structura...*, p. 59.

[3] p = parte; O = obiect; d = discontinuu; $\bar{d}$ = nondiscontinuu, continuu; ≡ înseamnă identitate; ≢ nonidentitate.

[4] Un fapt asemănător se petrece și cu it. *qualche uomo* „cîțiva oameni", unde *uomo* este un singular colectiv.

(comp. *vin* „$p_1 \equiv p_2$; $p \equiv \overline{Od}$" și *vinuri* „$p_1 \not\equiv p_2$; $p \equiv Od$"). Indiferent de context, pluralul insistă asupra nonidentității părților, dar vorbește despre faptul că părțile și colecția rămîn în aceeași clasă de obiecte: comp. *am băut tot soiul de* **vinuri; vinurile** *românești sînt renumite* și **vinul** *românesc este renumit* (unde ideea de diferențiere calitativă se estompează).

De altfel, nu rare sînt cazurile cînd distincția singular—plural variat se însoțește și de alt gen de diferențiere semică, ca de pildă: „materia" ~ „obiectul făcut din materia respectivă": rom. *fierul — fiarele* (vechi „lanțuri"); it. *il ferro-i ferri* „lanțuri"; rom. *porțelanul-porțelanuri*; sp. *el porcelán — los porcelanos*, sau „virtualul" ~ „actualul"[1]: rom. *frumusețea — frumusețile;* fr. *la beauté — les beautés*; sp. *la belleza — las bellezas*; rom. *atenția — atențiile;* sp. *la atención — las atenciones* etc.

În anumite contexte, singularul poate exprima și „actualul", reprezentantul colecției denumite prin pluralul variat: comp. fr. *la beauté* — virtualul/*les beautés/une beauté* — actualul; *la violence/les violences/une violence* [2]; rom. *atenția/atențiile/o atenție (i-am făcut o mică atenție).*

Alături de diferențierele semantice, interpretarea singularului și pluralului numelor de materii ca o pereche neminimală este sprijinită în limba română și de un fapt flexionar: numele feminine au o formă de genitiv-dativ singular diferită de forma pluralului variat: comp. *o brînză — unei brînze/ brînzeturi* cu *o casă — unei case/mai multe case.*

Diferența dintre pluralul variat și cel nevariat se comportă ca o variație combinatorie dirijată tematic. Cazurile cînd cele două sorturi de plurale apar după aceeași temă sînt foarte rare (cf. lat. *loca—loci;* rom. *cărni—cărnuri, lîni—lînuri).*

6.1.2.4. *Substitutele cantitative*

Așa-zisele nedefinite prezintă numeroase restricții în combinarea cu afixele de număr. Aceasta se explică, probabil, prin faptul că zona lor semantică se integrează celei care reflectă raporturile dintre parte și întreg, raporturi care, după cum am văzut, influențează comportamentul opoziției de discontinuitate în prezentarea globală a obiectului și în cadrul temelor nominale.

Pentru a determina comportamentul opoziției de număr este necesar să amintim, pe scurt, principalele trăsături semice relevante care se întîlnesc în cadrul pronumelor nedefinite. [3]

6.1.2.4.1. Cantitativele separative la nivelul totalității (simbol $t_1 \not\equiv t_2$) suspendă pretutindeni opoziția de număr în favoarea singularului (de ex. dr. *fiecine, oricine, orice, cine, ce, cineva, careva, altcineva, altceva,* sp. *alguien, algo, nadie, nada,* fr. *quiconque, personne, rien* etc.). Fac excepție sp. *quienquienes* și *quienquiera-quienesquiera,* generalizante care, în general, au o situație specială (cf. § 6.4.4.3).

[1] J. Dubois, *Grammaire...*, I, p. 30.
[2] *Ibidem.*
[3] Pentru analiza amănunțită a structurii lor semantice vezi lucrarea noastră *Sistematica substitutelor din româna contemporană standard,* București, 1968, cap. *Cantitativele.*

Scanned with OKEN Scanner

6.1.2.4.2. Determinantele necomparative compatibile numai cu valoarea $p \equiv O$ sincretizează opoziția de număr: comp. dr. sg. *ceva, niște carne* cu pl. *ceva, niște bani*.

6.1.2.4.3. Cantitativele neseparative la nivelul totalității permit realizarea distincției singular ~ plural. Aceasta se prezintă ca singura diferență dintre formele conținînd aceeași temă, se realizează ca o opoziție numai în combinație cu dublele partitive de nonidentitate: dr. *altul-alții*, fr. *l'autre-les autres*, sp. *otro—otros*, it. *altro—altri*, dr. *același—aceiași*, fr. *le même—les mêmes*, sp. *el mismo—los mismos* etc.

În combinație cu partitivele (simple sau duble, comparative), diferențele de număr se însoțesc de alte diferențe — privind intensitatea separației (comp. rom. *unul-unii, mult—mulți*, sp. *alguno—algunos*, it. *alcuno—alcuni* etc.). De fapt, partitivele comparative, care arată diferențe de mărime, pot fi substitute nominale propriu-zise numai la plural (de ex. dr. *mulți, puțini, cîțiva*, fr. *plusieurs, quelques-uns*, sp. *muchos, pocos*). Singularul, compatibil cu și numai cu „$p_1 \equiv p_2$", încetează să fie pronume (*mult, puțin* etc.). În schimb, pluralul este compatibil atît cu semul „$p_1 \equiv p_2$" *(mulți oameni)* cît și cu semul „$p_1 \not\equiv p_2$" *(multe vinuri)*.

6.1.2.4.4. Intensitatea nonidentității dintre părțile totalității sau dintre cele ale ansamblului evocat de substitut suspendă de asemenea opoziția singular ~ plural în favoarea discretului la partitivele simple: dr. *anumiți*, fr. *certains*, sp. *varios, los demás*, it. *parecchi*.

6.1.2.4.5. În combinație cu valoarea de generalizant, nonseparativitatea la nivelul totalității permite, rareori, realizarea opoziției de număr: comp. dr. *fiecăruia-fiecărora, oricăruia-oricărora*, sp. *cualquiera-cualesquiera* [1], dar fr. *chacun*, sp. *cadauno*, it. *ognuno, ciascuno* (care au numai singular).

În schimb, combinarea numărului cu nongeneralizante ascultă de regula care cere ca substantivul să apară la plural (de ex. *toți, amîndoi*, fr. *tous*, sp. *todos*, it. *tutti*). Singularul nongeneralizant, *tot*, are în bună măsură comportamentul comparativelor (*mult, puțin*), în plus poate să apară ca determinant generalizant (vezi § 6.4.4.3).

6.1.2.5. *Numeralul*

Toate numeralele cer explicitarea totalității, sînt, așadar, nonseparative la nivelul totalității din punctul de vedere al determinării calitative.

Selectarea numărului depinde de celelalte seme tematice.

Determinarea cantitativă a totalității oferă două posibilități de alegere a numărului.

În combinație cu semul „nongeneralizant" apare numai pluralul (dr. *amîndoi*, fr. *tous les deux*, sp. *ambos*, it. *ambedue*).

Opoziția de număr însoțită de determinarea numerică a părții poate să apară numai în combinație cu partitivele: *o pătrime—două pătrimi*.

[1] După F., p. 426, pluralul este folosit exclusiv în stilul retoric, manierist.

Scanned with OKEN Scanner

Nondeterminarea numerică a totalității ascultă de trei reguli în selectarea numărului. În combinație cu „dublul partitiv" (numeralul ordinal) apare numai singularul (*primul, al doilea, al cincilea* etc). Partitivele simple (numeralele cardinale) însoțesc opoziția singular-plural de determinarea numerică a părții (sg. *unul aleargă* — pl. *doi stau pe loc*).

În sfîrșit, totalitarele generalizante nu prezintă net opoziția de număr. Evident, din punctul de vedere al raporturilor eteroplane, cu designatum-ul, ansamblul evocat prin *cîte doi* este discret, în timp ce ansamblul evocat prin *cîte unul* are caracter global continuu. Din punctul de vedere al relațiilor omoplane lingvistice prezența morfemelor de număr nu poate fi probată prin acord, deoarece distributivul, în special la plural, nu apare ca grup nominal primar (cf. *așezați-vă în rînd cîte doi*). *Cîte unul* poate să apară ca subiect și atunci intră în acord cu determinante la singular: de exemplu, *Cîte unul mai puțin chibzuit merge prea departe;* numai că, în acest caz, el intră mai degrabă în opoziție cu *cîte unii* — sinonim intensiv în ceea ce privește caracterul discret și micimea părții evocate cu *cîțiva* — *(cîte unii, mai puțin chibzuiți, merg prea departe)*, decît cu *cîte doi*.

Așadar, numeralul însoțește totdeauna distincțiile de discontinuitate cu determinări cantitative numerice. În cadrul termenului discontinuu poate să apară o serie infinită de subdiviziuni. De aceea, în fapt, termenii opoziției de număr nu sînt niciodată comutabili (nu apar în contexte identice) în prezența temelor numeralului.

6.1.2.6. *Formanții morfemelor de număr*

Erau foarte variați în latina epocii clasice, în funcție de natura fonematică a temei, de morfemul de gen și de cel de caz.

Reducerea cazurilor a dus la împuținarea formanților morfemelor de număr și, din această pricină, s-a ivit tendința de accentuare a deosebirilor fonematice dintre plural și singular.

Din punctul de vedere al formanților „pluralului", limbile romanice au fost împărțite de obicei în două mari categorii: (a) grupa estică (româna, italiana, dalmata), caracterizată prin structura vocalică a formanților, și (b) grupa vestică (italiana de nord, provensala, retoromana, franceza, spaniola, portugheza, catalana), în care morfemul de plural caracteristic este /-s/.

Structura fonematică a formanților romanici de plural a fost în mare măsură dictată de modul în care s-a produs dispariția lui *-s* pe teritoriul Romaniei (vezi § 5.3.3.1.3).

6.1.2.6.1. Grupa estică. Formanții pluralului, ca și cei ai singularului, au, în marea lor majoritate, caracter vocalic. La singular, desinența ∅ este foarte rară în italiană, în timp ce, în româna modernă, dispariția lui *-u* a făcut ca temele consonantice masculine să se combine cu desinența zero.

I, urmaș al desinenței de nominativ masculin plural din declinarea a doua, rămîne în română și în italiană marcă a pluralului, pentru marea majoritate a substantivelor masculine (cf. rom. *frate/frați, copil/copii;* it. *fratello/fratelli, padre/padri* etc.) și se extinde mult și asupra femininelor provenite din

declinarea a III-a latină, deci terminate la singular în *e*[1] (cf. rom *carte/cărți, mare/mări ;* it. *madre/madri, merce/merci* „marfă" etc.).

În limba română modernă, *-i* cuprinde și feminine terminate în *-ă* (cf. *stradă /străzi ; viață/vieți; țărancă/țărănci* etc.).

Formantul de plural *e*, caracteristic pentru femininele terminate la singular în *a* (în italiană) sau în *-ă* (în română), continuă vechea terminație *ae* (compusă din vocala tematică *a* + *e* < *a* + *i*) de la nominativul plural al substantivelor de declinarea I latinească (cf. lat. *casa-casae*, rom. *casă-case*, it. *casa-case*).

Alături de formanții *i* și *e* păstrați în latina populară, apar atît în italiană, cît și în română — formanți de plural necunoscuți latinei, ca, de pildă zero : cf. rom. *femeie-femei ;* it. *(la)moglie-(le)mogli.*[2]

În română, desinența latinească de plural neutru *-a* se transformă în *ă* și apoi este înlocuită prin *e* (lat. *cornua* > rom. *coarne ;* cf. rom. *coarnă*, fructul — „singular feminin") pentru a evita confuzia cu singularul feminin.

În italiană, unde *a* se menține bine la finală, formantul de plural neutru latinesc se întîlnește destul de des. Uneori */-a/* alternează cu */-i/* după aceeași temă. De cele mai multe ori însă, cele două plurale (în *i* și *a*) au sensuri lexicale diferite și de aceea, în aceste cazuri, este mai normal să se vorbească de substantive omonime la singular decît de plurale duble. În cazul unor substantive ca *il paio* „perechea" — *le paia, l'uovo* „oul" — *le uova* etc., */a/* constituie singurul formant de plural posibil și creează astfel clasa de distribuție a „neutrelor" italienești (vezi § 6.1.2.3.1.2).

Altă desinență caracteristică pentru o bună parte a Romaniei de răsărit este lat. t. /-ora/, păstrată în unele dialecte italienești meridionale și în limba română. Acest formant este rezultatul unei false analize a substantivelor neutre „imparisilabice" de tipul *tempus /tempora ; corpus/ corpora*. Vorbitorii de latină populară au considerat ca temă partea comună tuturor formelor cazuale (în speță *corp-, temp-*). Pluralul se deosebea de singular prin secvența fonematică *-ora ;* în consecință, *-or-* a fost grupat alături de *-a* în corpul desinenței. În română, — *ora* se dezvoltă în *ură* > *ure* > *uri* și se extinde la multe alte substantive neutre, chiar dacă, în latină, ele aparțineau masculinului (cf. *locuri, focuri, vînturi*).[3]

[1] Faptul nu poate fi străin de paralelismul existent la celelalte declinări între formele de gen. singular și formele de plural. Le gen. dat., *-i* de la decl. a III-a era etimologic normal: *-ī(s)*. Vezi Sorin Stati, *Recueil...*, p. 243—247. În Academia R.S.R., *I.L.R.*, II, 1969 p. 57, păstrarea lui *i* la gen. dat. sing. feminin al substantivelor de declinarea a III-a este pusă în legătură cu faptul că, în Italia, dativul declinării a III-a s-a menținut mai multă vreme decît cel de la decl. I și a II-a.

[2] În cazul în care forma de singular avea terminație asemănătoare cu a pluralului, se reface adesea o formă de singular cu desinența ø : *cîrnaț* < lat. *carnaceus* — *cîrnat* (vezi Al. Graur și J. Byck, *De l'influence du pluriel sur le singulier des noms en roumain*, în „BL", 1933, p. 14—57).

[3] cf. G. Caragața, *Plurale românești și italienești în* **-ora**, în „Buletinul Philippide", III, 1936, p. 29 și urm.; vezi și Ion Coteanu, *Despre pluralul substantivelor neutre în românește*, în „Limbă și literatură", 1955, p. 103—117. P. Aebischer, *Les pluriels analogiques en* **-ora** *dans les chartes latines de l'Italie*, în „Bulletin du Cange", VIII, 1933, p. 5—76, și IX, 1934, p. 26—36.

Scanned with OKEN Scanner

Aceeași desinență apare și în combinație cu unele teme feminine, nume de materii, pentru a forma un plural în a cărui substanță semantică predomină de fapt ideea de multitudine variată *(carne-cărnuri ; mezel-mezeluri ; mătase-mătăsuri* etc.).

6.1.2.6.2. Grupa vestică. Așa cum s-a arătat în § 6.1.2.6, *-s* ca marcă a pluralului este rezultatul generalizării formelor de caz-obiect (vezi § 6.2.1.2) [1]. *-S* era prezent la cazul obiect în toate cele trei tipuri de declinări din romanica occidentală: decl. I *-(a)s ;* decl. a II-a *-(o) s* ; decl. a III-a *-(e) s.* Substantivele provenite din declinarea a III-a trebuie să fi avut, ca și în latină, formantul *-s* și pentru cazul subiect plural, fapt care a facilitat probabil specializarea formantului *-s* ca indice al „pluralului" la toate cazurile și în cadrul celorlalte declinări.

În franceza actuală, *-s* nu se mai pronunță decît în așa-zisele „legături" *(liaisons)* care unesc elementele unei sintagme. Categoria substantivelor invariabile s-a înmulțit considerabil. De cele mai multe ori, opoziția singular ~ plural se marchează prin formele predeterminantului, care a devenit obligatoriu. O altă opoziție în afara celei de gen, și anume opoziția determinat ~ nedeterminat a fost sacrificată pentru refacerea opoziției de număr : sg. *la femme* /la fam̄/ — pl. *les femmes* /le fam̄/.

Franceza ocupă un loc aparte în ceea ce privește numărul, nu numai datorită slabului randament funcțional al opoziției, ci și prin natura formanților. Astfel, aproape totdeauna singularul este marcat prin prezența unui formant plin, în timp ce pluralul prezintă adesea, cel puțin în finală, mulțimea vidă (comp. *animal — animaux* /animal- animo/, unde singularul are un fonem în plus : l) ; aici distincția consoană (singular) ~ Ø (plural) se însoțește de schimbări în caracterul vocalei precedente ; cf. și *ours*, pronunțat /urs/ la singular și /ur/ la plural, sau *oeuf*, pronunțat /oeuf/ la singular și /oe/ la plural). Tot în franceză apare și tipul de morfeme de număr incluse în corpul temei : *madame /madam/-mesdames/ medam/.* Fenomenul acesta poate să apară însă și în alte limbi romanice, cînd este vorba de un anumit gen de cuvinte compuse.

În celelalte limbi romanice din grupa vestică, *-s* (pg. ʃ) se menține încă viu ca marcă a pluralului (cf. sp. : sg. *puerta* — pl. *puertas*, sg. *hombre* — pl. *hombres, sombrero — sombreros ;* pg. *senhor — senhores*).

6.1.3. Categoria persoanei

6.1.3.1. *Inventarul de invariante*

În ultima vreme, gramaticile au îmbrățișat ideea existenței a mai mult de trei persoane. Dacă pentru formele de persoana a treia se recunoaște unanim existența unei opoziții de număr, pentru celelalte se recurge la o analiză a substanței semantice numai din punctul de vedere al relațiilor eteroplane

[1] Unii cercetători au pus în legătură formantul *-s* de plural cu o desinență veche oscă de nominativ plural — *as*, atestată în inscripțiile dialectale latine încă din secolul al II-lea î.e.n.

Scanned with OKEN Scanner

(limbă-designatum). *Noi* nu este considerat ca pluralul lui *eu*, deoarece poate exprima un ansamblu care nu este format din mai mulți vorbitori *(eu și mama ne-am dus ieri la cinema)*. După același raționament, *voi* nu este pluralul lui *tu*.

În cele ce urmează am reluat analiza semantică a pronumelor personale, adăugînd raporturilor eteroplane (limbă-designatum) pe cele omoplane, existente între trăsăturile semantice. Ținînd seama de realitatea evocată, putem defini pronumele personale ca o clasă de cuvinte care se decodează prin cuncașterea celor doi poli ai comunicării: emițătorul (persoana care vorbește) — simbol E — și receptorul (persoana cu care se vorbește) — simbol R.

Persoanele I, a II-a, a IV-a și a V-a evocă fie emițătorul, fie receptorul. Primele două se referă strict la unul dintre cei doi poli ai comunicării. *Eu* constituie termenul marcat deoarece nu poate să apară în contextul /—[+ verb pers. V], în timp ce *tu* poate să apară și în contextul /—[+ verb. pers. V] *(tu și mama plecați mîine)*, și în contextul /—]+ verb pers. IV] cerut de un grup nominal primar în a cărui componență intră *eu* (sau *noi*): cf. *eu și tu mîncăm — eu și el mîncăm, tu și eu mîncăm*, dar *tu și el mîncați*. În consecință, valoarea de emițător constituie trăsătura relevantă pozitivă a opoziției dintre *eu* și *tu* („emițător" ~ „nonemițător", pe scurt E ~ $\overline{E}$).

Persoanele a IV-a *(noi)* și a V-a *(voi)* se referă la ansambluri care conțin în mod obligatoriu unul dintre cei doi poli ai comunicării. Aceștia nu epuizează însă totdeauna ansamblul evocat. Astfel, *noi* se poate referi la un ansamblu de emițători (cf. *Cine vrea să plece? — Noi:* răspuns dat în cor), dar de cele mai multe ori ansamblul evocat conține, în afara unui emițător, și alte obiecte nonemitente (fie că este sau nu vorba de receptori: *Ileana și cu mine locuim în același cartier; de aceea* **ne întîlnim** *adesea. Și* **eu și tu ne plimbăm** *la aceeași ore*). Persoana a V-a, *voi*, se poate referi la un ansamblu de receptori *(Ei, voi de colo, veniți încoace!)* dar și la un ansamblu format dintr-un receptor (cel puțin unul) și din alte elemente care nu sînt nici receptori, nici emițători *(Tu și Ileana vă întîlniți mereu)*.

Ca și în cazul relației dintre *eu* și *tu*, elementul care trimite la receptor *(voi)* este termenul extens, deoarece poate să apară în contexte caracteristice celui care trimite la emițător *(și noi și voi ne plimbăm la aceeași oră)*, în timp ce *noi* nu poate să apară în contextul caracteristic formei de persoana a V-a (cf. *voi vă plimbați*).

Opoziția dintre *eu* și *tu*, elemente care trimit exclusiv la polii comunicării (simbol O[1] $\not\subset$ (E) (R) și (E) (R) $\subset$ O), și *noi*, *voi* care trimit la un ansamblu din care face parte în mod obligatoriu fie emițătorul, fie receptorul (simbol O $\not\subset$ (E) (R) dar (E) (R) $\subset$ O are ca termen extens grupul {*eu, tu*}. Acesta poate să apară în contextele grupului {*noi, voi*}: *și eu și tu ne plimbăm; tu și Ion vă plimbați*, în timp ce {*noi, voi*} refuză combinarea cu formele de singular ale verbului.

Grupul {*noi, voi*} se deosebește de grupul {*eu, tu*} și prin viziunea discontinuă asupra ansamblului evocat. Faptul se reflectă în acordul cu numele

[1] O = obiectul evocat de pronume; $\subset$ înseamnă „este inclus în"; $\not\subset$ „nu este inclus în"

predicativ: primele cer „pluralul" *(noi sîntem buni, voi sînteți buni)*, celelalte cer „singularul" *(eu sînt bun, tu ești bun)*. Acordul în număr ne obligă să includem termenii opoziției de discontinuitate (globală) printre semele fiecărui pronume personal.

După cum am mai spus, faptul că cele două grupuri de pronume personale diferă atît în ceea ce privește natura raportului dintre obiectul evocat și cei doi poli ai comunicării (includere ~ nonincludere), cît și prin viziunea de discontinuitate globală a determinat pe unii lingviști să considere că *noi* și *voi* nu pot fi interpretate ca forme de plural ale pronumelor *eu* și *tu* (DUBOIS, I. IORDAN — NICULESCU — ROMALO, POTTIER).

Absolut normale [1], totdeauna prezente concomitent în semnificația contextuală a pronumelor de persoana I, a II-a, a IV-a și a V-a, aceste două trăsături semantice nu sînt însă în mod obligatoriu și trăsături relevante. Trăsătura O ⊂ (E) (R) se însoțește totdeauna de viziune continuă, în timp ce viziunea continuă nu cere trăsătura O ⊂ (E) (R); ea poate să apară și cu persoana a III-a, care exclude din ansamblul evocat atît receptorul cît și emițătorul, și cu teme nominale. Cu alte cuvinte, valoarea O ⊂ (E) (R) este dependentă de viziunea continuă, dar viziunea continuă este independentă de O ⊂ (E) (R). Aceasta înseamnă că trăsătura relevantă a grupului {noi, voi} este reprezentată de valoarea „discontinuitate", iar a grupului {eu, tu} de cea de „continuitate".

Așa după cum am amintit, pronumele *el, ea, ei, ele* neagă atît emițătoru cît și receptorul [2]. Ele pot să apară în contextele celorlalte pronume personale *(eu și el ne plimbăm la aceeași oră; tu și el locuiți pe aceeași stradă)*, în timp ce *eu, tu, noi, voi* nu pot forma un grup nominal primar (subiect) care să ceară un grup verbal constituit dintr-un verb la persoana a III-a (singular sau plural). De aceea grupul *{el, ea, ei, ele}* poate fi considerat ca termen extens al opoziției (E) (R) ⊂ O ~ (E) (R) ⊄ O. Faptul se reflectă și în capacitatea persoanei a III-a de a semnifica persoana I; într-o convorbire telefonică se poate spune: *Vă rog cu domnul X*, — *El e*, răspunde interlocutorul. În spaniolă și italiană, persoana a III-a apare, în combinație cu semul „reverență", pentru „receptor": *Usted se engaña* „dvs. vă înșelați", *Come se chiama Lei?* „Cum vă numiți?".

Spre deosebire de relațiile dintre *eu — noi, tu — voi*, opoziția dintre *{el, ea}*, pe de o parte, și *{ei, ele}*, pe de altă parte, se plasează net în zona categoriei numărului.

6.1.3.2. *Evoluția categoriei persoanei*

În cadrul raporturilor sintagmatice contractate de morfemele de persoană în combinație cu teme verbale s-au produs puține și neimportante schimbări

[1] Pentru distincția dintre normă și trăsătură relevantă (sistem) vezi EUGENIO COSERIU, *Sistema, Norma y Habla*, în „Revista de la Facultad de Humanidades y Ciencias" (Montevideo), VI, 1952, 9, p. 113—117.

[2] Nu mai insistăm aici asupra inadecuării definiției care consideră că persoana a III-a este persoana despre care se vorbește: în enunțul *eu cînt*, persoana despre care se vorbește este emițătorul mesajului, deci persoana I.

Scanned with OKEN Scanner

Persoana a treia continuă să intre în acord cu subiecte nedeterminate, dar, spre deosebire de latină, mai ales în combinație cu morfemul diatezei active, cel mult reflexive, și mai puțin sau chiar de loc în vecinătatea pasivului (vezi § 6.2.3.2.1). Tot persoana a treia rămîne morfemul care indică raportul cu subiectul zero în combinație cu morfeme lexicale verbale de tipul „plouă", „ninge": fr. *il pleut, il neige.*

Persoana a II-a în combinație cu singularul și activul poate contracta de asemenea raporturi cu un subiect nedeterminat (vezi § 6.2.3.2.1).

În franceză și în română, persoana a V-a a verbului, în combinație cu un pronume de politețe, poate intra în acord cu un morfem de singular la numele predicativ.

În latină, morfemele de persoană nu se sincretizau niciodată (cu excepția pers. a II-a și a III-a imperativ viitor). În limbile romanice apar destule cazuri în care opozițiile de persoană se suspendă. Formele verbale din franceza actuală se disting rareori din punct de vedere fonematic în funcție de persoană (comp. *j'aime* /(ž)ɛm/, *tu aimes* / ɛm/, *il aime*/ ɛm/, *nous aimons* /ɛmõ/, *vous aimez* / emé /, *ils aiment* / ɛm/. Formanții de persoană au căpătat, în marea lor majoritate, structură vocalică.

În celelalte limbi romanice, sincretismele morfemelor de persoană sînt mai puțin numeroase.

Spaniola prezintă aceeași formă pentru persoanele I și a III-a la imperfectul indicativ *(amaba)*, condiționalul prezent *(amaría)*, conjunctivul prezent *(amé)*, conjunctivul imperfect *(amase)*, condiționalul perfect *(amare)*, la toate conjugările.

Italiana are formanți identici pentru persoanale I, a II-a și a III-a la conjunctivul prezent *(trovi, serva, vende)*.

În română, persoanele a III-a și a VI-a sînt identice la indicativul prezent al conjugării I *(cîntă)*; persoana I = a IV-a la indicativ imperfect *(cîntam, scriam)*; persoana I = persoana a VI-a la indicativul prezent al conjugărilor a III-a, a II-a și a IV-a *(eu, ei ard, beau, scriu, aud)*.

Formanții morfemelor de persoană au suportat modificări numeroase din pricină că, în poziție finală, distincțiile fonematice se mențin mai greu (vezi § 5.2.2.2.2), cît și datorită numeroaselor influențe paradigmatice reciproce. Desinența de persoana I a prezentului, *o*, se menține mai bine în italiană și în limbile ibero-romanice (it. prezent *io trovo, vendo, servo,* viitor *troverò, venderò, servirò*; sp. prezent *amo, vendo, recibo*). În italiană *-o* se extinde și la imperfect (cf. dubletele *trovavo, -a, vendevo, -a, servivo, -a*).

În română, *-o* se reduce la *u* și, în cele din urmă, dispare, astfel încît desinența de persoana I a prezentului devine zero la majoritatea verbelor *(cînt, vînd)*; rămîne *-u* numai în conjugarea verbelor din clasa *scriu* și a celor care au tema terminată în grupul *muta cum liquida (umblu)*.

În română și în italiană, unde *-s* cade, persoana a II-a singular primește desinența *i:* cf. rom. *(tu) cînți, cîntai, cîntași, cîntaseși*; it. *trovi, trovavi, trovasti, troverai.* În limbile ibero-romanice, persoana a II-a păstrează for-

mantul *-s:* sp. *(tu)amas, amabas, amarás; que ames, amases, amaras,* în afară de perfectul simplu: *(tu)amaste.*

Persoana a IV-a conservă în toate limbile romanice, la toate timpurile, consoana *m:* cf. rom. *(noi) cîntăm, cîntam, cîntarăm, cîntaserăm;* it. *troviamo, trovavamo, trovammo, troveremo* etc.

În unele limbi romanice, *-m* (sau trăsătura nazală) se extinde și la persoana I singular: rom. *cîntam, cîntasem;* cf. și fr. populară *j'allons* /ʒalõ/.

La persoana a V-a, româna și italiana păstrează consoana *t* (ts): *cîntați;* it. *cantate;* limbile romanice de apus o pierd, datorită poziției intervocalice posttonice: fr. *(vous) chantez,* sp. *(vosotros) cantáis.*

La persoana a VI-a, desinențele *-ent* și *-(i)unt* se confundă adesea încă din latina populară (*absolvent, -unt; responduntur* pt. *-entur* etc. (apud GRANDGENT, *I.L.V.*, p. 213—214).

În Spania, în Portugalia, în Sardinia și o parte din Italia meridională, desinența *-ent* se extinde și elimină pe *-unt,* chiar la verbele de conjugarea a III-a și a IV-a: comp. sp. *dicen-* lat. *dicunt;* sp. *leyen* — lat. *legunt* etc., sau sp. *hacen* — lat. *faciunt* și *reciben* de la *recibir.* În Italia centrală, Retia, Dalmația și Dacia s-a extins desinența *-unt*: cf. rom. *fac(u)* — lat. *faciunt;* it. *servono* — lat. *serviunt* etc.

Româna pierde grupul consonantic final *-nt,* astfel că persoana a III-a plural primește formantul zero. În italiana veche, tendința spre silabă finală deschisă duce la repetarea vocalei tematice după consoană: *ana, ono;* finala *-o* se extinde, în cele din urmă, și la conjugarea I: *-ano (trovano),* probabil datorită frecvenței mari a formei *sono.*

6.1.4. Aspectul și timpul

Nu o dată s-a remarcat faptul că limbile care acordă atenție exprimării nuanțelor aspectuale au mai puține variante temporale și că, dimpotrivă, dezvoltarea numărului de timpuri nu lasă indiferentă categoria aspectului. În fapt, în unele limbi, timpul apare ca subordonat aspectului (de pildă, în rusă, opoziția de aspect perfectiv ~ neperfectiv impune restricții în realizarea opoziției de timp; perfectivul nu are viitor); în altele, aspectul diferențiază unele timpuri, apare ca subordonat timpului (de pildă, în franceză, opoziția durativ ~ nedurativ nu se realizează morfematic (afixal) decît la trecut: imperfectul este continuu: *il ouvrait les yeux lentement — il ouvrît (a ouvert) les yeux).*

Legătura fundamentală dintre aspect și timp constă, după cum remarca G. Guillaume, în faptul că ambele se referă la timp.[1] Aspectul determină însă timpul *imanent* acțiunii, în timp ce categoria timpului reflectă o *relație*

[1] Vezi și L. HJELMSLEV, *Essai...,* unde în categoria extensă (subiectivă) caracterizată prin direcție nexică homonexuală și heteronexuală este trecut aspectul și, în paranteză, timpul, cu mențiunea „y compris".

Scanned with OKEN Scanner

exterioară, relația între timpul acțiunii și un alt moment (al vorbirii sau al altei acțiuni). [1]

6.1.4.1. *Aspectul*

Timpul acțiunii se poate prezenta sub diverse forme: opoziția durativ ~ iterativ, de pildă, exprimă faptul că timpul de săvîrșire al acțiunii se prezintă continuu sau discontinuu. *Infectum*-ul este aspectul care indică faptul că timpul acțiunii nu s-a scurs în întregime, în timp ce *perfectum*-ul exprimă faptul că timpul a fost consumat. Incoativul surprinde punctul inițial al timpului de săvîrșire, iar rezultativul, punctul final.

Ceea ce se numește de obicei categoria aspectului este, așadar, expresia **aspectelor** care caracterizează **timpul** de săvîrșire a acțiunii.

Chiar dacă legătura dintre modalitățile de exprimare ale aspectului și cele ale timpului nu ar fi atît de strînsă, am putea să ne întrebăm dacă *aspectul* este o categorie gramaticală. În orice caz, este greu de afirmat, cel puțin pentru latină și pentru limbile romanice, că aspectul este o categorie conectivă. Exprimarea aspectului prin anumite morfeme exterioare verbului, ca de pildă prin adverbe, nu constituie o modalitate de legare a adverbului de verb, ci numai o formă de explicitare a aspectului (cf. **mai cîntă o dată** — „iterația" — *cîntă mereu* — „continuitatea", „neperfectivitatea"; *cîntă într-una de azi dimineață* — „continuitatea", „neperfectivitatea").

Fiind expresia unei caracteristici a timpului acțiunii, nu este de mirare că, în unele limbi, aspectul apare amalgamat cu timpul sau, cel puțin, ca fiind subordonat acestuia.

6.1.4.1.1. *Infectum ~ Perfectum.* Spre deosebire de alte limbi indo-europene, latina putea exprima diferența dintre Perfectiv și Imperfectiv nu prin prefixe sau sufixe, ci prin „infixe", cu alte cuvinte prin schimbări ale temelor: *cano/cecini; do/dedi; audeo/audivi; mito/misi.* [2]

Desigur că, procedînd la o analiză fonetică riguroasă, s-ar putea descoperi un „minimum tematic" comun tuturor formelor aceluiași verb, în marea majoritate a cazurilor [3], și un segment (fie chiar o singură trăsătură de fonem) caracteristic(ă) tuturor formelor temporale aparținînd aceluiași aspect (cel mai ușor s-ar putea împlini o astfel de segmentare în cadrul verbelor cu perfecte așa-zis regulate în *-v-*, ca de pildă *audivi*, *delevi*, *cantavi*).

Numai că rezolvarea segmentării în planul morfo-fonemic se întîlnește cu numeroase nepotriviri în planul semantic.

De la A. MEILLET [4] încoace se obișnuiește să se prezinte verbul latin subîmpărțit în două aspecte, iar fiecare aspect divizat în trei timpuri.

[1] *Temps et verbe, Théorie des aspects, des modes et des temps*, Paris, 1929. *Immanence et transcendance dans la catégorie du verbe*, în „Psychologie du Langage", Paris, 1933.

[2] v. ERNOUT, *Morph....*, p. 179.

[3] Excepțiile sînt puține: de pildă *esse /sum/fui*; *fero/tuli* etc.

[4] v. *Esquisse d'une histoire,...* p.; A. MEILLET et J. VENDRYES, *Traité de grammaire-comparée des langues classiques*, Paris, 1960.

Scanned with OKEN Scanner

Tabloul nr. 4

Infectum	Prezent Imperfect Viitor I
Perfectum	Perfect M.m. ca perfect Viitor II

În realitate, lucrurile sînt ceva mai puțin schematice.

Prezentul unea ca un nod tot felul de valori aspectuale (și temporale): (1) durativ *(laudo)*, opunîndu-se imperfectului, tot durativ, pe linia temporală; (2) momentan și perfectiv (*sido* „mă așez", *obdormisco* „adorm"), opunîndu-se (3) nonmomentanului imperfectiv (*sedeo* „șed"; *dormio* „dorm") [1].

Imperfectul era întotdeauna durativ.

Perfectul reprezenta prezentul aspectului perfectiv și, ca atare, indica faptul că momentul final al acțiunii coincide cu momentul vorbirii. În combinație cu unele teme, valoarea de rezultativ este evidentă: *decrevi* „am luat o hotărîre și sînt hotărît"; *cognovi* „am luat cunoștință de ceva și știu"; *didici* „am învățat și știu acum". Perfecte ca *memini* sau *noui* se traduc prin prezent „îmi amintesc", „știu" [2].

Timpurile perfective semănau din punctul de vedere al raportului temporal exterior cu imperfectul, întrucît includeau în sfera lor semantică raportul de anterioritate. Chiar în cazul perfectului (prezentul perfectiv), majoritatea timpului de săvîrșire a acțiunii se scurgea înaintea momentului vorbirii (cu acesta din urmă putea fi simultan numai punctul final al acțiunii). De altfel, datorită confundării cu aoristul [3], încă din epoci mai vechi, perfectul putea avea și o valoare de trecut adurativ, aperfectiv; cu alte cuvinte, putea indica pur și simplu un raport de anterioritate față de momentul vorbirii.

În latina tîrzie, valoarea de anterioritate a devenit predominantă și, uneori, a eliminat chiar pe cea perfectivă. Acest fapt a contribuit la apropierea semantică a celor trei timpuri: perfectul, m.m. ca perfectul și imperfectul. Mai mult ca perfectul s-a folosit în vorbirea familiară cu valoare intensivă în locul perfectului și chiar al imperfectului.

Interschimburile dintre acestea două din urmă sînt cunoscute încă din epoca preclasică. Valoarea de imperfect sau de perfect a m.m. ca perfectului latin se poate descoperi pînă și în urmașii, rari de altfel, din vechile limbi romanice [4]. De pildă, în celebra *Secvență a Sfintei Eulalia*, nici una din formele

[1] v. A. Ranconi, *Verbo latino*, p. 41—46.

[2] v. *Istoria limbii române*, I, p. 178—179.

[3] cf. *feci* și perfectele sigmatice, care sînt teme de vechi aorist, și perfectele cu reduplicare *(cecini, dedi)*, care ne trimit, în schimb, la vechile procedee de exprimare ale perfectului (vezi vechea inscripție latină din sec. VI î.e.n. *Manios me fhefhaked Numasioi*, unde *fhefhaked* = *feci*).

[4] În portugheză și spaniolă s-a păstrat mai bine și mai mult timp: v. M. H. Mira Mateus, *Valeurs du plus-que-parfait de l'indicatif, forme simple, dans la langue portugaise du XVe siècle*, în „Actele Congr. XII... cit.", I, p. 527—534.

care ne trimit — din punctul de vedere al expresiei — la forme de m.m. ca perfect latinesc nu au semnificația acestuia: *Buona pulcella fut Eulalia; bel* **auret** *corps, bellezour anima.* Într-o traducere „literală" am spune: „Bună fată a fost Eulalia; *Avea (a avut)* corp frumos și suflet și mai frumos" (în nici un caz *avusese*); sau *Elle colpes non auret /A czo nos voldret concreidre li rex pagiens* „Ea vină (păcat) nu avea/ Dar asta nu au vrut să creadă regii păgîni".

În toate limbile romanice (în afară de română[1]), m.m. ca perfectul conjunctiv a devenit forma regulată de imperfect: de ex., sp. *que me alegrase;* fr. *que je chantasse.* Fenomenul nu poate fi străin de faptul că atît m.m. ca perfectul cît și conjunctivul sînt mărci ale unei relații sintagmatice (față de o altă acțiune exprimată mai înainte). La indicativ, din concurența perfectului cu m.m. ca perfectul s-a impus forma de perfect, în timp ce valoarea de m.m. ca perfect își va crea forme noi de expresie: comp. Itala:... *dixit vocari servos suos quibus* **dederat** *pecuniam* cu Vulgata:... *iussit vocari servos suos quibus* **dedit** *pecuniam* (Lucas, 19, 1—27, *apud* Rohlfs, *S.L.V.*), unde *dederat* este înlocuit cu perfectul *dedit.*

De altfel, formele de viitor II și de mai mult ca perfect aveau să fie folosite din ce în ce mai puțin cu valoarea lor de timpuri de relație în latina tîrzie, ca de obicei în aspectul popular al oricărei limbi, din cauza complexității relațiilor exprimate (v. § 6.1.4.2). Perfectul conjunctiv latin se confundă cu viitorul anterior indicativ și se păstrează, rareori, cu valoarea de condițional în spaniolă (în unele gramatici spaniole apare sub numele de viitor conjunctiv: *amare, amares, amàremos*) și în româna veche (condițional prezent: *întrare-aru; -ari, arem* etc., sec. XVI).[2]

Ca expresie a unei acțiuni anterioare momentului vorbirii, perfectul sintetic nu se mai opune prezentului i n f e c t u m, ci imperfectului, care exprimă de asemenea o acțiune trecută, dar neterminată.

Pentru vechile valori perfectiv-rezultative, latina tîrzie își creează forme noi, perifrastice.

Verbele tranzitive și în special cele care exprimă o acțiune ale cărei consecințe, atingînd obiectul, interesează puternic și subiectul (de obicei verbe de gîndire și simțire) folosesc pentru exprimarea perfectului-rezultativ construcția *habeo* + participiul[3] (*rationes... cognitas habeo,* Cicero, *Att.*, 15, 20, 11, *apud* O. Densusianu, *I.L.R.*, p. 124). Sensul perfectiv al acestei construcții s-a extins și la alte verbe în sintagme de tipul *habeo* + obiect direct deter-

[1] După O. Densusianu, este posibil ca și în română, m.m. ca perf. conj. să fi fost folosit ca imperfect și de acolo să fi trecut la indicativ ca un timp de relație (*I.L.R.*, I, p. 123). Cazuri de trecere de la conjunctiv la indicativ se mai găsesc și în alte situații; vezi de pildă trecerea lui *sînt* la *sînt* în română, sau a subj. imperf. *andiamo* la indicativ (A. Lanly, *La série* **a n d a r e - a n a r — a l l e r**, în „RLiR", XII, 1959, p. 120).

[2] O. Densusianu (*I.L.R.*, II, p. 147—149) consideră că prezența lui *-u* și *-e* la pers. I sg. nu constituie o explicație mulțumitoare pentru a interpreta această formă de condițional ca rezultat al confundării perf. subj. cu viit. ant. latin (S. Pușcariu, *Studii istro-române*, II, 180; *Dacoromania*, IV, 1932).

[3] R. Lucot, *Remarques sur l'emploi de* **habeo** *avec le participe en-***to**, în „Revue des études latines", Paris, XI, 1933, p. 72 și urm.

minat de un atribut participial, cu condiția ca obiectul lui *habeo* să fie și rezultatul (obiectul) acțiunii exprimate prin participiu. Într-un enunț ca *habeo scriptam epistolam*, literal: „am scrisă o scrisoare", predicatul *habeo* indică faptul că, în prezent, mă aflu în posesia scrisorii *(epistolam)*, rezultat al acțiunii de „a scrie", care este exprimată prin atributul *scriptam* (timpul perfect al participiului indică faptul că acțiunea s-a săvîrșit în trecut). Între valoarea aspectuală a acestei construcții și cea a vechii forme de perfect rezultativ *scripsi* există așadar o asemănare foarte mare. Către secolul al IV-lea, combinația *habeo* + participiu trecut exprima, după unii cercetători, în mod regulat, valoarea de perfect rezultativ. Exemplu: *Matheum quem ante te ibi* **habui missum** (Italia, sec. VI-VII, *apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 146).

Legătura dintre participiu și obiectul direct slăbește din ce în ce mai mult în cursul evoluției limbilor romanice; participiul se grupează împreună cu *habeo* în sintagma predicatului, dovadă posibilitățile sporite de intercalare a unor cuvinte între participiu și obiect, în toate limbile romanice, desființarea acordului în gen, număr și caz, de timpuriu în română și în limbile ibero-romanice. [1]

În aspectul popular actual, nici italiana și nici franceza nu mai respectă acordul, obligatoriu în aspectul literar, nici în cazul în care obiectul precedă sintagma verbului (cf. lit. *la lettre que j'ai écrite*).

Verbele intransitive (care nu pot avea un obiect, cu atît mai puțin unul comun cu *habeo*) își formează perfectul compus după modelul diatezei medio-pasive, din verbul *sum* și participiul trecut al verbelor de conjugat. Faptul se explică prin asemănarea dintre intranzitivele active și verbele medii în ceea ce privește valoarea de diateză și relațiile sintagmatice: ambele categorii exclud vecinătatea unui obiect direct, deoarece exprimă o acțiune făcută de subiect cu consecințe asupra subiectului. [2]

6.1.4.1.2. *Formele compuse de perfect* se transmit tuturor limbilor romanice: rom. *am cîntat*, sp. *he cantado*, fr. *j'ai chanté*, it. *ho cantato*.

Alături de perfectul compus, limbile romanice de apus, inclusiv italiana, dezvoltă de timpuriu formații analitice pentru toate timpurile infectumului. Imperfectul auxiliarelor împreună cu participiul trecut al verbului de conjugat exprimă vechile valori ale formei sintetice de mai mult ca perfect: fr. *j'avais chanté*, it. *avevo cantato*, sp. *había cantado*. Din perfectul simplu al auxiliarelor și participiul trecut se dezvoltă un perfect anterior (fr. *j'eus chanté*, it. *ebbi cantato*, sp. *hube cantado*). Viitorul I al auxiliarului intră în componența viitorului II (fr. *j'aurai chanté*, it. *avro cantato*, sp. *habré cantado*).

În modul acesta, în epoca veche a limbilor romanice se reface opoziția dintre infectum și perfectum. În spaniolă, mai puțin în italiană,

[1] Vezi în general despre auxiliarele romanice, mai recent, M. COHEN, în „SCL", XI, 1960, p. 433—442, și M. MANOLIU, în „SCL", XI, 1960, p. 561—570, și IV, 1960, p. 895—912.

[2] J. KURILOWICZ (*Les temps composés en roman*, în „Prace filologiczne", XV, p. 448 — 453) consideră că originea construcției trebuie căutată în sintagma/dativ + (participiu) + esse/: *mihi (factum) est*, unde *mihi...est* a fost înlocuit cu *habeo*.

Scanned with OKEN Scanner

valoarea perfectiv-rezultativă se menține încă destul de bine[1] (perfectul compus se folosește pentru o acțiune apropiată, ale cărei consecințe persistă în momentul vorbirii). În genere însă, seria temporală perfectivă analitică romanică pierde posibilitatea de a exprima aspectul.

În unele regiuni ale Romaniei, perfectul compus elimină pe cel simplu (în marea majoritate a graiurilor românești[2], în italiană, cu excepția dialectelor meridionale, în unele dialecte retoromane, în franceza vorbită). În aceste regiuni, perfectul compus, expresie a trecutului terminativ, se opune, ca în latina populară, imperfectului.

Mai mult ca perfectul, perfectul anterior și viitorul II rămîn numai timpuri de relație[3].

În unele limbi romanice, ca spaniola și româna, *habeo* se extinde ca auxiliar de la verbele tranzitive la cele intranzitive: cf. v. sp. *son idos*[4], sp. mod. *han ido*. În spaniolă, *haber* pierde chiar funcția de verb predicativ; în română, auxiliarul *a avea* are forme „scurte", care nu se pot folosi singure cu funcție de predicat. În portugheză, în locul lui *habeo*, auxiliarul timpurilor perfectului este *ter* (< lat. *tenēre*). Perfectul compus portughez are o valoare aspectuală mai puternică decît corespondenții săi din alte limbi romanice. El poate evoca o acțiune care se repetă (iterativă) sau care durează, dintr-un trecut apropiat pînă în momentul actual: *Don Felipe tem comprado flores para su noiva cada dia* „Don Felipe a cumpărat în fiecare zi flori pentru logodnica sa". *Neste inverno tem chovido muito* „În această iarnă a plouat mult" — spune cineva la începutul primăverii. În italiană și în franceză, *a fi* apare ca auxiliar la timpurile compuse ale diatezei reflexive (*il s'est lavé*), la verbele care intră în opoziția „repaos" /„mișcare" *(je suis resté/ je suis parti)* și la unele dintre vechile deponente latinești (cf. *naître — je suis né; il est mort*).

O dată cu degradarea valorii aspectuale a seriei temporale analitice, apar creații paralele pentru redarea intensivă a valorii de perfect. În franceza medie se dezvoltă formele supracompuse (cf. fr. *j'ai eu chanté*)[5]. În limbile ibero-romanice se folosește, în același scop, auxiliarul *tenere* (> sp. *tener*, pg. *ter*): comp. *la casa que he comprado* „casa pe care am cumpărat-o" — *la casa que tiene comprada* „casa pe care a cumpărat-o și o posedă încă". În

[1] Knud Togeby, *Mode, aspect et temps en espagnol*, Kobenhavn, 1953; L. Tesnière, *Théorie structurale des temps composés*, în „Mélanges Ch. Bally", Génève, 1939.

[2] Gh. Șiadbei, *Le sort du prétérit roumain*, în „Romania", LXI, 1930; Gr. Nandriș, *Aspectele verbale în Evangheliarul de la Putna*; Al. Rosetti, *Despre valoarea perfectului simplu*, în „LR", VI, 1955, p. 69—73; Gr. Brîncuș, *La valeur du passé simple en roumain*, în „Mélanges Oslo", București, 1957.

[3] Cf. H. Yvon, *Futur antérieur avec valeur de passé, Question de méthode en syntaxe*, în „Romania," LII, 1926.

[4] J. Benzig, *Zur Geschichte von* ser *als Hilfszeitwert bei den intransitiven Verben im Spanischen*, în „Z RPh", LI, 1931; L. Clédat, *Le participe passé, le passé composé et les deux auxiliaires*, în „Revue de philologie française et de littérature", XVII, 1903. E. Pichon, *L'auxiliaire* être *dans le français d'aujourd'hui*, în „Le français moderne", II, 1934, p. 317—330.

[5] v. L. Foulet, *Le développement des formes surcomposées*, în „Romania", Paris, LI, 1925.

portugheză însă, *ter* devine auxiliarul de timp prin excelență și pierde funcția predicativă.

6.1.4.1.3. *Incoativele și frecventativele.* În afară de alternanțele tematice, latina folosea pentru redarea valorilor de aspect sufixe „lexicale". Dintre acestea, numai incoativele și frecventativele s-au transmis, dar cu valori schimbate, limbilor romanice.

Incoativele indicau faptul că acțiunea se află în punctul inițial al săvîrșirii ei. Ele se derivau de la verbe, adjective și substantive cu ajutorul sufixului *-sc-* (*-asco, -esco, -isco*): *amasco* „încep să iubesc" — *amo* „iubesc"; *florescĕre* „a înflori, a începe să facă flori" — *florere* „a face flori"; *obdormisco* „încep să dorm", „adorm" — *dormio* „dorm".

În limbile romanice, sufixul a continuat să trăiască, dar ca simplă variantă combinatorie a formantului de prezent, dirijată de temele verbale. Formele de prezent incoativ au înlocuit, mai ales la conjugarea a IV-a, unele forme de prezent neincoativ, fapt care dovedește că opoziția aspectuală s-a degradat și în acest caz în favoarea valorii temporale: cf. rom. *a înflori*, cu forme de prezent ca *înfloresc, înfloreşti, înfloreşte*, alături de *înflorim, înfloriți*, care nu mai are o formă neincoativă **flori*; cf. sp. *florecer, florece, florecen* (pers. I sg. ar face *florezco*; cf. *merezco de la merecer* „a merita"); fr. *fleurir — ils fleurissent*; fr. *finir : je finis*, dar *nous finissons*; it. *finire : finisco, finiscono* etc.

În italiană, *-sc-* servește uneori la diferențierea semantică a verbelor: de la *partire* se formează *parto* „plec" și *partisco* „împart"; mai rar în română: *împart* „separ părțile alcătuitcare ale unui obiect" — *împărțesc* „dau de pomană" (sudul Moldovei).

În spaniolă, acest sufix cuprinde întreaga conjugare a unei serii bogate de verbe (*encarecer, florecer, fortalecer, ofrecer* etc.), dar opoziția incoativ ~ nonincoativ nu se realizează niciodată.

Frecventativele se formau de la participiul trecut al verbelor primare nefrecventative, cu ajutorul desinențelor caracteristice conjugării I: *cano, canere, cecini, cantum* „a cînta" — *cantare* „a cînta tare, frecvent". Ele indicau, la început, faptul că acțiunea se repetă frecvent și apoi că acțiunea se săvîrșește cu intensitate.

Din pricina valorii intensive și a expresivității lor, frecventativele s-au folosit din ce în ce mai des în latina vorbită încă din epoca preclasică. Frecvența ridicată și caracterul regulat al flexiunii lor au făcut ca multe forme frecventative să se transmită în locul celor primare cu flexiune neregulată. În același timp, frecvența ridicată a contribuit la slăbirea, pînă la dispariție, a nuanței intensive. Urmașii romanici ai frecventativului *cantare* (> rom. *(a) cînta*, fr. *chanter*, sp. *cantar*, it. *cantare*) au sensul lui *canĕre*; *pello, -ĕre* „a împinge" este eliminat de *pulso, -are* „a împinge cu forță" (> fr. *pousser*, it. *pulsare*); *adjuvo, -are*, de *adjuto, -are* (> rom. *a ajuta*); *jaceo, -ĕre*, de *jacto, -are* (fr. *jeter*, it. *gettare*).

6.1.4.1.4. În limbile romanice s-au dezvoltat diferite modalități perifrastice de redare a aspectului. În afară de verbul „a începe", care, prin sensul

său lexical, aduce valoarea de „moment inițial" acțiunii exprimate prin infinitivul (conjunctivul) verbului următor *(începe să vorbească; empieza hablar; il commence à parler)*, mai amintim, cu titlu de exemplu, construcțiile cu verbul „a prinde", frecvente în vechea franceză (*il se prist à regarder, Aymery de Narbonne*, cf. și rom. *prinse a se uita*), cele cu verbul „a sta" în română *(stă să cadă)* sau în spaniolă *(estar para caer)*.

Durativul și-a creat o formă specifică în spaniolă din *estar* + participiul prezent (de fapt, gerunziul verbului de conjugat): *Doña Maria* **esta hablando** *en la calle con don Pepe* „Dona Maria (stă și) vorbește în stradă cu Don Pepe"; vezi și rom. v. și regional *era șăzînd, era zicînd*, unde însă nu apare prezentul, ci imperfectul verbului *a fi* [1]; în vechea franceză, *aller (venir)* + participiul prezent era o formă durativă curentă [2].

Formele de acest fel depășesc însă studiul morfematic și de aceea nu ne oprim prea mult asupra lor.

6.1.4.2. *Timpul*

Ireversibil și continuu în existența obiectivă, timpul devine, în reflectarea subiectivă, și reversibil (retrăim în minte clipe trecute), și, mai ales, discontinuu. Segmentarea timpului se operează cu ajutorul unor entități diferite de acesta, dar care cer, îi presupun, existența.

Exprimarea timpului, timpul lingvistic, trece, ca orice entitate lingvistică, prin prisma timpului subiectiv și, în consecință, reflectă în primul rînd, dacă nu totdeauna, un aspect cuantificat.

Spre deosebire de timpul subiectiv, timpul lingvistic are ca axă de referire principală *momentul vorbirii* (M.v.). Din expresie a unui timp el devine *expresie a unei relații între axa obiectivă (a acțiunii) și cea a timpului vorbirii:* simultaneitate, anterioritate sau posterioritate. (De aceea, unii lingviști au criticat denumirea *de timp absolut.)*

Mai mult, în afara axei timpului vorbirii, poate interveni și axa unei acțiuni despre care s-a vorbit: timpul lingvistic devine expresia simultaneității, a anteriorității sau a posteriorității față de altă acțiune exprimată (timpurile de relație). Cu alte cuvinte, decodarea timpului lingvistic se realizează fie prin raportarea la contextul (temporal-extralingvistic) al realizării comunicării, fie prin raportarea la contextul (temporal-lingvistic) al comunicării realizate.

Acest joc dublu de referințe poate avea forme specializate pentru fiecare tip de referire sau poate lăsa contextului rolul diferențiativ.

În franceză, de pildă, „viitorul în trecut", de fapt „posterioritatea față de o acțiune trecută" (deci anterioară momentului vorbirii) cere condiționalul prezent sau, în limbajul popular, viitorul perifrastic format din imperfectul

[1] O. Densusianu, *I.L.R....*, II, p. 215; Al. Graur, *Tendințe...* p. 205—206 și 318.

[2] F. Pfeifer, *Umschreibung des Verbums im Französichen durch* **Aller, Venir** + *Gerundium und Part. Praes, und durch die reflexive Konstruction*, Götingen, 1909; M. Buffin, *Remarques sur les moyens d'expression de la durée et du temps en français*, Paris, 1925.

Scanned with OKEN Scanner

verbului *aller* și infinitivul verbului de conjugat: *Comme il n'avait pas achevé sa tâche, il pensa qu'il la* r e p r e n d r a i t *le lendemain* (Imbs, *Temps et mode...*, p. 13). „Viitorul față de prezent" (de fapt posterioritatea față de un moment posterior momentului vorbirii) exclude perifraza *allait* + infinitiv și admite viitorul indicativ, perifraza *va* + infinitiv, prezentul subjonctiv.

În română, specializarea este mai puțin netă: comp. *S-a gîndit că-și va relua lucrul a doua zi* (cu viitorul I pentru „viitor în trecut" ca și pentru „viitor în prezent") — *S-a gîndit să-și* r e i a *lucrul a doua zi*, cu prezentul; cf. și *Cred că va veni (vine) mîine — Credeam că* **vine** *a doua zi, credeam că* **va veni** *a doua zi*. Același joc apare în română și în exprimarea simultaneității: comp. *Credeam că* **este** *bolnav, credeam că* **era** *bolnav; vedeam că* **este** *veselă — vedeam că* **era** *veselă*.

Diferențierea expresiei după cum se face referire la axa temporală a vorbirii sau la contextul lingvistic transpare mai net în organizarea adverbelor temporale; în franceză, *hier — aujourd'hui — demain* formează sistemul bazat pe axa referirii la procesul enunțării, în timp ce *la veille — ce jour-là — le lendemain* constituie sistemul acelorași raporturi de simultaneitate, posterioritate și anterioritate, dar cu originea în timpul unui element exprimat; comp. și rom. *ieri — azi — mîine*, dar, *în ajun (cu o zi înainte) — atunci (în ziua aceea, în momentul acela) — a doua zi*.

În unele lucrări de lingvistică, și nu dintre cele mai puțin recente, axa vorbirii este considerată ca „axa timpului real" (Imbs, *Temps et modes*, p. 10—15), în timp ce axa formată de timpul unei acțiuni exprimate este considerată ca „timp relativ sau fictiv".

Se pare așadar că greșeala fundamentală a acestei descrieri constă în confundarea timpului subiectiv cu cel obiectiv: toate timpurile lingvistice exprimă un timp real, dar modul de cuantificare a acestuia este subiectiv, pentru că, în fapt, toate se raportează la momentul vorbirii; *prezentul lingvistic exprimă și el o relație*, simultaneitatea față de momentul vorbirii.

De aceea credem că nu putem împărți timpul (timpurile) lingvistic(e) după cum se referă sau nu la momentul vorbirii. În fapt ar fi mai corect să vorbim de timpuri care pun în joc trei axe de referință (timpul vorbirii, timpul unei acțiuni anterior exprimate și timpul acțiunii pe care o determină morfemul temporal în discuție: de pildă, mai mult ca perfectul sau viitorul II) și de timpuri care se mulțumesc să raporteze timpul acțiunii pe care o determină a timpul vorbirii — două axe temporale (vezi schema nr. 23).

Acest gen de folosire a axelor de referință nu este propriu numai categoriei timpului lingvistic. El se întîlnește și în cazul expresiei spațiului (cf. *aici — acolo /dincolo — în locul acela, acesta*): *aici* se poate folosi pentru a indica raportul de coincidență dintre locul obiectului sau al acțiunii și locul vorbirii — dar și pentru a indica o coincidență față de spațiul unui obiect despre care s-a vorbit. Într-un mod asemănător funcționează și pronumele demonstrative sau personale: *el*, de pildă, ne poate trimite la o persoană care asistă la procesul comunicării, dar care nu este nici emițător nici receptor, sau, de cele mai multe ori, *el* ne trimite la un nume exprimat anterior).

Scanned with OKEN Scanner

6.1.4.2.1. *Raportul de anterioritate.* Ca urmare a evoluției mijloacelor de exprimare a perfectumului, sistemul temporal al latinei tîrzii se reorganizează menținînd în prim plan opoziția: simultaneitate ~ anterioritate. Perfectul

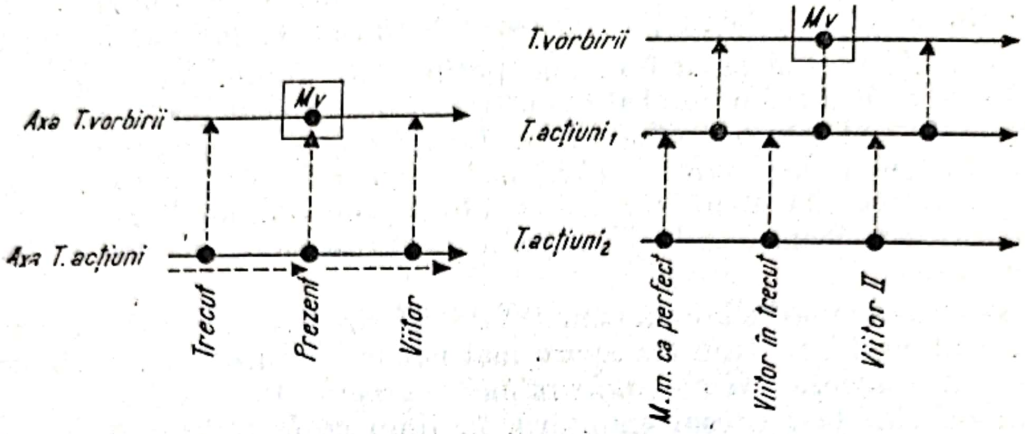

Schema nr. 23

(simplu) nu se mai opune prezentului, ci intră în opoziție (aspectuală) cu imperfectul în cadrul termenului [anteriorității] (vezi tabloul nr. 5). Mai mult ca perfectul (simplu) intră în variație cînd cu perfectul, ca expresie a „acțiunii terminate în trecut", cînd cu imperfectul și perfectul ca timp de relație, și, în cele din urmă, dispare pretutindeni la indicativ.

Tabloul nr. 5

Simultaneitate *prezent*	
Anterioritate	durativ-imperfectiv *imperfect*
	nedurativ-nonperfectiv *perfect (simplu)*

La subjonctiv, mai mult ca perfectul înlocuiește imperfectul, care dispare în toate limbile romanice, în afară de sardă (cf. fr. que *je chantasse*; sp. *que me alegrasse*).

În română, mai mult ca perfectul conjunctiv (mod de relație, prin excelență) capătă valoare de mai mult ca perfect indicativ: *cîntase* < lat. *cantavisset* (vezi, de altfel, și unele forme de conjunctiv prezent trecute la indicativ: v. rom. *sem* < *simus*; *seți* < *sitis* și *sînt* < *sint*, care a înlocuit pe *sunt*).

Formele analitice menite să refacă opoziția de aspect *Infectum* ~ *Perfectum* au devenit de asemenea mijloace de a exprima diverse nuanțe temporale în cele mai multe limbi romanice. În unele regiuni ale Romaniei, perfectul compus elimină pe cel simplu (în marea majoritate a graiurilor

românești, în italiană, cu excepția dialectelor meridionale, în unele dialecte retoromane, în franceza vorbită). În aceste regiuni, perfectul compus, expresie a trecutului terminativ, se opune, ca în latina populară, imperfectului.

Mai mult ca perfectul, perfectul anterior și viitorul II rămîn numai timpuri de relație [1] (cu trei axe temporale).

Acolo unde perfectul compus coexistă cu perfectul simplu, diferența dintre ele constă mai puțin în perfectivitatea acțiunii și mai mult în distanța (în timp) față de momentul vorbirii : în spaniolă, perfectul compus exprimă un trecut apropiat (cu persistența rezultatului în momentul vorbirii : „regula celor 24 de ore"), cel de-al doilea un trecut îndepărtat; în Oltenia și în Banat, regula „celor 24 de ore" funcționează invers decît în spaniolă, și anume perfectul simplu este expresia unui trecut apropiat (o acțiune petrecută în ultimele douăzeci și patru de ore). [2]

În limba română, timpurile de relație ale trecutului—terminativ, în afară de mai mult ca perfectul indicativ, s-au constituit mai tîrziu decît în celelalte limbi romanice, sub influența limbilor vechi slave. Așa cum aminteam mai sus, aceste timpuri sînt mai puțin frecvente în aspectul popular; or, limba română literară s-a dezvoltat mai tîrziu, în climatul cultural slav, într-un moment în care formațiile modale și aspectuale cu auxiliarul *a fi* erau numeroase. Așa se explică poate faptul că, în limba română, unele timpuri analitice ale diatezei active se formează cu ajutorul auxiliarului *a fi*: viitor II *voi fi citit*, cf. și m.m. ca perfectul indicativ dialectal *am fost citit* (care pare a fi mai vechi, necărturăresc, ci popular); perfectul conjunctiv *să fi citit*, perfectul condițional *aș fi citit*.

Raportul de anterioritate apropiată. În franceză și în spaniolă, sistemul temporal se organizează și după opoziția Apropiat ~ Nonapropiat. În franceză, raportul de anterioritate apropiată se exprimă prin *venir* + *de* + infinitivul verbului de conjugat. Auxiliarul *venir* poate sta la prezent sau imperfect, după cum acțiunea este considerată în legătură cu un ansamblu de fapte prezente, sau trecute: *je viens de chanter* (apropiere față de prezent), *je venais de chanter* (apropiere față de trecut).

În spaniolă, trecutul apropiat se exprimă prin *acabar* „a sfîrși" + *de* + infinitivul [3] (ex. *las seis acaban de dar*).

6.1.4.2.2. *Raportul de posterioritate.* Încă din latina tîrzie formele sintetice de viitor dispar la toate modurile (indicativ, infinitiv, imperativ, participiu). Spre deosebire de timpurile trecutului, viitorul are o valoare mult mai abstractă, prezintă un moment incert, necunoscut de vorbitor. De aceea, viitorul a apărut relativ tîrziu în limbile indo-europene și este puțin folosit în vorbirea populară a oricărei limbi. Chiar astăzi există graiuri romanice care nu cunosc viitorul.

[1] v. *La séquence de Sainte Eulalie*, în *Crestomație romanică*, I, p. 447.

[2] v. Al. Rosetti, *Despre valoarea perfectului simplu*, în „LR", IV, 1955, p. 69; Gr. Brîncuș, *Sur la valeur du passé simple en roumain*, în „Mélanges linguistiques", Oslo, 1957, p. 159 și urm.

[3] Vezi și Emilio Lorenzo, *Notas sobre el verbo español*, în „Filología moderna", nr. 9, Madrid, 1962.

În latina tîrzie, viitorul este evitat și din pricină că începe să se confunde cu perfectul slab (cf. viitorul *amabit* > lat. t. *amavit*, alături de perf. *amauit*), fie cu imperfectul (la conjugările I și a II-a viitorul avea același infix *-b-* ca imperfectul), fie cu prezentul conjunctiv (la conjugările a III-a și a IV-a: *legam, leges — legam, legas; nutriam, — es — nutriam, -as*). Așa se explică faptul că formele de viitor latinești nu s-au păstrat în nici o limbă romanică [1].

Viitorul romanic s-a dezvoltat din construcțiile modale frecvente în vorbirea populară.

Variantele modale ale prezentului arătau faptul că acțiunea este dorită, necesară, voită în momentul vorbirii. Aceasta înseamnă că momentul săvîrșirii ei era posterior momentului vorbirii, întocmai ca la viitor.

Franceza, italiana și spaniola continuă sintagma formată din infinitiv + prezentul verbului *habeo* (cf. lat. t. *dicere habemus*, Italia, sec. VI; *discerni habent*, Galia, sec. VI, *apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 143; lat. *cantare habeo* > > fr. *je chanterai*, sp. *cantaré*, pg. *cantarei*, it. *canterò*; cf. și rom. *am a cînta*.

Ca și în cazul condiționalului, auxiliarul a suferit numeroase modificări fonetice din cauza poziției lui enclitice, neaccentuate, devenind un simplu afix.

Construcția *habeo ad (de)* + infinitivul verbului de conjugat exprimă „viitorul“[2]: în sardă *app'a dare* „îți voi da“, în sudul Italiei: sic. *l'ai a mmanari* „o voi cere“ [3], în portugheză *hei-de me lavar* „mă voi spăla“, în italiana meridională *aun da purtà, hî da purta* „voi cînta“ [4] și în vechea română: *n-am a te lasa* [5] „nu te voi lăsa“, cf. dialectal astăzi mold. *am să vin* (răspîndit și în limba curentă din Muntenia). În vechea franceză, în occitană, în catalană și în spaniolă, această construcție păstrează valoarea modală de necesitate; cf. sp. *he de cantar* „trebuie să cînt“.

Volo + infinitivul (cf. **velit** *faciem* **tangere**, *apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 143) devine forma obișnuită de viitor în dacoromână *(voi cînta)*; se întîlnește și în unele graiuri italiene (abruzz. **vo vedé** *se te le po da* „voi vedea dacă ți le pot da“; ticin. *al* **vot manda** [6]); în franceza de sud, Burgundia, și Elveția *(cette pauvre dame* **ne veut plus vivre** *longtemps* „biata doamnă nu va mai trăi mult timp“).

[1] Vezi discuția asupra cauzelor înlocuirii viitorului sintetic cu cel analitic în Romania la EUGENIO COSERIU, *Sobre el futuro romance*, în „Revista brasileira de Filologia“, 3, 1957, p. 1—18.

[2] v. Ph. THIELMANN, **H a b e r e** *mit dem Infinitiv und die Entstehung des romanischen Futurums*, în „ALL“, II, 1885, p. 48—89; 158—202; M. LEUMANN, *Lateinisch* **habere** *mit Infinitiv*, în M.H., 19, 1962, p. 65—71; B. MÜLLER, *Das lateinische Futurum und die romanischen Ausdrucksweisen für das futurische Geschehen*, în „RF“, 76, 1967, p. 44—97.

[3] În vechea franceză, formele de viitor păstrate la verbul *être* (cu frecvență ridicată) s-au confundat cu ale imperfectului *(iert)* și au încetat să mai exprime valoarea de viitor. În sp. *eres*, pers. a II-a sg., a devenit *eris* și s-a specializat ca formă de prezent, pers. a II-a, pentru a reface opoziția față de pers. a III-a *es* (în spaniolă, unde *-i* cade, lat. *es* și lat. *est* ajung la aceeași formă *es*).

[4] v. G. ROHLFS, *Historische Grammatik der Italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, II, Berna, 1949, p. 384.

[5] v. B. P. HASDEU, *Cuvente den betrani*, II, București, 1878, p. 295.

[6] v. G. ROHLFS, *op. cit.*, p. 384.

În sardă este foarte răspîndită pentru viitor construcția *debeo* + infinitivul (cf. lat. *dare de(bebit)*, *apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 143, sard. *depo kantare*).

În graiurile retoromane din regiunea Rinului și în Engadina de sud, *venire* + *ad* + infinitivul devine forma obișnuită a viitorului: *ay-auk manedxa tx-i-***vanyes-a-plovér**, *s-il-sofel kalás* [1] „unchiul crede că va ploua dacă vîntul se înmoaie".

Verbele de mișcare unite cu infinitiv singur sau introdus prin *ad* indicau faptul că deplasarea se efectua în scopul săvîrșirii acțiunii exprimate prin infinitiv; cf. fr. *je suis venu vous voir*, rom. „vin să vă văd".

Întrucît momentul final al deplasării coincide cu începutul acțiunii infinitivului, *venio* + *ad* + infinitivul devine o variantă aspectuală incoativă a prezentului (cu insistență asupra momentului inițial al acțiunii).

Momentul săvîrșirii acestei acțiuni este posterior celui al deplasării în spațiu. Semnificația acestei construcții se apropie de cea a viitorului prin prezența raportului de posterioritate.

În franceză, în spaniolă și în portugheză, verbul „a merge" + infinitivul a avut o evoluție asemănătoare. Sensul incoativ al acestei construcții este atestat în vechea franceză și în vechea provensală (cf. *va respondere* „începe să răspundă") [2]. În franceza modernă, *aller* + infinitivul exprimă un viitor apropiat (raport de posterioritate apropiată), cu tendință de a se transforma în viitor propriu-zis: *je vais lire* „voi citi (îndată)"; cf. și pg... *a não ser a ti, a quem queres que eu vám dar toda esta amizade.* [3]

În sudul Franței, în Gasconia și în Catalonia, datorită unei frecvente folosiri cu valoare de prezent istoric în narațiunile din evul mediu, construcția analitică incoativă, *vado* + infinitivul a luat valoare de trecut: cf. cat. mod. *vaig cantar* „am cîntat". [4]

6.1.4.2.3. *Schimbări în structura formanților.* Formele de prezent și de imperfect se păstrează în general mai bine decît celelalte. Între formele de prezent ale indicativului și cele ale conjunctivului și participiului se exercită numeroase influențe.

Verbele de conjugarea a IV-a pierd pe *i* de la participiul prezent *(dormiens > dormiens > dormens)*. Tema fără *-i* se introduce și la indicativ prezent *(dormo)* și la conjunctiv (cf. *servat, sentam)*. În unele limbi romanice, prezentul primește la pers. I infixul *-g-* de la conjunctiv, unde $g < y$: cf. sp. *tengo* „am", *tienes* „ai"; *caigo* „cad", *caes, cae; digo* „zic"; *hago* „fac"; *oigo* „aud" etc.; it. *vengo* „vin", *valgo* „valorez".

În majoritatea limbilor romanice, prezentul indicativ și prezentul conjunctiv au forme comune: cf. fr. *je chante — que je chante;* it. *noi troviamo —*

[1] v. Th. GARTNER, *Handbuch der rätoromanischen Sprache und Literatur*, Halle, 1910, p. 44. L. MOURIN (*Sursilvain et engadinois ancien et ladin dolomitique*, Bruges, 1964, p. 104) consideră că *venio ad* + inf. din sursilvană este mai degrabă o creație recentă.

[2] v. W. MEYER-LÜBKE, *Gram.*, III, p. 357; E. BOURCIEZ, *Eléments...*, 1930, p. 380—381.

[3] v. W. MEYER-LÜBKE, *Gram.*, III, p. 358.

[4] v. FRANCISCO de B. MOLL, *Gramática histórica catalana*, Madrid, [1952] p. 336.

Scanned with OKEN Scanner

che noi troviamo, tu trovi — che tu trovi ; rom. *eu cînt — eu să cînt.* În română nu se sincretizează, de obicei, formele de persoana a III-a : indic. *el cîntă* — conj. *să cînte ;* indic. *vorbește* — conj. *să vorbească ;* în italiană, indicativul diferă de conjunctiv la toate conjugările, la persoanele I, a III-a și a VI-a. În franceză rămîn distincte, în ceea ce privește modul, formele de persoana a IV-a și a V-a, la toate conjugările.

Imperativul prezent împrumută de asemenea forme de la indicativ sau de la conjunctiv.

Imperfectul pierde, în română și în franceză, consoana intervocalică a formantului *aba, eba, iba,* cf. rom. *cîntam, aveam, scriam,* fr. *je chantais, j'avais, j'écrivais.* În italiană, *b* > *v* se menține la toate conjugările : *trovavo, vendevo, servavo ;* în spaniolă, *b* > *b̥* se menține la conjugarea temelor terminate în *a.* Knud Togeby pune în legătură evoluția imperfectului cu cea a condiționalului care s-a format cu ajutorul imperfectului verbului *habeo : habebam* se reduce — în poziție neaccentuată, ca desinență la *-ea, -ia.* La conjugările în care desinențele imperfectului corespundeau cu cele ale condiționalului, imperfectul a redus de asemenea pe *-b-.* Italiana, care formează condiționalul cu urmași ai perfectului *(habui),* păstrează la imperfect pe *b* > *v.* [1]

Formele perfectului simplu, cu variante și mai neregulate încă din latină, suportă cele mai multe modificări. În latină existau, după modul de accentuare, două feluri de perfect : perfectul slab, care avea accentul pe desinență *(cantavi, delevi, audivi)* și cuprindea majoritatea verbelor de conjugarea I și a IV-a și cîteva verbe de conjugarea a II-a, și perfectul tare, cu accentul pe temă, care cuprindea restul verbelor (majoritatea făceau parte din conjugarea a III-a).

Perfectele slabe, mai regulate, fiind susținute și de conjugări productive (vezi § 6.3.3.1), s-au păstrat în general mult mai bine. Formanții *-av(i), -ev(i), -iv(i)* primesc de timpuriu variantele *-ai, -ei, -ii,* din pricina căderii lui *-v-* intervocalic. Cf. lat. *audimus* pentru *audivimus* (Petronius, *Caena, apud* Grandgent, *I.L.V.,* p. 223) ; *perit* pentru *perivit, cupit* pentru *cupivit* (*apud* Grandgent, *I.L.V.,* p. 204). Formele romanice continuă variantele populare : pers. I : sp. *amé,* fr. *j'aimai,* rom. *cîntai,* it. *trovai ;* la celelalte persoane, *-i* dispare : fr. *il chanta,* rom. *el cîntă,* it., sp. *cantó* (< lat. pop. * *cantaut*).

Perfectele tari se împărțeau între mai multe tipuri de desinențe : *-u(i) (placui), i (veni),* reduplicate *(bibi, cecini),* sigmatice (*misi, dixi, coxi* etc.).

În limbile romanice, perfectele tari de la conjugările I și a IV-a sînt înlocuite prin perfecte slabe : *crepui* — * *crepavi* (cf. rom. *crăpai*) ; *necui* > lat. t. * *necavi* (cf. rom. *(în) necai) ; salui — salivi — salii* (cf. rom. *sării,* it. *salii,* sp. *sali) ; fugi* — rom. *fugii,* sp. *huí,* dar it. *fuggi.*

Perfectele în *-ui* s-au menținut mai bine la conjugările a II-a și a III-a, în special în română și în franceză, și s-au extins în locul celorlalte tipuri

[1] *Les désinences de l'imparfait et du parfait dans les langues romanes,* în „Studia Neophilologica", XXXVI, 1964, p. 4 și urm. Soluția *iba,* în loc de *-ia,* a fost explicată ca un mijloc de a evita omonimia rezultată din pierderea lui *-b-* : M. Alvar, *El. imperfecto „iba" en español,* în „Homenaje Krüger", I, p. 41—45.

Scanned with OKEN Scanner

de perfect tare, ca perfectul reduplicat; cf. lat. *bibi*, dar rom. *băui*, fr. *je bûs*; lat. *cecidi*, dar rom. *căzui*, sau perfectul în *-i*: lat. *sedi* — rom. *şezui*; lat. *cepi* — rom. *(în)căpui*.

Perfectele sigmatice se păstrează destul de bine în română şi în italiană: cf. lat. *arsi*, — it. *ársi*, v. rom. *arşu* (DENSUSIANU, *I.L.R.*, II, p. 140), rom. *arséi*; lat. *dixi* — v. rom. *zişu*, rom. *zisei*; lat. *duxi* — v. rom. *duşu* (DENSUSIANU, *I.L.R.*, II, 140), rom. *duséi*; lat. *coxi* — rom. *copséi*, it. *cóssi* etc.

Verbele care aveau tema participiului trecut în *-s* îşi refac forme de perfect simplu sigmatic: lat. cl. *defendi* (participiul perfect *defensum*) — it. *difensi*; lat. cl. *momordi* (part. perf. *morsum*) — it. *morsi*; lat. cl. *occidi* (part. perf. *occisum*) — rom. *ucisei*, it. *uccisi*; lat. cl. *respondi* (part. perf. *responsus*) — it. *risposi*, rom. *răspunsei*.

În italiană, perfectele reduplicate se păstrează şi chiar se extind.[1] Unele verbe au cîte două variante de perfect simplu, unele în *-i* sau *-s*, altele în *-ett(e)*, după *stetti: vendi — vendetti*; *resi — rendetti, esistei(-etti), cedei (-etti)* etc. (cf. it. *steti* şi rom. *stătui*).

Formele de participiu perfect[2] au avut o evoluţie paralelă cu cele ale perfectului simplu. La toate verbele de conjugarea I s-a extins finala *-atus* (lat. cl. *nectus* — rom. *(în)necat*; lat. cl. *frictus* — rom. *frecat*; lat. cl. *crepitus* — rom. *crăpat*).

La conjugarea a IV-a s-a propagat mult terminaţia *-itus*: lat. *saltus* — sp. *salido*, rom. *sărit*, it. *salito*; lat. cl. *sensus* — it. *sentito*, sp. *sentido*, rom. *si(mţ)it*, fr. *senti*.

Terminaţia *-utus* a înlocuit pe *-tus* şi *-itus* şi s-a extins mai ales la verbele care aveau perfectul în *-ui*; cf. lat. *veni*, part. *ventus* — fr. *venu*, it. *venuto*, dar sp. *venido*, rom. *venit*, cu perf. *venii*; lat. *visum* — rom. *văzut*, fr. *vu*; lat. cl. *perditus* — fr. *perdu*, rom. *pierdut*, dar sp. *perdido*; lat. cl. *venditus* — rom. *vîndut*, fr. *vendu*, it. *venduto*, dar sp. *vendido*.

Participiile sigmatice s-au păstrat destul de bine în română şi în italiană: lat. *arsus* — rom., v. fr. *ars*, it. *arso*; lat. *missus* — it. *messo*, rom (*tri*)*mis*, fr. *mis*.

În spaniolă s-au extins formele în *-ado* (< *atus*) şi — *ido* (< *-itus*). Celelalte sînt foarte rare. Formele în *-s* au rămas ca adjective verbale care dublează formele regulate ale participiilor în *-ido*; cf. sp. *remiso — remitido*; *omiso — omitido, difuso — difundido, concluso — concluido*.

6.1.5. Modul

Din punctul de vedere al sensului referenţial, categoria modului reprezintă diverse articulaţii ale axei probabilităţii.

[1] Faptul a fost pus în legătură cu substratul osco-umbric; în limbile respective, perfectele reduplicate erau numeroase (Bourciez, *Eléments...* p. 508).

[2] v. L. MOURIN, *Les participes passés irréguliers*, în „Contribution à la description comparée de la morphologie verbale des langues romanes", III, Bruxelles, 1968.

Scanned with OKEN Scanner

6.1.5.1. *Modul în latină*

6.1.5.1.1. Opoziția *indicativ ~ subjonctiv* corespundea în latină diferenței semantice „real" ~ „posibil", „ireal". Ea se putea realiza chiar în propoziții independente (cf. coniunctivus optativus sau potentialis: *Nihil magis* **oblectaverit** *animum quam amicitia fidelis* „Nimic nu mi-ar fi desfătat mai mult sufletul decît o prietenie adevărată!"; coniunctivus dubitativus: *Ego tibi* **irascerer**, *mi frater*? „Să mă mînii eu pe tine, frate dragă?! CICERO, *Ad Quintum fratrem*, I, 3.1).

În subordonată, opoziția indicativ ~ conjunctiv se realiza mai rar. În relativă, de pildă, conjunctivul apare dacă se exprimă gîndul altei persoane, și nu cel al vorbitorului: *Recte Socrates execrari eum solebat, qui primus utilitatem a iure* **seiunxisset**. „Pe drept obișnuia Socrate să blesteme pe cel care cel dintîi a despărțit utilul de dreptate" (CICERO, *De Leg.*, I, 12, 33). În temporalele introduse prin *dum, donec, quod*, apare indicativul pentru un fapt considerat sigur, real (în condițiile simultaneității față de acțiunea regentei) și conjunctivul cînd se evocă un fapt posibil (comp. *Donec* **eris** *felix, multos numerabis amicos* „Cît timp vei fi fericit, vei număra mulți prieteni" — OVIDIU, *Trist.*, I, 9 — și *Paucos dies moratus est, dum se copiae ab Corcyra* **assequerentur** „A zăbovit cîteva zile pînă să vină trupele de la Corcyra" — TIT. LIV., XXXII, 9, 8).

Propoziția cauzală (introdusă prin *quod, quia*) se construia cu indicativul, cînd exprima cauza reală sau părerea vorbitorului: *Si quid possumus eo possumus, quod respublica nos* **coniunxit** *cum bonis* „Dacă putem face ceva, prin aceea putem, fiindcă republica ne-a unit cu cei buni" (CICERO, *Pro Mil.*, 21) și cu conjunctivul, cînd se exprima o ipoteză: *Principes Treverorum de suis privatis rebus a Caesare auxilium petere coeperunt, quoniam civitati consulere* **non possent** „Fruntașii treverilor au început să ceară ajutor lui Caesar pentru chestiunile lor proprii, deoarece — se pare că — nu puteau chibzui în interesul statului " (CAESAR, *B.G.*, V, 3).

Jocul nuanțelor modale putea fi îmbogățit prin variația timpului. Astfel, condiționala se putea construi cu indicativul — orice timp —, dacă exprima o condiție considerată sigură de vorbitor, dar cu conjunctivul prezent sau perfect, cînd se exprima o ipoteză realizabilă și, în sfîrșit, cu conjunctivul imperfect sau m.m. ca perfect cînd era vorba de o condiție nerealizabilă, ireală.

De cele mai multe ori însă, modul subordonatei era dictat de semantica verbului regent (în completive) și/sau de conjuncție.

6.1.5.1.2. *Modurile nepersonale*[1] apar ca variante poziționale ale celor personale în subordonate. Diferențele dintre aceste două categorii de moduri nu sînt în fapt niciodată „modale", nu se localizează pe axa probabilității, ci în planul sintagmaticului.

[1] Denumirile personal, nepersonal (în accepția de mod care admite, respectiv respinge morfemul de persoană) sînt mai puțin proprii pentru unele limbi romanice, ca de pildă, pentru română, unde subjonctivul perfect este invariabil *(eu, tu, el* etc. *să fi plecat)* sau pentru portugheză, unde există infinitiv personal.

Scanned with OKEN Scanner

Infinitivul, de pildă, apare în completive, uneori ca variantă (mai bine-zis ca derivată transformațională) a indicativului — de pildă, după verbele de percepție sau declarandi; alteori ca variantă a subjonctivului (după verba sentiendi, affectum sau după verbele de voință, mai ales în latina coloquială tîrzie) [1]. *Participiul* poate să apară și ca o derivată transformațională a modului din **temporala** al cărei subiect este reprezentat de numele determinat (**Nostris resistentibus**, *hostes ad pedes desiluerant* „Pe cînd ai noștri rezistau, dușmanii au descălecat" — CAESAR, *B.G.*, IV) [2]; a modului din **cauzală** (*cum funes ... falcibus comprehensi erant*, **navigio remis incitato**... (= *cum navigium incitatum esset*), *praerumpebantur* ... „cînd frînghiile fuseseră prinse cu cîrlige, se rupeau, deoarece mișcarea corăbiilor a fost iuțită prin vîsle ..."); a modului din **concesivă** (*Romani* **non rogati Graecis** *ultro auxilium obtulerunt* „Romanii, deși nu li se ceruse, au oferit din inițiativă proprie ajutor grecilor" —TIT. LIV., XXXIV, 23) [3].

Gerunziul (precedat sau nu de prepoziție) apare în finale: *Breve tempus aetatis satis longum est* **ad bene vivendum** „Scurtul timp al vieții este destul de lung pentru a trăi bine" (CICERO, *De senectute*, 70).

Gerundivul [4] apare ca o transformare a gerunziului prepozițional cu complement direct exprimat prin substantiv (gerundivul păstrează cazul gerunziului și ia genul și numărul obiectului direct): *Qua necesitate adductus Diuiacus auxilii* **petendi causa** *Romam ad senatum profectus est* „Diviacus, împins de această nevoie, a plecat la Roma, la senat, să ceară ajutor" (CAESAR, *B.G.*, IV, 12).

Supinul activ este propriu finalelor, după verbele de mișcare (*Romam ad senatum veniunt* **auxilium postulatum**).

În latina vorbită, raporturile sintagmatice ale morfemului de mod devin mai puțin strînse. De pildă, *cum* cauzal nu mai este construit în mod consecvent cu conjunctivul: *quid timeo rusticitatem meam, cum ... dominus nostres ... non oratores, sed piscatores* ... **praelegit?** (GREGORIUS DIN TOURS, *Color. mart.*, 1. — *apud I.L.R.*, I, p. 341 [5]). Subjonctivul completivei introduse prin *ut* este concurat de infinitiv chiar după verbele de voință, cu condiția ca subiectul completivei să fie identic cu cel al regentei (*I.L.R.*, I, 303).

6.1.5.2. *Modul romanic*

Cu toate transformările profunde survenite în sintagmatica modului, în evoluția romanică, se conturează totuși cîteva constante.

6.1.5.2.1. *Subjonctivul.* Categoriile de verbe care resping în completive indicativul (ca de pildă, cele care exprimă dorința, voința, permisiunea,

[1] Și în coordonare infinitivul (de narație) apare tot ca un „mod de relație", în sensul că presupune existența unui alt verb.

[2] Există o serie de restricții care împiedică transformarea; de pildă, dacă predicatul temporalei are compliniri se preferă subjonctivala.

[3] Diferența dintre participiul prezent și cel trecut corespunde în primul rînd unei opoziții de diateză (activ/pasiv).

[4] Considerat ca un fel de participiu viitor activ.

[5] cf. și ERNOUT-THOMAS, *Syntaxe...*, p. 347.

Scanned with OKEN Scanner

posibilitatea, sfatul, rugămintea, teama) se regăsesc în limbile romanice (cu unele ușoare diferențe de la o limbă la alta): cf. fr. *Je veux qu'il parte aujourd'hui* [1], sp. *Quiero que Juan salga hóy ;* rom. *Vreau să plece azi* etc. [2]; fr. *je crains que mon oncle ne vienne pas ;* sp. *temo que no venga mi tio,* rom. *mi-e teamă să nu vină unchiul meu* (= *mi-e teamă că vine ...*).

În anumite cazuri, conjunctivul este preferat datorită intervenției negației sau interogației, elemente care aduc un minus de probabilitate : de ex. rom. *nu văd să vină, nu-mi amintesc să fi văzut acest spectacol,* comp. și *(nu) cred că vine — nu cred să vină ;* sp. *no creo que venga — no creo que viene* (dar *creo que tienes razón*). *No sé que tengas hermanas — No sé como se llama Vd ;* fr. *Je ne crois pas qu'il vienne (Je crois qu'il vient/viendra demain) ; Croyez vous qu'il vienne? — qu'il viendra? ; Je n'espère pas qu'il se taise. Je ne me figure pas qu'il fasse froid cette hiver.*

Ca și în latină, o serie destul de numeroasă de conjuncții cer conjunctivul în propoziția circumstanțială, de exemplu : sp. *antes que,* fr. *avant que,* sp. *por más que,* fr. *quoique, bien que,* it. *benché.*

În spaniolă, dacă predicatul concesivei exprimă o acțiune neîndoielnică, se folosește însă indicativul, chiar după astfel de conjuncții : *He venido aunque llueve.*

Datorită faptului că modul conjunctiv era (și este) folosit prin excelență în subordonate și că puținele conjuncții ale latinei populare se extinseseră la tot felul de propoziții (cauzale, completive etc.), conjunctivul apărea, mai totdeauna, însoțit de aceleași conjuncții. În limbile romanice, conjuncția aceasta „pan-subordonatoare" *(quia, si)* devine indice al conjunctivului și îl însoțește chiar în propoziții independente (cf. rom. *Să merg, să nu merg?! Ce să fac?*). Prezența conjuncției apare ca necesară din pricina faptului că multe forme de conjunctiv devin identice cu cele de indicativ.

Dacă, în franceză, *que* nu cere subjonctivul (poate să apară și cu indicativul) *(je dis que deux et deux font quatre),* în română, *să (< si)* poate fi considerat ca o parte a morfemului (discontinuu) de mod, deoarece el nu apare decît în situațiile care cer conjunctivul [3].

[1] Pentru valorile subjonctivului francez vezi și G. Moignet, *Essai sur le mode subjonctif,* Paris, I, 1959; P. Imbs, *Le subjonctif en français moderne,* Strassbourg, 1953.

[2] Exemple ca esp. *dice que viene — dice que venga,* fr. *je ne dis pas qu'il a fait cela — je ne dis pas qu'il ait fait cela* probează capacitatea de comutare a indicativului cu conjunctivul. În condițiile apariției unui obiect indirect (= subiectul completivei), verbul regentei *(dice, spune)* are în construcția cu indicativul valoarea unui *verb declarandi,* în timp ce, în contextul subjonctivului (*de* + infinitivul pentru franceză), devine *verba voluntatum (spune-i că vine, spune-i să vină).* Faptul ne amintește de modul cum se comportă același tip de verbe în latină ; valoarea declarativă cere în completivă acuzativul cu infinitiv (*Clamavit se reditum nostrum expectaturum esse* „A strigat că va aștepta întoarcerea noastră"), cea hortativă cere subjonctivul (*Clamavit ut ipsius reditum expectaremus* „A ordonat să așteptăm întoarcerea sa"); cf. și fr. *Il nous a dit qu'il veut attendre — Il nous a dit d'attendre...*

[3] Vezi și N. I. Barbu, *„Să" semn distinctiv al subjonctivului în limba română,* în „Buletinul științific al Academiei R.S.R., Științe istorice, filozofice și economico-juridice, știința limbii și arta", I, 1—2, București, 1948, p. 55. Dacă între propoziția regentă și verbul subordonatei apare un grup nominal, completiva se introduce prin *ca,* iar *să* rămîne lîngă verb: *Vreau ca Maria să învețe bine,* vezi și Al. Graur, *Tendințe...,* p. 324—325.

Scanned with OKEN Scanner

6.1.5.2.2. *Infinitivul.* În general, subordonatele conjuncționale (cu conjuncție) sînt în progres față de cele neconjuncționale.

Transformarea construcțiilor cu conjuncție în infinitivale începe să cunoască o serie de restricții neîntîlnite în latina clasică: apare net dependența nominală și temporală a secundarei [1] față de principală.

Construcțiile cu „moduri nepersonale" sînt admise de obicei cînd între subiectul secundarei și un element nominal al principalei se stabilește un raport de identitate. Astfel, în toate limbile romanice, în afară de română, după verbele de voință și unele verbe de apreciere (speranță, posibilitate), conjunctivul apare cînd subiectul principalei este diferit de al subordonatei, iar infinitivul cînd cele două subiecte sînt identice (fr. *je veux venir — je veux qu'il vienne;* esp. *quiero venir — quiero que Vd venga hoy;* sau fr. *j'espère arriver de bonne heure — j'espère que tu soit arrivé de bonne heure* [2]).

În franceză, italiană, după verbele hortative (poruncă, permisiune), infinitivul apare dacă subiectul acestuia este și obiectul indirect al principalei *(je lui ai dit d'y aller* „i-am spus să meargă acolo"; *je vous demande de m'écouter* „îți cer să mă asculți"). După verbele de percepție, apariția infinitivului se însoțește de transformarea subiectului secundarei în obiect direct al regentei (fr. *je le vois partir*, esp. *lo veo salir*, it. *lo vedo partire*) [3].

În circumstanțiale, transformarea este facultativă. Apariția infinitivului (sau gerunziului) cere în general identitatea subiectelor celor două propoziții: *Après m'avoir demandé pardon ... Don José se coucha devant la porte* (Imbs, *Temps* [4], p. 159); esp. *Al entrar en la sala observé a Juan;* fr. *Je déjeune en lisant les journaux*, esp. *no puede venir por no tener tiempo* etc.

În finală, după verbele de mișcare (în locul supinului) se extinde de asemenea infinitivul, în aceleași condiții ca după verbele de voință: *Un garçon jardinier vient (veut) renouveler les plantes* (Sandfeld, *Infinitif* [5], p. 153); esp. *Vengo a verte.* În română, finala păstrează din construcțiile latinești numai pe cea cu conjunctivul: *Vin să te văd.*

6.1.5.2.3. *Gerunziul — Participiul.* Încă din latina tîrzie, gerunziul la ablativ începe să ia locul participiului prezent.[6]

[1] Pentru transformarea completivelor în infinitivale vezi lucrarea lui Maurice Gross, *Grammaire transformationelle du français. Syntaxe du verbe*, [Paris, 1968]. Pentru întreaga chestiune vezi E. Stimming, *Der Accusativus cum Infinitivo im Französichen*, Halle, 1915; Ulrich Schwendener, *Der Accusativus cum Infinitivo im Italienischen*, Säkingen am Rein, 1923; W. A. Beardsley *Infinitive constructions in Old Spanish*, New York, 1921.

[2] În spaniolă, *esperar* admite atît construcția cu conjunctivul cît și cea cu indicativul, în funcție de gradul de certitudine (*Espero que vendrá hoy — Espero que venga hoy*).

[3] În legătură cu raportul dintre timpul secundarei și cel al regentei în contextul verbelor de percepție v. lucr. noastră: *„Accusativus cum infinitivo" dans les langues romanes*, în „CLTA", VI, 1969.

[4] Paul Imbs, *L'emploi des temps verbaux en français moderne. Essai de grammaire descriptive*, Paris, 1960.

[5] Kr. Sandfeld, *Syntaxe du français contemporain. II. L'infinitif.* Copenhaga, Paris, 1943.

[6] J. Marouzeau, *L'emploi du participe présent latin à l'epoque républicaine*, în „Mem. de la Soc. de lingv. de Paris", XVI, 1910; S. Lyer, *Syntaxe du gérondif et du participe présent dans les langues romanes*, Paris, 1934; S. Skerly, *Syntaxe du participe présent et du gérondif en vieil italien*, Paris, 1926; cf. și G. Gougenheim, *Étude sur les périphrases verbales de la langue française*, Paris, 1929.

Scanned with OKEN Scanner

În română, ultimul a dispărut, iar forma primului, invariabilă, este cel mai frecvent dependentă de un grup verbal (ca expresie a unei modalități a procesului: *Fetița vine alergînd;* în derivate transformaționale ale unei circumstanțiale: *Înclinîndu-se, i-a aruncat o floare — În timp ce se înclina, i-a aruncat o floare*, sau ale unei completive, după verbele de percepție: *O aud plîngînd, O văd plimbîndu-se;* cf. și sp. *La veo paseando por el parque*). Mai rar, gerunziul apare ca atribut, dar și atunci este invariabil *(Mă gîndeam la cupolele verzui* **aruncîndu-și** *bătrînețele spre ceruri)* (cazurile de acord sînt excepționale și de natură neologică — *valoare* **crescîndă**: *trece lebăda* **murindă**, Eminescu) [1].

În schimb, franceza cunoaște numai forma participiului prezent. Participiala atributivă ia aici o răspîndire din ce în ce mai mare, chiar acolo unde alte limbi romanice, cum ar fi româna sau spaniola, preferă atributiva relativă: *Mais l'usage s'est étendu aux verbes se construisant avec avoir* (P. Imbs, *Temps*, p. 166).

Pentru a exprima anumite valori ale gerunziului, forma în *-ant* se însoțește de *en* (< prep. *in*): *en disant cela, il sortit;* cf. și sp. *(en) diciendo esto salió.* După cum remarca J. Dubois, franceza contemporană cunoaște și altă cale de rezolvare a omonimiei între „participiul prezent-nominal" și „gerunziul-verbal", și anume în poziție de atribut valoarea nominală cere acordul în gen și număr, în timp ce valoarea verbală îl respinge; comp. *Les ventes* **croissant** *avec la hausse du pouvoir d'achat (Les ventes croissent avec le pouvoir d'achat)* și *Des ventes* **croissantes** *d'objets ménagers (Les ventes d'objets ménagers sont croissantes)* [2].

În italiană și spaniolă sînt prezente ambele forme, deși participiul prezent nu pare a fi moștenit nici aici. Gerunziul poate să substituie o circumstanțială, poate avea subiect sau obiect (sp. **Faltándo***les los víveres, los sitiados se rendieron;* **Estando** *Yo, un día en Alcala de Toledo, llegó un muchacho Cervantes* [3]; it. **andando** *io a spasso, egli si avvicino a me*). În spaniolă, participiul prezent și-a pierdut valoarea verbală: *doliente*, de exemplu, înseamnă „dureros", „îndurerat" și chiar „bolnav" (cf. pg. *doente*), dar niciodată, „în suferință, care suferă". În italiană, participiul prezent are formă variabilă, ca adjectivele, dar poate primi uneori și un complement; își păstrează așadar capacitatea de a substitui o atributivă cu predicat activ *(una valle* **ridente** *„o vale care rîde"*, alături de *il quadro della Sistina* **rappresentante** *il giudizio universale* „pictura sixtină reprezentînd — care reprezintă — judecata universală").

În limbajul cultivat — ușor pretențios — pot să apară și participiile absolute: fr. *Les médecins* **partis**, *un valet est* **entré** (Hugo, *apud* Imbs, *Temps*, 162); *Il (= le rosignol) avait un gentil filet de voix et s'en servait avec adresse*

[1] Pentru funcțiile gerunziului românesc vezi Matilda Caragiu, *Sintaxa gerunziului românesc*, în „Studii de gramatică", II, București, 1957.
[2] v. *Grammaire structurale...*, II, *Le verbe*, p. 196—197.
[3] v. O. K. Vasilieva-Șvede, S. V. Stepanov, *Gramatica ispanskovo iazîka* (pe scurt *Gr. Isp*)., Moskva, 1963, p. 210.

Scanned with OKEN Scanner

du matin au soir, le printemps **venu** (Colette, *apud* IMBS, *Temps*, 162); esp. **Pasado** *el primer instante, la curiosidad vence al teror; Depues de yo* **muerto**, *ni vino, ni huerto*, Quevedo (*Gr. Isp.*, p. 195).

În locul participiului, spaniola poate alege infinitivala *(Al* **entrar** *el profesor, los estudiantes le saludaron)* sau chiar gerunziala (**llegando** *el barco a la marina, nos podremos embarcar en él*).

Trăsăturile generale de care am vorbit mai sus se realizează cu unele diferențe de la o limbă romanică la alta. Astfel, în română și în unele dialecte italiene meridionale, construcțiilor infinitivale le corespund în marea majoritate a cazurilor propoziții conjunctivale. Faptul este atribuit influenței balcanice [1]: cf. fr. *je veux écrire* — it. lit. *voglio scrivere* — dar rom. *vreau să scriu* (ca și toate exemplele deja menționate); it. merid. (Calabria, *Terra, d'Otranto*), *non voli mu sta* „nu vreau să stau", *vulia mu sácciu* — it. lit. *volevo sapere*.

În italiana literară, subjonctivul apare și după *credere, parere* la forma afirmativă: comp. it. *Credevo che fosse giunto* — rom. *Credeam că a ajuns* — fr. *Je croyais qu'il était arrivé;* sau it. *Pare che sia uscito* — rom. *Se pare că a plecat* — fr. *Il paraît qu'il est sorti*. Spaniola se apropie de română prin preferința arătată construcțiilor conjunctivale după verbe care exprimă sfatul, rugămintea, acolo unde franceza cere infinitivul: comp. sp. *Le aconsejo que* **lea** *mucho* — fr. *Je lui conseille* **de lire** *beaucoup;* rom. *Îl sfătuiesc să citească mult;* sp. *Le he rogado* **que** *me* **prestase** *un libro* — rom. *L-am rugat* **să-*mi* împrumute** *o carte* — fr. *Je l'ai prié* **de** *me* **prêter** *un livre*.

6.1.5.2.4. *Condiționalul.* În toate limbile romanice, sfera de folosire a conjunctivului se micșorează datorită apariției *condiționalului*. Acesta se dezvoltă din sintagme formate din infinitivul verbului de conjugat și un auxiliar, de obicei *habere* (la imperfect în franceză, spaniolă sau portugheză): *cantare habebat* > fr. *je chanterais*, sp. *cantaria;* la perfect în italiană: *cantare habuit* > *cantarebbe*); forma din dacoromană *(aș, ai, ar, am, ați, ar cînta)* are o etimologie controversată: după unii auxiliarul provine din *habere* (eventual, la prima persoană, din *habuisse*), după alții din *volere* [2].

Inovație romanică, forma de condițional nu și-a cîștigat încă în toate gramaticile dreptul de a fi considerată ca un mod de sine stătător. P. IMBS, de pildă, îl socotește ca variantă a indicativului (determinată contextual) [3]. În condiționale, acolo unde apărea în latină imperfectul conjunctivului, limbile romanice preferă condiționalul. Unele rămîn însă cu preferința pentru subjonctiv (cf. sp. *Si la dijéramos esto cometeríamos un error imperdonable,*

[1] v. Al. ROSETTI, *I.L.R.*, II, p. 99; DUMITRU COPCEAG, *Despre înlocuirea infinitivului prin forme personale în graiurile românești și sud-italiene*, în „SCL", XII, 1961, p. 361—374. Asupra situației infinitivului în română vezi și F. ASAN și L. VASILIU, în „Studii de gramatică", I, 1956, p. 97—113; G. ROHLFS, în „RLiR", IV, p. 130 și urm.

[2] v. Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I, p. 147, unde se propune etimologia *habuisse-* > * *aes* > **as* ca fiind mai plauzibilă și se respinge etimologia *volebam sic* > *aș* propusă de Weigand, PHILIPPIDE (*Originea românilor*, II, 202 și urm.), etimologie combătută și de Tiktin („ZRPh", XXVIII, p. 691 și urm).

[3] Vezi *Temps...*, p. 199—200.

Scanned with OKEN Scanner

unde apare subjonctivul imperfect cu valoare de „condițional ipotetic"). În condițională poate să apară și indicativul-imperfect (cf. rom. *Dacă tăceai, filozof rămîneai*).

În multe limbi romanice, forma de condițional funcționează ca un „viitor trecut" (comp. sp. *he dijo que* **vendria** *hoy;* fr. *Comme il n'avait pas achevé sa tâche, il pensa qu'il la* **reprendrait** *le lendemain*) [1].

În română, condiționalul, numit și optativ, apare în principale ca expresie a unei dorințe; **Aș mînca** *o înghețată!* (Vezi, de altfel și sp. ¡ *Ahora* **comería** *un helado!*). În secundară, condiționalul românesc poate lua valoarea ipotetică a subjonctivului din alte limbi romanice: comp. fr. *Je ne dis pas qu'il* **a pensé** *cela* (indicativ) — rom. *Nu spun că* **a gîndit** *asta* și fr. *Je ne dis pas qu'il* **ait pensé** *cela* (subjonctiv) — rom. *Nu spun că* **s-ar fi gîndit** *la asta;* sau *Je ne conteste pas que cela* **ne soit possible** — rom. *Nu contest că asta* **n-ar fi posibil**.

În franceza populară, condiționalul este în progres față de subjonctiv (în graiul din Fressines, de pildă, apar construcții ca: *il faudrait* **que j'irais** *demain au marché* (pt. *que j'aille...*) sau *j'irai à moins* **qu'il mouillerait** (pt. *qu'il pleuve*) [2].

Dacă, în aproape toate limbile romanice (exceptînd româna), prezentul condiționalului a devenit, ca și viitorul, o formă sintetică, perfectul are, pretutindeni, forme compuse: fr. *il aurait chanté*, sp. *habría cantado*, it. *avrebbe cantato*, rom. *ar fi cîntat* [3]. Forma compusă poate fi înlocuită prin imperfectul indicativ: cf. rom. *dacă mi-ai* fi spus, *aș fi venit — dacă-mi* spuneai, *veneam;* it. *se m'interrogava gli rispondeva di no* pentru *se mi avesse interrogato, gli avrei risposto di no.*

6.2. Categorii conective neiterative

6.2.1. Cazul

6.2.1.1. *Flexiunea latină*

În limba latină, categoria cazului cuprinde șase termeni: nominativul, vocativul, genitivul, dativul, acuzativul și ablativul. Dar nici o declinare nu avea formanți diferiți la toate cazurile. Fiecare declinare prezenta sin-

[1] Paralelismul cu viitorul este dovedit și prin faptul că, în poziția de *„viitor trecut"*, condiționalul este concurat, în franceza vorbită, de perifraza formată din imperfectul verbului *aller* + infinitivul (în speță *j'allais reprendre*).

[2] MARCEL COHEN, *Si on viendrait Dimanche. Qu'est-ce que vous diriez?* în „Encore des regards sur la langue française", Paris, 1966, p. 87—88.

[3] AL. GRAUR consideră că în română există un mod prezumtiv: *va (o)fi bătînd* „poate că bate" — *va(o)fi bătut* „poate că a bătut"; *să fi bătînd — să fi bătut; ar fi bătînd — ar fi bătut* (*Tendințe*, p. 205—206. Vezi și ELENA SLAVE, în „Studii de gramatică", p. 53—60).

Scanned with OKEN Scanner

cretisme caracteristice: la declinarea I, genitivul și dativul singular aveau același formant *(ae)* cu nominativul plural, în timp ce la declinarea a V-a, genitivul și dativul singular, identice ca formă, se deosebeau de nominativul plural (g. d. sg. *diei*, nom. pl. *dies*); la declinarea a II-a, dativul era identic cu ablativul, dar diferit și de genitiv și de nominativ; la declinarea a III-a, la singular, dativul era diferit și de ablativ, dar la plural nominativul era identic cu acuzativul și vocativul; în sfîrșit, la declinarea a IV-a, genitivul singular, nominativul, vocativul și acuzativul plural aveau același formant *(fructūs)*.

Unele morfeme de caz, ca cele de ablativ sau de genitiv, erau încărcate de semnificații numeroase.

Căderea consoanelor finale și, în primul rînd, a lui *-m* a mărit mult numărul omonimiilor cazuale. De aceea nu este de mirare că, în cursul întregii ei evoluții, limba latină a manifestat, din ce în ce mai puternic, tendința de a preciza valoarea relațională contextuală a cazurilor cu ajutorul prepozițiilor [1].

Multitudinea relațiilor exprimate, de pildă, prin ablativ a făcut necesară antepunerea unor prepoziții, ca *in*, *de*, *cum*, *ex* etc., încă din latina clasică. Ele specificau prin sensul lor natura raportului exprimat de morfemul ablativului. Așa se face că ablativul dispare destul de timpuriu, încă din epoca latinei tîrzii, și se dizolvă într-o sumedenie de construcții prepoziționale, chiar în cazul pronumelor.

În latina inscripțiilor și a scriitorilor creștini, folosirea prepozițiilor sporește considerabil și se extinde la aproape toate cazurile oblice.

Folosirea prepozițiilor pentru precizarea raporturilor face inutilă prezența morfemelor de caz. Efortul memorării, al învățării lor, devine cu atît mai costisitor, cu cît, după cum se știe, numărul de variante combinatorii ale formanților era destul de mare, iar funcția lor în comunicare scăzuse considerabil din pricina alăturării prepozițiilor. Economia limbii le elimină. Tendința limbii vorbite spre concret și rapiditate a jucat desigur un rol important în grăbirea procesului de dispariție a vechii flexiuni sintetice.

Lipsa de importanță a desinențelor în procesul comunicării este atestată indirect prin confuziile din ce în ce mai numeroase care apar între morfemele de caz cerute de prepoziții. Raporturile obligatorii dintre prepoziții și morfemele de caz sînt din ce în ce mai puțin respectate (cf. *nobiscum non noscum*, *Ap. Pr.*, unde *cum* apare construit cu acuzativul în locul ablativului).

6.2.1.2. *Flexiunea bicazuală*

În latina tîrzie din Italia și Iberia s-a creat o formă de caz unică [2] mai devreme decît în Galia, prin confundarea nominativului cu dativul, ablativul și acuzativul.

În Galia, latina a evoluat într-un ritm mult mai lent și, în consecință, flexiunea cazuală s-a păstrat timp mai îndelungat, pînă în secolul al XIII-lea.

[1] v. și A. Ernout, *Morphologie historique du latin*, Paris, 1935, p. 15.

[2] v. Robert L. Politzer, *Romance Trends in 7 th and 8 th century Latini Documents*, Chapel-Hill, 1953.

Scanned with OKEN Scanner

În vechea franceză și în vechea provensală, substantivele masculine, în special cele provenite din declinarea a II-a latinească, aveau două forme distincte, după cum îndeplineau funcția de subiect *(cas sujet)* sau nu *(cas régime* „caz obiect").

Tabloul nr. 6

Limba / Nr. / Cazul	Lat.	V.Fr.	Lat.	V.Fr.
	Singular		Plural	
subiect	N. *murus*	*murs* /s/	N. *muri*	*mur* /∅/
obiect	Ac. *muru(m)*		Ac. *muros*	
	G. *muri*	*mur* /∅/		*murs*/s/
	D. Abl. *muro*		D. Abl. *muris*	

Cazul subiect singular se caracterizează prin formantul /s/ ca și cazul obiect plural, iar cazul obiect singular și cazul subiect plural prin formantul zero.

Substantivele provenite din declinarea I latină aveau formantul /s/ numai la cazul obiect plural (lat. nom. sing. *capra* > v. fr. *chèvre*, ca și lat. ac. *capram* și lat. nom. pl. *caprae*, dar ac. pl. lat. *capras* > v. fr. *chèvres*; cf. fr.: sg. (caz subiect și obiect) și plural caz subiect *rose* — ob. pl. *roses*; prov.: sg. și caz subiect plural *rosa* — ob. pl. *rosas*).

Frecvența din ce în ce mai mare a prepozițiilor, cu atît mai necesare cu cît indicii cazuali se împuținaseră, slăbirea pronunțării consoanelor finale (mai ales cînd urmau după o consoană) au făcut inutilă prezența flexiunii bicazuale. Formele de caz obiect, mai frecvente, întrucît exprimau toate celelalte raporturi, în afară de cel dintre subiect și predicat, s-au impus în cele din urmă; drept urmare, ∅ a devenit marcă a singularului, iar /s/ a pluralului.

Evoluția declinării pe teritoriul Galiei ne permite să credem că și în alte regiuni ale Romaniei unde s-a menținut *-s* lucrurile s-au petrecut cam în același fel, numai că într-un ritm mult mai rapid. Aceasta a făcut ca, în momentul primelor atestări romanice, procesul de dispariție a flexiunii cazuale să fie încheiat.

În limba română, flexiunea cazuală s-a păstrat ceva mai bine (a primit chiar desinențe noi, ca de pildă /o/ de la vocativul substantivelor cu tema terminată în *-a*), probabil sub influența bogatei flexiuni nominale slave (vezi § 2.3).

În marea lor majoritate, formanții românești sînt de origine latină, organizarea pe declinări este însă calitativ deosebită (vezi § 6.3.1.3).

Forme cazuale latinești s-au păstrat sporadic în toate limbile romanice, dar au încetat să mai poarte vechea semnificație cazuală.

Astfel, nominativul s-a transmis la cîteva substantive care denumeau ființe, mai ales umane: lat. *homo* > rom. *om*, it. *uomo*, dar fr. *on* (devenit pronume); lat. *soror* > rom. *sor(u)* (cf. *soru-mea*, *sor-mea*), v. it. *suoro*, fr. *soeur*.

Scanned with OKEN Scanner

Genitivul a lăsat urme numai în cuvinte care au la bază îmbinări sintactice, întrucît substantivul în genitiv nu putea să apară singur, ci împreună cu alt substantiv. Este cazul numelor populare ale zilelor săptămînii: lat. *lunae dies* > rom. *luni* (cu *dies* dispărut), it. *lunedi*, fr. *lundi*, prov. *diluns* (< *dies lunae*), sp. *lunes*. Forma de ablativ se păstrează, cu valoare de locativ, în unele nume de locuri: lat. *Pictavo* > fr. *Poitou* (cf. și it. *Ascoli*, *Brindisi*, provenite din forme latinești de locativ).

6.2.1.3. *Forme analitice de exprimare a raporturilor cazuale*

Paralel cu dispariția flexiunii sintetice, unele prepoziții se specializează în vederea exprimării anumitor raporturi sintagmatice. *Ad*, folosit împreună cu acuzativul, indica, în latină, apropierea de o limită cu viziune inițială (viziune = punctul unde ne plasăm pentru a ne înfățișa acțiunea): *adesse* **ad** *urbem*; **ad** *diem* etc. Această prepoziție a servit și la exprimarea vechilor relații ale dativului, și anume a început să introducă și obiectul indirect, datorită faptului că morfemul de dativ implica același raport de apropiere față de o limită: *paulus dat panem pauperibus* [1]; cf. și lat. arh. **ad questorem** *det* (*Legea de la Banția*, apud ERNOUT, *T. A.*, p. 86).

În toate limbile romanice, cu excepția românei, obiectul indirect se introduce prin urmașii prepoziției *ad* (cf. it. *Do questi libri* **al** *mio amico*; fr. *Je donne ce livre* **à** *ma mère*; sp. *Doy este libro* **a** *mi madre* etc.).

Uneori, urmașii lui *ad* pot introduce și un atribut în cazul în care raportul implică ideea de scop, de destinație (apropiere de o limită) (cf. fr. *un pot* **à** *confiture*; *une tasse* **à** *thé*).

În română, atributul precedat de numeral se introduce numai prin *a*: *judecata* **a** *doi oameni* (cf. lat. pop. *membra* **ad** *duos fratres*, în C. I. L., XIII, 2483); cel precedat de un nume fără articol definit este introdus prin *al* (*un caiet* **al** *copilului*) [2].

În spaniolă, în sardă, în unele dialecte italiene de sud și centrale, în portugheză, izolat în engadineză, **a** se extinde de la obiectul indirect la obiectul direct: (sp. *la madre ama* **a** *sus hijos* „mama își iubește fiii"). Folosirea prepoziției *a* pentru a introduce obiectul direct a fost considerată ca o marcă a genului personal. Cercetările din ultima vreme au scos în evidență faptul că „acuzativul" cu *a* se folosește și înaintea temelor nepersonale (*pego* **al** *pero* „bat cîinele"), iar „acuzativul" substantivelor denumind ființe umane poate funcționa ca obiect direct și fără prepoziție, cînd obiectul respectiv nu este bine determinat: *llama un amigo*. De aceea este mai normal ca formația *a* + ac. să fie considerată ca o modalitate de a singulariza [3]. Această interpretare este mai aproape și de valoarea pe care o are în genere prepo-

[1] v. B. POTTIER, *Systématique des éléments de relations*, Paris, 1962, p. 272—277.

[2] *Al* provine din *ille*. Pentru cauzele care au determinat înlocuirea lui *a* (< *ad*) din această poziție prin *al* în dacoromână, vezi ION COTEANU, *Esquisse de la déclinaison du nom en roumain commun. La déclinaison articulée*, în „RRL", IX, 4, 1964, p. 421—424.

[3] B. POTTIER (*L'objet direct prépositionnel*; *faits et théories*, în S.C.L., XI, 1960, p. 673 și urm.) distinge două modalități ale singularizării: eficiență (viziune spațială) și *determinație* (viziune noțională).

Scanned with OKEN Scanner

ziția *a:* ideea de apropiere față de o limită se convertește în acest caz în insistență asupra limitei, în speță a obiectului direct. Numai că, de obicei, este vorba de o singularizare caracteristică numelor de persoane.

Aceeași funcție îndeplinește în limba română prepoziția *pe* înaintea obiectului direct substantival[1]. Al. Graur[2] consideră însă că *pe* este mai degrabă marca obiectului direct, dovadă că apare și înainte de pronumele relativ *care*, indiferent de prezența sau absența trăsăturii [Personal]: *Îți mulțumesc pentru florile* **pe care** *mi le-ai trimis*. În *S.T.R.*, *pe* este de asemenea considerat ca marcă a obiectului direct în structura profundă. Suprimarea lui în structura de suprafață se poate explica *prin reguli contextuale*[3].

Prepoziția latinească *de* exprima depărtarea de la o limită cu viziune finală *(decedere* **de** *vita)*. Un raport asemănător implicau genitivul și ablativul. Ele aveau în comun viziunea finală a mișcării plecînd de la o limită („depărtare"). De aceea ablativul putea fi folosit, împreună cu *de*, pentru a introduce un atribut[4] (cf. de pildă ablativul originii: *homo* **de** *plebe* „om din popor"). De aici, el se extinde și în situații în care latina clasică utiliza genitivul fără prepoziție. Astfel, în locul genitivului partitiv, apare construcția *de* + ablativul[5]; valoarea de partitiv apare încă din latina arhaică: *vocavit unum* **de** *pueris* (Mihăescu, *L.P.D.*, p. 155), încetul cu încetul, *de* se folosește pentru a introduce tot felul de atribute: al originii, al materiei, al posesiei.

În franceză, italiană, spaniolă și portugheză, *de* introduce marea majoritate a atributelor exprimate în latină prin substantive în genitiv (genitivul posesiv, al originii sau al autorului, al materiei, al calității): **atributul posesiv**: fr. *le livre de ma mère*, sp. *el libro de mi madre*, dar rom. *cartea mamei;* **atributul materiei**: fr. *une montre d'or*, sp. *un reloj de oro;* it. *una tavola di legno* — cf. și rom. *o masă de lemn, un ceas de aur;* în română, **atributul materiei** se introduce, ca și în celelalte limbi romanice, prin *de*. În spaniolă, *de* se folosește pentru a indica o calitate inerentă, chiar în cazurile în care franceza preferă pe *à* (cf. sp. *la niña de los ojos azules*, fr. *la petite fille aux yeux bleus*).

În unele limbi romanice, ca spaniola, portugheza, italiana și franceza, prepoziția se contopește cu articolul hotărît:

it. *a il = al, a lo = allo, da il = dal, dá la = dalla;*
fr. *de + le = du, de + les = des, a + le = au, a + les = aux;*
sp. *a + el = al; de + el = del* etc.

În italiană, sudura articolului cu prepoziția depășește cadrul general romanic, extinzîndu-se și asupra prepozițiilor *in (in + il = nel, in + la = nella* etc.*), con (con + il = col, con + lo = collo* etc.*), per (per. + il = pel, per + i = pei* etc.*), su (su + il = sul, su + la = sulla* etc.*)*. Acest com-

[1] v. G. Millardet, *Linguistique et dialectologie romanes*, p. 452, v. mai recent, Al. Niculescu, *L'objet direct prépositionnel dans les langues romanes*, în „Recueil", p. 167 și urm.
[2] *Tendințe...*, p. 301—302.
[3] Vezi *S.T.R.*, § 21, Regula C13.
[4] v. Pottier, *Systématique...*, p. 274, 276.
[5] v. V. Väänänen, *Sur la préposition latine* de *marquant la notion partitive*, în „Commentationes in honorem Edwin Linkomies, Acta philologica fennica", I, 1954, p. 192—198.

Scanned with OKEN Scanner

portament deosebit al prepozițiilor, care, în bună parte, se construiau în latină cu ablativul, a determinat pe unii lingviști să vorbească de existența unui caz ablativ în italiană.

Este evident însă că și în italiană, la fel ca în toate celelalte limbi romanice, în afară de română, nu se poate vorbi de existența unor cazuri în categoria numelui, întrucît substantivul, ca de altfel și adjectivul, nu au forme diferite care să fie cerute de poziția în lanțul vorbirii (sintagmatic).

Vechea deosebire dintre nominativ și acuzativ, mai bine-zis dintre subiect și obiectul direct, se exprimă în mod obișnuit prin poziția substantivului față de verb. Succesiunea neemfatică este: subiect + predicat + obiect direct. Dacă obiectul direct precedă verbul, se schimbă conturul intonațional și, în unele limbi obiectul se repetă sub formă pronominală [1]: cf. rom. *am văzut această casă ieri — această casă am văzut-***o** *ieri*; fr. *je ne connais pas ce livre ... ce livre, je ne* **le** *connais pas...*; sp. *no conocí a mi hermano — a mi hermano no* **lo** *conocí.*

6.2.1.4. *Flexiunea pronominală*

În combinație cu temele pronominale, distincțiile de caz s-au păstrat mult mai bine. Faptul nu poate fi străin de frecvența extrem de ridicată a pronumelor [2], frecvență care, pe de o parte, constituie totdeauna un factor de stabilitate și care, pe de altă parte, face să fie preferate formele sintetice (mai scurte) celor analitice (mai lungi), din permanenta tendință spre economie prezentă în orice domeniu lingvistic.

6.2.1.4.1. *Flexiunea pronumelui personal.* Româna este cea mai bogată în forme cazuale. Pe lîngă nominativ, dativ și acuzativ, care continuă, cu modificări fonetice regulate, formele latinești, la persoanele I și a II-a s-au dezvoltat formele de prepoziționalul: *mine, tine.* Pentru exemplificare, reproducem mai jos flexiunea pronumelui de persoana I:

Tabloul nr. 7

Cazul \ Variante	Nonemfază: Conjuncte	Nonemfază: Absolute	Emfază
N.V.	∅	*eu*	*eu*
D.	*îmi (-mi, mi-)*	*mie*	*(îmi...) mie... îmi*
Ac.	*mă*	*(pe mine)*	*(mă...) pe mine... mă*
Prep.		*...(cu) mine*	*(cu) mine...*

[1] Vezi mai recent, Iorgu Iordan, *Quelques parallèles syntaxiques romanes*, în „Recueil", p. 115—124.

[2] v. B. Pottier, *Systématique...*, p. 94.

Scanned with OKEN Scanner

Formele duble, compuse, pot realiza opoziția emfază slabă ~ emfază tare prin poziția față de verb (cf. *îmi dă mie ~ mie îmi dă*) la toate cazurile, în afară de prepozițional, unde poziția servește la realizarea opoziției emfatic ~ neemfatic (cf. *merge cu mine ~ cu mine merge*).

Spre deosebire de celelalte limbi romanice, româna realizează opoziția dintre dativ și acuzativ la toate persoanele din declinarea emfatică și absolută.

Formele absolute de nominativ provin din formele de nominativ latinești și au, ca și acestea, valoare emfatică (cf. *citesc — eu citesc*).

Variantele absolute suspendă opoziția dintre acuzativ și prepozițional în favoarea prepoziționalului la persoanele I și a II-a *(tine, mine)* și între nominativ, acuzativ și prepozițional în favoarea nominativului la persoanele a III-a *(el)*, a IV-a *(noi)*, a V-a *(voi)* și a VI-a *(ei)*.

Dacoromâna are pentru formele conjuncte și variante în funcție de timpul folosit (**îmi** *dă*, **îmi** *va da*, dar **mi**-a *dat*, *spune*-**mi**).

O organizare asemănătoare se regăsește în flexiunea pronumelor personale din spaniolă. Formele oblice ale pronumelor personale de persoana I și a II-a nu se diferențiază după cum sînt obiecte directe sau indirecte, ci după cum sînt sau nu precedate de prepoziție (vezi, de pildă, flexiunea lui *yo* în schema de mai jos).

Tabloul nr. 8

Cazul \ Varianta	Nonemfază		Emfază
	Conjuncte	Absolute	
N.	∅	*yo*	*yo*
D. Ac.	*me*		*a mí me*
Prep.		*(de, a, con) mí*	

La persoanele I, a II-a, a III-a, prepozițională are variantele *conmigo* (< lat.* *cum mecum*), *contigo* (< lat.* *cum tecum*), *consigo* (< lat.* *cum secum*).

Persoanele a III-a (feminin, singular), a IV-a, a V-a, a VI-a au aceeași formă pentru toate cazurile în declinarea absolută și nu disting prepozițională nici de nominativul emfatic *(nosotros-a nosotros)*.

La persoana a III-a masculin, dativul *(le)* și acuzativul *(lo, la)* tind să se identifice în contextul [+ Personal] GN<Pro (fenomenul poartă numele de *leismo*): *le*.

Franceza seamănă cu spaniola în ceea ce privește organizarea formelor neemfatice, prin faptul că are aceeași formă pentru dativul și acuzativul neemfatic conjunct la persoanele I și a II-a *(me, te)*. Ea se deosebește însă de toate celelalte limbi romanice prin aceea că formele neemfatice conjuncte de nominativ continuă vechile forme emfatice latinești *(je < ego, tu < tu* etc.). Faptul acesta este considerat ca o consecință a ștergerii distincțiilor dintre morfemele verbale de persoană.

Scanned with OKEN Scanner

Deoarece, în marea majoritate a cazurilor, pronumele personale neemfatice conjuncte în nominativ indică diferențele de persoană ale întregului enunț (Pronume + Verb), unii cercetători sînt înclinați să le treacă în categoria morfemelor gramaticale verbale. Dar formele de persoana a III-a *(il, elle* etc.) se pot înlocui prin substantive și, în consecință, își păstrează încă valoarea pronominală *(cf. il marche — l'homme marche)*. În vorbirea populară însă, substantivul se alătură pronumelui *(l'homme il marche | lómimárʃ|)* [1]; în acest caz, valoarea pronominală a formelor conjuncte dispare.

O altă caracteristică a pronumelor personale din franceza contemporană constă în faptul că forma folosită după prepoziție se regăsește în toate formele emfatice și deci și în cele neemfatice absolute *(moi, je vois (moi) ; qui a fait ça? — toi)*, și chiar în cazul întăririi atributului exprimat prin posesive: *mon livre à moi* (vezi, de pildă, flexiunea persoanei I în schema de mai jos). Acest fapt suspendă caracterul obligatoriu al relației dintre prepoziție și forma pronominală și desființează în fond prepoziționalul ca un caz aparte.

Tabloul nr. 9

Cazul	Nonemfază		Emfază
	Conjuncte	Absolute	
N.	*je*	*moi*	*moi, je*
D.	*me*	*(à) moi*	*me... à moi*
Ac.	*me*	*moi*	*me... moi*

Italiana se apropie de română și de spaniolă prin faptul că pronumele personale în nominativ provenite din formele absolute latinești au păstrat caracterul facultativ și valoarea emfatică. Se aseamănă cu franceza și se deosebește însă de română și de spaniolă prin absența prepoziționalului.

Astfel, *me* apare și precedat de prepoziție și singur, în funcție de obiect direct: vezi schema care urmează.

Tabloul nr. 10

Cazul	Nonemfaza		Emfaza
	Conjuncte	Absolute	
N.	∅	*io*	*io*
D.	*mi*	*(a) me*	*(a) me... mi*
Ac.		*me*	
Prep.		*(da, con) me*	

La persoanele I, a II-a, a IV-a și a V-a, declinarea neemfatică prezintă o formă unică pentru dativ și acuzativ *(mi, ti, ci, vi)*. Formele absolute se împart între cazul nominativ *(io, tu, egli ...)* și o formă de caz oblic *(me,*

[1] v. A. MARTINET, *Eléments de linguistique générale*, Paris, 1960, p. 124.

Scanned with OKEN Scanner

te, lui, lei, loro), la persoanele I, a II-a, a III-a, a VI-a; persoanele a IV-a și a V-a au o formă unică pentru toate cazurile, la fel ca în franceză și în spaniolă.

Alături de vechile forme de nominativ se folosesc ca subiecte, cu valoare emfatică, formele oblice *lui, lei, loro.*

6.2.1.4.2. *Flexiunea demonstrativelor.* Încă din latina clasică, declinarea demonstrativelor prezenta numeroase asemănări cu cea a adjectivelor calificative: aveau forme diferite pentru cele trei genuri la nominativ și acuzativ (comp. *bonus — bona — bonum* cu *iste — ista — istud*). Dar sincretismul genurilor la genitiv și dativ, formanții specifici de nominativ singular: *-e* pentru masculin *(iste, ille, ipse)* și *-d* pentru neutre *(id, istud, illud)*, de genitiv *(-ius)* și de dativ singular *(-i)* constituiau caracteristici strict pronominale.

În latina populară, flexiunea nominală a influențat adesea flexiunea pronominală. *Ipse* primește o variantă *ipsus* (forma exista și în latina arhaică): *ipse non ipsus (Ap. Pr.). Ille* își reface o temă în *o(u)* după *bonus*, cu nominativul **illus* și cu genitivul **illuius*, dativul **illui* (prin analogie cu *huius, cuius* și *huic, cui*). Femininul lui *ille (illa)* tinde să se diferențieze de masculin și la celelalte cazuri: apar variante de genitiv-dativ **illae*, la care s-a adăugat *-i*, desinență caracteristic pronominală de dativ [1].

În general vorbind, flexiunea demonstrativelor romanice a rămas mai bogată decît cea a numelui, dar mai săracă decît cea a pronumelor personale.

În română, formele cazuale se împart, de obicei, între un caz al subiectului, identic cu al obiectului direct și cu prepoziționalul, și un caz al genitiv-dativului: *acest om (acesta) — acestui om (acestuia), acel om (acela) — acelui om (aceluia).*

În celelalte limbi romanice, demonstrativele nu au flexiune cazuală. În italiană, urmașii formelor latinești de genitiv-dativ se folosesc, în limba conversației, cu nuanță ușor peiorativă în orice condiții sintactice: *non mi parlate di* **colei! colei** *vi ha dato un schiaffo?* cf. rom. *(individa) asta ți-a dat o palmă?"*

În franceză, formele pronominale de caz oblic care continuă pe *illui* s-au extins și asupra cazului subiect la masculin *(celui)*. Formele adjectivale au pierdut morfemul caracteristic flexiunii latinești a demonstrativelor: *-ui*. O nouă dovadă că franceza este foarte sensibilă la diferența dintre funcția adjectivală și cea pronominală.

6.2.1.4.3. *Flexiunea pronumelui interogativ-relativ.* În marea lor majoritate, pronumele interogative au cel mult două forme cazuale. Lat. *cui* s-a transmis numai cîtorva limbi romanice: rom. *cine — cui*; it. *chi—cui*, cf. lat. *cuiu(s)* > sp. *cuyo.* În franceză, neutrul *que* are forma oblică *quoi*, care poate fi folosită și ca subiect, în construcțiile interogative directe fără verb:

[1] v. O. Densusianu, *I.L.R.*, I, București, 1961, p. 102; „*ipsus* provoacă apariția unui **illus*, cu dativul *illo, illae*. Sub influența lui *hic, haec, hoius, hoic* și *quoi, illo* devine **illoi* iar *illae, illaei*".

quoi de nouveau?, alături de *que mange-t-il?* Celelalte pronume (rom. *ce;* it. *che*, sp. *que*, fr. *qui*) nu au flexiune cazuală.

În franceză, pronumele interogative au forme lungi compuse, cu valoare emfatică: *qui est-ce-qui ...?* pentru masculin și feminin, *qu'est-ce qui ...?* pentru neutru. La neutru, formele emfatice au trei cazuri: subiect: *qu'est-ce qui ...?* obiect: *qu'est-ce que ...?* prepoziţional: *à quoi est-ce que ...?*

Dintre pronumele relative, fr. *que* este cel mai bogat în forme cazuale: N. Ac. *que*, G. *dont* (lat. *de unde*), prepoziţional *à* și *de quoi*.

În română, *care* are flexiune bicazuală:

	Sg.	Pl.
N. Ac. Prep.	*care*	*care*
G.D.	m. *cărui(a)* / f. *căreia*	*cărora*

Obiectul direct se distinge de subiect prin prezența prepoziției *pe*, care apare și la pronumele personale, și la numele de ființe umane determinate.

6.2.1.4.4. *Flexiunea pronumelor nedefinite.* Ca și în cazul pronumelor demonstrative, funcția de determinante ale numelui și asemănarea cu numele în ceea ce privește unii formanți de gen, număr și caz au favorizat trecerea anumitor desinențe de la adjective la pronumele nedefinite.

Pronume ca *unus, ullus, totus*, care aveau la nominativ singular aceleași terminații ca și adjectivele de tipul *bonus*, își refac în latina populară un formant de dativ în *-o* (cf. *solo, toto, uno*, apud GRANDGENT, în I.L.V., p. 190), în locul lui *-i*.

Cu toate acestea, în limbile romanice, pronumele nedefinite au menținut și chiar au dezvoltat caracteristici pronominale. La cazurile oblice se extinde formantul *-ui*, întocmai ca la pronumele demonstrative și personale, poate prin analogie cu **illūi* și *cui*, poate prin refacerea unei teme în *-u*. Astfel, în limbile care au păstrat mai bine flexiunea cazuală, urmașii lat. *alter* au forme care presupun existența unui genitiv-dativ **altrui*, în locul clasicelor *altrius-altri* (cf. rom. *altui*, fr. *autrui*), întocmai ca lat. pop. **illuius, *illui*.

În română, unde flexiunea cazuală s-a păstrat mai bine decît în alte limbi romanice, formantul *-ui* s-a extins la toate categoriile de pronume, inclusiv la cele nedefinite (cf. *nimănui, unui(a)* și formele compuse *oricui, cuiva, fiecăruia* etc.).

Diferența dintre nominativ și acuzativ se realizează prin absența, respectiv, prezența indicelui *pe (n-am văzut pe nimeni; am văzut pe cineva; am văzut pe unii dintre voi; am văzut pe altul)*, în contextul [+ Animat]. În contextul [— Animat], alte elemente poziționale au darul de a marca relația cazuală: *Am văzut ceva* (este clar că poziția, alături de faptul că agentul unui verb ca *a vedea* trebuie să posede trăsătura [+ Animat], ne arată că *ceva* este obiectul direct; la fel se petrec lucrurile și într-un caz ca *n-am văzut nimic;* comp. și *nimic n-am văzut*, unde poziția este înlocuită prin intonația emfazei cu *nimic nu mai cade — nu mai cade nimic*). Formele nonpersonale nu au nici

Scanned with OKEN Scanner

indici de genitiv-dativ și nu pot să apară în poziție de atribut sau de obiect indirect (se pare, de altfel, că nici nu este nevoie).

6.2.2. Comparația

Morfemele de comparație indicau raportul stabilit între două fenomene *A* și *B*, în baza unei calități comune *(C)*, exprimată de adjectivul (adverbul) care se compară.

În cazul pozitivului, termenul de comparație este zero. Folosiți cu complement de comparație, atît comparativul de superioritate, cît și superlativul (relativ) indică faptul că obiectul *A* posedă calitatea *C* într-un grad mai înalt decît *B*. Numai că, în cazul superlativului, obiectul *A* este inclus în mulțimea obiectelor *B:* cf. *ex. Gallis ... omnibus fortissimi sunt Belgae* (CAESAR, *B. G.*, I, 1, 3) „dintre gali, cei mai curajoși sînt belgii"), în timp ce în cazul comparativului, *A* nu este inclus în *B (Petrus est magis temerarius quam Paulus* „Petru este mai cutezător decît Pavel").

Atît comparativul cît și superlativul puteau fi folosite și fără complement de comparație (cf. *iuventas natura* **audacior** *est* „tinerețea este din fire mai îndrăzneață"; superl. **sapientissimus** *quisque sententiam quoque aliorum rogat* „toți cei foarte înțelepți cer și părerea altora") și atunci exprimau numai diverse grade ale intensității calității; cf. și rom. *Aleargă și el după o pîine* **mai bună**. *Vreau ca nevasta mea să fie* **cea mai frumoasă** (REBREANU, *Răscoala*).

Din pricina sporului de intensitate pe care îl conferă calității comparativul și superlativul, în diverse grade, comparația a fost considerată multă vreme numai ca expresie a intensității calității, neglijîndu-se valoarea ei relațională.

6.2.2.1. *Mijloace analitice de exprimare a comparației.* Posibilitatea de a exprima în grade superioare intensitatea calității conferea comparativului de superioritate și superlativului o valoare expresivă. Din această pricină, ele erau mai des folosite în vorbirea afectivă, familiară, populară [1]. Frecvența sporită duce la uzura lor expresivă și, în consecință, la necesitatea de a se găsi alte mijloace, mai expresive. Cele mai obișnuite mijloace de a exprima intensitatea calității în latina populară tîrzie au fost adverbele de cantitate: *magis* — pentru comparativ, *maxime, valde, bene* — pentru superlativ. Procedeul nu este cu totul nou; el se întîlnește și în textele clasice din epoci anterioare.

Exprimarea perifrastică, mai concretă, mai regulată și, evident mai expresivă, datorită cel puțin faptului că la început se întîlnea numai la un grup restrîns de adjective, se extinde treptat și în același timp se îmbogățește cu mijloace noi.

[1] Vezi numeroasele superlative din inscripții: *carissimus, infelicissimus, pientissimus, rarissimus* etc. (MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 136—137).

Scanned with OKEN Scanner

În vorbirea populară, adverbele de cantitate se așază uneori chiar înaintea formelor sintetice de comparativ sau superlativ, fapt care dovedește indirect uzura expresivă a vechilor formanți.

Alături de *magis*, în latina populară s-a folosit și *plus*: *magis utile, magis longa, plus miser sim* (Ennius, *apud* ERNOUT, *Morph.*, p. 126); *plus vigore terribilis* (Iordanis, *apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 137).

Franceza și italiana continuă formantul mai nou: *plus* > fr. *plus (haut)*, it. *più (alto)*, poate și pentru că, în aceste regiuni, *magis* devine conjuncție (cf. it. *ma*, fr. *mais* „dar"). Celelalte limbi romanice păstrează pe *magis* (cf. rom. *mai*, sp. *más*).

După cum arată situația din limba română a secolului al XVI-lea și cea din textele vechi ale altor limbi romanice, *magis* sau *plus* au fost folosite la început pentru a indica inegalitatea dintre *A* și *B*, fără a se face distincție între raportul de neincludere (comparativul de superioritate) și cel de includere (superlativul relativ). Așa se explică de ce atît comparativul de superioritate, cît și superlativul relativ includ în formanții lor același adverb. Refacerea opoziției I n c l u d e r e (superlativ relativ) ~ N o n i n c l u d e r e (comparativ de superioritate) s-a realizat prin specializarea pronumelui *ille* (evident, în formele romanice corespunzătoare fonetic) ca indice individualizant (de extragere a termenului *A* din mulțimea *B*), alături de adverbul de cantitate respectiv (cf. fr. *le plus beau de tous*, sp. *el más hermoso de todos*, it. *il più bello di tutti*, rom. *cel mai frumos dintre toți*).

Elementele care introduc termenii de comparație se aleg dintre prepozițiile care prin valoarea lor lexicală corespund raporturilor respective: cf. rom. *dintre* pentru superlativul relativ, *decît* pentru comparativul de superioritate, *ca* pentru comparativul de egalitate; fr., sp. *de*, it. *di* pentru „includere", *que* pentru „nonincludere", fr. *comme*, sp. *como*, it. *come* pentru „egalitate".

6.2.2.2. *Superlativul absolut*

Ca și în limba latină, superlativul relativ și comparativul se pot utiliza fără complement de comparație cu valoare pur intensivă, dar intensitatea în cel mai înalt grad se exprimă cu ajutorul adverbelor care intră în componența așa-zisului superlativ absolut.

Încă din latina tîrzie, alături de *maxime* se foloseau în acest scop adverbele: **bene**: *bene gloriosus* (*apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 137); cf. fr. *bien jolie*, „foarte frumoasă"; **super**: *super infelix pater* (apud MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 137); **valde**: *valde inutile*, ibidem; *valde grandem* (în *Peregrinatio*, XXIV...); **satis**: *satis admirabile* (*Peregrinatio*, II, 5); *pulchrum satis* (*Peregrinatio*, XXXVII, 1) etc.

În spaniolă, portugheză, italiană, franceza veche și româna veche, superlativul absolut se construiește cu **multum**: sp. *muy hermoso, muy bonita*; pg. *muito grande*; it. *molto grazioso*; v. fr. *molt grand*; v. rom. *mult frumos*. În româna modernă, *mult* este înlocuit de **foarte** (< lat. *fortis* > v. rom. adverb *foarte*); în franceză de *très* (< lat. *trans*).

Scanned with OKEN Scanner

Repetiția adjectivului: cf. lat. *bonis bonis* (*apud* GRANDGENT, *I.L.V.*, p. 48); *malus malus* (Commodianus, *apud* GRANDGENT, *I.L.V*, p. 48), **prefixele** *per* și *prae: permagnus, praeclarus, pergracilis*; cf. rom. *o prea frumoasă fată* (EMINESCU, *Luceafărul*); *apă prea bună* (CORESI, *Cazania a II-a*) sînt folosite de asemenea pentru a exprima intensitatea maximă a calității.

Unele dintre formele sintetice latinești de superlativ intră pe cale savantă, probabil la început cu valoare emfatică, și se folosesc în limbile romanice numai ca superlative absolute (cf. it. *carissimo;* sp. *asperrimo* și *asperísimo, fortísimo, novísimo* etc.).

Superlativul absolut, considerat ca o inovație romanică, este, în fond, un fenomen stilistic. El indică intensitatea maximă a calității, dar nu are valoare relațională și, sintagmatic, el se comportă ca orice grup format dintr-un adverb și un adjectiv.[1]. Între relația contractată de pozitiv și cea contractată de superlativul absolut nu există, din punctul de vedere al termenului de comparație, nici o deosebire. De aceea, superlativul absolut nu poate fi distins de pozitiv din punct de vedere relațional.[2]

O serie de adjective romanice, de obicei dintre cele cu o frecvență mare, au păstrat vechile forme de comparație sintetice: sp. *bueno, mejor* (cf. și *óptimo*, savant); fr. *bon, meilleur (optime*, familiar); v. fr., v. prov. *pesme*; fr. *mauvais, pire*; it. *bueno, migliore* (cf. și *ottimo*, savant); sp. *malo, peor* (cf. și *pésimo*, savant); it. *cattivo, peggiore* (și *pessimo*, savant).

6.2.3. Diateza

6.2.3.1. *Activ ~ Mediu, opoziție de intensitate*

În latina epocii clasice, categoria diatezei avea doi termeni: activul și medio-pasivul. Diateza activă latinească se deosebea de cea romanică prin faptul că nu includea semnificația de impersonal, nu putea să exprime raportul dintre o acțiune și un agent nedeterminat (sau care nu interesează pe vorbitor). În schimb, forma medio-pasivă putea avea cel puțin trei valori: de impersonal (*dicitur* „se zice"), de activ, intensiv (mediu), în cazul deponentelor și semideponentelor (*hortor* „eu îndemn", *gavisus sum* „m-am bucurat") și de pasiv propriu-zis (*amor* „sînt iubit").

Organizarea semnificației din categoria diatezei latinești, aparent contradictorie, se explică prin configurația diatezei indoeuropene. Într-o epocă veche, în indoeuropeană, diateza (activă și medie) exprima raportul dintre agent (totdeauna subiect) și acțiune. Spre deosebire de activ, care prezenta neutru raportul dintre agent și acțiune, mediul colora acest raport cu anu-

[1] Un caz special îl formează superlativul care arată o depășire a limitei normale: cf. rom. *e* **prea** *deștept ca să facă una ca asta*; fr. *il est* **trop** *intelligent pour faire cela*. El se caracterizează prin anumite expansiuni predicative.

[2] Vezi aceeași idee reluată și demonstrată, prin mijloacele gramaticii transformaționale, la Il. VINCENZ, *Les degrés de signification en roumain*, în „CLTA", IV, 1967, p. 261—273.

Scanned with OKEN Scanner

mite nuanțe [1]: de insistență (agentul era privit ca un element care participă intens la săvîrșirea acțiunii, de obicei pentru că este atins de consecințele ei) sau de noninsistență (agentul are o participare slabă sau care nu interesează pe vorbitor). În ultimul caz, agentul nu este exprimat.

Deponentele din latină continuă mediul insistenței. Sensul deponentelor și semideponentelor vine în sprijinul acestei ipoteze: *gaudeo (gavisus sum)* „mă bucur"; *queror* „plîng"; *loquor* „vorbesc" etc.

Mediul noninsistenței, „impersonalul", exprima, ca și în latină, raportul dintre acțiune și un agent nedeterminat. Din impersonal, latina dezvoltă, pentru combinația cu teme tranzitive, valoarea de pasiv propriu-zis. Dacă agentul nu are nici o importanță pentru vorbire, se poate scoate în evidență raportul dintre predicat și elementul asupra căruia se prelungește sau se transferă acțiunea (obiectul direct). Reliefarea lingvistică a acestui raport se face prin acordul în persoană, număr și gen dintre predicat și numele obiectului, care devine, în modul acesta, subiectul gramatical al propoziției [2]. Faptul a fost, probabil, favorizat și de identitatea formanților de nominativ și acuzativ în cazul în care se combinau cu teme inanimate. Agentul, considerat ca factor de importanță secundară, se exprimă printr-o construcție prepozițională *(ab + Nume)*, cu valoare de complement de agent. Astfel, un enunț impersonal ca *templum clausum est* [3] „templul s-a închis" poate fi interpretat ca „templul a fost închis de cineva", să spunem „de vestale": *templum clausum est a vestalibus*.

Urmează, deci, că intranzitivele, care nu admit construcția cu obiect direct, nu pot avea un pasiv propriu-zis.

Dezvoltarea diatezei pasive produce o schimbare fundamentală în conținutul categoriei de diateză; aceasta încetează să mai fie mijlocul prin care se exprimă raportul pur și simplu dintre agent (subiect) și acțiune (predicat)[4], și devine expresia raportului dintre acțiune, agent și obiect.

6.2.3.2. *Diateza romanică: categorie sintactică?*

Cum este normal, în latina vorbită, procesul de reorganizare a categoriei diatezei, devenită eterogenă, prin apariția pasivului, se accelerează.

Includerea în sfera semantică a diatezei medii a două tipuri de raporturi între agent și obiectul asupra căruia se transmite acțiunea (identitate pentru „mediu", nonidentitate pentru „pasiv") a dus, în cele din urmă, la dezintegrarea ei.

[1] v. A. Meillet et J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1960, p. 309—314; J. Gonda, *Reflections on the Indo-European medium*, în „Lingua", IX, 1960, p. 30—67 și 175—193; Sorin Stati, *Evoluția diatezelor în limba latină*, în „SCL", XI, 1960, p. 741 și urm.; vezi și A. Ranconi, *Il verbo latino. Problemi di sintassi storica*, Edizione rinnovata e ampliata, Firenze, 1959, p. 21 și urm.

[2] cf. în română acordul din construcțiile reflexive impersonale: *Aceste blocuri* **s-au construit** *în vară*; *aceste mărfuri* **se vînd** *bine*.

[3] v. A. Meillet și J. Vendryes, *op. cit.*, p. 352—353.

[4] v. A. Ernout, *Recherches sur l'emploi du passif latin à l'époque républicaine*, în *M.S.L.*, XV, 1909.

Scanned with OKEN Scanner

6.2.3.2.1. *Diateza pronominală (reflexivă).* Deponentele și semideponentele își refac, în marea majoritate a cazurilor, o formă activă, poate și pentru că valoarea de „identitate" nu mai este pregnantă în forma medio-pasivă: dar poate și pentru că acțiunile respective încetează să mai fie concepute de vorbitori ca avînd semnul [+ Participare intensă]; cf. *utebis*, viitor refăcut pentru forma de viitor deponent de la *utor* în *Mulomedicina; egredere* pentru *egredi*, *loquebamus* pentru *loquebamur; reminiscent* pentru *reminiscentur* etc. (*apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, 147 [1]).

Verbele tranzitive își dezvoltă cu ajutorul pronumelui reflexiv o construcție specială pentru cazul cînd agentul este identic cu obiectul asupra căruia se transmite acțiunea. De pildă: *(hic autem locus) ubi* **se** *montes* **aperiebant.** ...„unde munții se arătau" (*Peregrinatio*, apud GRANDGENT. *I.L.V.*, p. 233).

Forma pronominală, denumită și reflexivă, exprimă în limbile romanice și unele valori ale vechiului mediu: intensiv (agentul este interesat în consecințele acțiunii; cf. rom. pop. *Ion a vorbit cu mama — Ion s-a vorbit cu mama;* sp. *saber* „a ști", „a reține", *saberse* „a reține fidel", „a ști perfect"; în v. fr. opoziția *Intensiv — Nonintensiv* era foarte productivă: cf. *se prist a regarder* [2].

În română, unele verbe care au fost considerate ca avînd trăsătura [+ Participare intensă] au luat formă reflexivă după modelul mediului slav: comp. *a se gîndi* — bg. *dumat sĕ* — dar. lat. *cogitare*, nedeponent.

Dat fiind că forma pronominală se construiește cu ajutorul formei active, unii cercetători sînt înclinați să nu o considere ca o diateză aparte. La prima vedere, între rom. *eu mă spăl*, fr. *je me lave*, și rom. *eu te spăl*, fr. *je vous lave* nu există decît o deosebire de ordin extralingvistic: persoana obiectului direct. De fapt, însă, cel puțin în unele limbi romanice, activul și reflexivul se deosebesc și din punct de vedere combinatoriu. În franceză sau în italiană, de pildă, forma reflexivă a verbelor tranzitive își construiește timpurile perfective cu auxiliarul „a fi", în timp ce activul cere auxiliarul „a avea" (cf. *je me suis lavé*, alături de *je t'ai lavé;* it. *mi sono lavato* alături de *te ho lavato* (vezi și § 6.2.3.3).

Uneori, verbele pronominale nu au forme paralele active (cf. rom. *a se gîndi, a se văicări*), probabil din aceleași motive ca verbele deponente latinești.

Alteori, forma pronominală diferă lexical de cea activă: cf. rom. *a uita* „a nu-și aduce aminte" — *a se uita* „a privi"; rom. *a duce* „a purta" — *a se duce* „a pleca"; sp. *hallar* „a găsi" — *hallarse* „a găsi și a păstra"; sp. *comer* „a mînca" — *comerse* „a mînca (ceva) singur"; fr. *aller* „a merge" — *s'(en)aller* „a pleca, a se îndepărta", la fel și it. *andare* — *andarsene* etc.

Valoarea mediului de noninsistență este rareori exprimată în limbile romanice prin formele pasivului (cf. rom. *expoziția a fost deschisă marți dimineața;* it. *questa casa* è *affittata* „această casă se închiriază").

[1] Să se compare în franceză prezentul *ils meurent* cu perfectul *ils sont morts*, reminiscență a conjugării deponente.

[2] v. L. FOULET, *Petite Syntaxe de l'ancien français*, 2°éd. revue, Paris, 1923, p. 243.

De obicei, se utilizează reflexivul: rom. *expoziția s-a deschis marți dimineața; se spune;* sp. *se dice* sau *dicese, esta mercancia se vende* [1]; *si affitta questa casa.* În acest caz, predicatul se acordă în număr cu obiectul direct: cf. rom. *se vinde această casă — se vînd aceste case;* sp. *esta mercancia se vende—estas mercancias se venden;* it. *si* **affitta** *questa casa—si* **affittano** *queste case* [2].

În unele limbi romanice, valoarea de „impersonal" se poate exprima și prin formele activului: persoana a III-a plural în spaniolă (*dicen* „se zice") și în româna veche *(zic să fi fost om rău acest domn).* În română se folosește și persoana a doua singular [3] (*cînd lucrezi bine, ești apreciat* — pentru care cf. lat. *putares canem leporem persequi* „ai fi crezut că un cîine urmărește un iepure", *Peregrinatio, apud* GRANDGENT, *I.L.V.*, p. 223).

Franceza evită construcția reflexivă și își creează o formă specială pentru exprimarea agentului nedeterminat: *on* (< lat. *homo;* cf. și lat. *litteram scribit homo, apud* GRANDGENT, *I.L.V.*, p. 70); de pildă, *on dit* (rom. *se zice,* sp. *dicen*), *on croit facilement ce qu'on désire* (cf. sp. *uno cree fácilmente lo que desea*; rom. *crezi lesne ceea ce dorești*). Să se compare și rom. *așa se mai văicărește omul*; unde *omul* se apropie ca valoare de fr. *on* (vezi § 6.2.3.3.).

6.2.3.2.2. *Diateza pasivă.* În toate limbile romanice, p a s i v u l are numai forme analitice. În latină, medio-pasivul avea forme sintetice la timpurile i n f e c t u m - ului (*laudor, laudabor* etc.) și forme analitice, compuse din auxiliarul *esse* și participiul trecut al verbului de conjugat, pentru timpurile perfective (*laudatus sum, ... eram, ... ero* etc.).

O dată cu degradarea valorii perfectiv-rezultative, între timpul auxiliarului (prin care se indica la început momentul persistenței rezultatelor acțiunii) și timpul exprimat prin întreaga sintagmă, „trecut" apare o neconcordanță.

Încă din epoca preclasică, alături de *amatus sum* se folosea, în latina familiară, *amatus fui* (participiul trecut + perfectul lui *esse*), pentru a exprima intens perfectivitatea acțiunii. În latina tîrzie, varianta emfatică, *amatus fui,* este folosită mai frecvent ca expresie a perfectului, datorită nuanței sale intensive și capacității de a reda mai clar valoarea de proces (comp. rom. *este deschisă* cu *a fost deschisă),* dar și pentru că timpul auxiliarului concorda cu cel exprimat de întreaga sintagmă.

Pe măsură ce *amatus fui* devine forma obișnuită a perfectului pasiv, *amatus sum* este simțit ca expresie a prezentului și devine varianta formei sintetice *amor.* În cele din urmă, variantele analitice elimină pe cele sintetice, pe de o parte din cauza tendinței spre simetrie sistematică, pe de alta fiindcă sînt mai regulate și mai expresive.

În felul acesta, *esse* devine indicele diatezei pasive în toată Romania. O dată cu aceasta, cîmpul de realizare al opoziției dintre predicatul verbal (P.V.)

[1] v. F. MONGE, *Los frases pronominales de sentido impersonal en español,* Zaragoza, 1954.

[2] Acest fapt este o dovadă în plus că, în cazul cînd agentul nu interesează pe vorbitor, raportul acțiune-obiect se pune în lumină prin acordul dintre morfemele lor de număr și persoană.

[3] v. B. CAZACU, *Sur l'expression du sujet indéterminée en roumain par la deuxième personne du singulier,* în „BL", XIII, 1945, p. 140 și urm.

Scanned with OKEN Scanner

și cel nominal (P.N.) se îngustează. În cazul unor verbe care includ în conținutul lor lexical o valoare perfectivă, distincția dintre construcția verbală și cea nominală nu se realizează decît prin prezența complementului de agent (cf. rom. P.V. *fereastra este deschisă de doi oameni* ~ P.N. *fereastra este deschisă*). J. Dubois consideră că, de fapt, prezentul pasiv *(este deschisă)* corespunde perfectului compus activ *(am deschis)* [1].

În italiană, spaniolă, vechea franceză, mai rar în română, în locul verbului *esse* se folosesc, pentru a exprima pasivul, verbe de mișcare. Ca auxiliare de diateză, aceste verbe prezintă avantajul că mențin o parte din ideea de proces, aduc o nuanță dinamică, uneori durativă. Exemple: v. fr. *la conjuration s'en alloit dissipée* [2] „conjurația era în curs de a fi împrăștiată"; it. *ando perduto*, sard. *io vengo stimato da te* [3], sp... *y cuya vida no andaba envuelta en fabulas* [4]; rom. *firul vine bătut pe margine* [5].

6.2.3.3. *Un model al categoriei diatezei în limbile romanice*

Discuțiile privind caracterul gramatical sau negramatical, morfematic sau sintactic al diatezei, cît și semantica subiectivă sau obiectivă a membrilor ei sînt foarte numeroase. Se pare că, la fel ca în cazul genului, divergențele de opinii încep o dată cu încercarea de a-i găsi o definiție și că nu sînt rare teoriile construite anume pentru aceasta [6].

Poate că cea mai curioasă dintre toate este modalitatea de prezentare care apare în gramatica transformațională. Pînă nu de multă vreme se considera că diferențele de diateză aparțin componentei transformaționale. Singurele divergențe constau în faptul că, după unii, ar trebui să se transforme pasivul în activ [7], după alții, activul în pasiv [8]. Astfel considerată, diateza dispare de fapt din rîndul categoriilor gramaticale, pentru simplul motiv că „transformarea" exclude schimbarea semantică: două (trei) diateze care sînt identice din punct de vedere semantic nu fac o diateză; pentru a exista o categorie este nevoie să existe cel puțin o diferență, adică doi termeni.

B. Pottier (și nu este singurul) consideră că trecerea diatezei în componenta transformațională este greșită, deoarece între diateze există diferențieri semantice [9]. G. Guillaume [10] explică diferențele dintre diateze prin mo-

[1] v. *Grammaire structurale.., II, Le verbe*, p. 13, 84.
[2] v. A. Darmesteter, *Cours de grammaire historique de la langue française*, Paris, 1925, III-ème partie, p. 112.
[3] v. Giovanni Spano, *Ortografia sarda nazionale ossia grammatica della lingua logudorese paragonata all'italiana*, Cagliari, 1840, I, p. 115.
[4] v. José Roca Fons, *Sobre el valor auxiliar y copulativo del verbo* andar, în „Archivum", Oviedo, 1954, fasc. 1, 23.
[5] v. Iorgu Iordan, în „SCL", I, 1950, p. 277.
[6] Vezi critica unora dintre opiniile exprimate în lingvistica românească în ultima vreme la Al. Graur, *Diatezele*, în „SCL, XX, 1969, p. 13—22.
[7] v. Noam Chomsky, *Syntactic Structure*, 1957.
[8] Vezi *STR*, § 38 *Transformarea pasivă*. Pentru unii transformaționaliști nu există decît două diateze: activul și pasivul: v. G. Pană-Dindelegan, *Considerații pe marginea unor discuții despre diateză*, în „LR", XVII, 1968, p. 319—322.
[9] v. *La grammaire générative et la linguistique*, în „T.L.L.", Strasbourg, VI, 1, p. 13.
[10] *Existe-t-il un déponent en français?* în „Fr. mod"., XI (1943).

dul cum are loc mișcarea gîndirii vorbitorului : (1) de la agent la pacient (activul) ; (2) de la pacient la agent (pasivul) sau (3) de la agent la pacient și înapoi la agent (reflexivul). Cu alte cuvinte, diferența dintre diateze constă în importanța pe care o acordă vorbitorul celor doi poli ai acțiunii. Ea se plasează la nivelul „interpretării", și nu al „realității obiective". Din acest punct de vedere, ea seamănă cu emfaza. În cazul reflexivului, adică în cazul în care agentul este atins de consecințele acțiunii, interesul vorbitorului este dublat de interesul și/sau intensitatea participării agentului. După cum remarcă Al. Graur, una este participarea agentului atunci cînd consecințele acțiunii îl ating direct, cînd este el însuși obiectul acțiunii, și alta cînd agentul este detașat de obiect [1].

Aceste diferențieri semantice cer introducerea diatezelor în structura de constituenți a unei gramatici generative (vezi § 7), sub forma unor simboluri care să apară în regulile de rescriere a caracteristicilor verbului (a auxiliarului, după modelul chomskyan); de pildă, Diateza → [± Nonintensiv]; [+ Nonintensiv] → [± Pasiv] [2].

6.2.3.3.1. Modul în care verbele admit sau nu aceste simboluri produce o interesantă subcategorizare a temelor verbale.

(a) Unele verbe admit toate diatezele : *a lăuda — a se lăuda — a fi lăudat ; te spăl — mă spăl — sînt spălat.*

La această categorie de verbe, reflexivul se realizează sub forma numită reflexiv obiectiv [3].

Reflexivul pasiv poate fi interpretat ca o *variantă a pasivului*, cu un surplus de claritate în exprimarea valorii procesuale, în contextul în care obiectul acțiunii este caracterizat prin trăsătura [— Animat] iar agentul prin [+ Nedefinit] : comp. *Rufele sînt spălate (de Maria)* (unde *a fi* pare mai degrabă un verb de stare, o copulă, iar grupul verbal un rezultativ [4] — *Rufele se spală (cu apă călduță)*. Așadar, reflexivul pasiv diferă semantic de pasivul cu *esse* + part. trecut prin plusul de dinamică procesuală : [± Dinamic procesual].

Unele verbe admit de asemenea cele trei forme dar la reflexiv iau valoarea de „reciproc" : *a bate — a se bate cu cineva.*

Reflexivul reciproc poate fi privit ca rezultatul aplicării unei : transformări de coordonare a două fraze active *(Ion se bate cu Vasile* ⇐

GN_1 V_1 GN_2 GN'_1 V_2 GN'_2

⇐ *Ion bate pe Vasile + Vasile bate pe Ion)*, în contextul : $GN_1 \equiv GN'_2$; $GN_2 \equiv GN'_2$; $V_1 \equiv V_2$; timpul lui $V_1 \equiv$ timpul lui V_2. Dar dacă și în acest

[1] *Op. cit.*, p. 18 : „altfel este interesat subiectul în *mă împușc* decît în *te împușc*".
[2] Vezi de altfel în *STR.*, apariția simbolului Pas, ca dominînd transformarea pasivă.
[3] Valoarea dinamică a reflexivului obiectiv este probată și de faptul că „identitatea agentului cu pacientul" atrage apariția unei construcții „impersonale" similare cu cea admisă de verbele dinamice : comp. *așa se împușcă* **omul** *(cînd nici nu gîndești) — așa se (mai) văicărește* **omul** (vezi mai departe sub § b).
[4] De aceea, J. Dubois consideră că pasivul prezent corespunde activului trecut compus : *la robe est lavée — elle a lavé la robe, Grammaire...*, II, p. 105.

caz se consideră că **se** este semnul unei participări intense a subiectului [1], atunci transformarea este dominată de simbolul [Intensiv]. Cf. și fr. vulgar, *elle s'envoie des cartes postales avec B*, unde „subiectul este considerat ca exersînd asupra lui însuși o activitate, dar o activitate care nu este cu adevărat reflexivă decît numai prin repercusiunile sale, repercusiuni care ating agentul printr-un mediator (în speță B) [2]".

Reflexivul impersonal pare a fi de fapt rezultatul unei transformări în contextul în care agentul este caracterizat prin [+ Nedefinit]. Faptul că în unele limbi agentul nedefinit se rescrie prin altceva decît prin pronume reflexiv în acuzativ (sau dativ) — cf. fr. *on dit* — ne poate permite să considerăm pe *se* din construcțiile impersonale ca o formă a agentului nedefinit: *Se spune — El spune*. Existența acordului între verb și „pacient" *(Se spun multe)* apropie impersonalul de reflexivul pasiv: agentul devine obiectul direct al construcției (reflexiv-) pasive, *se*, iar „pacientul" devine subiectul *(multe)*. Faptul nu este chiar atît de surprinzător — pe de o parte pentru că și în alte limbi, în latină de pildă, nedeterminarea subiectului putea să se asocieze formei medio-pasive *(dicitur)*, și aceasta are la bază un reflexiv, dar, pe de altă parte, pentru că ea reprezintă forma cea mai simplificată, mai pură a pasivului: dacă se consideră că la pasiv mișcarea gîndirii vorbitorului este inversul celei de la activ, atunci este perfect normal ca ceea ce era subiect (agentul) la activ să devină obiect, la pasiv, iar ceea ce era obiect (pacientul) la activ să devină subiect la pasiv. Așa se explică și faptul că, în sintaxa tradițională, într-o frază ca *se spune că va fi o iarnă grea*, subiectul verbului *a spune* este propoziția *că va fi o iarnă grea*, în pofida faptului că toți o simțim ca rezultat al acțiunii de a spune și nu ca agent (cf. fr. *on dit qu'il fera beau cet hiver*, unde *qu'il fera beau cet hiver* este complement direct).

(b) *Verbele care cer reflexivul* aparțin de obicei dinamicului. În cazurile în care tema verbului conține (a conținut) trăsătura noncontextuală [+ Participare intensă], opoziția Nonintensiv ~ Intensiv se suspendă în favoarea Intensivului: *Se văicărește, a se abține* etc. (vezi și verbele esențialmente pronominale din celelalte limbi romanice).

Tocmai datorită valorii lor dinamice în care agentul este scos în prim plan, ele exclud pasivul de orice fel, inclusiv reflexivul pasiv și impersonal. Alegerea trăsăturii [+ Nedefinit] la agent le păstrează în categoria activului (reflexiv dinamic): *Așa se mai văicărește* **omul**.

În evoluția limbilor romanice, trăsătura [+ Participare intensă] a cunoscut interesante redistribuiri în cadrul temelor verbelor (comp. lat. *cogitare*—fr. *penser*, dar rom. *a se gîndi*, uneori și *a gîndi*; lat. *gaudeo-gavisus sum*, it. *godersi*, cf. și corespondentele conceptuale fr. *se réjouir*; sp. *alegrarse*, rom. *a se bucura*).

(c) *Verbe care cer activul*. De obicei, acestea seamănă cu cele dinamice în sensul că agentul este atins de consecințele acțiunii: este vorba în primul rînd

[1] v. Al. Graur, *art. cit.*, p. 18—19.

[2] v. Jan Stefanini, *La voix pronominale, en ancien et en moyen français, thèse pour le doctorat ès lettres, presentée à la Faculté des lettres et Sciences humaines de l'Université de Paris*, Paris, 1962, p. 111.

Scanned with OKEN Scanner

de verbele a căror semnificație reprezintă diverse articulații pe axa „repaus" ~ ~ „mișcare"; *a pleca, a sta, a dormi, a merge.* Acestea admit impersonalul *(Se merge bine cu acest tren)*, dar resping disocierea agentului de pacient și, în consecință, exclud pasivul (nedinamic). Interesant este și faptul că uneori „reflexivele" pot lua valoarea unor verbe de mișcare: *a se duce — a pleca.*

Există însă și alte verbe care cer activul: cele care exprimă, la fel cu categoria (b), procese emoționale: *a rîde, a glumi.* În limbajul popular unele dintre ele sînt folosite ca reflexive: *a se rîde (de cineva).* Valoarea lor de [+ Participare intensă] respinge orice formă de pasiv.

Verbe ca *a avea* și *a aparține* cer de asemenea activul: aceasta poate fi explicată prin faptul că primul este totdeauna, din punct de vedere semantic, activ, în timp ce al doilea reprezintă opusul primului, este, din punct de vedere semantic, totdeauna pasiv (comp. *X are o carte — Cartea aparține lui X).* Faptul că forma activului servește și la exprimarea pasivului este dovada raportului de neutralizare care leagă cele două diateze și ne permite să considerăm activul ca termen nemarcat, iar pasivul ca termen marcat. În consecință, vom simboliza opoziția prin [± Pasiv].

(d) Tot în categoria verbelor care cer suspendarea opoziției Intensiv ~ ~ Nonintensiv intră și „eventivele". Al. Graur consideră eventivul ca o diateză aparte, avînd interferențe cu dinamicul și cu impersonalul. Ni se pare însă mai normal să considerăm eventivul ca o trăsătură noncontextuală a temelor verbale care dictează un anumit comportament diatezelor.

În combinație cu anumite trăsături, temele [eventivului] se comportă ca acelea caracterizate prin [+ Participare intensă], adică cer reflexivul: *mă întristez* este sinonim cu „devin trist", *mă înroșesc* cu „devin roșu" (și este vorba de un reflexiv dinamic); altele cer activul (*îmbătrînesc*, „devin bătrîn", cf. și fr. *je rougis* „mă înroșesc", *les feuilles jaunissent* „frunzele (se) îngălbenesc"). Trecerea unor astfel de verbe la activ: *eu înroșesc ouăle; viața asta te îmbătrînește repede* ne trimite la o structură semantică în care pe lîngă eventiv = = „a deveni" mai apare și valoarea factitivă „fac pe cineva (să facă ceva)", iar valoarea reflexivă sau nereflexivă rămîne constantă; *eu fac ouăle să devină roșii; viața asta mă face să devin bătrîn repede.*

După J. Dubois, factitivul este o altă diateză, care implică, în afară de acțiune, trei actanți, dintre care unul este în același timp obiectul acțiunii de „a determina la o acțiune" și subiectul acțiunii determinate. [1] Bogat reprezentat în franceză, factitivul are forme mai puțin omogene în celelalte limbi romanice [2] (cf. rom. *te fac eu să-mi spui cine e vinovat!; mă faci să roșesc* etc. — fr. *tu me fais rougir*).

În contextul verbelor impersonale, mai bine-zis al verbelor care se referă la fenomene naturale (pentru care, după unii, agentul posedă aceleași trăsături noncontextuale ca și acțiunea, mai puțin valoarea de proces și, în con-

[1] v. Jean Dubois, *Grammaire struct... II. Le verbe*, p. 82. În prezența unor verbe ca fr. *casser*, opoziția factitiv ~ nefactitiv se suspendă în favoarea nefactitivului (activ): comp. *Le vent casse les branches* „Vîntul face ca ramurile să (se) rupă" — *Les branches cassent* „Ramurile (se) rup".

[2] v. Alf. Lombard, *Les expressions roumaines employées pour traduire l'idée de «* faire + *infinitif »*, în „SNf", XXI, nr. 1, 1949, p. 47—58.

secință, se reduce, în structura de suprafață, la zero sau la un substitut), [+eventivul] cere de asemenea suspendarea opoziției de diateză: (*Se*) *înserează, se înnoptează*, cf. și sp. *anochecer*. În acest caz, se suspendă și opoziția [± Factitiv] în favoarea [— Factitivului]. Schimbarea diatezei duce și aici la schimbarea semanticii verbului (cf. *El înnoptează aici* nu înseamnă „El face noapte aici", ci „El rămîne peste noapte aici"; comp. *Se înnoptează — se face noapte*, opus noneventivului *Este noapte*, așa încît avem de-a face mai degrabă cu două verbe diferite decît cu o schimbare de diateză).

6.2.3.3.2. Se pare, așadar, că, în fapt, putem vorbi de un sistem al diatezei organizat după trei opoziții: Diateză → [± Factitiv]; [— Factitiv] → → [± Pasiv]; [— Pasiv] → [∓ Participare intensă]. Prezența anumitor trăsături noncontextuale la verb (+ Participare intensă, ± Eventiv) sau la substantiv (agent/_[+ Nedefinit]; pacient/_ [— Animat]) îngrădește realizarea opozițiilor de diateză.

Funcțiile reflexivului se reduc la două, cu toată diversitatea aparentă: (a) Indice al [+ Participării intense]: obiectiv, reciproc, dinamic, eventiv; (2) variantă dinamică-procesuală — a mărcilor pasivului, de obicei în contextul/ [agent [+ Nedeterminat]]: reflexiv pasiv, impersonal. Dat fiind că, în al doilea caz, principalul rol al reflexivului se concentrează asupra grupului verbal, nominalul-agent poate fi caracterizat și prin [— Nedeterminat], și atunci poate să apară sub forma complementului de agent ca la pasivul obișnuit — dinamic: *Limbile străine se învață ușor de către cei conștiincioși și perseverenți.*

Dat fiind că, în cazul obiectivului și al eventivului (personal), valoarea [+ Participare intensă] este efectul identității agentului cu obiectul, se poate spune că, în aceste cazuri, reflexivul sincretizează de fapt indicele dinamic cu obiectul direct (= agent). La dinamicul propriu-zis *(a se văicări)*, este de presupus că reflexivul indică, în afară de [+ Participare intensă], și identitatea agentului cu pacientul [1].

Disocierea aparentă a pacientului de agent prin introducerea unui subiect actualizează în fapt valoarea factitivă: *Aceasta mă bucură mult = aceasta mă face să mă bucur mult.*

La pasiv și impersonal, *se* sincretizează marca dinamicului (în sensul de „procesual") tot cu obiectul, dar de data aceasta, obiectul este expresia agentului.

Cu alte cuvinte, *se* este fie (a) marca dinamicului plus marca pacient (= agent)/_ [— Pasiv], fie (b) marca dinamicului procesual plus marca agentului /_ [+ Pasiv].

[1] Vezi și observația lui J. STEFANINI: „*Le pronominal de sens moyen* dans l'acception restreinte du terme comporte toujours une part d'activité et une part de passivité, mais, tandis qu'action et passion se distinguent facilement dans l'emploi réfléchi (en *me regardant* dans une glace, je puis aisément opposer le moi qui regarde au moi qui est regardé) et mieux encore dans le réciproque (quand deux personnes se regardent chacune est l'agent et le patient de deux procès distincts) leur union, leur fusion même semble constituer l'essence du pronominal „moyen": qui *s'irrite* ne peut discerner sa part de responsabilité et sa part d'irrésponsabilité". *(La voix pron., cit.* p. 122—123).

Scanned with OKEN Scanner

Schematic, microsistemul semantic al diatezei poate fi redat sub următoarea formă arborescentă:

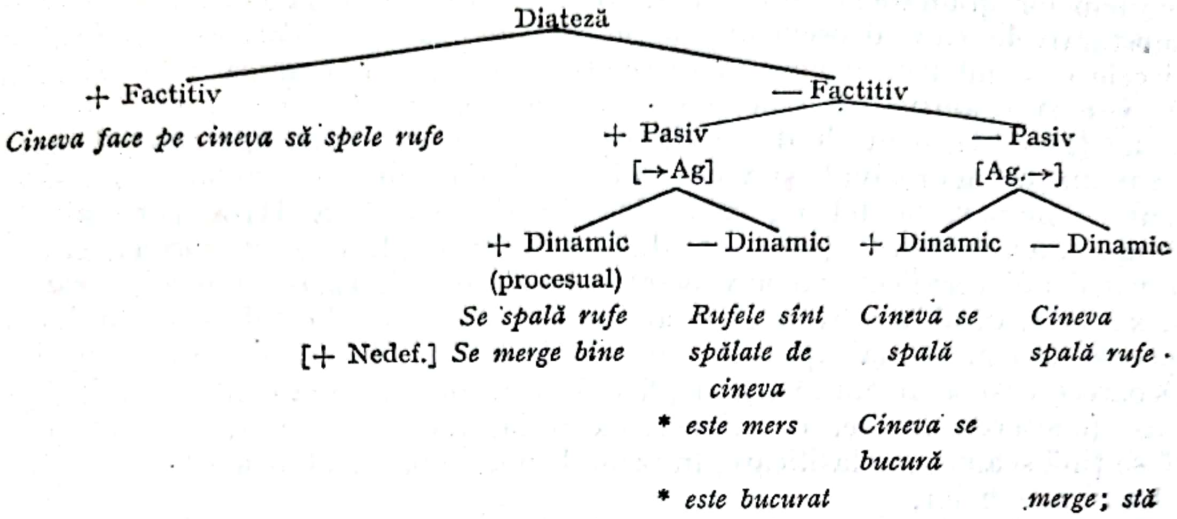

Schema nr. 24

În cazul impersonalului verbelor de mișcare, care nu admit disocierea agentului de pacient, *se* rămîne marca agentului (= pacientul), trecut pe un plan secundar (ca la pasiv), de data aceasta însă din și numai din pricina trăsăturii [+ Nedefinit]. Faptul că aceste verbe admit un astfel de impersonal, dominat de obicei de trăsătura [+ Dinamic (procesual)] și resping pasivul (implicit pasivul impersonal), dominat de [— Dinamic], ne permite să le considerăm ca avînd trăsătură noncontextuală inerentă [+ Dinamic (procesual)]. De altfel, faptul că „verbele de mișcare" se caracterizează printr-o dinamică procesuală accentuată nu are nimic curios[1].

6.3. Tipurile flexionare

6.3.1. Declinările

Împărțirea substantivelor latinești în declinări a fost făcută după natura finalei tematice. De cele mai multe ori, structura finalei tematice determina nu numai structura fonematică a desinențelor, ci și combinațiile valorice ale acestora. Fiecare declinare, așa cum se găsește descrisă în gramaticile latinești, reprezenta un tip deosebit, în sensul modern al cuvîntului, adică se deosebea de celelalte nu numai din punctul de vedere al expresiei fonice, ci și al modului cum se combinau unitățile de conținut (despre sincretismele caracteristice vezi § 6.2.1.1). Este adevărat însă că, uneori, în aceeași decli-

[1] Vezi mai pe larg expusă chestiunea în lucr. noastră din R.R.L., XV, 1970, p. 487—493.

Scanned with OKEN Scanner

nare, erau înglobate substantive care ar fi trebuit grupate în tipuri flexionare diferite, fiindcă se deosebeau din punctul de vedere al organizării conținutului morfemelor gramaticale (de pildă, în declinarea a doua erau trecute atît substantivele care deosebeau nominativul de vocativ: *dominus-domine*, cît și cele care nu făceau această distincție: *socer*), sau se treceau în declinări diferite substantive care prezentau aceeași organizare semantică a morfemelor (de pildă, neutrele din declinarea a patra prezentau sincretismul nominativului cu acuzativul și vocativul și al dativului cu ablativul, indiferent de număr, la fel cu neutrele din declinarea a III-a parisilabică: comp. n. ac. v. *cornu*, g. *cornūs*, d. abl. *cornū* — pl. n. ac. v. *cornua*, g. *cornuum*, d. abl. *cornĭbus* cu n.ac.v. *mare*, g. *maris*, d. abl. *mari*—pl. n. ac. v. *maria*, g. *marĭum*, d. abl. *maribus*). De altfel, faptul este explicabil: deosebirile fonice se lasă mult mai ușor descoperite decît cele din structura semantică. Deoarece erau mai multe tipuri (deosebite în organizarea conținutului) decît clase (deosebite în ceea ce privește expresia), a fost, probabil, mai convenabil să se țină seama, în clasificare, în primul rînd de natura fonematică a formanților și a temelor.

După o descriere recentă a declinărilor latinești [1], numărul variantelor combinatorii (alomorfe) ale morfemelor gramaticale substantivale este mult mai mic decît s-ar părea după descrierea clasică:

Pl. G.	*-(i)um, -rum*		Sg.	G.	*-is, -i*
D. Abl.	*-bus, is*			D.	*-i, -e*
N. Ac. neutru	*-a*			Abl.	*-e*
Ac.m.f.	*-s*		N.Ac. neutru		zero, *-m*
N.m.f.	*-es, i*		Ac.m.f.		*-m*
			N.m.f.		zero, *-s, -is, -es*

După finala tematică, substantivele latine se împărțeau în cele cinci declinări clasice: I. tema *-a(casa, -ae)*; a II-a, tema *-e/o (dominus; puer; templum)*; a III-a, teme consonantice *(rex-regis; pes-pedis; soror, -is; marmor, -is; homo, -inis)*; teme vocalice terminate în *-i (mens, -tis; securis, -is; auris, -is; animal)*; a IV-a, teme terminate în *-u (fructus, -ūs; tribus; cornus)*; a V-a, teme terminate în *-ē (species, -ei, glacies, materies)*.

Această împărțire nu a corespuns niciodată în mod riguros realității din latina vorbită, mai cu seamă începînd din epoca imperială, cînd tendințele spre regularizare a paradigmelor se accentuează și evoluția expresiei produce o serie de schimbări importante în structura fonematică a temelor și desinențelor.

Cele mai multe treceri de la o declinare la alta au fost provocate de factori morfematici, de așa-zisa presiune a sistemului.

Tipul cel mai regulat s-a extins asupra celui mai puțin regulat. Astfel, substantivele de declinare a III-a imparisilabică trec în categoria parisilabicelor.

[1] v. Fred. W. Householder J., *Descriptive Analysis of Latin Declension*, în „Word", III, 1957, p. 48.

De cele mai multe ori, nominativul se reface după genitiv, prin analogie cu substantive de tipul *auris-auris:* cf. *pecten non pectinis, glis non gliris, grus non gruis (Ap. Pr.); bovis* pentru *bos* (Petronius, *Caena*, apud GRANDGENT, *I.L.V.*, p. 222), *pedis* pentru *pes* (Vergilius, *Grammaticus, apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 131) etc.

Uneori, forma de nominativ-acuzativ se extinde la celelalte cazuri (cf. *in flumen perit* (pentru *in flumine*), *apud* MIHĂESCU, *L.P.D*, p. 131; *deabus s(acrum)virgines* (= *virginibus*), *apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 131). Neutrele își transformă de obicei forma „mai scurtă" de la nominativ și acuzativ în formă unică (cf. lat. *tempus* > fr. *temps*, it. *tempo*, sp. *tiempo*, rom. *timp; caput* și *capus* > fr. *chef*, sp. *cabo*, it. *capo*, rom. *cap*).

Un fapt asemănător se petrece și în cadrul declinării a doua: substantivele „imparisilabice" cu tema terminată în *r* (*puer, socer*) trec în categoria „parisilabicelor" de tipul *dominus:* cf. *I, puere* (pentru *puer*), *prae!* (PLAUT, *Pseudolus*); *socro, socrus* pentru *socer, -i* (cf. sp. *suegro*, rom. *socru*, log. *sogru*, pg. *sogro*, dar it. *suocero*).

Tipul de declinare mai bogat atrage substantive din clasele mai puțin bogate. Substantivele de declinarea a IV-a, terminate la nominativ în *-us* și la acuzativ în *-um*, sînt absorbite de declinarea a doua, la care cu greu se mai putea recunoaște terminația tematică *o* (comp. *pirus* II și *fructus* IV). Această tendință apare încă din epoca latinei clasice și se accentuează în latina tîrzie, fapt care provoacă, în cele din urmă, dispariția declinării a IV-a: dat. sg. *nuro* pentru *nurui*, abl. *ex viso* pentru *ex visū, apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 135.

Declinarea I absoarbe substantivele din declinarea a V-a, care avea foarte puține substantive, în marea lor majoritate feminine, la fel cu cele care aparțineau declinării I. Trecerea a fost facilitată și de apariția unor dublete terminate în *ya* pentru nominativ și *e* pentru genitiv-dativ, atestate într-o epocă destul de veche, ca de pildă: nom. *materia, luxuria* etc. (Ernout, *Morph.*, p. 108); gen., dat. *specie, die, re, fide.* În latina populară *-ae* de la genitiv-dativul declinării I se monoftonghează în ɛ și, astfel, asemănarea dintre aceste două declinări crește: lat. cl. *glacies* > lat. pop. *glacia*, rom. *gheață*, fr. *glace*, it. *ghiaccio;* lat. *facies* > lat. pop. *facia*, rom. *față*, fr. *face* etc.

Dies, unul dintre puținele substantive care puteau fi tratate și ca feminine și ca masculine, rămîne în unele limbi romanice, ca de pildă în română, feminin și se declină la fel cu substantivele feminine de tipul *stea-stele, măsea-măsele, zi-zile;* în spaniolă, deși este masculin, are terminația *a: dia* (cf. *buenos dias!*).

În cadrul animatelor, necesitatea de a evidenția lingvistic deosebirile de sex a provocat trecerea unor substantive feminine de la declinarea a IV-a la declinarea I (cf. *socrus non socra, nurus non nura*, v. *Ap. Pr.;* sau a unor substantive masculine de la declinarea a III-a la declinarea a II-a (cf. *palumbes non palumbus* „porumbel", v. *Ap. Pr.; patris benemerentis* pentru *patribus benemerentibus, bobum* = *bovum* pentru *bovem* etc. MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 129).

În latina tîrzie, numele de ființe umane, în special cele proprii, dezvoltă o clasă flexionară nouă, în cadrul declinării a treia imparisilabice, caracterizată prin prezența unui infix *-n-* la cazurile oblice: *Leone — Leoninis; barba-*

Scanned with OKEN Scanner

barbanis etc. Acest fapt a fost atribuit de unii cercetători influenței grecești (GRANDGENT, *I.L.V.*, p. 173), de alții influenței germanice (W. Meyer-Lübke, *Einführung*, p. 188—189; Philippide, *Originea românilor*, I, p. 490—497; AL. ROSETTI, *I.L.R.*, I, p. 120); în sfîrșit, după JEANNERET și H. MIHĂESCU, declinarea în *-n* ar fi o inovație latinească (MIHĂESCU, *L.P.D.*, p. 134—135), menită, poate, să diferențieze un gen personal. Ea a lăsat urmași în aproape toate limbile romanice: fr. *nonnain*, lomb. *madrane*, it. *barbano* „unchi" (< lat. *barba-barbanis*), fr. *écrivain*, it. *scrivano* (< lat. *scriba, -nis*), rom. *mîni* (*-ta*), *frățîne*(*-tu*) etc.

Reducerea flexiunii cazuale și evoluția expresiei au provocat transformări fundamentale în declinarea romanică.

În limba română, substantivele variabile se grupează, după genuri, în două tipuri mari:

A. *declinarea feminină*, cu trei forme nearticulate distincte (1. sg. N. = sg. Ac.; 2. sg. G. = sg.D. = pluralul și 3. vocativul singular), care cuprinde substantive provenite din diverse declinări latinești (multe din declinarea I și din declinarea a III-a) și

B. *declinarea masculină*, tot cu trei forme nearticulate distincte, dar cu alte combinații de semnificații cazuale: 1. sg. N. = sg. G. = sg. D. = sg. Ac.; 2. vocativ singular; 3. plural, toate cazurile.

Invariabilele cuprind substantive de toate genurile (feminin: *muncitoare*, masculine: *pui*, neutru: *nume*).[1]

În celelalte limbi romanice, unde substantivul nu mai are forme cazuale distincte, tipurile de declinare se împart între variabile și invariabile, după cum au sau nu forme distincte pentru singular și plural.

Dacă ținem seama de capacitățile combinatorii ale temelor substantivului cu morfemele de gen și număr, în română apar cca. 18 tipuri flexionare, în italiană 15, în franceză 11, iar în spaniolă numai 10[2]. Dintre acestea, dacă facem abstracție de caz, 8 tipuri sînt comune tuturor celor 4 limbi luate în discuție: I selectează [± fem.]; realizează opoziția [± plural]: rom. *casă, -e*, it. *casa-e*, fr. *madame-mesdames*, sp. *casa-as*; II [-fem.], [± pl.]: rom. *pom, -i*, it. *campo-i*, fr. *journal-journaux*, sp. *libro, -os*; III [-fem.]; sincretizează [+ pl.] cu [-pl.]: rom. *ochi, pui*; it. *caffé*, fr. *crayon(s)*; sp. *martes*; IV [+ fem], [+ pl.]: rom. *icre, bunătăți*, it. *nozze*, fr. *noces*, sp. *nupcias*; V [+ fem.], [-pl.]: rom. *carne, îmbrăcăminte*, it. *bontà, carne*, fr. *viande, bonté*, sp. *bondad, carne*; VI [-fem.], [-pl.]: rom. *vin*, fr. it. *vino*, fr. *vin*, sp. *vino*; VII [+ fem], [+ pl = — pl]: *bisectoare*, it. *città*, fr. *gomme*; sp. *antiparras*; VIII [— fem], [+ pl]: rom. *juri*, it. *baffi*, fr. *environs*, sp. *bojes*.

Spaniola, româna și italiana prezintă tipul în care se realizează și opoziția de număr și cea de gen: rom. *elev, -ă; elevi, -e*; it. *bambino, -a, bambini, -e*; sp. *alumno, -a; alumnos, -as*; româna, franceza și italiana au în comun tipul

[1] v. P. DIACONESCU, *Un mod de descriere a flexiunii nominale, cu aplicații la limba română contemporană*, în „SCL", XII, 1961, p. 163 și urm.

[2] v. *Quelques remarques sur la flexion nominale romane ..., cit*, p. 40—44.

caracterizat prin [+ fem. = — fem.], [+ pl.] = [-pl.]: rom. *gură-cască*, it. *affittacamere*, fr. *élève*.

Româna și italiana prezintă în comun și alte trei tipuri, inexistente în celelalte două limbi, și anume: (1) tipul în care masculinul suspendă opoziția de număr: *crai/crăiasă-crăiese*, it. *rè/regina-regine;* (2) tipul care cere [— fem] la singular și [+ fem] la plural: *tablou*, it. *uovo* și (3) *președinte; signore*. În schimb, franceza și româna prezintă tipul în care se realizează opoziția de gen, dar se sincretizează [+ pl.] cu [— pl.]: rom. *tălmaci — tălmace;* fr. *citoyen(s) — citoyenne (s)* și tipul [± pl.]/[— f.] și [+ pl. = — pl.]/[+ f.]: *novice, rival*.

Româna are trei tipuri specifice: cf. *muncitor/-muncitori/muncitoare; (un) nume -(două)nume, bunic-bunică-bunici;* italiana are unul singur: *artista -i /artista-e*.

Din punctul de vedere al flexiunii substantivale, româna se apropie cel mai mult de italiană, cu care are în comun 13 tipuri.

6.3.2. Flexiunea adjectivală

6.3.2.1. *Flexiunea latinească*

Ca și în cazul flexiunii substantivelor, tipurile de flexiune adjectivală erau mai numeroase decît clasele tematice. Din punctul de vedere al declinării, adjectivele latinești se împărțeau în două clase. Prima clasă cuprindea adjectivele care intrau în declinarea a doua la masculin și neutru și în declinarea I la feminin; cea de-a doua era formată din adjectivele de declinarea a treia.

Dacă se iau în considerație combinațiile de valori caracteristice, adjectivele latinești trebuie împărțite în cel puțin cinci clase: a) *bonus, -a, -um;* b) *niger, -a, -um;* c) *acer, acris, acre;* d) *tristis;* e) *pauper*.

De obicei însă, clasificarea adjectivelor s-a făcut ținînd seama numai de numărul formelor deosebite după gen la nominativ singular. După acest criteriu, adjectivele se grupau numai în trei categorii: a) cu trei terminații; b) cu două terminații; c) cu o singură terminație.

În prima categorie intrau adjective terminate în *-us* la masculin, în *-a* la feminin și în *-um* la neutru *(bonus, -a, -um)*, adjective de tipul *niger, nigra, nigrum* și 13 adjective de tipul *acer, acris, acre*. Adjectivele cu două terminații de tipul *tristis* (pentru masculin și feminin) și *triste* (pentru neutru), ca de altfel și adjectivele cu o singură terminație la nominativ singular, de pildă *pauper*[1], realizau numai opoziția de gen nonneutru (masculin-feminin) ~neutru.

Morfemele de număr și caz ale adjectivelor au urmat în marea lor majoritate drumul parcurs de flexiunea substantivală. În schimb, în categoria genului

[1] La acuzativ, masculin și feminin: *pauperem*, neutru *pauper*.

Scanned with OKEN Scanner

s-au produs multe modificări specifice adjectivului. În latina din epoca imperială se manifestă tot mai pregnant tendința de trecere a adjectivelor spre categoria cu trei terminații, în special spre tipul *bonus, -a, -um.*

O serie de adjective de declinarea a III-a au dezvoltat, încă din epoca latinei clasice, o formă în *-r* paralelă cu cea terminată în *-is* (de pildă *acer*, alături de *acris*). După multe ezitări, forma în *-r* s-a fixat pentru masculin, opunîndu-se formei mai vechi în *-is*, specializată pentru feminin (se pare însă că niciodată granița valorică dintre cele două forme nu a fost riguros respectată: cf. *acer hiems* (fem.) și *acris somnus* (masc.), (apud Ernout, *Morph.*, p. 116 și urm.). De pildă: *acer, acris, acre* „ager"; *celer, celĕris, celĕre* „iute"; *pedester, pedestris, pedestre; puter, putris, putre* „putred"; *silvester, silvestris, silvestre* etc.

În latina populară, unele dintre aceste adjective trec în categoria adjectivelor cu trei terminații: *acre non* **acrum** *(Ap. Pr.); acrum acetum (Mulomedicina*, apud Mihăescu, *L.P.D.*, 136*)*; cf. rom. *acru — acră.*

Un fenomen asemănător se petrece și cu alte adjective de declinarea a III-a, fie că aveau două terminații la nominativ singular (*tristis non* **tristus**, în *Ap. Pr.*, cf. rom. *trist, -ă*; it. *tristo, -a* alături de *triste; praecoca* de la *precox, -cis*, apud Grandgent, *I.L.V.*, p. 182; *dulcia* > catal. *dolça* etc.), fie că nu aveau decît o singură terminație *(pauper mulier non paupera mulier*, în *Ap. Pr.*; cf. it. *póvero, -a).*

Ca și substantivele de tipul *puer*, adjectivele de declinarea a II-a terminate în *-r* trec spre tipul celor terminate în *-us (teter non tetrus*, în *Ap. Pr.; miser, sacer* au aceeași soartă, *apud* Grandgent, *I.L.V.*, p. 182; cf. rom. *negru*, sp. *negro*, it. *nero*, față de lat. *niger).*

Marea extindere a tipului flexionar *-us, -a, -um* se explică, probabil, atît prin caracterul regulat al declinărilor I și a II-a, cît și prin importanța sporită pe care vorbitorii încep să o acorde opoziției masculin ~ feminin în defavoarea celei dintre neutru ~ nonneutru: în nici o limbă romanică, nici măcar în română, adjectivele nu mai realizează opoziția între neutru și nonneutru (masculin, feminin). În schimb, în franceză și în română, toate adjectivele variabile realizează opoziția masculin ~ feminin, chiar în unele cazuri în care latina nu făcea această distincție (cf. fr. *doux* /du/ — *douce* /dus/) [1]; rom. *unui măr dulce — unei pere dulci*). Limbile ibero-romanice s-au dovedit a fi mai conservatoare în ceea ce privește vechea împărțire pe clase a adjectivelor. În mare măsură, adjectivele de declinare a III-a latinească au încetat să mai aibă în spaniolă forme deosebite după gen *(triste hombre — triste mujer).*

6.3.2.2. *Flexiunea adjectivală romanică*

Cum era de așteptat, tipurile flexionare adjectivale romanice diferă esențial de cele latinești. În română, bogăția de tipuri flexionare (nouă) se explică probabil și prin modificările importante din structura fonematică a temelor, mulțimii de derivate în *iu, îu, tor, ac (sineliu, molîu, folositor, prostănac)* și

[1] În franceza actuală, la adjectivele variabile masculinul se distinge de feminin prin absența consoanei finale: *(petit*/pöti/*-petite* /pötit/), uneori și prin alternanță tematică *(beau*/bo/*-belle*/bel/); cf. de altfel varianta *bel*: *un bel homme.*

prin comportamentul specific al vocalelor față de consoanele *k, c, g* precedente (cf. *drag — dragă — dragi* alături de *bun — bună — buni — bune*).[1]

Italiana are 5 tipuri flexionare adjectivale, franceza 4, iar spaniola numai două. Spre deosebire de flexiunea substantivală, flexiunea adjectivală nu prezintă nici un tip comun tuturor celor patru limbi luate în discuție. Româna, italiana și spaniola prezintă două tipuri identice (evident, dacă facem abstracție de caz) : (1) tipul în care se distinge atît numărul cît și genul : rom. *alb-i/albă-e ;* it. *buono, -i/buona, -e ;* sp. *bueno, -os/-a, as* și (2) tipul în care se realizează numai opoziția de număr : rom. *mare, -i ;* it. *grande, -i ;* sp. *feliz, -ces, amable, -es*. Româna, italiana și franceza au numai un tip identic : invariabilele rom. *gri*, it. *perbene*, fr. *opaque, jolie*).

Româna și franceza prezintă două tipuri flexionare necunoscute celorlalte limbi romanice, și anume : (1) tipul în care masculinul singular ia aceeași formă cu femininul (singular și plural): rom. *precoce, — i/precoce*, fr. *principal, -aux/principal(e) -principal(es)* și (2) [± fem.], [+ pl. = — pl.]: *rotofei*, fr. *lent*. Tipul românesc reprezentat de un singur adjectiv: *june, -i/-ă, -e* este mai productiv în italiană : *bonaccion***e**, *-i/-a*, **-e**.

Româna are trei tipuri flexionare specifice : (1) *adînc, -i/-ă, -i ;* (2) *folositor, -i/ /folosit***oare** ; (3) *vechi-i/veche, -i*. Italiana și franceza au, fiecare, numai cîte un tip flexionar caracteristic : cf. it. *analfabe***ta**, *-i/-***a**, *-e ;* fr. **bel**/*beau-beau(x)/ /***bel***(*le*) — **bel**(*les*).

În mare măsură, formanții care se combină cu teme adjectivale sînt identici cu cei corespunzători substantivului.

În italiană și română, morfemele de gen, număr și caz au, prin excelență structură vocalică (în română este foarte frecventă și desinența zero). În franceză, au structură consonantică; în limbile ibero-romanice, structura formanților se împarte aproape egal între tipul vocalic și tipul vocală + consoană (structura pur consonantică este rară).

6.3.3. Tipurile flexionare verbale

6.3.3.1. *Conjugările latinești*

Ca și substantivele, verbele latinești au fost împărțite, încă din gramaticile latine, în patru conjugări, după natura fonematică a finalei tematice : conjugarea I cuprindea verbele a căror temă se termina în *a (cantāre, laudāre) ;* conjugarea a II-a, verbele terminate în *ē (habēre, vidēre) ;* conjugarea a III-a, cea mai eterogenă (la fel cu declinarea a III-a), era constituită din verbele cu tema terminată în consoană sau *i (lego — legĕre)*, iar conjugarea a IV-a, verbele cu tema terminată în *ī (audīre)*.

Cea mai bogată era conjugarea I (circa 3 620 de verbe : Ernout, *Morph.*, p. 221), iar cea mai săracă era conjugarea a II-a (circa 570 de verbe). Cele mai regulate și mai productive erau și au rămas și în limbile romanice con-

[1] v. M. Manoliu, *Propuneri pentru o nouă clasificare a flexiunii adjectivale românești*, în „LR", 2, 1961, p. 117—123.

Scanned with OKEN Scanner

jugările I și a IV-a.[1] O serie de verbe dintre cele mai frecvente, ca *esse, velle* și compusele lor, era considerată neregulată fiindcă, în cursul flexiunii, apăreau diferențe fonematice foarte mari între teme *(sum, es-, sim; volo, vis, vult, velle)*.

În vorbirea populară, granițele dintre conjugări nu au fost niciodată riguros respectate. Asemănările fonetice dintre teme și desinențe, atracțiile dintre verbe înrudite semantic au constituit factori de dezechilibru permanent. În latina tîrzie, procesul de regrupare a verbelor s-a intensificat.

Fiind mai regulate, conjugările I și a IV-a s-au extins. De pildă, verbele incoative (vezi § 5.1.4.1.4) terminate în *-escĕre* își schimbă finala tematică în *i(scĕre): *florīsco, *putrisco, lucīsco*. Tot la conjugarea a IV-a trec și unele verbe de la conjugarea a II-a, neincoative: lat. *florēre* — rom. *(în)flori*, it. *fiorire*, fr. *fleurir*; lat. *lucēre*—rom. *lucire*, sp. *lucir*, n. fr. *luir*, pg. *luzir*. Este posibil ca aceste treceri să fi fost favorizate de faptul că *e* se afla în hiat, s-a consonantizat și s-a închis la *i* (de exemplu, *floreo* > *florio*; cf. lat. pop. *audio* — lat. cl. *audio* de conjugarea a IV-a). Unele verbe de la conjugarea a III-a cu tema terminată în *i* sau *e* au trecut de asemenea la conjugarea a IV-a: lat. cl. *fugĕre* -lat. pop. *fugire* > rom. *fugire*, fr. *fuir*, it. *fuggire*, sp. *huir*; lat. *sequĕre* — it. *seguire*, sp., pg. *seguir*; *reccipĕre*-sp. *recibir*.

Verbele de origine străină s-au încadrat tot în conjugările I și a IV-a. Astfel, verbele germanice terminate în *-on, -an* s-au conjugat după verbele latinești în *-are* (germ. *wîtan* — it. *guidare*, fr. *guider*; germ. *wardon* — fr. *garder*, it. *guardare*, sp. pg., *guardar*); cele terminate în *jan* au fost asimilate cu verbele de conjugarea a IV-a (de exemplu, germ. **tarrjan* — fr. *tarir*, germ. *warnjan* —it. *guarnire*, fr. *garnir*, sp., pg. *guarnir*; germ. **marrjan* — fr. *marrir* etc.).

Între verbele de conjugarea a II-a și cele de-a III-a s-au produs numeroase schimburi favorizate de asemănarea dintre vocalele lor predesinențiale. Astfel, verbe de conjugarea a II-a, ca: *ardēre, ridēre, tondēre*, trec la conjugarea a III-a încă din latina populară; cf. rom. *árdere*; rom. *rîde(re)*, it. *ridere*, fr. prov. *rire*; rom. *túndere*, fr. prov. *tondre*.

Unele verbe de conjugarea a III-a, care își refac perfectul în *-ui*, trec la conjugarea a II-a, poate tocmai pentru că perfectele tari ale acestei conjugări erau în marea lor majoritate de tipul *-ui* (cf. § 6.1.4.2.3); de exemplu, *cadĕre* —rom. *cădere*, fr. *choir*, sp. *caer*; lat. *capĕre* — rom. *(în)căpere*, sp. *caber*; lat. *sapĕre* — fr. *savoir*, it. *sapére*, sp., pg. *saber* etc.

Verbele neregulate au tins să se încadreze în conjugarea a II-a: cf. lat. pop. *potēre, poteo* pt. *posse, possum; potebat* pt. *poterat*; cf. rom. *putére*, v. fr. *podeir*, n. fr. *pouvoir*, sp. *podér*; lat. pop. *voles*, pt. *vis* și *volemus* pt. *volumus* presupun un infinitiv *volére*; cf. rom. *vrere*, fr. *vouloir*, it. *volére*. În general însă, verbele neregulate foarte frecvente, în special cele care funcționau și ca auxiliare, au rămas neregulate (de exemplu *esse*).

[1] v. Maria Iliescu, *La productivité de la IV-e conjugaison latine dans les langues romanes*, în „Recueil", p. 87—102.

Scanned with OKEN Scanner

În franceză, supletivismul, adică încadrarea unor teme de la verbe diferite în aceeași paradigmă, a cuprins și alte verbe (de exemplu, *aller: (je) vais — vado; j'irai — ire habeo*).

În unele limbi romanice, conjugările a III-a și a II-a s-au contopit: în spaniolă s-a extins conjugarea a II-a, deci a verbelor cu finală tematică lungă, accentuată, poate pentru că și conjugările celelalte poartă accentul pe vocala tematică [1]; în catalană, verbele de conjugarea a III-a au asimilat pe cele de conjugarea a II-a (în acest ultim caz, bogăția conjugării a jucat rolul hotărîtor).

Fără o descriere amănunțită și riguroasă a schimbărilor fonematice care se produc în cursul flexiunii tuturor verbelor, este greu de spus în ce măsură s-au transmis conjugările latinești în limbile romanice. Multiplele transformări fonematice și morfematice, de natură sintagmatică (influențe între formanții care intră în componența aceleiași forme verbale) sau paradigmatică (analogiile) au schimbat foarte mult aspectul fonetic al verbelor romanice. Numărul verbelor așa-zis regulate este astăzi destul de mare. Uneori, alternanțele tematice se extind la marea majoritate a verbelor (vezi, de pildă, situația din română și franceză). Verbe aparținînd aceleiași conjugări latinești, care își mențin uneori chiar aceeași vocală tematică, se conjugă diferit, cf. fr. *venir* și *finir*.

De aceea ni se pare nejustificat să vorbim de menținerea sau pierderea unei conjugări latinești numai după modul în care a evoluat forma de infinitiv.

6.3.3.2. *Tipurile romanice.*

Spre deosebire de împărțirea în declinări, împărțirea latină în conjugări era departe de a coincide cu o clasificare după criteriul combinațiilor valorice; aceasta, poate și pentru că, în combinație cu temele verbale, sincretismele erau puține și neînsemnate. Dacă s-ar ține seama de combinațiile din planul semantic, verbele latinești ar trebui împărțite în *două* mari tipuri flexionare:

În tipul I se încadrează verbele de conjugarea I și a II-a și verbele neregulate ca *esse*, *velle*, la care conjunctivul perfect are forme identice cu indicativul viitor II la persoanele a II-a, a III-a, a IV-a, a V-a și a VI-a, dar viitorul I indicativ se distinge de conjunctiv chiar și la persoana I.

Tipul flexionar II, în care se încadrează verbele terminate în consoană, în *i* și *ī*, se deosebește de tipul I prin faptul că viitorul I indicativ are aceeași formă cu conjunctivul prezent la persoana I (sg.).

Cum este de așteptat, tipurile flexionare romanice s-au constituit pe baze cu totul diferite de la o limbă la alta.

Dacă se iau în considerare sincretismele, în spaniolă se pot descoperi cel puțin șapte tipuri; primul, cel mai productiv (circa 90% din verbe) include verbele din conjugarea în *-ar* și majoritatea verbelor în *-ir* [2]. Acest tip prezintă toate categoriile de sincretisme care apar în flexiunea verbală spaniolă: (1) pers. a III-a indic. prez. = pers. a II-a imperativ; (2) pers. a IV-a „preterito indefinido", indic. = pers. a IV-a prez. indic.; (3) pers. a III-a, a IV-a,

[1] Va fi intervenit, poate, și regula accentuării: cuvintele terminate în consoană (afară de *s* și *n*) poartă accentul pe silaba finală.

[2] Vezi lucrarea colectivă elaborată în cadrul S.R.L.R. de E. Goga, A. Giurescu, S. Rîpeanu, M. Papadopol, *Remarques sur la flexion verbale romane*.

a VI-a imperativ = pers. a III-a, a IV-a, a VI-a subjonctiv prezent; (4) pers. I, a III-a subj. prez. = pers. I, a III-a imperfect subj. = pers. I, a III-a viitor subj.

Conjugarea a II-a *(-er)* aparține, în mare parte, celui de-al doilea tip, caracterizat prin faptul că pers. a IV-a perf. s. ≡ pers. a IV-a indic. prez.

Dintre celelalte tipuri mai interesante ne apar al treilea, cu verbe puține, dar de frecvență maximă *(hacer, ser, ir)*, și al patrulea, reprezentat de *salir* și *venir* (cu compușii lor).

Verbele italienești se divid în 11 tipuri, dar numai două dintre acestea cuprind pînă la 99% din verbe; primul tip (verbele în *-are*, exceptînd pe *andare, dare, fare, stare*) include 79% din verbe, iar al doilea (majoritatea verbelor în *-ere* și *-ire* și cele în *-are* care nu aparțin primului tip) este cunoscut de 20% din verbele italienești. Primul tip se caracterizează prin (1) sincretismul persoanei a II-a indic. prez. cu persoana a III-a imperativ și cu persoana I și a II-a subj. prezent *(tu trovi — che io, tu trovi)* și (2) prin sincretismul pers. a III-a indic prez. cu persoana a II-a imperativ *(trova)*. Cel de-al doilea tip nu prezintă aceste sincretisme, dar identifică persoana a II-a a indic. prezent cu persoana a II-a imperativ și persoana a III-a imperativ cu persoanele I, a II-a și a III-a subj. prezent *(tema, crea, senta, vada, dia)*.

În română, deși s-ar putea distinge pînă la 9 tipuri, numai două sînt mai bogate [1]. Tipul verbelor în *-are* (exceptînd *a lua* și *a da*), cu o productivitate de 58%, oferă sincretismele (1) persoana a III-a prezent indic. = persoana a VI-a prez. indic. *(el cîntă — ei cîntă)* și (2) pers. I perf. s. = pers. a II-a imperf. indic. *(eu cîntai — tu cîntai)*. Celălalt tip, care prezintă sincretismul pers. I prez. indic. = pers. a VI-a prez. indic. *(eu, ei, pot, iau, dau, ies, zidesc)*, atinge o productivitate de circa 36%.

Verbe de maximă frecvență ca *a avea* și *a vrea* constituie fiecare în parte cîte un tip flexionar.

Franceza este cea mai bogată în sincretisme și în tipuri (27) [2]: circa 86% din verbe, și anume cele terminate în *-er* (exceptînd *aller*) intră în același tip, să spunem I. Verbele cu infinitivul în *-ir* și cu imperfectul indicativ în *-iss-* (*finir*, de pildă) au o productivitate de 6,90%.

Celelalte tipuri au o productivitate extrem de scăzută: tipul III (verbele în *-ir* și *-re : tenir, venir, battre, rompre*) nu atinge decît 2,10%; tipul IV (verbe în *-re : écrire, plaindre*) include circa 1,40% din verbe, iar tipul V (verbe în *-re, -oir : vivre, boire, devoir*) numai 1%. Urmează tipurile VI *(mettre, prendre, asseoir)*, VII *(mentir, dormir, partir)*, VIII *(souffrir, courir)*, IX *(cueillir)*, X *(dire, suffire)*, XI *(courir* și compușii săi), XII *(faire* și compușii săi), XIII *(rire-fuir)*, XIV *(voir* și compușii săi), XV *(quérir)*, XVI *(vouloir, valoir* și compușii lor), XVII *(croire, asseoir)*, XVIII *(vêtir* și compușii săi) cu o productivitate subunitară. Tipurile XIX *(haïr)*, XX *(dire)*, XXI *(maudire)*, XXII *(savoir)*, XXIII *(mourir)*, XXIV *(aller)*, XXV *(avoir)*, XXVI *(être)*, XXVII *(pouvoir)* nu au decît un singur reprezentant.

* * *

[1] v. Grigore Moisil, în „SCL", XI, 1960, p. 7—24, unde se discută numai verbele regulate și se stabilesc 5 conjugări cu subconjugări; V. Guțu-Romalo *(Morfologie structurală a limbii române*, București, 1968, p. 273—274) ajunge la 10 conjugări: clase de verbe care se deosebesc prin prezența în flexiune a unor omonimii și a unor afixe caracteristice; vezi și A. Lombard, *Le verbe roumain*, 1954.

[2] E. Goga, A. Giurescu, S. Rîpeanu, M. Papadopol, *Remarques cit.*

Cu toate influențele paradigmatice care au dus la refaceri multiple, la uniformizări ale structurii fonematice tematice și desinențiale, schimbările fonetice au avut un rol foarte important în organizarea flexiunii verbale romanice.

În general, conjugarea latinească în *-are* s-a manifestat ca un tip flexionar mai stabil, în timp ce celelalte conjugări s-au amestecat, s-au contopit, s-au transmis numai ca simple clase lexicale ale aceluiași tip flexionar sau — de cele mai multe ori — s-au scindat în mai multe tipuri. De pildă, verbele în *-ir*, deși aparțineau în latină unei conjugări regulate, în spaniolă se distribuie la șase din cele șapte tipuri de flexiune (dintre ele, mai bogate sînt tipurile I: *reir;* II: *producir;* III: *decir;* IV: *venir, salir*), în franceză la 11 tipuri, în română la trei și în italiană la două. Este adevărat însă că multe din aceste verbe nu provin din conjugarea a IV-a latinească (v. *decir — dicĕre; reir —ridĕre* etc.). În toate idiomurile sînt tipuri cu un singur termen, dar care are o frecvență mare: de pildă, it. *essere* (IV), rom. *a avea* (VII), *a vrea* (VIII); fr. *avoir, être, pouvoir, aller*. Franceza are cel mai mare număr de tipuri monomembre (XIX-XXVII).

6.4. Substitutele

Definit tradițional ca un „substitut" al numelui, pronumele face parte, în fapt, dintr-o categorie de cuvinte aparte, care *trimit la mesaj*, fie în sensul că se referă la condițiile exterioare în care se realizează acesta [1] (vorbitori, spațiu, timp), fie în sensul că trimit la un mesaj realizat sau care urmează să se realizeze [2].

Una dintre cele mai importante caracteristici ale pronumelor constă în faptul că aparțin unor clase cu un număr relativ mic de membri, care apar însă cu frecvență mare. Acest fapt le apropie mult de granița morfemelor gramaticale și le conferă o stabilitate accentuată. Nu este de mirare, așadar, că formele pronominale latinești s-au păstrat mult mai bine în limbile romanice decît alte părți de vorbire.

6.4.1. Polii comunicării

6.4.1.1. *Pronumele personal*

În limba latină, pronumele personale erau prin excelență pronumele vorbitorilor: *ego, tu, nos, vos*. Valoarea de persoana a treia, „a nonconlocutorilor", nu avea un formant special, ci era inclusă în conținutul

[1] v. Roman Jakobson, *Essais de linguistique générale*, traduit et préfacé par Nicolas Ruwet, Paris, 1963, p. 178 și urm.
[2] v. J. Dubois, *Grammaire...*, I, p. 96.

semantic al formelor substantivale și al pronumelor demonstrative (*is, hic, ille* etc.).

Caracteristicile sintagmatice ale pronumelor personale latinești, ca, de pildă, relația de incompatibilitate față de determinantele adjectivale nonapozitive, acordul în persoană între subiect și predicat, natura acordului în număr cu numele predicativ, s-au menținut și în limbile romanice.

Au intervenit însă schimbări importante în categoria persoanei și a cazului. S-a dezvoltat categoria genului.

Categoria persoanei s-a reorganizat prin introducerea unui nou termen: persoana a III-a.

Încă din latina populară, pentru a relua un nume exprimat anterior, din economie și, poate, din necesități stilistice, s-a utilizat, din ce în ce mai des, demonstrativul *ille*. Acesta arăta depărtarea în spațiu de actul vorbirii și, din această cauză, era cel mai indicat să fie folosit în cazul cînd persoana respectivă nu participa la actul vorbirii. În cele din urmă, valoarea spațială slăbește și *ille* ajunge expresia persoanei a III-a, în marea majoritate a limbilor romanice.

Singură, evoluția sa semantică nu este însă suficientă pentru a-i permite să fie considerat pronume personal. O valoare asemănătoare avea în latină pronumele *is*, anaforic, general, fără valoare spațială. În limbile romanice, însă, *ille* părăsește clasa demonstrativelor nu numai din punctul de vedere al substanței semantice, ci și al complexului de relații sintagmatice și paradigmatice. Ca și celelalte pronume personale, el pierde posibilitatea de a se lega direct, fără pauză, de determinante adjectivale specificative. Chiar în cazul cînd este legat de un adjectiv calificativ, acesta indică, la fel ca în cazul apoziției, o ipostază a aceluiași obiect evocat de numele la care pronumele trimite pentru înțelegerea mesajului: De exemplu: *Dimineața am plecat cu pantofii curați, seara m-am întors cu* **ei** *murdari*, sp. *Por la mañana he salido con los zapatos limpios, al mediodía he tornado con* **ellos** *sucios* — vezi însă dr. *Dimineața am plecat cu pantofii curați, seara cu* **cei** *murdari*, sp... *con los zapatos limpios, al mediodía con* **los** *sucios*, unde demonstrativul *cei (los)* însoțit de un adjectiv se referă la alt obiect decît cel denumit de substantivul *pantofi (zapatos)*.

Unele limbi romanice, ca de pildă sarda și catalana, dezvoltă ca pronume personal pe *ipse*, pronume de întărire, care, în condiții determinate, putea să fie folosit și singur cu sensul „iar el". În italiană, urmașii lui *ipse* au tins să elimine pe ai lui *ille* (cf. it. *egli, ella* și *esso, essa, essi, esse*).

O dată cu persoana a treia, clasa pronumelor personale primește trăsături noi, printre care și posibilitatea de a se referi la un substantiv, cu care se acordă în gen și număr [1]. Această proprietate, pe care o au și o aveau încă din latină toate celelalte pronume (în afară de interogative), rămîne însă caracteristică pentru persoana a III-a.

[1] Unii cercetători trec această proprietate în definiția pronumelui; vezi și Zellig S. Harris, *Co-occurrences and Transformations in Linguistic Structure*, în „Language", 33 (3), 1957, § 2,6.

Scanned with OKEN Scanner

Pronumele personale latinești (pers. I și a II-a) nu aveau forme deosebite în funcție de sexul vorbitorilor. În limbile romanice, persoana a III-a are morfeme deosebite pentru feminin, masculin și, uneori, chiar pentru neutru: cf. sp. *ello* „neutru", ca în enunțul *ello parece muy dificil* „acest lucru pare foarte dificil", alături de masculinul *él* și femininul *ella* — vezi § 6.1.1.2.2.2; it. *egli, ella,* care se folosesc numai pentru persoane, alături de *esso* și *essa,* care nu sînt sensibile la diferența dintre persoane și nepersoane (lucruri sau animale).

În franceză, pronumele *y* și *en* pot fi considerate ca forme ale paradigmei pronumelui personal [1] într-un sens apropiat de cel al neutrelor spaniole, pentru că se referă la o frază sau la un nume a cărui temă include trăsătura „inanimat":

	aton	*tonic*
Subiect:	*il (il importe)*	*cela (cela importe)* [2]
Ob. direct:	*le (il le sait)*	*cela (il sait cela)*
Ob. indirect:	*y (il y pense)*	*à cela (il pense à cela)*
și de atribuție:	*y (il y pousse)*	*à cela (il pousse à cela)*
compl. cir-	*-en (il en doute)*	*de cela (il doute de cela)*
cumstanțial:	*en (il en meurt)*	*de cela (il meurt de cela)*

Pronumele *y* corespunde construcțiilor prepoziționale cu *à*; el provine din adverbul latinesc *ibi* „acolo" *(în acest loc, à cet endroit),* cu sensul figurat „à cette chose", luat ca punct de sosire. Cu vremea, *y* a ajuns să reprezinte orice nume de lucru, uneori chiar de persoană, introdus prin prepoziția *à.*

Pronumele *en* provine de asemenea dintr-un adverb latinesc, și anume *inde,* cu sensul propriu „de acolo", iar figurat „de la acest lucru", luat ca punct de plecare: cf. fr. *j'en arrive* (sens propriu) — *j'en conclus* (sens figurat). În cele din urmă ajunge să ia o simplă valoare de a reprezenta un lucru oarecare, uneori chiar o persoană, introdus prin *de,* astfel încît devine echivalent cu *de lui, d'elle* etc. în orice funcție. De pildă: *J'aime ma fôret et j'en connais tous les coins* (lucru); *Qui n'aime pas ses camarades n'en est pas aimé* (persoană).

Ca și sp. *lo,* fr. *en* poate ține locul unei propoziții întregi: *il cédera, n'en doutez pas (du fait qu'il cédera), il échoua et je n'en fus pas surpris.*

Pronumele *y* și *en* intră în foarte multe galicisme: *il y a, il ne m'en veut pas; il s'en prend à moi* etc.

O situație asemănătoare o are în ital. *ne: me ne hanno parlato molti* „mi-au vorbit mulți despre asta"; cf. și în prov. *en* (și *ne*) cu aceeași valoare ca în franceză [3].

[1] v. G. Cayrou, P. Laurent-Lods, *Le français d'aujourd'hui, Grammaire du bon usage,* Paris, 1959, p. 91.

[2] Vezi pronumele demonstrative.

[3] cf. și G. Cévot, *Reflejos de „inde" en España,* en la „Rev. Filol. Esp"., XXI, 1935; A. Badia, *Los complementos pronominalo-adverbiales derivados de „ibi" e, „inde" en la Peninsula Iberica,* Madrid, 1957.

În spaniolă, posibilitatea de diferențiere lingvistică a genurilor se extinde și la pronumele de persoana a IV-a și a V-a (*nostros, vosotros*, masculin — *nosotras, vosotras*, feminin). Combinarea lui *nos* și *vos* cu *otro* (< lat. *alteru(m)*), emfatică la început (cf. fr. *nous-autres, vous-autres*), frecvent folosită în epoca medie, devine în castiliană forma obișnuită a pronumelui personal. Frecvența ridicată a combinației intensive se datorește probabil faptului că, în cadrul formelor simple, cazul subiect se putea confunda cu cazul obiect. [1]

Flexiunea pronominală a păstrat forme cazuale distincte mai numeroase decît cea nominală. Mai mult, pronumele personale și-au format variante combinatorii: absolute și conjuncte (formele absolute se deosebesc de cele conjuncte prin faptul că pot să apară, între pauze, fără verb) și au dezvoltat posibilitatea de a exprima opoziția Emfatic ~ Neemfatic. Formele emfatice constau de obicei din formele neemfatice conjuncte la care se adaugă formele absolute. În portugheză, emfaza nu se realizează decît prin folosirea formei absolute.

Însoțirea celor două categorii de pronume este posibilă numai în prezența verbului.

În română, franceză, spaniolă sau italiană, în cazul în care nu sînt folosite împreună, două cîte două, atît formele conjuncte cît și cele absolute au valoare *neemfatică* (cf. rom. neemfatic: *îmi dai* — emfatic: *îmi dai mie*; neemfatic: *cui îi dai? — mie*).

Unele limbi romanice, ca spaniola și româna, au creat o formă specială, care cere prezența unei prepoziții (prepoziționalul). În toate limbile romanice, combinațiile prepoziționale nu pot realiza opoziția Emfatic ~ Neemfatic prin alăturarea formelor absolute la cele conjuncte și nu diferă ca formă în funcție de prezența sau absența verbului. Dativul și acuzativul neemfatic sînt totdeauna diferite la pronumele conjuncte de persoana a III-a.

O altă trăsătură comună limbilor romanice constă în faptul că pronumele conjuncte se așază înaintea verbului (la indicativ și conjunctiv). În spaniolă, română și italiană, pronumele conjuncte se așază și după verb, dacă acesta este la imperativ sau la gerunziu. În franceză, după imperativ se folosește forma absolută.

În sfîrșit, limbile romanice fac distincția între forme accentuate și neaccentuate (care fac un cuvînt fonetic împreună cu verbul); în genere, formele neaccentuate sînt și conjuncte, dar în română și portugheză există și forme conjuncte accentuate (comp. **îmi** *dă*, unde **îmi** este conjunct, dar accentuat, u **mi**-*a dat*, unde **mi**- este conjunct neaccentuat). Faptul ne împiedică să echivalăm diferența accentuat ~ neaccentuat cu conjunct ~ absolut, așa cum se propune în unele lucrări. [2]

6.4.1.2. *Pronumele de politețe*

S-au creat relativ tîrziu în limbile romanice. Unele dintre ele sînt formații de adresare oficiale dezvoltate în stilul juridic, administrativ, de la curte (cf. rom. *dumneata* = *domnia ta*; pg. *você*, sp. *usted* < *vuestra merced* „grația

[1] v. S. Gili Gaya, *Nosotros*, în „Rev. Filol. Esp.", XXX, 1946.
[2] De pildă în Academia R.S.R., *Istoria limbii române*, II, p. 239, nota 1.

voastră"). Altele sînt rezultatul convertirii în „reverență" a semnificațiilor de „pluralitate" sau de depărtare, de neimplicare în actul vorbirii: fr. *vous*, it. *voi* sau *Lei*.

În franceză și în spaniolă reverența are un singur grad: cf. fr. *tu-vous*; sp. *tú-usted; vos-ustedes*; în română, în italiană și în portugheza literară, pronumele de politețe prezintă două grade, să spunem **Reverență intensă** ~ **Reverență** *(el)* ~ *dînsul* ~ *dumnealui*, pentru persoana a III-a [1]; it. *(tu) voi* ~ *Lei* (începînd cu sec. XVI), pg. *(tu) vôce* ~ *o senhor* [2].

Deosebirea dintre pronumele de politețe și cele personale nu rezidă numai în substanța lor semantică, ci, la unele dintre ele, și în distribuție, de pildă, în tipurile de relații contractate cu morfemele de persoană și de număr (cf. *dumneavoastră*, care se combină și cu singularul și cu pluralul numelui predicativ).

În română și în franceză, pronumele de politețe cere aceeași persoană (a II-a sau a III-a) ca și corespondentul personal *(tu, dumneata vii; voi, dumneavoastră veniți; el, dînsul, dumnealui vine; ei, dînșii, dumnealor vin)*. În spaniolă, pronumele de reverență cere numai persoana a III-a singular: *usted canta* sau plural *ustedes cantan*. În portugheză, ambele pronume de politețe cer persoana a III-a: *vôce* sau *senhor canta*, în timp ce it. *voi* se comportă ca un pronume de persoana a II-a plural *(voi cantate)*, iar *Lei* ca unul de persoana a III-a *(Lei canta)*.

Singurele limbi unde se face din punct de vedere morfematic distincția între singular și plural în cadrul pronumelor de politețe sînt: spaniola (sg.: *usted*-pl. *ustedes)* și româna *(dînsul-dînșii; dumnealui-dumnealor)*. Dar în română, ca și în franceză, pronumele de politețe, cel puțin una dintre formele lui, poate comanda atît morfeme de singular cît și de plural în acordul cu numele predicativ: cf. rom. *dumneavoastră sînteți* **bun** sau *dumneavoastră sînteți* **buni** și fr. *vous êtes* **bonne** sau *vous êtes* **bonnes**.

„Pluralul" în combinație cu „persoana a II-a" provoacă în română suspendarea opoziției dintre **Reverență intensă** și **Reverență** (cf. nonreverență: *voi* — reverență: *dumneavoastră)*, iar în franceză determină reducerea opoziției Reverență ~ Nonreverență.

6.4.1.3. *Pronumele reflexiv*

Reflexivul este tratat de obicei în gramatici împreună cu pronumele personal. De altfel, în latină, pronumele reflexiv putea să ia valoare de pronume personal de persoana a III-a în stilul indirect *(oratio obliqua)*.

Din punct de vedere lingvistic, relațional, reflexivul latin se deosebea de pronumele personal prin faptul că nu avea nominativ și nu varia în funcție de numărul gramatical.

În limbile romanice, pronumele reflexiv păstrează în genere caracteristicile semantice și relaționale din latină, dar primește funcție de indice al diatezei reflexive. În cazul reflexivului dinamic, forma pronominală încetează să mai aibă funcție de substitut al numelui; cf. rom. *el se gîndește* (vezi § 6.2.3.3).

[1] v. V. Guțu-Romalo, *Remarques sur le système du pronom personel dans les langues romanes*, în „Recueil", București, 1959, p. 85—86.

[2] v. Al. Niculescu, *Notes sur la structure de l'expression pronominale de la politesse*, în „CLTA", I, București, 1962, p. 182 și urm.

Dispariția diatezei medio-pasive în latina tîrzie a favorizat apropierea pronumelor reflexive de clasa celor personale. În limbile romanice, pronumele personale de persoana I, a II-a, a IV-a și a V-a dezvoltă o valoare reflexivă și se folosesc ca indici de diateză. În construcția pronominală, reflexivul păstrează la început (în v. franceză, de pildă, faza este atestată) o anumită independență față de subiect: dovadă că se poate coordona cu alte „acuzative" sau „dative". Construcții ca lat. **se** *et suos defendit*; **sibi** *et liberis consulit* subsistă — cf. *Chastoiez en* **vous** *et l'autre dolent* (GACE BRULÉ, *Poésies*, XXXVI, v. 43) „Pedepsiți-vă și pe voi și pe celălalt...", *Mais je ne puis* **mois** *ne mon cuer deffendre de plus aimer*. „Dar nu pot să mă apăr (nici pe mine), nici inima mea de a mai iubi" [1].

În spaniolă, pronumele personal *le, les* devine omonim cu cel reflexiv în cazul în care urmează un pronume personal în acuzativ, de exemplu *se lo prometí* pentru **le lo prometí* „i l-am promis"; *¿Quiere trabajar? — Sí, señor. Ya* **se lo** *dije* (Cela, *La Colmena*, p. 60).

6.4.1.4. *Pronumele posesiv*

În latină pronumele posesiv varia în funcție de persoana posesorului și de genul, numărul și cazul obiectului posedat. Ca și pronumele personale, ele excludeau combinarea cu un determinant adjectival. Ca indici ai posesiei variabili în funcție de persoană, pronumele posesive semănau, încă din latină, în ce privește substanța semantică, cu pronumele personale de genitiv, cu deosebire că primele exprimau un genitiv subiectiv, iar celelalte din urmă un genitiv obiectiv (cf. *nostra* **tui** *caritas*) [2].

În limbile romanice, apropierile dintre cele două categorii de pronume au crescut uneori pînă la identificare. În română, de pildă, pronumele posesive de persoana a treia au aceeași distribuție ca pronumele personale. [3]

În italiană și în română, pronumele posesive apar în poziții în care franceza folosește pronume personale în genitiv: să se compare rom. *a cui este această carte?* — **a mea**, it. *di chi è questo libro?* — **e mio** cu fr. *à qui est ce livre?* — **à moi**.

În spaniolă, română și italiană, pronumele posesive de persoana a III-a se înlocuiesc prin genitivul pronumelui personal atunci cînd este necesar să se indice genul posesorului: sp. *mi pluma, la* **suya** *y la de* **ella** „penița mea, cea a lui și cea a ei"; cf. it. *Luigi ama* **sua** *sorella ed i figli* **di Lei**, rom. *Ludovic iubește pe sora* **sa** *și pe copiii* **ei**, alături de *Luigi ama* **sua** *sorella ed i* **suoi** *figli*, rom. *Ludovic iubește pe sora* **sa** și *pe fiii* **săi**.

În orice caz, distincția personal-posesiv nu mai corespunde vechii diferențe obiectiv-subiectiv. Posesivul a devenit în fapt o variantă sintactică (atributivă) a personalului. După unii cercetători, posesivul este totdeauna adjectiv. Este adevărat că posesivul este totdeauna determinant în limbile romanice (apare fie lîngă un nume, fie lîngă un pronume, cu care se acordă

[1] v. JAN STEFANINI, *La voix pronominale...*, p. 238.
[2] v. M. BASSOLS de CLIMENT, *Sintaxis Latina*, II, Madrid 1963, p. 10.
[3] v. M. MANOLIU, *Y a-t-il un pronom possessif dans le roumain contemporain?* în „RRL", IX, 1964, p. 305—317.

în gen și număr), iar adjectivul se definește tocmai prin caracterul de determinant al numelui. În același timp însă, el păstrează și calitatea de pronume prin capacitatea de a trimite la mesaj (la conlocutori). Paradoxul se explică prin faptul că opoziția nume — pronume se situează pe axa paradigmatică (relația este de substituție), în timp ce diferența nume-adjectiv se află pe axa sintagmatică (relație de determinare).

Sistemul pronumelui posesiv latinesc era format din următorii termeni: *meus, tuus, noster, vester, suus*. Spre deosebire de primii patru, *suus* avea caracteristici comune cu reflexivul: se putea folosi numai cînd posesorul era identic cu subiectul propoziției. *Suus* nu avea forme distincte după numărul posesorului, poate tocmai pentru că relua subiectul exprimat anterior. În cazul în care subiectul era diferit de posesor, latina folosea demonstrativul *eius*, formă de genitiv a lui *is*.

În latina populară, locul lui *eius* l-au luat formele de genitiv-dativ ale lui *ille*: **illui, illorum* (vezi § 6.2.1.4.2).

În limbile romanice s-a manifestat tendința de a se nivela diferența dintre posesivul de persoana a III-a și celelalte în ceea ce privește valoarea reflexivă.

În spaniolă, urmașii lui *suus* au pierdut valoarea reflexivă, dar, ca și în latină, formele spaniole nu pot să exprime distincția dintre singularul și pluralul posesorului (cf. sp. *mi libro—nuestro libro*, dar *Carlos tiene su libro* „cartea lui", *Carlos y Teresa tienen* **su** *libro* „cartea lor").

În franceză, italiană și română, urmașii lui *suus* se folosesc numai pentru persoana a III-a singular și au pierdut aproape complet valoarea reflexivă. Vechea română cunoștea însă situația din spaniolă, alături de cea devenită normă în limba modernă.

Pentru persoana a III-a plural se folosesc urmașii lui *illorum* (fr. *leur*, it. *loro*, rom. *lor*). It. *loro* și rom. *lor* nu au forme diferite în funcție de numărul obiectului posedat.

Tabloul nr. 11

Limba		Sp.		It.		Rom.		Fr.	
Posesor		Sg.	Pl.	Sg.	Pl.	Sg.	Pl.	Sg.	Pl.
Obiect posedat	Sg.	su		suo	loro	său	lor	son	leur
	Pl.	sus		suoi		săi		ses	leurs

În unele limbi romanice, posesivele și-au dezvoltat variante poziționale, după cum determină un nume sau un „articol".

În franceză, de pildă, formele care însoțesc numele sînt „neaccentuate": *mon, ton, son (livre)*; cf. *le mien, le tien, le sien* [1].

În spaniolă, posesivele au de asemenea două variante (cf. *mi padre—el mio*), numai că forma care apare cu pronumele („articolul definit") poate să se

[1] după H. Yvon, B. Pottier, posesivul este totdeauna în franceză — ca și în spaniolă — adjectiv.

Scanned with OKEN Scanner

așeze și după substantiv *(un alumno mio)*. În acest caz el poate lua o încărcătură afectivă, emfatică, opunîndu-se formei presubstantivale neafective (cf. *mi padre* „tatăl meu"—*padre mio* „tatăl meu drag"). Variantele presubstantivale, mai scurte, nu au forme diferite după genul obiectului posedat: *mi madre — mi padre*. De altfel, încă din latina populară apar variante combinatorii în funcție de accentul în frază; formele neaccentuate neemfatice se scurtează: *mis* pt. *meus, sus, sa* pt. *suus, sua* etc.

În franceză, forma emfatică se obține prin însoțirea adjectivului posesiv cu pronumele personal precedat de *à*: *mon livre à moi;* cf. sp. *su libro de él*, unde însă nu este vorba de emfază, ci de necesitatea precizării genului posesorului.

Formele latinești ale pronumelor posesive au suferit unele transformări nu numai datorită legilor fonetice de evoluție și raporturilor sintagmatice, ci și datorită presiunii paradigmatice.

Sub influența persoanei I *(meus)*, *tuus* și *suus* primesc variantele * *teu(s)* și * *seu(s)*, care stau la baza formelor rom. *tău, său;* fr. *tien, sien;* pg. *tinha (minha)*.

Formele accentuate spaniole lungi *tuyo* și *suyo* au dezvoltat un *-y-* prin analogie cu *cuyo (cuya)* „a(l)cui".

În română, formele de plural feminin ale persoanelor I, a II-a, a III-a sînt creații după substantivele feminine terminate în *a* accentuat: cf. *stea—stele, mea—mele, ta—tale, sa—sale*.

Vester se reface după *noster* în *voster*, formă din care provin toate pronumele romanice corespunzătoare (rom. *vostru*, fr. *vôtre*, it. *vostro*, sp. *vuestro*).

6.4.2. Condițiile spațio-temporale: pronumele demonstrative

Din punct de vedere sintagmatic, demonstrativele latinești se caracterizează prin posibilitatea de a însoți un substantiv, ca determinante, și de a avea ele înseși un determinant adjectival în cazul în care îndeplinesc funcția de pronume.

Din punct de vedere semantic, pronumele demonstrative se disting de celelalte categorii de pronume prin faptul că indică distanța (spațială sau temporală).

În categoria demonstrativelor latinești erau trecute și pronumele de întărire (*ipse* „însuși", *idem* „același"), probabil după criterii strict formale: asemănarea în flexiune, posibilitatea de a funcționa ca adjective, funcția de a relua un obiect exprimat anterior printr-un nume. Ele nu puteau însă trimite la contextul extralingvistic în care se realizează mesajul.

Pronumele demonstrative latinești propriu-zise se pot împărți în două mari categorii. Prima cuprinde seria *is, ea, id*, prin care se exprimă „persoana despre care a fost sau va fi vorba imediat "(ERNOUT, *Morph.*, p. 138), cu alte cuvinte „apropierea în timp față de momentul vorbirii". Cea de-a doua include seriile demonstrative care pot exprima distanța spațială: *hic, haec, hoc*, indicînd apropierea față de persoana I; *iste, ista, istud*, pronumele apropierii

față de conlocutor (II); *ille, illa, illud*, prin care se exprimă depărtarea față de actul vorbirii, altfel spus „apropierea de persoana a III-a".

Caracteristicile sintagmatice ale demonstrativelor latinești s-au transmis și limbilor romanice [1]. Cele mai importante schimbări s-au produs în expresia și în substanța lor semantică.

Organizarea demonstrativelor romanice ne permite să refacem într-o mare măsură drumul parcurs și în epoca latinei tîrzii. Cert este că, în latina populară, sferele semantice ale pronumelor demonstrative încep să se întretaie: *hic* și *iste*, *hic* și *is*, *ipse* și *ille* se folosesc unul în locul celuilalt.

De altfel, și în latina clasică *ipse*, folosit singur, avea uneori valoarea lui *ille* cu o nuanță ușor intensivă, adversativă (*ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit* „iar el în timpul acela a organizat pe mijlocul colinei linia de bătaie pe trei șiruri", în *B.G.*, I, 24).

Is, ea, id, ca termen cu conținutul cel mai abstract, substitut pur, simplă reluare a unui antecedent și corp fonetic redus, a fost puțin folosit în latina vorbită și nu se păstrează în limbile romanice decît rareori, întărit de *ecce* sau *ipsum* (cf. it. *desso* < lat. *id ipsum*; *codesto* < lat. *eccum* + *id* + *istum*).

Hic (haec, hoc) s-a folosit o vreme în locul lui *is* și, în cele din urmă, a dispărut din aceleași motive ca și *is* (cf. formațiile cu valoare adverbială din limbile romanice: fr. *ici*, it. *ci* < lat. t. * *hicce*).

Celelalte pronume se mențin în general bine. *Iste*, frecvent folosit, probabil și pentru că avea o valoare ușor peiorativă, a cuprins și sfera lui *hic*. În spaniolă și în portugheză, *ipse* evoluează spre vechea valoare a lui *iste*, iar *iste* rămîne să exprime vechea semnificație a lui *hic*.

Din necesități stilistice (exprimarea emfazei), cît și din pricina slăbirii semnificației, în latina populară, demonstrativele se însoțesc două cîte două sau cu particule deictice: lat. *eccum* + *ille* > rom. *acel(a)*, fr. *cel(ui)*, sp. *aquel*, it. *quello*; lat. *eccum iste* > rom. *acest(a)*, fr. *cet*, v. sp. *aqueste*, it. *questo*; lat. *iste ipsu* > it. *stesso*; *ipse illu* > v. fr. *esle*; lat. *ille ipsu* > v. sp. *eleiso* etc. *Ipse* se combină cu *-met*, ca rezultat al unei regrupări populare a morfemelor de întărire din sintagme de tipul *egomet ipse*, analizată în pronume *(ego)* + element de întărire *(metipse)*: cf. fr. *même*, it. *medesimo*, sp. *mismo*, prov. *mateis*, cat. *mateix*.

În română și în spaniolă se întîlnesc și urmași ai formelor simple: lat. *ille* > rom. *ăl(a)*; lat. *iste* > sp. *éste*, rom. *ăst(a)*; lat. *ipse, -u* > sp. *ése*, rom. *î(n)su(și)*, it. *ess(o)*.

Sistemele actuale ale pronumelor demonstrative romanice se împart în două categorii: *(a)* bidimensionale simple, care fac distincție numai între apropiere și depărtare față de actul vorbirii (cf. rom. *acesta* ~ *acela*;

[1] De pildă, posibilitatea de a primi un determinant adjectival. Franceza literară nu admite această combinație, în schimb în franceza populară ea se întîlnește. Vezi M. Grévisse, *Le bon usage*, Gembloux (Belgique), 1961, p. 442: „Les régions dont je parlais ne sont pourtant pas inhabitées; ce sont... *celle voisines* des embouchures des grandes fleuves,"

fr. *celui-ci* ~ *celui là*) și *(b)* bidimensionale, cu o bifurcare în cadrul termenului depărtării față de vorbitor: apropiere de persoana a II-a — apropiere de persoana a III-a, care refac sistemul latinesc.[1]

Tabloul nr. 12

Apropiere de pers. I		Sp.	Pg.	It.
		éste	este	questo
Depărtare de pers. I	Apropiere de pers. a II-a	ése	esse	cotesto
	Apropiere de pers. a III-a	aquél	aquele	quello

Și în cazul demonstrativelor, unele limbi romanice fac distincție în expresie între adjective și pronume. În franceză, urmașii lui *ille* se specializează în funcție de pronume *(celui)*, iar cei ai lui *iste* în funcție de adjectiv *(cet, cette)*. Distincția în ceea ce privește distanța este redată, de obicei, prin elemente adverbiale: *ci (< * hicce)* și *là (< illác)*: comp. *celui-ci, celui -là, ceux-ci, ceux-là* și *ce garçon-ci, ce garçon-là; cet homme-ci, cette femme-là* etc.

Mai mult, în franceză, pronumele au variante simple, dacă sînt urmate imediat de un determinant: *mon vélo et* **celui** *de mon frère sont réparés; ce clown est* **celui** *qui m'a le plus amusé* alături de *comme livres, j'ai lu* **ceux-la,** *les seuls que tu m'avais prêtés* și **celui-ci** *dit oui,* **celui-lá** *dit non; que croire?* Aceste variante au, de obicei, o valoare deictică slabă, de reluare a unui obiect cunoscut, iar uneori de „nedeterminat general": **celui** *qui ne lit rien ne sait rien.*

Adjectivul demonstrativ simplu are o valoare asemănătoare cu cea a articolului definit, indicînd faptul că interlocutorii cunosc obiectul exprimat prin numele respectiv: **Le soleil** *tombait presque d'aplomb sur le sable et son éclat sur la mer était insoutenable... Je ne pensais à rien parce que j'étais à moitié endormi par* **ce soleil** *sur ma tête nue* (CAMUS, *L'étranger*, p. 80—81).

6.4.3. Interogative și relative

În limba latină, pronumele interogative se deosebeau de cele relative prin intonație, prin poziție și prin prezența distincției între pronume și adjectiv.

Pronumele relative *(qui, quae, quod)* introduceau propoziții atributive și reluau un substantiv din propoziția regentă.

[1] v. H. FREI, *Systèmes de déictiques*, în „Acta linguistica", IV, 1944, și 1948, p. 111—129; Fl. DIMITRESCU (*Observations sur le système des déictiques de la langue roumaine*, în „Recueil", p. 292—297) include în cadrul termenului depărtării pe *celălalt* ca indice al elementului necunoscut. Din punct de vedere distribuțional și semantic, *celălalt* se grupează însă mai degrabă împreună cu *altul*. ANTONIO FONTÁN, *História y sistemas de los demostrativos latinos*, în „Emerita", XXXIII, 1965, p. 71.

Scanned with OKEN Scanner

Interogativele *(quis, quid* și *qui, quae, quod)* nu reluau, ci, cel mult, anunțau un nume care urma să fie exprimat. Ele aveau forme diferite, după cum se foloseau pe lîngă un substantiv, deci ca adjective (de ex. *quod negotium facit?* „ce fel de negoț face?"), sau singure, ca pronume *(quis venit?* „cine vine?"; *quid vis?* „ce vrei?"). Ca pronume, interogativele puteau introduce, mai ales în construcții interogative indirecte, tot felul de propoziții secundare, cu excepția atributivelor.

Formele interogative, cînd aveau valoare adjectivală, erau identice cu cele relative; se deosebeau însă de acestea numai la nominativ și acuzativ, în cazul în care funcționau ca pronume: pronume interogativ *quis, quis, quid;* pronume relativ și adjectiv interogativ: *qui, quae, quod.*

În categoria pronumelor relative intrau, în latină, și corelativele: *qualis, -e... talis, -e; quantus... tantus; quot... tot. Qualis, quantus, quot(us)* puteau fi folosite și ca interogative.

Asemănările dintre cele două categorii de pronume au crescut în latina populară. *Quis* a fost înlocuit destul de timpuriu prin *qui (qui vocat?* Plaut, *apud* ERNOUT, *Morph.*, p. 152; *Qui mori timore nisi ego?* Petronius, *Cena Trimalchionis,* apud GRANDGENT, *I.L.V.*, p. 222).

Nu rareori între formele latinești ale pronumelui și cele ale interogativului s-a produs, în limbile romanice, o fuziune completă prin extinderea variantei interogative adjectivale în contextele variantei interogative pronominale. Forma rezultată cumulează, de obicei, ambele funcții: și de adjectiv și de pronume, și de relativ și de interogativ; poziția și intonația devin indici ai fiecăreia dintre aceste valori.

În franceză și în spaniolă, urmașii lui *quid* (interogativ) și *quem* (acuzativ de la *qui*) se pot folosi atît ca relative cît și ca interogative: sp. *¿qué?* (lat. *quid*). De exemplu: *¿qué dice Vd?* „Ce ziceți dumneavoastră"?, alături de *el hombre que sabe mucho* „omul care știe mult(e)"; sp. *quien* (lat. *quem*): *¿***quién** *es?* „cine este?", alături de *el hombre* a **quien** *Vd. debe la vida* „omul căruia îi datorați viața"; *cuyo* (< lat. *cuius*): *¿***cuyos** *son estos libros?* „ale cui sînt cărțile acestea"? și *el padre a* **cuyos** *niños he visto* „tatăl pe ai cărui copii i-am văzut"; fr. *qui: l'homme* **qui** *sait beaucoup* „omul care știe mult(e)", alături de **qui** *est venu?* „cine a venit"? fr. *que: le livre* **que** *j'ai acheté* „cartea pe care am cumpărat-o", alături de **qu'***y a-t-il de nouveau?* „ce (mai)e nou"?

Rom. *cine* și *ce,* la fel cu it. *chi,* nu introduc niciodată atributive (cf. lanțurile nemarcate rom. **omul cine vorbește,* it. **l'uomo chi dice*).

Vechea opoziție dintre relative și interogative, precum și distincția dintre formele adjectivale și cele pronominale se reface adeseori în limbile romanice cu ajutorul urmașilor corelativului *qualis.* Acesta pierde relația obligatorie pe care o contracta în latină cu *talis* și devine pronume relativ. Procesul nu poate fi străin de faptul că, la fel cu *qui, qualis* era și adjectiv interogativ și că, în acest caz, el nu mai era legat în mod obligatoriu de *talis.*

Interogativul *qualis* ia locul adjectivului interogativ latinesc de calitate *qui* în toate limbile romanice: rom. **care** *carte?* fr. **quel** *livre avez-vous?;* it. **qual(e)***libro avete?;* sp. *¿***Cuàl** *libro?* În română și în italiană, urmașii adjectivului interogativ latin *qui* se mai mențin cu aceeași valoare alături de *qualis:* rom. **ce** *carte?;* it. *di* **che** *città siete?*

Tot pentru a diferenția relativul de interogativ sau adjectivul interogativ de pronumele interogativ, unele limbi romanice alătură uneia dintre forme articolul hotărît.

În italiană, *quale* este interogativ, indiferent de valoarea lui adjectivală sau pronominală: **quale** *libro avete?* **quale** *di questi due libri volete?*, în timp ce forma articulată **il (la) quale** este totdeauna pronume relativ: *la chiave colla* **quale** *si apre la porta.*

În spaniolă, interogativul *cuál?* (*¿***cuál** *es el más rico?*) se opune relativului (apozițional) *el cual (el hermano de mi madre,* **el cual** *llegó ayer).*

În franceză, forma nearticulată este totdeauna adjectiv interogativ (**quel** *livre avez vous?*), pe cînd forma articulată se folosește ca pronume interogativ — direct sau indirect (**lequel** *de ces deux livres voulez-vous?*), rareori și ca relativ. Ca și în cazul posesivelor și al demonstrativelor, în franceză deosebirea de funcție dintre adjectiv și pronume este pertinentă.

În franceză, spaniolă și italiană, între relativele provenite din *qualis* și cele provenite din *qui* există o ușoară diferență valorică. Primele introduc propoziții apozitive (sau, mai bine zis, atributive explicative), celelalte introduc o propoziție atributivă determinativă: cf. sp. *el hermano de mi madre,* **el cual** *llego ayer* [1] „fratele mamei mele, cel care a venit ieri", și *el libro* **que** *he comprado* „cartea pe care am cumpărat-o"; it. *le donne,* **le quali** *uscirono* „femeile, (acelea) care au ieșit" și *il mercante* **che** *ho veduto ieri* „negustorul pe care l-am văzut ieri". În română, *care* poate fi folosit și ca pronume interogativ în limbajul familiar: comp. **cine** *vine?* alături de **care** *vine?* (acesta din urmă poate avea nuanță peiorativă).

6.4.4. Cantitativele

La fel cu demonstrativele, pronumele nedefinite se caracterizează în latină prin posibilitatea de a apărea și singure (ca pronume), și ca determinante ale unui substantiv. Această caracteristică funcțională s-a păstrat în toate limbile romanice, cu deosebirea că unele dintre ele iau forme diferite sau apar însoțite de anumite morfeme identice ca formă cu articolele definite, atunci cînd nu determină un substantiv: cf. rom. *altul* și *alt om, unuia* și *unui om;* fr. *l'un et l'autre* etc.

Spre deosebire de demonstrative, „nedefinitele" ocupă zona totalității [2]. Unele se referă la o parte a totalității (de aceea le vom numi **partitive**) (de pildă, lat. *unus,* rom. *unul,* sp. *uno;* lat. *aliquis, quispiam,* rom. *cineva,* fr. *quelqu'un* etc.). Altele se referă la toate părțile totalității (și de aceea le vom numi **totalitare**). Dintre acestea unele pot prezenta totalitatea ca un ansamblu continuu, sînt **integrale** (cf. lat. *totus,* rom. *tot,* fr. *tous*), altele ca o colecție (sînt **universale**) (de ex. lat. *omnes,* rom. *toți,* fr. *tous,*

[1] *Cual* este înlocuit din ce în ce mai des în toate aceste uzuri prin forma pronominală *que.*

[2] O analiză amplă asupra structurii semantice a pronumelor nedefinite a fost făcută de J. Greimas — cf. și M. Manoliu, *Sistematica...,* p. 100—136.

sp. *todos*). În sfîrșit, totalitare **generalizante** ca lat. *quisque, unusquisque, quisquis* etc., rom. *fiecare, oricine, orice*, fr. *chacun*, it. *cadauno, ognuno*, sp. *cada uno, quienquiera* exprimă raporturi între părțile totalității; cf. *Poți veni la noi în fiecare zi*, adică și azi și mîine, și poimîine etc., unde *fiecare* exprimă un raport de conjuncție (Et) și *Poti veni la noi în orice zi*, adică fie luni, fie marți etc. cel puțin într-una din zilele următoare; *orice* exprimă așadar raportul **sau (măcar)** (VEL).

În genere, *fiecare, chacun, cadauno* prezintă un ansamblu cu părți izolate (diferite calitativ) și le numim **separative**, în timp ce *orice, oricare, sp. quienquiera*, fr. *quiconque* nu insistă asupra diferențelor dintre părți, ci dimpotrivă asupra identității lor calitative. Pe acestea din urmă le vom numi totalitare **neseparative** (cf. *Am primit un coș cu flori cu totul deosebit.* **Fiecare** *avea* **altă** *culoare*). Un lanț ca * **Oricare** *floare avea* **altă** *culoare* este nemarcat, deoarece *altă culoare* indică tocmai trăsătura diferențiativă dintre florile primite, trăsătură incompatibilă cu valoare neseparativă a lui *oricare*.

6.4.4.1. Sistemul latinesc al nedefinitelor era mult mai bogat și, în anumite privințe, mai concret decît cel din limbile romanice.

Opoziția dintre totalitate cu doi membri (T_2) și totalitate cu mai mult de doi membri (T) cuprindea majoritatea subsistemelor: *utervis, uterlibet, utercumque* (T_2**Vel**) — *quivis, quilibet, quicumque* (T **Vel**); *uterque* (T_2Et) — *unusquisque* (T Et); *uter — unus; alter — alius*.

În limbile romanice opoziția $T_2 \sim T$ se restrînge foarte mult: rom. *altul — celălalt; amîndoi — toți;* it. *ambo, ambedue — tutti;* sp. *ambos* — sp. *todos*.

6.4.4.2. Opoziția *universal* (colecție de mărimi discrete; *omnes*) ~ *integral* (unitatea globală sau unitate globală opusă tuturor celor care nu sînt identice cu ea: *totus*) [1], probabil netă în fazele preclasică și chiar clasică (pluralul *omnes* apare mai întîi ca expresie a și numai a universalului, iar singularul *totus* exprimă prin excelență ideea de integral „întreg"), devine și mai puțin clară în latina populară. Singularul *omnis* ia valoare de totalitar discret (de ex. *cenare omne olus* — „a cina cu tot felul de legume", Horațiu; cf. it. *ogni*), iar pluralul *toti* ia valoare de „universal" (*in totis horis* „în toate ceasurile", Plaut).

Este foarte probabil ca intervenția opozițiilor de număr (discret ~ continuu) să fi contribuit la ștergerea opoziției integral ~ universal. În limbile romanice, urmașii formei de plural *toți* exprimă „universalul", în timp ce integralul se poate exprima prin singularul *totus* (cf. dr. *toată viața*, fr. *toute la vie* etc.). Dar, în același timp, urmașii lui *totus* pot exprima, ca determinative, în franceză și română, și ideea de colecție (cf. dr. **toată** *pasărea pre limba ei piere* = „toate păsările..."; fr. **tout** *homme doit travailler*).

6.4.4.3. Opoziția totalitar separativ ~ totalitar nonseparativ cuprindea în latină mai multe subdiviziuni decît în limbile romanice contemporane:

[1] L. Quichérat et A. Daveluy, *Dictionnaire latin-français révisé, corrigé et augmenté d'après les travaux les plus récents de lexicographie latine*, Paris, 1932; V. Brondal, *Essais de linguistique générale*, Copenhague, 1932, p. 27; J. Greimas, *op. cit.*, p. 112—113.

cf. *quisque* separativ — *unusquisque*, separativ intens — *unusquisquis* separativ slab (în unele contexte se poate traduce prin *orice*); *unusquisquis* (Et) — *quisquis* (Vel.) Deși exprimă relația Vel, *quisquis* și *quicumque* par a se distinge de asemenea prin intensitatea nonseparării (primul înseamnă și „oarecare": **quaqua** *de rē locui* „a vorbi despre ceva fără însemnătate" este un nonseparativ; cel de-al doilea este aseparativ, de unde și sensul de „toți, tot": **quacumque** *ratione* „prin toate chipurile").

Seria separativ ~ nonseparativ se regăsește în italiană: *ciascuno* (separativ, indice al relației Et) — *chiunque, qualunche* (nonseparative, Vel) — *ognuno* (aseparativ — cf. rom. *tot*); *ognuno* are în unele contexte valoarea Et, în altele Vel). Ultimul este un simplu generalizant care exprimă în primul rînd faptul că părțile formează un ansamblu — cf. *tutto* — *tutti*, totalitar global, care exprimă ideea de ansamblu format din mai multe elemente. O situație asemănătoare se regăsește în franceză, în cadrul determinativelor, unde *tout* (**tout** *homme*) este un aseparativ, *chaque*—un separativ, iar formația *n'importe quel* este un nonseparativ. În cadrul pronumelor, franceza contemporană standard cunoaște în fapt doi termeni: separativ *(chacun)* — nonseparativ *(n'importe qui-quoi* — și rar *quiconque)*.

În schimb, franceza pare a fi singura în care opoziția separativ ~ nonseparativ se extinde și asupra totalitarelor negative: *aucun* — *nul*.[1]

În dacoromână și spaniolă, sistemul pronumelor totalitare realizează numai opoziția separativ ~ nonseparativ (cf. rom. *fiecare*, sp. *cadauno* — rom. *oricine, oricare*, sp. *quienquiera, cualquiera*), care coincide cu opoziția Et — Vel.

Se pare, așadar, că, în limbile romanice, aseparativul totalitar tinde să se refugieze în zona determinantelor.

Tot cu valoare de totalitar neseparativ se pot folosi unele pronume interogative (cf. fr. *j'aime* **qui** *m'aime*. **Qui** *ne dit mot consent*[2]; rom. **cine** *se scoală de dimineață departe ajunge*).

6.4.4.4. În latină, partitivele separative care exprimă implicit totalitatea par a realiza de asemenea diferențe în gradul de separare: *aliquis, quispiam* „cineva, vreun" (separative), *quidam* „cineva", „un anumit" (separativ intens: accentul cade pe discontinuitatea calitativă a totalității), *quisquam* „cineva", dar și „oricine" (nonseparativ).

Lat. *unus* era izolant puternic în prezentarea părții și cantitativ — determinant numeric (= „unul singur"; cf. și pl. *uni* cu valoare de „singurii"). Urmașii romanici ai formei de singular păstrează valoarea cantitativă, dar sînt mai slab separativi: așa se explică poate și faptul că, în funcție de pronume, în română, mai puțin în franceză, se însoțesc de articolul definit, izolant puternic *(un-ul, l'un)*. În italiană și spaniolă, *uno* este și indice al agentului nedeterminat (uno *dice* „se spune"; cf. și rom. **unii** *susțin că*...). Pluralul se regăsește numai în română și spaniolă *(unii, unos)*, fără valoare cantitativă și cu un surplus de nedeterminare. Corespondentul izolant al lat. *uni* se dez-

[1] cf. Greimas, *op. cit.*, p. 116.
[2] Marcel Cohen, *Encore des regards sur la langue française*, Paris, 1966, p. 28—29.

voltă din pluralul lui *aliquis* [1]: it. *alcuni*, sp. *algunos* (cf. fr. *quelques-uns*).

Franceza și italiana cunosc un pronume partitiv cu valoare de separativ puternic (cf. it. *certuno*, fr. *certains*; ultimul corespunde într-o anumită măsură dr. *anumiți*, dar poate fi tradus și prin *unii*).

6.4.4.5. Pronumele latinești *idem* și *ipse* intrau în opoziție semantică în baza faptului că puteau exprima identitatea între obiectele evocate de ele, ca pronume, și cele denumite de cuvintele la care trimiteau pentru decodarea mesajului; *idem* era pronumele de identitate prin excelență, *ipse* era și adversativ separativ (contextual putea însemna „iar el").

În limbile romanice, opoziția separativ ~ nonseparativ dispare în sectorul pronumelor de identitate: cf. dr. *același*, pronume și adjectiv de identitate — *însuși*, numai adjectiv, separativ. Ideea comună de identitate dintre *idem* și *ipse* a făcut posibilă dezvoltarea celui de al doilea, sub formă intensivă, * *metipse*, în indice al ambelor valori. Fr. *même*, sp. *mismo*, it. *medessimo* sînt numai adjective (nu pot forma singure un constituent imediat de frază); împreună cu articolul, în absența numelui regent, ele exprimă numai identitatea. Ca adjective, ele pot realiza opoziția separativ ~ nonseparativ, mai bine zis opoziția dintre „același", adjectiv dublu partitiv, și „însuși", partitiv izolant, în funcție de poziție: cf. fr. *le même homme* „același om" — *l'homme même* „omul însuși".

6.4.4.6. *Formanții*. Formele simple s-au păstrat destul de bine în limbile romanice, mult mai bine decît cele compuse: *totus*, *solus*, *unus*. Parte din ele au suferit ușoare modificări semantice. Astfel, *alter* care însemna „altul din doi", ia sensul lui *alius* „altul": cf. rom. *alt(ul)*, fr. *autre*, sp. *otro*, it. *altro* „altul". În română, opoziția se reface: *unul [altul] celălalt*. *Totus* „întreg, tot" ia valoarea lui *omnis* (§ 6.4.4.3) și, în majoritatea limbilor romanice, îl elimină pe acesta (menținut numai în italiană: *ogni*).

În categoria nedefinitelor, mai ales cu valoare adjectivală, a fost încadrat și *talis* „astfel de" (cf. it. *tale*, fr. *tel*, prov., sp., pg. *tal*), care a căpătat sensul de „un (lucru, o ființă) oarecare": it. *tale Giovanni Corda*, fr. *monsieur un tel*, sp. *el tal señor* (cf. și formele compuse românești *cutare*, *atare*).

Lat. *nemo*, *-inis* nu s-a păstrat decît în limba română și în unele graiuri italiene. În locul lui, limbile romanice și-au creat un pronume nehotărît negativ fie prin schimbarea categoriei morfologice (*natus*. -a „născut, om, cineva" > sp. *nadie* pentru animate „nimeni" și *nada* pentru inanimate „nimic"; cf. fr. *personne* în *Personne n'est arrivé hier*; rom. *nimic* < *nec* + + *mica*), fie prin combinarea formei afirmative cu negația (cf. rom. *nici unul*).

În limbile ibero-romanice, unele pronume nedefinite, ca sp. *fulano*, v. pg. *fuão* „un oarecare", sînt de origine arabă.

Formele compuse latinești s-au transmis rareori; în schimb, limbile romanice și-au creat numeroase pronume nedefinite compuse. În multe dintre acestea se poate recunoaște tipul de compunere latinesc:

[1] *Ali* — este indicele nonidentității: A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine, Histoire des mots*, Paris, 1932, s.v. *alius*.

Scanned with OKEN Scanner

(a) Negație + pronume. În locul lui *nullus (ullus)* apare în textele latinești populare forma *nec ullus: nec ulla voluptas erit* (*Inscr.*, 11, *Crest. romanică*, I, p. 30). Formele romanice *nici unul*, it. *niuno*, sp. *ninguno* amintesc de formația latinească tîrzie: prima parte, rom. *nici*, it. *ni*, sp. *ni*, provine din lat. *ne que, nec*, iar a doua este forma provenită din lat. *unus*, care a luat locul lui *ullus*.

(b) Pronume + pronume (*aliquis* + *unus*: it. *alcuno*, fr. *aucun*) v. prov. *alcun*, sp. *alguno*). Parte din ele au căpătat sens negativ fiindcă probabil au fost frecvent folosite în construcții negative (cf. fr. *aucun* și adv. *aucunement*). Forma it. *nessuno* provine din *nè* + *esso* + *uno*.

(c) Pronume + conjuncții: it. *qualche* „vreunul", fr. *quelque*, care se folosesc, de obicei, în combinație cu *unus* (it. *qualcuno* și *qualcheduno* „cineva, oarecine", fr. *quelqu'un*) sau cu *cosa, chose* (it. *qualcosa* „ceva", fr. *quelque chose*).

(d) Compusele din verb + pronume erau destul de numeroase în latină (*quivis* „oricine vrei", *quodlibet, quodlicet* etc.). În limbile romanice, acest tip de compunere a rămas destul de productiv: rom. *oarecine, oarece, oarecare, oricine, orice, oricare*, alcătuite din verbul lat. *volere* (*oare* < < lat. pop. *volet; ori* < lat. pop. * *volis, veri* < lat. *velis*), urmat de pronumele interogative; *cineva* și *ceva* (vezi și *cîteva*), formate din *va* (<*volet*) precedat de pronumele interogative.

Sp. *qualquiera, quienquiera* și pg. *quemquer* sînt formații perfect paralele cu cele românești, întrucît constau din pronumele interogative urmate de persoana a III-a singular a conjunctivului prezent de la *querer* „a voi".

Verbul „a fi" la conjunctiv prezent intră și el în componența unor pronume nedefinite, fie precedate (it. *chicchessia* — *chi* + conj. *che* + *sia*, pers. a III-a sing. prez. conj. de la *essere*), fie urmate de pronume interogative (rom. *fiecine, fiecare, fiece*, cu *fie*, pers. a III-a sing. prez. conj. de la *a fi*).

Româna are și compuse cu verbul lat. *scire:* lat. *ne* + *scio* + *qualis* (*quid, quem*) > rom. *niscai(va), niscare(va), neștine, niște*.

6.4.5. Adverbele substitute

Între sistemele pronominale și cele ale substitutelor adverbiale există tot felul de legături.

De pildă, adverbele care trimit la condițiile spațio-temporale ale mesajului se organizează după dimensiuni asemănătoare demonstrativelor: comp. *aici/acolo/dincolo, dincoace — acum /atunci/ altădată* „apropiere" — „nonapropiere" de spațiul sau timpul comunicării [1], „partitiv" ~ „dublu partitiv". Cînd se folosesc pur și simplu ca substitute (adică trimit la mesaj — la contextul lingvistic — și nu la contextul extralingvistic al comunicării), au tendința să neutralizeze opoziția „apropiere" ~ „depărtare". (cf. *Astă-vară am locuit*

[1] v. și Fl. Dimitrescu, *Observations sur le système des déictiques*,... p. 295—297.

în casa bunicilor. Tot acolo stăteau și două verișoare... unde *acolo* = *în casa bunicilor*). În unele limbi se face diferența între (a) adverbe care iau ca punct de referire timpul /spațiul comunicării : *ici/la ; maintenant/alors, aujourd'hui, demain* și (b) adverbe care iau ca punct de referire un moment/loc menționat în cadrul comunicării : *le lendemain, la vieille ; altădată, a doua zi, cu o zi înainte etc.* — (vezi § 6.1.4.2). Aceasta, deoarece, prin capacitatea lor de a trimite fie la mesajul realizat, fie la condițiile mesajului, adverbele substitute se apropie nu numai de demonstrative ci și de morfemele temporale.

Trecerea unor astfel de adverbe în clasa pronumelor este o nouă dovadă, diacronică, a acestor legături : lat. *de unde* > fr. *dont* (pronume relativ) ; lat. *inde* „de acolo" > fr. *en* (pronume personal, vezi 6.4.1.1) ; lat. *ibi* „acolo" > > it. sard. *vi* (pronume pers. a II-a pl.), fr. *y* (personal de pers. a III-a) ; rom. *unde*, fr. *où*, sp. *donde* introduc o atributivă : *Țara unde curge lapte și miere* (vezi § 7.7.3).

La fel cu demonstrativele, adverbele „deictice" primesc elemente intensive : cf. lat. *eccum hic* > it. *qui*, fr. *ici*, sp., pg. *ahí ;* lat. *hicce* > rom. *ici (aici)*, it. *ci ;* lat. *ad tunc ce (< ecce)* > rom. *atunci ;* lat. *eccum tale* > rom. *acătare, atare ; eccu modo* > rom. *acmu, amu, acum.*

În română, organizarea adverbelor nedefinite (cantitative, temporale, spațiale și chiar modale) împrumută trăsături din zona pronumelor nedefinite (evident, cu mai puține subdiviziuni) și, uneori, chiar procedee de formare[1] (vezi tabloul nr. 13).

Tabloul nr. 13

Trăsături		Pronume	Adverb		
			Spațiu	Timp	Mod
1. Totalitar sau partitiv		*cine, ce (care)*	*unde*	*cînd*	*cum*
2. Totalitar nongeneralizant		*tot*	*pretutindeni peste* **tot**	**tot***deauna*	**(tot** *așa)*
3. Totalitar generalizant	+ Separativ	*fiecare*		*mereu*	
	— Separativ	**oricine (ce) (-care)**	**ori***unde*	**ori***cînd*	**ori***cum*
4. Partitiv	simplu	*cine***va**	*unde***va**	*cînd***va** *(o dată)*	*cum***va** (?)
	dublu	**alt***cineva*	**alt***undeva*[2]	**altădată**	**alt***cumva*
5. Negativ		*nimeni* **nici***unul*	**nici***unde* *nicăieri*	**nici***cînd* **nici***odată*	**nici***cum*

[1] Vezi pe larg discutată această chestiune în *Sistematica...*, p. 125—128; 133—136. Cf. și fr. *partout — toujours.*

[2] v. M. Avram, "Actele Congr. XII... cit.", p. 481—486.

Scanned with OKEN Scanner

6.4.6. Articolul

Limbile romanice au dezvoltat o categorie de substitute necunoscută latinei, formată din secvențe morfematice caracterizate prin faptul că nu pot constitui singure un grup nominal, ca un substitut obișnuit, dar pot intra într-un grup nominal de doi membri (bimembru) alături de un substantiv (cf. rom. *copil**ul** învață*; **un** *copil cîntă*; **acest** *copil cîntă*; **alt** *copil cîntă*; sp. **un** *niño cánta*; **el** *niño cánta*, **mi** *niño cánta*; **cada** *niño*... etc.; fr. **l'***enfant chante*, **un** *enfant chante*, **mon** *enfant chante*, **cet** *enfant*, **chaque** *enfant chante* etc.) [1].

Din această categorie fac parte și *articolele*. Ele prezintă în plus și o altă trăsătură combinatorie, și anume: pot fi cerute de un grup format dintr-un nume și un determinant al acestuia [2]: cf. rom. *omul acesta* nu **om acesta*; *un om oarecare* nu **om oarecare*; sp. *el armario ese* nu **armario ese*; *un hombre qualquiera* nu **hombre qualquiera*; fr. *un livre quelconque* nu **livre quelconque*; *l'enfant même* nu * *enfant même* etc.

În unele contexte, nici numele nu poate să apară fără a fi însoțit de anumiți determinanți, inclusiv cei din categoria de mai sus (cf. *copilul învață* — *un copil învață* — *fiecare învață*, dar nu **copil învață*).

Așadar, articolele intră într-un complex de relații obligatorii, dintre care unele se extind asupra unei sintagme de mai multe cuvinte, fapt care le apropie de morfemele gramaticale.

De aceea, unii cercetători consideră articolul ca expresie a unei categorii a numelui, și anume categoria determinării.

Limba latină clasică nu avea articole în sensul de mai sus. Sînt totuși lingviști care susțin că și latina clasică a avut un articol definit sau măcar începuturi de întrebuințare a demonstrativului (*ille*, mai rar *ipse* etc.), cu funcția unui articol definit. Astfel, F. MÜLLER [3], discutînd pe larg problema, ajunge la concluzia că deja la Plaut (circa 200 ani înainte de era noastră), la Cicero (în scrisori), apoi la Petronius și la alți scriitori „popularizanți" se întîlnesc construcții în care demonstrativul pus pe lîngă un substantiv avea valoare demonstrativă foarte slabă, apropiată de cea a articolului. După părerea lui F. Müller, pînă către sfîrșitul epocii așa-zise clasice a limbii latine, influența limbii scrise asupra celei vorbite a fost încă destul de puternică și de aceea scriitorii, deși în vorbirea curentă ar fi folosit articolul, se fereau să-l întrebuințeze în operele lor scrise, unde căutau să se conformeze tradiției. În afară de aceasta va fi intervenit și faptul că latina clasică era o limbă, în general, sintetică, iar apariția articolului, mai exact răspîndirea lui, implică procedee sintactice analitice, și acestea s-au înmulțit cu deosebire în ultimele veacuri ale Imperiului.

[1] v. *Sistematica...*, p. 142—145.

[2] Această relație a fost remarcată mai întîi pentru limba română contemporană, apoi și pentru spaniolă de D. Copceag, în „RRL", X, 1965, p. 469—478, și în „RRL", XI, 1966, p. 63—65.

[3] v. *Indogermanische Forschungen*, XLII, 1924, p. 1—59.

Scanned with OKEN Scanner

După E. LÖFSTEDT[1], latina nu a avut un adevărat articol, așa cum îl cunoaștem noi din limbile romanice. Dacă acestea posedă, toate, și încă de la primele lor texte, un articol (definit), faptul se datorește începutului de folosire a lui *ille* de prin secolul al VI-lea încoace, cu o valoare apropiată de a articolului romanic. La dezvoltarea și transformarea lui *ille* în articol definit ar fi ajutat construcții de felul acesteia: *Gaius ille barbarus*, cu demonstrativul așezat între substantiv și adjectivul calificativ. Iată cîteva exemple latinești în care demonstrativul se apropie semantic de articolul definit, dintre secolele III și IV: *cito proferte mihi stolam illam primam* „repede aduceți-mi haina (aceea) dintîi"; *virum hunc cujus est zona haec* „bărbatul (acesta) a cărui este cingătoarea (asta)" ; *in ipse multitudine* „în mulțime(a) (aceea)"; *ipsa aqua* „apa (aceasta)"; *montis illius* „a muntelui (aceluia)" etc.

O părere asemănătoare cu a lui Löfstedt are EUGEN LERCH[2], care consideră că nu poate fi vorba de un articol propriu-zis înainte de anul 700.

Toate aceste discuții au rămas neconvingătoare deoarece s-a luat în considerare numai aspectul semantic. Faptul că, în anumite contexte, *ille* putea avea o valoare demonstrativă slabă, iar *unus* o valoare cantitativă slabă, încă din latina arhaică, este perfect posibil. Altfel nici nu s-ar putea explica evoluția lor romanică. Dar transformarea lor în *articole* presupune o schimbare de natură formală, în posibilitățile lor combinatorii, așa cum am amintit de la începutul acestui capitol; lat. *ille* și *unus* nu presupuneau un nume, în timp ce în limbile romanice articolele corespunzătoare nu pot să apară singure ca reprezentante ale unui grup nominal integral și sînt cerute eterosintagmatic[3].

Din punctul de vedere al trăsăturilor semantice, articolele au capacitatea de a actualiza atît Universalul (Generalul) ~ cît și Integralul (Particularul). După cum remarca G. GUILLAUME[4], articolul nedefinit și cel definit prezintă o mișcare continuă de la **general** (văzut ca o „sumă de individualități": *un caballero español nunca miente; un copil este o ființă gingașă*) la **particular** (ca „unitate numărată": un *copil a intrat; entró un joven*, sau ca „unitate cunoscută", fr. „unité posée": *copilul a intrat*, sp. *el mozo tendría unos veinte años*) și apoi la un nou **general** (de extensiune universală, clasă: *el caballero español nunca miente; copilul este o ființă gingașă*).

Pentru a exprima mișcarea de la general la particular, apropierea de unitate, s-a recurs la adjectivul numeral *unus*. Pentru a exprima mișcarea de la

[1] v. *Syntactica...*, II, în „Lund", 1942, cap. IX.

[2] EUGEN LERCH, *Gibt es im Vulgärlatein oder im Rumänischen eine Gelenkspartikel?*, în „ZR Ph", XLX, 1940, p. 113—190; cf. LXI, 1941, p. 225—256.

[3] Dezvoltarea articolului nu este străină de reorganizarea declinării, deoarece, în unele limbi romanice, el rămîne indicele anumitor categorii gramaticale ale numelui determinat: al cazului, cu precădere în română, al genului și numărului în toate limbile romanice. Vezi și I. COTEANU, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, București, 1969, p. 100 și urm.; vezi și M. MANOLIU, *Sistematica...*, p. 87.

[4] *Le problème de l'article et sa solution dans la langue française*, 1919; v. și B. Pottier *Introduction à la philologie hispanique*, p. 50.

particular la general, adică plecarea de la o unitate dată (cunoscută), s-a folosit forma demonstrativului de depărtare.

6.4.6.1. *Articolul definit, substitut prin excelență* [1]

În majoritatea limbilor romanice, articolul definit provine din *ille*; în sardă, în graiurile din Insula Mallorca (Baleare), unde se vorbește un aspect al limbii catalane, și într-o parte a dialectului gascon (sud-vestul Franței) se folosesc urmași ai lui *ipse*.

Faptul că un demonstrativ s-a transformat, cu vremea, în articol definit nu trebuie să ne surprindă. Demonstrativul indică anumite raporturi de distanță între un obiect și spațiul sau timpul în care se realizează comunicarea, elemente cunoscute de vorbitori. Articolul definit are un rol asemănător, acela de a se referi la un obiect cunoscut cel puțin de unul dintre vorbitori (vezi § 6.0.3). Din demonstrativul (fără *ecce* — vezi § 6.4.2) care însoțea substantivele se dezvoltă articolul. Din același demonstrativ, folosit însă fără substantiv, se dezvoltă pronumele personal (vezi § 6.4.1.1.). În toate limbile romanice, cu excepția românei, articolul definit se așază în fața numelui (sau a adjectivului + nume).

Poziția enclitică a articolului definit în limba română a constituit obiectul a numeroase discuții. Unii specialiști au invocat influența limbii autohtone. Majoritatea respinge această ipoteză și consideră că poziția articolului a fost influențată de așezarea adjectivului după substantiv (în sintagme de tipul substantiv + *ille* + adjectiv, articolul *ille* a putut fi grupat cu substantivul) [2].

Poziția demonstrativului a dus, cu vremea, la o diferențiere fonematică potrivit celor două funcții: ca pronume, el putea fi accentuat, ca articol niciodată. Lipsa de accent în frază a favorizat anumite modificări, uneori mai profunde, în aspectul fonetic al secvenței care însoțea numele.

În limba română, articolul masculin are la nominativ singular două forme: *-l* și *-le*, după cum substantivul se termină, în consoană *(omul)*, în *u (codrul)*

[1] V. Guțu-Romalo consideră articolul definit (și nedefinit) ca morfeme ale categoriei determinării (*Articolul și categoria determinării în limba română actuală*, în „Elemente de lingvistică structurală", București, 1967, p. 227 și urm.). Robert A. Hall Jr. demonstrează însă, în mod convingător, că articolul nu este o parte a flexiunii nominale, ci „constituie un morfem aparte, care are el însuși un sistem flexionar, este în distribuție complementară cu celelalte două serii de forme (articolele posesiv și adjectival), și, în consecință, formează un singur morfem cu ele; în sfîrșit, se definește la nivelul, nu al flexiunii, ci al sintagmei nominale (« of the noun-phrase ») — vezi *The Roumanian Definite Article and Noun-phrase*, în „Wortbildung Syntax und Morphologie, Festschrift zum 60. Geburtstag von Hans Marchand Am 1. Oktober 1967", Herausgegeb. von. H. E. Brekle und L. Lipka, p. 109—114.

[2] v. Al. Graur, *À propos de l'article postposé*, în „Romania", LV, 1929, și „BL", V, p. 205 și urm.; I. Coteanu (*Despre poziția articolului în limba română*, în „SCL", VII, 1956, p. 58—71) consideră că grupul care a favorizat postpunerea articolului definit este Substantiv + Substantiv în genitiv. În general, credem că elementele favorizante postpunerii articolului definit trebuie căutate mai ales printre cele care cer adeseori prezența acestuia. Grupul nume + adjectiv pare a cere mai puțin prezența unui articol decît grupul nume + nume în genitiv: cf. *Am mîncat piersicile mari — Am mîncat piersici mari*, unde este posibilă omiterea articolului, și *Am mîncat piersicile bunicei*, dar nu **Am mîncat piersici bunicii*; vezi și *Am mîncat piersicile tale*, dar nu... **piersici tale*, unde omiterea articolului duce la apariția unor lanțuri nemarcate.

Scanned with OKEN Scanner

și cîteodată chiar în *ă (tatăl)* sau în *e (fratele)*. Originea lui este însă pretutindeni aceeași, anume lat. *illu(s)-m*, care a dat, prin dispariția silabei inițiale (provocată de lipsa accentului), *lu* (acesta a devenit *le* în cazul substantivelor cu *e* final, sub influența asimilatoare a acestei vocale). Limba veche din sec. al XVI-lea cunoaște, la numeralele ordinale corespunzătoare lui *patru* și *opt(u)*, forma de articol *-lu* (în locul lui *-le* de mai tîrziu) : *al patrulu, al optulu*, ceea ce dovedește că, înainte de secolul al XVI-lea, substantivele terminate în *-e* primeau articolul tot sub forma *-lu* [1].

Femininul singular *a* a rezultat din *illa*, devenit mai întîi *eua* (cf. *stella* > > *steuă* > *steauă*), apoi *a* (prin pierderea sunetelor inițiale, din cauza lipsei de accent).

La plural, situația este mai clară : masc. *illi* a dat *l'i* (păstrat pînă astăzi în dialectele românești din Peninsula Balcanică), după aceea *i*, iar fem. *illae*, după ce a pierdut prima silabă (la fel cu toate celelalte forme ale articolului), s-a transformat în *le*.

Dată fiind originea lor comună, articolul definit, pronumele personal și cel demonstrativ se declină la fel : nom.-acuz. *l (le)*, *a*, *i*, *le*, gen.-dativ *lui*, *i*, *lor*.

6.4.6.2. *Articolul posesiv și adjectival*

Limba noastră posedă și alte articole definite în afară de cel discutat mai sus. *Articolul* așa-numit *genitival* (fiindcă stă înaintea genitivului) sau *posesiv* (fiindcă însoțește și pronumele posesiv) : *al, a, ai, ale*, provine probabil din același demonstrativ *ille*, ca și *l(le)* etc. În ce privește explicarea aspectului fonetic s-au ivit divergențe. Unii susțin că *illu* a devenit mai întîi *elu*, prin prefacerea lui *e* neaccentuat în *a* (cf. *eccu-illu* > *acel(u)* etc.) ; alții, că *a-* reprezintă prepoziția lat. *ad*, pus înaintea articolului pentru a exprima raportul de genitiv și de posesiv. Dificultăți intervin în ambele ipoteze, așa că problema trebuie considerată ca nerezolvată pe deplin [2]. Spre deosebire de *l (le)*, *a* etc., articolul genitival, nu se declină. În absența numelui regent din sintagma nominală în care apare *al*, acesta păstrează valoarea pronominală (cf. *cărțile mele sînt mai noi decît* **ale** *tale*). Ca pronume, *al* are și o formă de genitiv-dativ plural : *alor mei, alor casei* etc.

În română mai există încă un articol definit : *cel, cea, cei, cele*, întrebuințat ca element de legătură între substantiv și adjectivul-atribut al acestuia *(tovarășul cel vrednic, prietenii cei buni* etc.). Acesta s-a dezvoltat ca formă diferită de demonstrativ după secolul al XVI-lea. Faptul prezintă interes de ordin teoretic, căci ne arată „pe viu" cum poate deveni articol un pronume demonstrativ și confirmă astfel explicația dată încă de la început ori-

[1] Fr. Diez (*Grammatik der romanischen Sprachen*, p. 442) și W. Meyer Lübke (*Gramm.*, II, p. 123) au susținut că *-le* continuă forma de nominativ *ille* ; aceasta însă nu s-a păstrat, ci s-a prefăcut în *illu(s)* sub influența lui *bonus, -a, -um* (vezi § 6.2.1.4.2).

[2] Vezi mai recent, I. Coteanu, *Esquisse de la déclinaison du nom en roumain commun. La déclinaison articulée*, în „RLR", IX, 4, 1964, p. 421—424.

Scanned with OKEN Scanner

ginii articolului definit din latina tîrzie și din limbile romanice. Și acest articol se declină, la fel cu *l(le)*, *a* etc. și cu *acel*, *acea* etc.

Atît *al* cît și *cel* intră în relații eterosintagmatice obligatorii la fel cu celelalte articole, cu deosebire că primul este cerut de o sintagmă trimembră în care intră un predeterminant (v. § 7) (cf. *un*[1] *copil* **al**[2] *meu*[3], **al** *Mariei*, dar nu * *un copil meu*), în timp ce al doilea nu-și actualizează capacitatea de a fi cerut decît ca element component al „superlativului relativ" (cf. *Cel mai bun copil a plecat*, dar nu * *mai bun copil a plecat*).

Celelalte limbi romanice prezintă o situație mult mai puțin complexă, întrucît ele posedă un singur articol definit, rezultat, ca și rom. *l(le)*, *a* etc., din același demonstrativ lat. *ille*: it. sing. *il* (înaintea substantivelor care încep cu o consoană), *lo* (înaintea substantivelor care încep cu o vocală, cu *s* + cons., sau cu *z*), *la*, plural *i* (corespunzător lui *il*) și *gli* (corespunzător lui *lo*), *le*; fr. *le*, *la*, *les* [1]; prov. *lou*, *le*, *li* [2]; sp. *el*, *la*, *los*, *las*; pg. *o*, *a*, *os*, *as*. Mai sus am arătat că la genitiv articolul se aglutinează, în unele limbi romanice, cu prepozițiile *de* și *a*, care servesc la formarea cazurilor respective. Aglutinarea are loc și cu alte prepoziții (cf. it. *nel*, *pel* etc., pg. *no*, *na*).

6.4.6.3. *Articolul nedefinit, antisubstitut* [3]

Articolul nedefinit se dezvoltă se pare mai tîrziu decît articolul definit. În unele limbi romanice el poate să apară și fără substantivul regent (cf. fr. *un de mes amis*), iar relațiile sale eterosintagmatice obligatorii se plasează la nivelul ocurențelor individuale: el este cerut de anumite cuvinte, foarte puține (în dr. de adjective ca *singur*, *oarecare*, în fr. de *quelconque* etc.), și nu de clase de cuvinte (cf. articolul definit, care este cerut de lanțuri ca nume + + nume în genitiv sau posesiv etc.). Funcțiunea lui este de „singularizare" a unui obiect, de izolare a acestuia din masa obiectelor de același fel, obiect pe care însă nu-l cunoaștem încă. De aici sensul, de obicei, vag al articolului nedefinit, în comparație cu al celui definit și, drept consecință, posibilitatea, în condiții determinate, de a întrebuința, fără distincție, atît substantivul singur, cît și substantivul însoțit de articolul nedefinit. Iată cîteva exemple pentru acest ultim uz: v. it. *donami cavallo de cavalcare* „dă-mi (un) cal bun de călărie", alături de *piacciavi che uno torniamento si faccia* „să vă placă (= îngăduiți) a se face un turnir" etc.

Articolul nedefinit provine din numeralul latinesc *unus*, *-a*: rom. *un*, *o*; it. *uno*, *una*; fr. *un*, *une*; prov. *uno*, *un*; sp. *uno*, *una*; pg. *um*, *uma*. For-

[1] Vechea franceză avea forme diferite pentru cazul-subiect (*li* masculin, ambele numere) și pentru cazul regim (*lo* masc. sing., *les* masc. și fem. plural). Formele actuale provin din cele ale cazului regim.

[2] În limba veche provensală: nom. masc. *lo* (sing.), *li* (plural) cazul regim *lo*, *los*; fem. *la* (sing., ambele cazuri), *les* (plural) ambele cazuri.

[3] Articolul nedefinit este considerat de J. Dubois ca antisubstitut, pe bună dreptate, deoarece el respinge orice referință la informații anterioare privind obiectul determinat: vezi 6.0.3.1.

Scanned with OKEN Scanner

mele de plural nu au valoare și nici comportament de articol, ci de pronume (adjectiv) nedefinit (cf. rom. *unii, unele* care pot să apară singure fără substantiv; sau *niște*, care se însoțește tot atît de bine de singular *(niște brînză, niște lapte)*, cît și de plural *(niște bani)* și a luat o valoare peiorativă, din pricina valorii sale intens neseparative.

6.4.6.4. *Articolul partitiv*

În franceză și italiană s-a dezvoltat o categorie specială de articol, *articolul partitiv*, care, spre deosebire de celelalte articole, se referă la unele aspecte cantitative ale obiectelor: fr. *de* (*du, de la, des*), it. *di* (*dello*) *della, degli, dei, delle*.

În combinație cu singularul, articolul partitiv indică faptul că vorbitorul se referă la o parte nedeterminată a obiectului și nu la obiect în totalitatea lui: cf. fr. *j'achète du fromage* — „cantitate nedeterminată" — *j'achète un* (*deux*) *kilos de fromage* — „cantitate determinată"; cf. și it. *datemi del pane — datemi due pani*. De aceea articolul partitiv poate să apară împreună cu morfemul de singular numai în prezența numelor de materii uniforme, care se pot divide fără a-și schimba calitatea (*aur, miere, brînză, lapte* etc.). În cazul substantivelor neuniforme — care nu se pot fragmenta fără ca părțile rezultate să piardă calitatea — partitivul se poate combina numai cu pluralul: fr. *je vois des hommes*, it. *vedo degli uomini* — aproximativ „văd mai mulți oameni". În combinație cu pluralul, articolul partitiv aduce de asemenea o nuanță de nedeterminat în ceea ce privește aspectul cantitativ: cf. it. *io vedo degli uomini*, fr. *je vois des hommes* „văd niște (cîțiva, mai mulți) oameni" (nu unul singur) — plural nedeterminat din punct de vedere numeric — și it. *io vedo dieci uomini*, fr. *je vois dix hommes* „văd zece oameni" (plural determinat cantitativ).

Ideea de partiție nedeterminată numeric poate primi diverse aprecieri de mărime. În asemenea situații, franceza folosește o combinație formată din așa-zisele adverbe de cantitate și secvența *de* — invariabilă — cu sens partitiv (de ex. fr. *beaucoup de —, peu de viande, peu de—, tant de viande*). Italiana literară exclude, în general, acest gen de contexte pentru partitiv (cf.fr. *peu de viande*, it. *poco carne*) și sincretizează „partitivul" cu „aprecierea cantitativă"; it. *poco-pocchi, molto, molti*; cf. și fr. *plusieurs, quelques hommes*; rom. *cîțiva, mulți, puțini, destui oameni* [1]; sp. *muchos, pocos, hombres — bastante dinero*.

Din punct de vedere fonematic, articolul partitiv este identic cu urmașii prepoziției lat. *de* (+ articolul definitiv), din care de altfel s-a și dezvoltat. În anumite contexte, prepoziția *de* putea lua valoare de partitiv încă din latină (cf. rom. *am mîncat din pîinea asta* [2]). În limbile romanice, articolul se distinge

[1] Asupra cantitativelor de mărime (numite și cantitative comparative) vezi *Sistematica...*, p. 121—124.

[2] V. VÄÄNÄNEN, *Sur la préposition latine DE marquant la notion partitive*, în „Commentationes in honorem Edwin Linkomies, Arctos, Acta philologica fennica", Nova series, I, 1964, p. 192—198.

de prepoziție prin poziție, fapt de expresie care ne permite să le considerăm ca invariante distincte. Astfel, *de* cu valoare de partitiv poate să însoțească un nume-obiect sau, mai rar, un nume-subiect; în aceste cazuri *de* poate să deschidă o propoziție, după pauză absolută (fr. *de la neige tombe*; *du vin, j'en ai bu assez*). Secvența *de* cu valoare de prepoziție este exclusă din această poziție [1].

[1] H. Frei, *Tranches homophones* (*à propos de l'article partitif du français*), în „Word", 16, 960, p. 317 și urm.

7. Aspecte ale structurii frazei

Divergențele de opinii, luînd nu rareori forme polemice, ritmul rapid în care s-a dezvoltat, în ultimele decenii, sintaxa teoretică au împiedicat, în bună măsură, înflorirea studiilor aplicative de ansamblu. Așa se face că, astăzi, cercetarea comparată a limbilor romanice nu dispune de sintaxe ale limbilor romanice construite după principii structurale asemănătoare.

Deși formula gramaticii transformaționale pare să se fi bucurat de o răspîndire mai mare decît alte tipuri de sintaxă, dezvoltarea ei relativ tîrzie, înlocuirea modelului propus de Noam Chomsky în 1957 [1] cu un nou model în 1965 [2], cît și revizuirile teoretice postchomskyene [3] au lăsat mai puțin loc cercetării aplicate în general și cu atît mai puțin în alte domenii decît în cel al limbilor germanice care au constituit principalul izvor empiric al transformaționalismului lingvistic.

Franceza, de pildă, dispune în special de sintaxe transformaționale ale grupului verbal: JEAN DUBOIS, *Grammaire structurale du français*, II, III, Paris, 1967, 1969. MAURICE GROSS, *Grammaire transformationnelle du français, Syntaxe du verbe*, Paris, 1968. Cartea NORMEI COSTABLE *(Grammatica generativo-transformativa*, Bologna, 1967*)* tratează gramatica limbii italiene după modelul chomskyan din 1957. Autorii *Sintaxei transformaționale a limbii române* cit., E. VASILIU și SANDA GĂLOPENȚIA-ERETESCU, adoptă, în general principiile din *Aspects*, dar inovează uneori fără a-și explicita motivele și nu rareori adoptă soluții destul de curioase în tratarea transformărilor: unele dintre ele par a contraveni principiului invariabilității semantice [4] și relațiilor de dominare din cadrul structurii

[1] v. *Syntactic Structure*, The Hague Mouton & Co., 1957.

[2] v. *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge; Massachusetts (The M.I.T. Press), 1965.

[3] v. R. JACOBS and P. ROSENBAUM, *Readings in English Transformational Grammar*, Mass., 1968; JAMES MC. CAWLEY, *Concerning the Base Component of a Transformational Grammar*, în „Foundations of Language", IV, 1968, nr. 3; Vezi și articolele din „Langue française": *„La Sémantique"*, 1969 și „Languages" 14 (1969): *Tendances nouvelles en Syntaxe générative.*

[4] De pildă, se consideră că prezența sau absența articolului definit în enunțuri ca *Eu beau lapte — Eu beau laptele* nu aduce nici o diferențiere semantică — vezi mai departe § 7.6.2.

Scanned with OKEN Scanner

de constituenți[1], în cursul convertirii structurii profunde în structură superficială.

Cu toate acestea, în cele ce urmează vom încerca să desprindem cîteva caracteristici ale sintaxei romanice, pornind de la modelul chomskyan(1965), cu unele amendamente sugerate de criticile aduse de B. POTTIER[2] și EUGENIO COSERIU[3], și urmărind numai aspecte cu totul generale, relativ ușor observabile, fără a avea pretenția că acestea reprezintă totdeauna esențialul.

O gramatică generativă este o ipoteză de lucru, un model al competenței vorbitorului, al capacității sale de a produce, cu ajutorul unui număr finit de elemente și de reguli, infinitatea vorbirii.

O gramatică generativă transformațională are deci un lexicon (unități) și o suită de reguli. Ea se divide în trei componenți: (1) componentul sintactic (component de bază, întrucît modelează structuri, se folosește de relații sintagmatice); (2) componentul semantic și (3) componentul morfofonemic. Ultimele două părți sînt considerate ca interpretative, deoarece ele se aplică lanțurilor de simboluri generate prin componentul de bază.

Componentul sintactic se divide, la rîndul lui, în două: (a) *structura de constituenți*, care cuprinde relațiile de dominare dintre simboluri. De pildă, o propoziție P se analizează în Adverb propozițional (Adv P) și Nucleu. Așadar, Adv P și Nucleu sînt dominate de P. Nucleul se divide în Grup nominal (GN) și Grup predicativ (Gr Pred); cu alte cuvinte, GN și Gr Pred sînt dominate de Nucleu etc. Relațiile de dominare, raporturile dintre constituenți pot fi redate sub forma unui arbore:

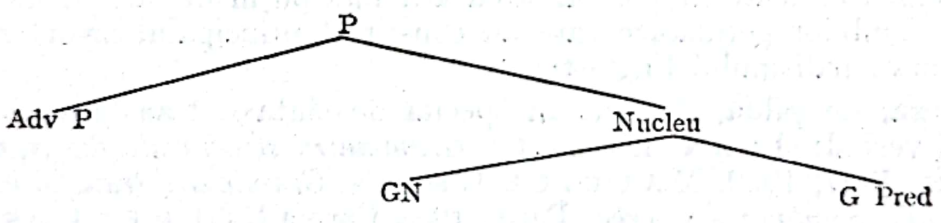

sau sub forma unei suite de reguli de rescriere: P → Adv P⌢Nucleu, Nucleu → GN⌢G Pred (săgeata → se citește „se rescrie ca", iar ⌢ înseamnă reuniune).

(b) *Componentul transformațional* este format dintr-o suită de reguli menite să transforme structura de constituenți care produce *structura de adîncime*) în lanțuri terminale *(structură de suprafață)*. Regulile transformaționale sînt reguli de tipul: (α) suprimări de simboluri care se repetă: de pildă,

[1] Se consideră, de pildă, că schimbarea poziției simbolurilor prin transformare afectează nodurile, dominanțele. Or, N. CHOMSKI consideră că relațiile stabilite în structura de constituenți (în arbori) rămîn invariabile în cadrul transformărilor.

[2] v. *La grammaire générative et la linguistique*, în „Travaux de linguistique et de littérature" publié par le Centre de philologie et de littératures romanes de l'Université de Strasbourg, VI (1968), p. 8—26.

[3] v. *Einführung in die Transformationelle Grammatik*, Vorlesung gehatten in Sommer-Semester 1968 an der Universität Tübingen, Autorisierte Nachschrift besorgt von: GUNTER NARR und RUDOLF WINDISCH.

dintr-un enunț ca *Și X cîntă*$_1$ și *Y cîntă*$_2$ se poate ajunge la *și X și Y cîntă*, prin suprimarea celui de-al doilea predicat, *cîntă*$_2$, în baza identității cu *cîntă*$_1$; (β) repoziționări, schimbarea locului simbolurilor; de pildă, din analiza în constituenți rezultă un lanț ca Predeterminant ⌢ Nominal; dacă determinantul este articol definit, în română, el se „repoziționează" după nume: *-ul* ⌢ *copil* ⇒ *copil-ul*; (γ) reguli de rescriere condiționate contextual.

Pentru a deosebi regulile de transformare de regulile de rescriere din structura de constituenți (reguli de tipul P → G Adv ⌢ Nucleu), am simbolizat transformările prin săgeți duble: ⇒.

Simbolurile (categoriale) rezultate prin analiza în constituenți pot fi *subcategorizate*, împărțite în subcategorii, în baza caracterelor lor combinatorii. Subcategorizarea făcută în funcție de contextul exprimat prin simboluri categoriale poartă numele de *subcategorizare strictă*. De pildă, V (verbele) pot fi împărțite în: V_1, care apar numai în contextul / — G Prep (grup prepozițional): ca de pildă verbele de mișcare: *merg la cinema*; V_2, cele care apar în contextul/— GN⌢pe⌢GN: *dau cuiva ceva* (verbe cu obiect direct și indirect); V_3, verbe care admit numai obiect direct / — pe GN *(văd pe cineva)* etc.

Valențele combinatorii care se manifestă prin selectarea unei anumite trăsături semantice la simbolurile categoriale vecine sînt cuprinse în *reguli de selecție*. Astfel, un verb ca *a vorbi* cere la GN (dominat de același P, din care face parte și verbul) trăsătura [+ Uman]; un verb ca *a citi* selectează la obiectul direct (GN dominat de G Pred. care domină și pe V) trăsătura [— Animat]: *citesc o carte, citesc o poezie*, dar nu *citesc o pisică* (vezi § 8.3).

7.1. Coordonarea

În principiu, orice propoziție poate fi extinsă prin adăugarea altei propoziții. Din totalul acestor propoziții reținem deocamdată pe cele care se pot adăuga fără a fi nevoie să operăm o împărțire în constituenți a propoziției la care se adaugă (în termeni tradiționali, propozițiile de același ordin, coordonate). Simbolic, relația se poate reda prin regula de rescriere P →[1] P_1⌢cord⌢P_2. Teoretic, numărul de coordonări este nelimitat. Practic însă se pot observa anumite limite, pe care o cercetare statistică ni le-ar putea indica, însoțite de indici de frecvență.

Dintre situațiile în care se află propozițiile în raport de coordonare, cel mai interesant ne pare a fi cazul în care unul (mai mulți) dintre constituenții lui P_1 este (sînt) identic(i) cu unul (mai mulți) dintre constituenții lui P_2.

[1] Pentru transformările de coordonare în română vezi M. Mancaș, *Aspects de la coordination en roumain*, în C.L.T.A., IV, 1969, p., 107-144; pentru coordonarea în franceză vezi Gérald Antoine, *La coordination en français*, Paris, I-II, 1959-1962. Pentru coordonarea romanică în general vezi Eugenio Coseriu, *Coordinación latina y coordinación románica*, «Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos", Madrid, 1968, p. 35-37.

Scanned with OKEN Scanner

Identitatea referențială se însoțește cu identitatea de funcție sintactică (constituenții au aceeași poziție în cadrul structurii frazei):

(a) *Ion și Ioana merg la plimbare.*
(b) *Ion citește și scrie — Ion cîntă și aleargă.*
(c) *Ion vede copacii, munții, cerul.*

7.1.1. S-ar părea că (a) *Ion și Ioana merg la plimbare* provine din *Ion* **merge** *la plimbare* și *Ioana* **merge** *la plimbare* (identitate referențială între grupuri verbale: *merge la plimbare*, cu respectarea condiției de simultaneitate temporală și locală, fapt care s-ar traduce mai degrabă prin apariția unui determinant: *împreună*). De fapt, fraza (a) *Ion și Ioana merg la plimbare* este ambiguă: (a') *Ion merge la plimbare și Ioana merge la plimbare* și (a'') *Ion merge la plimbare cu Ioana și Ioana merge la plimbare cu Ion.*

Pentru a scoate în evidență această relație, să comparăm pe (a) *Ion și Ioana merg la plimbare zilnic* cu (d) *Și Ion, și Ioana merg la plimbare zilnic*, unde valoarea „împreună" dispare: relația de simultaneitate temporală și spațială nu mai există.

Transformarea cea mai importantă care unește cazul (a) cu cazul (d) constă în *rescrierea numărului verbului ca plural*; cu alte cuvinte, morfemul de număr al celor două verbe se păstrează și „se adună", deși, unul din verbe, în structura de suprafață se suprimă, tocmai în baza identității de care vorbeam.

7.1.2. În cazul identității subiectelor (a grupurilor nominale primare): (b) *Ion citește și scrie:* (b') *Toată lumea cîntă și dansează*, simultaneitatea nu mai este obligatorie; s-ar putea spune chiar că este mai puțin probabilă decît nonsimultaneitatea acțiunilor.

Dacă, în română, spaniolă sau italiană, suprimarea numelui-subiect din P_2, în baza identității cu numele-subiect din P_1, nu are nimic deosebit, în franceză, unde sîntem obișnuiți cu legea obligativității pronumelui-subiect, apariția verbului din P_2 ca predicat, fără a fi însoțit de pronume, pare mai puțin normală și se explică numai prin legea generală a suprimării unuia dintre cei doi constituenți identici, în cadrul coordonării: *Tout le monde chante et danse, Pierre rit et pleure (≡ Pierre rit et Pierre pleure). Il louera un vélo ou prendra un taxi; Il ne mange ni ne boit beaucoup; Il dort bien, mais se lève tôt* [1].

Cazurile de simultaneitate provoacă transformări de tip special.

Cînd predicatul$_2$ (GV), dominat de P_2, este exprimabil printr-un verb (predicat verbal), P_2 se poate transforma într-o propoziție gerunzială: *Pierre lit les journaux et Pierre mange* ⇒ *Pierre lit les journaux* **en mangeant**. *Ioana aleargă cîntînd* ⇐ *Ioana aleargă și Ioana cîntă* („în același timp"); cu alte cuvinte /[2] Ioana$_1$ ≡ Ioana$_2$ și t *aleargă* ≡ t *cîntă*. Din pricina simultaneității temporale am putea fi tentați să interpretăm gerunziala ca o temporală și în consecință să o considerăm dominată de Grupul adverbial (G adv), subordonată și nu coordonată.

Prima interpretare concordă și cu cel de-al doilea tip de restrîngere, a propoziției P_2, în condițiile simultaneității: și anume, cînd P_2 are predicat

[1] v. și B. Pottier, *Systématique...*, p. 141 și urm.
[2] se citește: *în contextul*; t = timpul.

nominal: *Fetița aleargă voioasă* se poate atribui unei structuri de tipul *Fetița aleargă și Fetița este voioasă* ($GN_1 \equiv GN_2$ (≡fetița); t *aleargă* ≡t *este voioasă*).[1] Verbul *a fi*, copulativ, se reduce în structura de suprafață ca în multe alte cazuri, eventual, printr-o fază intermediară, *fiind*, care să dea socoteală de condiția simultaneității: starea de „a fi voioasă" coincide cu procesul de „a alerga", nu califică numele, nu opune [fetița voioasă] unor [fetițe care nu sînt voioase].

7.2. Rescrierea simbolului Coord

În toate limbile romanice elementele coordonatoare pot să apară și dublate, introducînd fiecare element al coordonării: rom. **Și** *acum ninge*, **și** *atunci ningea; Au plecat* **și** *mama* **și** *tata;* **Ori** *pleci*, **ori** *rămîi;* **Nici** *nu pleacă*, **nici** *nu rămîne;* fr. *il faut* **ou** *vaincre*, **ou** *mourir;* sp. **O** *no lo sabes, señora*, **o** *eres falsa y desleal*; **ni** *los golpes cesaban*, **ni** *el viento dormía*, **ni** *la mañana llegaba.*

Și, nici (sp. *ni*), considerate în gramatică de obicei ca adverbe, devin, în alte cazuri, expansiuni ale conjuncției coordonatoare. De aceea n-ar fi lipsit de interes să considerăm ca rescriere posibilă a Coord o regulă în care alături de conjuncție apare și un corelativ: Coord → Conj⌢Corel[2].

7.2.1. Interpretarea semantică a coordonării a fost făcută, în termenii analizei structurale, de B. Pottier. Definită ca expresie a [dimensiunii], coordonarea poate primi trei valori: (1) [egalitatea] (punere pe același plan): *(Sau) stai sau pleci* (disjunctive, în termeni tradiționali); (2) [adăugirea]: *Pierre mange et boit beaucoup* (copulativă); (3) [scăderea]: *Pierre dort bien mais se couche tard* (adversativa).

Fiecare dintre aceste trei relații se caracterizează prin anumite restricții pe care le impune transformării de coordonare (T coord). [Scăderea] nu poate coordona două substantive (cf. *X doarme bine dar se culcă tîrziu, X este amabil dar nervos — X este scaun dar masă*), decît în cazul în care P_1 definește obiectul prin negativ, iar P_2 prin afirmativ. *X nu este copil⌢*coord*⌢X este om mare ⇒ X nu este copil, ci om mare;* cu alte cuvinte, cînd cel de-al doilea substantiv înseamnă scăderea pînă la zero a primului[3].

În română și spaniolă, diferența dintre [scăderea pînă la zero] și [scădere] este pertinentă pînă la nivelul morfofonemic: [Scăderea pînă la zero] primește formantul: rom. *ci* (< lat. *quid*), sp. *sino (Juan no es un niño sino un hombre;* comp. și sp. *Contestó Nazarín que ellos no iban a pedir socorro, sino a llevarlo; no trabaja sino duerme; no es tonto sino inteligente).*

[Scăderea], pur și simplu, primește formanții: rom. *dar, însă*; sp. *pero, mas.*

[1] v. și *Gramatica limbii române*, II, 1963, p. 206 și urm.
În contextul — Emfază, anumite conjuncții cer suprimarea corelativului *(și, ori, sau, dar).*

[2] v. *STR.*, p. 69.

[3] *Dar* cere totdeauna suprimarea corelativului.

Scanned with OKEN Scanner

[Egalitatea] admite în toate limbile romanice o rescriere dublă a conjuncției (coord → conj ⌒conj); **Sau** *pleci*, **sau** *stai*; sp. **O** *no lo sabes*, **o** *eres falsa y desleal*, fr. *il faut* **ou** *vaincre*, **ou** *mourir*, în timp ce [adițiunea] nu [1].

7.2.2. *Formanții.* Conjuncțiile coordonatoare s-au dovedit mult mai stabile decît cele subordonatoare.

Indicele adițiunii, copulativul *et*, se regăsește în toate limbile romanice: v. rom. *e*, it. *e(d)*, ret., sard. *e*, fr. *et*, prov. *e(z)*, cat. *i*, sp. *e*, *y*, pg. *e*.

În unele regiuni ale Romaniei se dezvoltă, alături de *e*, un intensiv al adițiunii din *sic* „așa". Adverbul *sic* a evoluat încă din latina vorbită la sensul „apoi": *tunc ergo gratias agens deo primum et sic ipsi (= episcopi), rogavi plurimum* „mulțumind, deci, atunci mai întîi lui Dumnezeu și apoi aceluia, l-am rugat stăruitor" (apud MIHĂESCU, *L. P. D.*, p. 178), din care s-a dezvoltat semnificația de [adăugare]; cf. rom. *și*, ret. *schi*, cu sens adverbial mai pregnant, v. fr. *si* intensiv.

Aut s-a transmis de asemenea tuturor limbilor romanice: v.rom. *au*, it. *o(d)*, fr. *ou*, prov. *o (z)*, sp. *o*, pg. *ou*.

În schimb, *sed* și *at* sînt înlocuite, poate și pentru că semnificația de substracție este mai complicată decît cea de [egalitate] sau [adițiune], dar și pentru că *sed*, *at*, pierzînd consoana finală, se puteau confunda cu alte elemente de relație, ca *si*, *a* (< *ad*). În marea majoritate a limbilor romanice, funcțiile lor au fost preluate de urmașii adverbului *magis*: arom. *ma*, it. *ma*, ret. *ma(i)*, fr. *mais*, prov. *mas*, cat. *mes*, sp. *mas*. *Magis* apare cu valoarea „dar", chiar la scriitorii tîrzii. Din semnificația de comparativ a lui *multum* „mai mult" (depășirea limitei noțiunii „mult"), *magis* ajunge, probabil, să semnifice pur și simplu depășirea limitei unei noțiuni, adăugirea.

Atît depășirea, cît și scăderea unei cantități din corpul noțiunii presupun depărtarea de la limita superioară a noțiunii. În anumite contexte, în care termenul al doilea al sintagmei, adăugat ideii exprimate de primul termen, aduce o micșorare de intensitate a acesteia, *magis*, din expresia adăugirii, devine indice al scăderii (cf. „e bun și nervos", care înseamnă, de fapt, „e bun dar nervos": noțiunea *nervos* scade din calitatea de a fi *bun*)[2]. În acest fel, semnificația romanică a lui *magis* se prezintă ca opusă celei latinești.

În spaniolă se dezvoltă, alături de *mas*, conjuncția *pero* (< lat. *per* + *hoc*). Deosebirea între *mas* și *pero* constă mai ales în distribuție, și anume *pero*, de pildă, nu poate să apară niciodată după pauză absolută.

În română, *dar* (de origine nesigură) și sinonimul *însă* (< lat. *ipse*) sînt indici ai scăderii. Diferența dintre *dar* și *însă* este astăzi întrucîtva asemănătoare cu cea dintre sp. *mas* și *pero*: *dar* apare numai la începutul propoziției pe care o introduce, în timp ce *însă* poate să apară și în interiorul frazei.

Iar (de origine nesigură) prezintă cea mai slabă relație de scădere; de aceea alăturarea celor două idei poate avea uneori semnificație de adăugire. Spre deosebire de *dar*, *însă*, *ci*, conjuncția *iar* nu poate lega decît propoziții.

[1] Comp. *Il ne dort ni mange.*

[2] *Dar* este sinonim cu „și nu" (pΛ∼q); vezi J.G. KEMENY, J.L. SNELL, G.L. THOMPSON, *Algèbre moderne et activités humaines*, traduit par M.C. Loyau, 2e ed. fr. revue par M.Didier, Paris, 1965,p.3.

7.3. Rescrierea lui P

Orice P se poate lăsa divizat în doi constituenți: Nucleu (caracterizat prin relația de acord în persoană între constituenții săi: subiect și predicat, în termeni tradiționali) și un Adverb propozițional (Adv P) capabil să explice anumite valori care caracterizează întreaga propoziție: negativ/afirmativ; interogativ/neinterogativ; exclamativ (emoțional) / neexclamativ; emfatic/neemfatic. Pe scurt P → Adv P ⌢*Nucleu*.

Caracteristicile lui Adv P, negația, interogația, emfaza, de pildă, se pot întîlni și numai ca determinante ale unui constituent al nucleului. De aceea se vorbește de: *negație, interogație totală* și *negație, interogație parțială*.

În principiu, negarea sau interogarea verbului se confundă cu negarea sau interogarea întregii propoziții; interogația parțială privește așadar determinări ale constituenților nominali și adverbiali ai propoziției.

7.3.1. Interogația

Interogativul se opune noninterogativului prin faptul că presupune contextul dialog, cu transformarea receptorului în emițător (în cadrul răspunsului). Așa se explică faptul că pot să apară variații în exprimare după gradul de redundanță al răspunsului (după cum ghicim mai mult sau mai puțin răspunsul).

7.3.1.1. În latină *nonne* se folosește cînd se așteaptă (se dorește) un răspuns afirmativ: *Nonne ad me venies? —Veniam; Num*, în schimb, presupune un răspuns negativ: *Num igitur peccamus? — Minime.* În schimb, *-ne* (atașat la sfîrșitul cuvîntului despre care se întreabă) este indiferent la răspuns: *Visne locum mutemus?* „Dorești să schimbăm locul?" (vezi tabloul nr. 14)

Tabloul nr. 14[1]

	INT	NED	NEG
Nonne	+	—	+
num	+	—	—
—ne	+	+	+—

Un caz deosebit de interogație îl constituie interogația dublă (formată din două propoziții adversative, care sugerează ambele alternative ale răs-

[1] INT = interogativ; NED = nedefinit (după cum ne așteptăm sau nu la un anumit răspuns); NEG = negativ în răspuns.

punsului) : prima propoziție poate primi pe : *utrum (-ne)*, a doua pe *an* : **Utrum** *vales* **an** *aegrotas*? „Ești sănătos sau bolnav?"; *Romam***ne** *eo* **an** *hic maneo*? ; cînd P_2 = simpla negare a lui P_1, Adv P_2 lua forma *necne* : *Fuerunt probata consilia praetoris*, **necne**? „Fost-au încuviințate propunerile pretorului sau nu *(au ba)*?"

În structura de suprafață, ordinea elementelor din interogativă nu diferă de obicei de cea neinterogativă : — *ne* însă cere așezarea cuvîntului la care se atașează în capul propoziției. O repoziționare a verbului cere și interogația dublă cu P_2 = non P_1 :verbul este așezat în capul frazei : *Sunt consules cives boni an non? Fuerunt probata consilia praetoris, necne?*

Evident, interogația cere o intonație diferită de noninterogație. Interogația parțială, însoțită de [+ NED] are indici speciali : acele așa-numite pronume sau adverbe interogative : *Quis venit? Ecquid fecisti? Unde venis? Quomodo vales?* „Ce mai faci?" *Ubi fuit frater tuus? Cur pater rus profectus non est?* „De ce n-a plecat tata la țară?" etc. Poziția acestor elemente este fixă : ele se așază la începutul propoziției.

7.3.1.2. În română, interogația totală, ca și cea parțială (definită, adică determinînd un Nominal sau un G adv definit) folosește intonația și ordinea cuvintelor : comp. *Maria vine — Vine Maria?* Ultima poate să aibă două structuri : (1) *Este Maria cea care vine sau altcineva?* : [+ INT] se aplică subiectului (GN_1), și (2) *Vine sau nu vine Maria?* : [+ INT] se aplică verbului, deci lui Adv P. În vorbire însă cele două structuri se diferențiază prin intonație : (1) *Vine* **Maria***?* (accentul cade pe GN) / și (2) **Vine** *Maria?* (accentul cade pe verb).

Așezarea elementului interogat la începutul propoziției cere o dislocare, o pauză : **Maria**, *vine? La cinema, mergi?*

Cînd determină un GN sau un G Adv caracterizate prin [+ NED], [+ INT] fuzionează cu elementul determinat, iar acesta se așază în capul frazei, la fel ca în latină : *Cine vine? Ce vrei? Cînd vine? Unde merge? Cum merge?* Evident, grupurile cu prepoziție (Gprep) se repoziționează în întregime în capul frazei : *Pentru cine vrei să faci asta?*

Un anumit surplus de nedeterminare a răspunsului face posibilă apariția Adv P *oare:* cf. *Oare merg avioanele pe ceața asta?*, unde, de fapt, nici nu mai așteptăm vreun răspuns. Comp. *Merg avioanele pe ceața asta?*

7.3.1.3. Nici în franceză intonația singură nu este suficientă pentru a indica interogația. În mare, se poate vorbi de două procedee pentru a marca interogația totală :

Intonație { (1) inversiunea predicat-subiect *(Viendra-t-il?)*
(2) *est-ce que (Est-ce qu'il viendra?)*

În general, în limba scrisă, e preferată inversiunea. În limba vorbită e preferat *est-ce que.*

Pentru interogația parțială, aspectul popular preferă formele care exclud inversiunea *(Quelle heure qu'***elle est***?)* [1], dar cea standard sau

[1] A. Sauvageot *Français écrit, français parlé*, Paris, 1962, p. 108 și urm. (v. *Il est quoi? Tu veux dire quoi?* pt. *Qu'est ce que c'est ça? Qu'est -ce que tu veux dire?*).

literară folosesc inversiunea, atît în contextul [—NED], aplicat constituentului interogat (**Ton père**, *est-il arrivé?)*, cît și în contexul [+NED] (**Quand** est-il arrivé ton père?).

Cu anumite verbe (pers. I sg. prez. ind.) monosilabice foarte frecvente, inversiunea devine de rigoare: *Ai-je fait cela? (fais-je; puis je?* pentru **peux-je?; sais-je, vais-je* etc.*)*; formele monosilabice mai puțin frecvente, în schimb, preferă formula *est-ce que*, indiferent de stil: cf. *Est-ce que je prends ma part?* și nu **Prends-je ma part?; Est-ce que je réponds assez vite?* și nu **Réponds-je assez vite?*

7.3.1.4. În spaniolă, interogația admite și ordinea normală, intonația rămînînd singură să exprime determinarea [+ INT]: *Ese hombre te ha escrito? — Sí* (Pérez Galdós) [1]. Intonația spaniolă diferă de cea românească prin faptul că, după ce urcă, spre final, urmează o scurtă coborîre a tonului.

Interogația insistentă se însoțește de inversiune: comp. *¿Examinó Albert los papeles? — ¿Alberto examinó los papeles?*

Și în spaniolă, și în franceză [[+ INT]⌢[+ NED]] cere, aplicată unui constituent al nucleului, forme speciale așezate la începutul propoziției: *Qui arrive? ¿Quien llegó ayer? Que voulez-vous? — ¿Qué quiere Vd?* În franceză, interogativul nominal are și forme emfatice: *Qu'est-ce que* **vous voulez**? (cu păstrarea ordinei Subiect — Predicat; comp. *Que voulez-vous?*, unde apare ordinea Predicat — Subiect). Interogativul aplicat la G adv nu mai dezvoltă forme emfatice speciale: *D'où venez-vous? Comment allez-vous?*; cf. și sp *¿De donde viene Vd.? ¿ Comó está Vd.?* etc.[2]

Se poate observa, așadar, că, în limbile romanice, în contextul interogației parțiale nedefinite, elementul interogat se plasează în capul frazei și, dacă acesta nu este subiect (grup nominal primar, constituent imediat al nucleului), atunci ordinea Predicat — Subiect devine obligatorie.

7.3.2. Negația

La fel ca în cazul interogației, este necesar să se facă distincție între negația totală (marcă semantică a Adv_P) și negația parțială (determinare a unui constituent al Nucleului).

Posibilitatea de a lexicaliza Adv P caracterizat prin [+ NEG] în *E fals că — Nu-i adevărat că*, chiar dacă verbul lui P este la o formă negativă: *E fals că Ion nu învață*, ne permite să distingem, în structura de adîncime (de constituenți) cazurile în care [+ NEG] determină pe Adv P de cele în care [+ NEG] determină unul din constituenții nucleului, deși ambele au în comun *procedeul prefixării verbului prin negație:* comp. *Ion nu învață* (unde se neagă toată propoziția, pentru că, în fapt se neagă verbul) și *Ion nu învață acasă*, unde se neagă de fapt circumstanțialul (G Adv) *acasă* ≡ „Ion învață altundeva" *(altundeva* neagă, se opune lui *acasă)*.

[1] apud *Gr. isp...*, p. 272.

[2] Dacă GN (>Nucleu) are trăsătura [—NED], atunci el se repetă după verb sub formă de pronume personal, cînd G Adv= *pourquoi: Pourquoi Jean part-il aujourd'hui?; quand: Quand Marie est-elle devenue ton amie? Quand Marie verra-t-elle son amie?* etc.

Scanned with OKEN Scanner

7.3.2.1. Cu alte cuvinte, indiferent de constituentul negat, în română verbul primește negația.

Cînd constituentul negat are trăsătura [+ NED [1]], negația apare și la verb, dar este marcată și la constituent: *Ion* **nu** *merge* **nicăieri** / *Ion merge* **undeva**; *Ion* **nu** *citește* **nimic niciodată** / *Ion citește* **ceva totdeauna**; **Nimeni nu** *citește* **nimic** / **Cineva** *citește* **ceva**. Apariția trăsăturii [+ NED] permite, așadar, negarea tuturor constituenților nucleului (GN sau G Adv).

De aceea trebuie să admitem o regulă a rescrierii simbolului [+ NEG] prin două negații $neg_1 \frown neg_2$, dintre care prima trebuie să apară totdeauna în fața verbului. Cînd se neagă mai mulți constituenți intervine o altă transformare, și anume negațiile așezate în fața verbului se suprimă astfel încît să rămînă numai una singură.

De pildă *nimeni nu face nimic* se obține din structura de adîncime: Adv P $\frown$ + NEG $\frown$ N $\frown$ V $\frown$ + NEG $\frown$ N_2 $\Rightarrow$

	$\Rightarrow$Adv	P $\frown$	neg_1 $\frown$	neg_2 $\frown$	N $\frown$	V $\frown$	neg_1 $\frown$	neg_2 $\frown$	N_2 $\frown$	Simbolizăm acest
dant prin cifre:	1		2	3	4	5	6	7	8	
$\Rightarrow$	1			3	4	2 6	5	7	8	
$\Rightarrow$	1			3	4	2 Ø	5	7	8	
				nimeni		nu face		nimic		

Cînd constituentul negat are trăsătura [— NED], atunci intervin mai multe transformări:

(T [2] neg_1): neg_1 se repoziționează în fața verbului

(T neg_2): $neg_1 \frown neg_1' \frown neg_1''$ (suprimarea lui neg_1 — de atîtea ori cîți neg_1 există, mai puțin o dată)[3]

$\Rightarrow neg_1$ Ø Ø

(T neg_3): $neg_2 \Rightarrow$ zero (suprimarea lui neg_2).

Astfel, *Ion nu citește ziare* provine din structura:

rescrisă ca	Adv P $\frown$	GN_1 $\frown$	V $\frown$	D [4] $\frown$	N_2	
	Adv P $\frown$	GN_1 $\frown$	V $\frown$	+ NEG	$\frown$ N_2	și apoi ca
	$\rightarrow$ Adv P $\frown$	GN_1 $\frown$	V $\frown$	$neg_1 \frown neg_2$	$\frown$ N_2	
(T neg_1)	1	2	3	4	5	6
$\Rightarrow$	1	2	4	3	5	6
	1	2	4	3	5	6
(T neg_3) $\Rightarrow$	1	2	4	3	Ø	6

În prezența trăsăturii — NED apare și o anumită restricție, și anume numai unul dintre constituenții dominați de grupul predicativ (G Pred), adică fie obiectul, fie circumstanțialul, poate fi negat: Astfel, un enunț ca

[1] Amintim că [+ NED] = „+ nedefinit".
[2] T = transformare
[3] Vezi *STR*, p. 168—170.
[4] D = determinant.

Scanned with OKEN Scanner

Ion nu citește cărți acasă poate fi interpretat fie ca: „Ion nu citește **cărți ci altceva** acasă", deci ca avînd structura de adîncime (a):

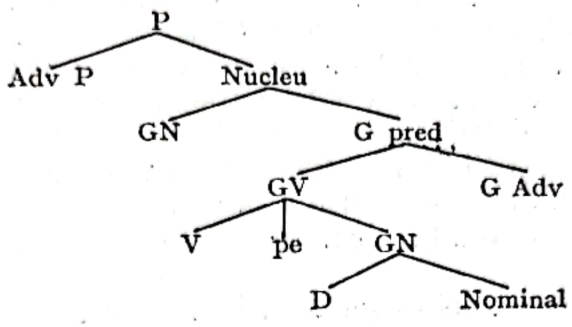

[+ NEG]

sau ca „Ion nu citește cărți *acasă, ci în altă parte*", care ne trimite la structura (b):

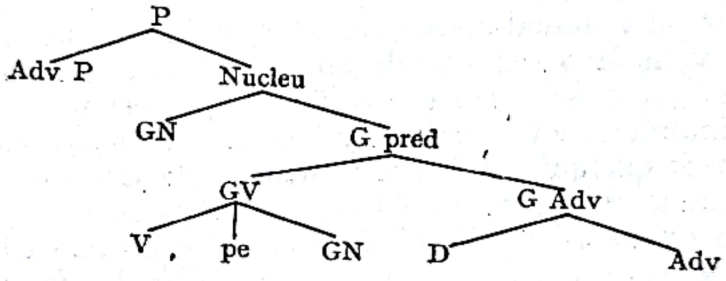

[+ NEG]

De obicei, negația este simțită ca determinant al ultimului constituent, așadar structura (b) este mai probabilă decît (a). Comp. și *Ion nu citește cărți proaste* echivalentă cu *Ion citește cărți bune*: nu se neagă *cărți*, ci determinantul lui: *proaste*.

Negația emfatică cere păstrarea mărcii în fața constituentului respectiv: **Nu** *Ion pleacă astăzi (ci Vasile pleacă astăzi)*; **Nu** *la Brașov, ci la Pitești avem rude*; **Nu** *cărți, ci reviste citește Ion acum*; cf. și **Nu** *oricine poate face asta*. **Nu** *de asta îmi arde mie acum*: **Nu** *de asta este vorba*.

7.3.2.2. În latină, regula rescrierii negației ca dublă negație +NEG → $neg_1 \frown neg_2$ nu există.

Cînd constituentul negat are trăsătura [+ NED], marca negației se contopește cu formantul acestuia (rămîne lîngă constituent): *nihil facio*. *Nemo dixit*. Cînd constituentul negat are trăsătura [— NED], + NEG se repoziționează în fața verbului.

Dubla negație însemna negarea negației, deci afirmația.

În latina populară, combinarea a două elemente negative începe să constituie un mijloc de întărire a negației: *sic nec advocati eorum eos defendere non possint* (Jeanneret, 150, Gallia, sec. II, *apud* MIHĂESCU, *L.P.D.*, 180); *nec facio nihil* (GRANDGENT, *I. L. V.*, 56); *nec nemo potest* (Africa, sec. III, *apud* MIHĂESCU, *L. P. D.*, 180).

Această situație este rezultatul combinării celor două modalități de exprimare a negației (variante în funcție de [+ NED]) și se poate explica prin faptul că, în vorbirea populară, tendința spre redundanță este mai pregnantă, mai ales dacă între verb și constituentul negat sînt intercalate mai multe cuvinte : negația se marchează și în fața (împreună cu) constituentului negat (ca în prezența trăsăturii + NED) și apare și în fața verbului (ca în prezența trăsăturii — NED).

Însoțirea a două negații și-a pierdut cu timpul valoarea emfatică și a dus la reorganizarea regulilor de transformare negativă.

7.3.2.3. În franceză, dubla negație nu mai este legată de [+ NED] ca în română.

Regulile de rescriere a celor două părți ale negației diferă însă în funcție de context.

Astfel, negația totală sau negația unui constituent, în prezența trăsăturii [— NED], se grupează în jurul verbului : *Je* **ne** *dors* **pas**. *Je* **ne** *lis* **pas**. *Il* **ne** *lit* **pas** *de livres anglais*. Cu alte cuvinte + NEG → $neg_1 \frown neg_2 \Rightarrow$ *ne... pas* / — [— NED] GN, G Adv.

Negarea grupului nominal-obiect cere suspendarea opoziției de număr la articolul partitiv în favoarea singularului : *Je ne lis pas* **de** *livres*. În contextul [+ NED], neg_1 se repoziționează în fața verbului, dar neg_2 rămîne să fie marcat împreună cu constituentul negat : *Je* **ne** *vois* **personne** ; *je* **ne** *veux* **rien** / *Je vois* **quelqu'un** ; *je veux* **quelque chose** ; vezi și *je* **ne** *vois* **jamais** *personne*, unde este negat și obiectul și G Adv.

O altă regulă caracteristică limbii franceze este gruparea lui neg_2 cu modalele — adverbe care arată aspectul *(plus, point) : je ne veux* **plus** — rom. *nu* **mai** *vreau (plus* ⇐ $neg_2 \frown$ aspect*)* sau cu *que* restrictiv : *je* **ne** *vois* **que** *ceux que j'aime ; je ne lis* **que** *des livres amusants ;* cf și *avant qu'il ne vienne*.

Negația emfatică se face prin negarea formei emfatice afirmative : *Ce n'est pas... qui (que) ; Ce n'est pas Jean qui doit partir / C'est Jean qui doit partir* — comp. *Jean ne doit pas partir / Jean doit partir*, formele corespunzătoare neemfatice.

Gruparea negației cu numele fără prefixarea negativă a verbului este exclusă : o frază ca *nu orice om poate face asta* nu se poate traduce prin **non tout homme peut faire cela* (cel mult prin *tout homme ne peut pas faire cela*).

Coordonarea a două propoziții negative permite gruparea lui neg_2 cu un constituent nominal în contextul [— NED] : **ni** *Jean*, **ni** *Marie* **ne** *partiront aujourd'hui pour Sinaïa. Il* **ne** *veux* **ni** *fleurs* **ni** *bombons*.

7.3.2.4. În spaniolă, regula general romanică[1] se manifestă prin obligația de a marca negația înainte de verb. Cînd constituentul negat are trăsătura [— NED], marca negației se așază, la fel ca în română (sau în latină), înaintea verbului : *Juan no llega hoy. Aquí no lo queremos ver más* (C. José Cela, *La Colmena*, p. 77). Cînd constituentul negat are trăsătura [+ NED], neg_2 se contopește cu formantul constituentului ; dacă acesta este așezat înaintea verbului : **Nadie** *llega hóy*, **nada** *importa si la obra premiada tiene una calidad*

[1] v. W. Meyer-Lübke. *Gramm.*, III, p. 771 : „Le roman exprime dans tous les cas la négation en la joignant au verbe".

Scanned with OKEN Scanner

indudable (C. José Cela, *La Colmena*, p. 96); *Ahora, ya lo ve,* **nunca** *me falta mi cigarro ni mi copa de todas las tardes* (*ibidem*, p. 59), neg_1 se suprimă; cînd constituentul negat urmează verbului, neg_1 nu se suprimă: *No llega nadie* „nu vine nimeni", *No se ve nada* „nu se vede nimic", *No dice nada* „nu spune nimic" — *No me dejarás nunca?* (C. Jose Cela, *La Colmena*, p. 90) (neg_2 se contopește cu formantul constituentului negat, iar neg_1 se repoziționează în fața verbului: *no*).

Cînd se neagă două propoziții coordonate, neg_2 (> NEG determinant al lui Adv P) apare sub forma *ni (... ni)* în fața fiecărui nucleu, iar neg_1 se suprimă (nu se repoziționează în fața verbului, ca în română sau în franceză): **ni** *los golpes cesaban,* **ni** *el viento dormía,* **ni** *la mañana llegaba*—Cervantes—rom. **nici** *loviturile* **nu** *încetau,* **nici** *vîntul* **nu** *adormea,* **nici** *zorile* **nu** *veneau.*

7.3.2.5. Atît [+ NEG] cît și [— NEG], afirmația, pot să apară, în dialog, ca răspuns, în cazul cînd nucleul nu se mai repetă, se subînțelege (apare sub forma unui Pro-Nucleu zero): *A venit Ion? — Da. A plecat Ion? — Nu.*

Între [± NEG] în context / — Pro-Nucleu exprimat prin zero și [± NEG] în celelalte contexte apar unele deosebiri de formanți.

Astfel, în franceză [+ NEG] /— Pro-Nucleu zero ia forma *non. Viendra-t-il aujourd'hui? — Non;* în celelalte contexte, neg_1, așezat în fața verbului, ia forma *ne* (< *nec*). *Il ne viendra pas aujourd'hui.* Cf. it. *no* (ca răspuns la o întrebare), alături de *non* (înaintea unei forme verbale). În română, negația general folosită, *nu,* are varianta *n- (n-am văzut)*, în combinație cu unele forme personale ale lui *avea,* și forma *ne* (provenită din prefixul slav *ne*), în combinație cu formele de gerunziu și participiu *(nedorind, nedorit* etc.).

Pentru afirmația simplă, neemfatică, în context — Pro-Nucleu zero, latina nu avea un adverb specializat, ci folosea pe *ita,* latina populară pe *sic* „așa", care aveau și funcție adverbială modală de tipul lui *așa* din limba română, adică se puteau substitui unor adverbe de mod din clasa *bine, rău* etc.

Nu este de mirare că limbile romanice și-au creat forme de afirmație (/ — Pro-verb zero) pe căi proprii destul de deosebite de la una la alta. Lat. *sic* se întîlnește ca afirmație în italiană, în limbile ibero-romanice (sp., pg. *si* „da"), în română *(așa)* și în franceză *si* „(ba) da". În limbile galo-romanice, afirmația simplă „da" provine din *hoc* „asta" (= „astfel") > prov. *o*(c) (cf. vechea denumire „langue d'oc") sau din *hoc* + *ille* (> v. fr. *oïl,* cf. *langue d'oïl;* n. fr. *oui*). În română, *da* este de origine slavă (după unii cercetători, dintr-o limbă slavă modernă) [1].

7.4. Pro-Nucleul

În afară de rescrierea lui # P # ca Adv P ⌢ Nucleu, trebuie să admitem rescrierea # P # → Adv P ⌢ Pro ⌢ Nucleu. Despre aceste Pro-Nuclee am vorbit pe larg în capitolul consacrat pronumelor neutre: sp. *ello, esto, eso;* fr. *cela, ce, ça;* rom. *aceasta* (cf. și *faptul, lucrul*).

1 v. Al. Niculescu, *Afirmarea prin* da *în limba română*, în „S.C.L", XII, p. 479.

Scanned with OKEN Scanner

Chestiunea este dacă Pro-Nucleul este o rescriere a Nucleului[1]:

$$\text{Nucleu} \rightarrow \begin{cases} \text{GN} \frown \text{G Pred} \\ \text{Pro-Nucleu/Nucleu}_1 = \text{Nucleu}_0 \end{cases}$$

în contextul în care nucleul (rescris ca Pro) este identic cu un alt nucleu, fie că a fost exprimat sau va fi exprimat: Nucleu_0.

sau Pro-Nucleul trebuie să apară în scrierea lui P, concomitent cu Nucleul_1 iar acesta să se suprime, în baza identității cu un alt Nucleu (anterior exprimat).

Pentru cea de-a doua soluție, adoptată și de **STR**, pledează faptul că Pro nu e identic cu Nucleu_1 ca informație, ci mai aduce unele informații în plus (vezi diferența dintre sp. *ello* și *eso*; fr. *cela* și *ceci*). În unele enunțuri coexistă Pro-Nucleul cu Nucleul: cf. it. *Te* **lo** *dico* **che ti amo**: dacă am considera că *lo* este o rescriere a unui Nucleu_1, identic cu Nucleu_0 *che ti amo*, ar trebui să admitem că *dico* are două obiecte directe. Pare mai normal să-l considerăm pe *lo* ca o anticipare a lui *che ti amo*, cu alte cuvinte ca rezultat al rescrierii completivei sub forma: Pro $\frown$ $\text{Nucleu}_1 \Rightarrow$ *lo ... (che) ti amo*; în acest caz, dat fiind că Nucleul_1 *(che ti amo)* nu este identic cu alt nucleu deja exprimat, suprimarea lui nu are loc[2].

Condițiile de folosire a Pro-Nucleelor spaniole sînt destul de greu de precizat. Amintim aci diferențele indicate de S. Fernández: Pronumele *ello* reproduce un predicat, alt pronume neutru sau se referă la un fapt sau la o situație cunoscută sau deja enunțată în vorbire printr-o propoziție[3]. *Esto* se referă, în majoritatea cazurilor, la o idee (și nu la un concept nominal deja formulat): *Hoy ha llegado a su máximo desarrollo y* **esto** *es un buen síntoma*[4]. *Eso* are aproape totdeauna ca antecedent un concept în formă nominală: *Veo, pués, en el Estado nacional, una estructura histórica de carácter plebiscitario. Todo lo que además de* **eso** *(= estructura histórica) parezca ser ...* [5]

În franceză Pro-Nucleele se împart între *cela (ça)*, *ceci* și *ce*. Ultimul este considerat arhaic: **Ce** *lui était désagréable* (R. Rolland)[6]. Se pare că *ce* este totuși preferat ca subiect al unui predicat nominal: cf. *L'essentiel c'était que* **ce** *soit joli | Que* **ça** *fasse plaisir* — Prévert.

Ceci se folosește pentru a anunța: *Dites* **ceci** *de ma part à votre amie: qu'il se tienne tranquille; cela* pentru a relua: **Que votre amie se tienne tranquille**: *dites lui* **cela** *de ma part:* **J'ai pensé que c'était dimanche** *et* **cela** *m'a ennuyé* (CAMUS, *L'étranger*, p. 33). Cînd se repetă două nuclee, *ceci* este Pro-Nucleul care îl preia pe cel mai apropiat, *cela* pe cel mai îndepărtat: *Un mât non réparable, mais tout le monde intact, et* **ceci** *est beaucoup plus important que* **cela** (H. QUEFFÉLEC, *Tempête sur Douarnenez*, 233[7]).

[1] RAY S. JACKENDOFF introduce simbolul pro în lexicon *An Interpretive Theory of Pronouns and Reflexives*, mimeo, 1968.
[2] v. și rom. **îl** *vede pe* **Ion**; fr. *pourquoi* **Jean** *part-***il** *aujourd'hui?*
[3] v. *Gramática*, p. 216.
[4] v. *Gramática*, p. 259.
[5] *Ibidem*: Vezi totuși *„¿Quiere usted culparme a mi de que haya contribuciones?" — „¡Hombre yo no decía eso!"* C. JOSÉ CELA, *La Colmena*, 109.
[6] v. *Dictionnaire des difficultés de la langue française*, Paris, f.a., s.v. *ce*.
[7] v. *Dictionnaire des difficultés...* s.v. *ceci*.

În limbajul coloquial, *cela* devine *ça*: *Je n'ai rien dit et il m'a demandé encore si je voulais être son copain. J'ai dit que* **ça** *m'était égal* (CAMUS, *L'étranger*, p. 45).

Ca rescriere a obiectului direct, *cela* devine *le*: *Pourquoi, pourquoi avez vous tiré sur un corps à terre? ... Il faut que vous me* **le** *disiez* (CAMUS, *L'étranger*, p. 100).

În spaniolă, în cazurile cînd *Pro* are rol de obiect se folosește *lo*; *Descuide; ha cemos todo con una seriedad ejemplar* | *—No* **lo** *dudo* (CELA, *La Colmena*, p. 96); *Lo* apare și în rol de Pro-nume predicativ: *Es esto justo, Petrito* | *— No, señorita, no* **lo** *es (La Colmena*, p. 23), sau de subiect în fața relativului *que*: **lo** *que estaba delante de mí era un recibidor* (G. LAFORET, *Nada*, p. 14).

7.5. Nucleul

Orice nucleu al propoziției se poate rescrie ca GN (grup nominal), corespunzînd subiectului din sintaxa tradițională, și G Pred (predicatul); pe scurt Nucleul → GN ⌢ G Pred.

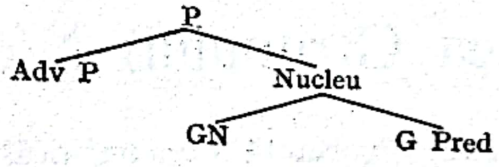

Dacă admitem această structură de constituenți este necesar să explicăm prin transformări două categorii de propoziții: (1) propoziții ca: *Frig* | *Ceață... Foc!*, în a căror structură de suprafață apare numai GN, și (2) propoziții ca *Ninge. Plouă. Tună.*, în a căror structură de suprafață apare numai G Pred.

Transformarea de suprimare a simbolului G Pred se realizează în condițiile: G. Pred = Verb de stare (situație) la prezent (în fapt, nu prezent, ci simultaneitate cu timpul contextului): *E frig* ⇒ *Frig; Era ceață* ⇒ *Ceață* ... dar *A fost frig; Va fi frig* ⇏ *Frig*. Trăsătura [+ eventiv] face să apară G Pred în structura de suprafață: *Se face frig*.

În unele limbi romanice, în structura de suprafață, G Pred ia forma V fi: rom. *e frig, e ceață;* în altele, G Pred = V face: sp. *hace frio, hace calor*; cf. fr. *il fait chaud, il fait frais, il fait froid* (fără trăsătura [+ eventiv]), it. *fa caldo, fa freddo*.

Transformarea de suprimare a simbolului GN apare de obicei în cazurile cînd unul și același fenomen poate fi prezentat atît sub formă dinamică (proces: *ninge, plouă*), cît și sub formă nedinamică *(ploaia, zăpada)*. În acest caz putem admite o structură de adîncime de tipul *ploaia plouă, zăpada*

ninge, în care GN are aceleași trăsături semantice cu G Pred [1], mai puțin [+ dinamic ⌢ Timp ⌢ Mod]; în consecință, GN poate fi suprimat ca redundant.

În franceză (sau engleză), unde structura de suprafață nu admite apariția unui G Pred fără GN, suprimarea redundanței se face pe altă cale. Propoziții ca *il pleut*, *il neige* (engl. *it rains*) trebuie deduse din P → Adv P ⌢ ⌢ GN ⌢ G Pred

→ Adv P ⌢ Pro ⌢ Nominal ⌢ G Pred
⇒ Adv P ⌢ Pro ⌢ Zero ⌢ G Pred
il *pleut*

(cu alte cuvinte, nominalul *pluie* se reduce la zero în baza identității cu tema verbului *pleuvoir*, mai puțin valoarea [+ Dinamic]). În franceza populară, Pro se poate rescrie ca *ça (ça pleut)*.

Trăsătura [+ eventiv] poate să ceară schimbarea diatezei: în română, de pildă, apare reflexivul dinamic (vezi 6.2.3.2.1.) *se înnoptează*; cf. *se face noapte* (unde GN nu se suspendă deoarece nu este inclus din punct de vedere semantic în G Pred); cf. și *Se face frig*. În italiană sau în spaniolă, [+ eventivul] nu cere schimbarea diatezei: it. *annotta* (dar *si fa notte*); *albeggia* (cf. fr. *il fait jour* sau *le jour point*); sp. *amanece*, *anochece*.

7.6. Rescrierea G(rupului) N(ominal)

7.6.1. Poate că cea mai importantă caracteristică romanică a grupului nominal constă în dezvoltarea unei categorii de determinanți (D_1) ai numelui care nu pot să apară fără nume [2]: fr. *ce(t)*, *chaque*, *tout* „oricare", *quelque*, *tel*, *autre*, *plusieurs*, *divers*, *certains*, sp. *cada*, *un*, *ningún*, *algún*, *cualquier*, *diferentes*; it. *ogni*, *qualche*, *un*, *verun*, *nessun*, *nul*, *quel*, *quest*, *qualsiasi*, *tal*, *cotal*, *cert*; rom. *un*, *o*, *nici un*, *vreun*, *acest*, *acel*, *alt*, *niște* [3]. Dat fiind că apar înaintea nominalului, ele au primit denumirea de *predeterminanți*.

Evident, nu toți constituenții care se caracterizează prin contextul /— Nominal cer apariția unui nominal în structura de suprafață: (D_2); fr. *nul*, *certains*, *plusieurs*, sp. *este*, *aquel*, *uno*, *cualquiera*, it. *questo*, *quello*, rom. *celălalt*, *fiecare*, *cîțiva* etc. pot să apară și în contextul/ — Nominal, dar și singuri,

[1] În *STR*, p. 77, se vorbește numai de identitatea semantică dintre GN și Verb.

[2] Așadar, GN se poate rescrie ca D_1 Nume. Deoarece Numele poate fi exprimat și prin substantive și prin alte elemente „substantivate", scriem GN → D_1 ⌢ Nominal.

[3] Vezi lucrarea noastră *Innovations dans la structure du groupe nominal roumain*, „Actas del XI Congreso internacional de Lingüistica y Filología románicas", Madrid, 1965, Madrid, 1969, p. 1285 și urm.; vezi și subcategorizarea lor (cu ajutorul distribuției) la HENRI MITTERAND, *Grammaire française: Observations sur les prédéterminants du nom*, în „Etudes de linguistique appliquée", 2, 1963, p. 128.

Scanned with OKEN Scanner

ca reprezentanți ai unui grup nominal. În structura de adîncime, aceștia funcționează ca ProNominal, deci cer oricum apariția unui nume. Spre deosebire de funcționarea predeterminanților din categoria D_1, în cazul funcționării lui D_2 numele poate fi suprimat, în baza identității cu un alt nume (exprimat anterior). Așadar, diferența dintre D_1 și D_2 se plasează la nivelul structurii transformaționale: D_1 nu admite regula de suprimare a nominalului, D_2, dimpotrivă, poate funcționa ca Pro și admite suprimarea numelui pe care-l determină în structura de adîncime.

Printre elementele care cer prezența unui nominal (D_1) se numără și articolul, predeterminant, în toate limbile romanice în afară de română, unde în contextul/ — [+ Determinat] apare ca articol hotărît enclitic. De aceea considerăm că putem încadra articolul în categoria predeterminanților D_1; urmează ca, în română, să se aplice o transformare de repoziționare a lui D_1, condiționată de trăsătura semantică a articolului definit.

7.6.2. O altă caracteristică a grupului nominal romanic, poate la fel de importantă ca prima, constă în faptul că, de cele mai multe ori, GN se rescrie în mod obligatoriu ca Predet ⁀ Nominal. De pildă, ca subiect (GN primar, constituent imediat de Nucleu), singularul cere predeterminarea. Un context ca *Vreme trece* este acceptabil la nivelul de gramaticalitate al poeziei, dar nu al limbii curente. Probabil, din pricina numărului mare de contexte care cer regula GN → Predet ⁀ Nominal, *STR* consideră grupul: Nominal ⁀ ⁀ Articol ca miezul obligatoriu al oricărui GN [1] și tratează suprimarea articolului ca o suită de reguli de transformare [2].

Atît timp însă cît există anumite contexte în care prezența sau absența articolului creează diferențieri semantice, raportul dintre Art ⁀ Nominal și Nominal nu poate fi considerat numai un raport de transformare: comp. *copiii se joacă în curte* și *copii se joacă în curte; eu beau lapte* (de obicei, în general) — *eu beau laptele* (pe care mi l-ai lăsat, care a rămas, adică [+ Det], tocmai trăsătura semantică noncontextuală a articolului definit [3].

7.7. Transformarea relativă

Așadar, GN se poate rescrie ca (1) Nominal sau ca (2) Predet ⁀ Nominal [4]. Printre cele mai importante (și frecvente) expansiuni ale celei de-a doua structuri se află introducerea relativei (Rel)

$$\text{Pe scurt } GN \rightarrow \begin{cases} \text{Nominal} \\ \text{Predet} \frown \text{Nominal} \frown (\text{Rel}) \end{cases}$$

[1] *STR*, p. 78.
[2] *Ibidem*, p. 293—306.
[3] Tratarea raportului dintre aceste tipuri de enunțuri ca transformări opționale (*STR*, p. 302) contrazice însuși conceptul de transformare, care presupune invariabilitate semantică (de structură de adîncime).
[4] Vezi și MARIANA TUȚESCU, *La catégorie de la nominalisation en français moderne et contemporain*, în „RRL", XIV, 1969, p. 344; articolul este însă tratat ca simbol aparte, deosebit de Predet.

Scanned with OKEN Scanner

Rel, la rîndul lui, se rescrie ca element de relație (pronume relativ) R ⌢ # P # : pe scurt, Rel → R ⌢ # P #.

Pentru a ajunge la structura de suprafață a propoziției relative este necesar să se aplice o suită de transformări.

Să considerăm enunțurile (a) *copilul* **care se joacă** *este cuminte;* (b) *copilul* **care este cuminte** *se joacă;* (c) *copilul* **pe care îl vezi în curte** *se joacă de azi dimineață;* (d) *casa* **în care intri** *este nouă;* (e) *copilul* **despre care vorbesc** *este cuminte;* (f) *copilul* **căruia i-ai vorbit** *învață bine;* (g) *Băiatul* **a cărui soră învață bine** *n-a venit la școală;* (h) *Casa* **pe acoperișul căreia merge o pisică** *e veche.*

7.7.1. În toate cazurile de mai sus, între nominalul determinat (din propoziția regentă P) și un nominal din relativă (P_1) se stabilește un raport de identitate. Structura enunțurilor (a) și (b) poate fi reprezentată astfel:

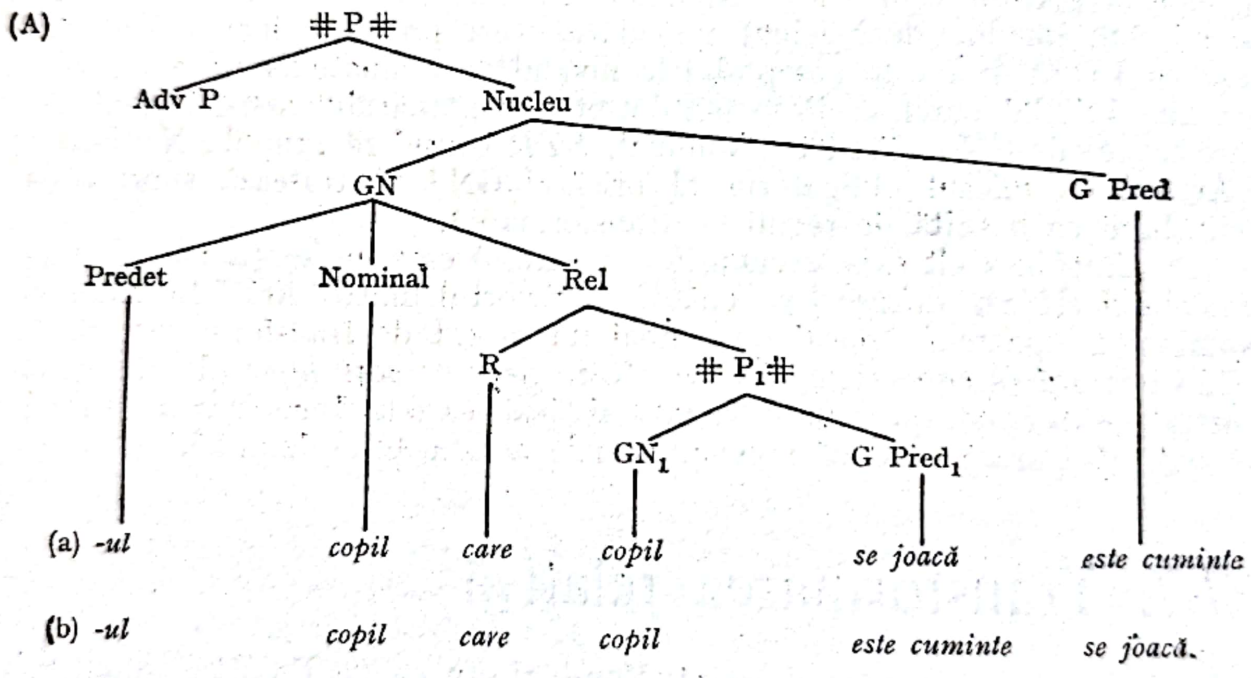

Structurii A i se aplică transformarea de suprimare a lui GN_1 în baza identității cu Nominal (dominat de GN) : *copilul care copil se joacă este cuminte* ⇒ ⇒ *copilul care se joacă este cuminte.*

De aceleași reguli de transformare ascultă și celelalte limbi romanice: sp. *dos guerrilleros* **que iban hacia el pinar** *llamaron a la puerta de una masía* (J. Izcaray, *apud* GR. ISP., 310); *el muchacho* **que está hablando en la calle** *ha llegado hoy de Madrid;* fr. *il est entré une bizarre petite femme* **qui m'a demandé** (Camus, *L'étranger*, p. 66); *elle a sorti ... un magazine* **qui** *donnait les programmes radiophoniques* (*ibidem*, p. 67); *c'est une vie* **qui doit vous plaire,** (ibidem. p. 63).

7.7.2. Enunțul (c) are o structură mai complicată (B) și presupune mai multe transformări:

(B)

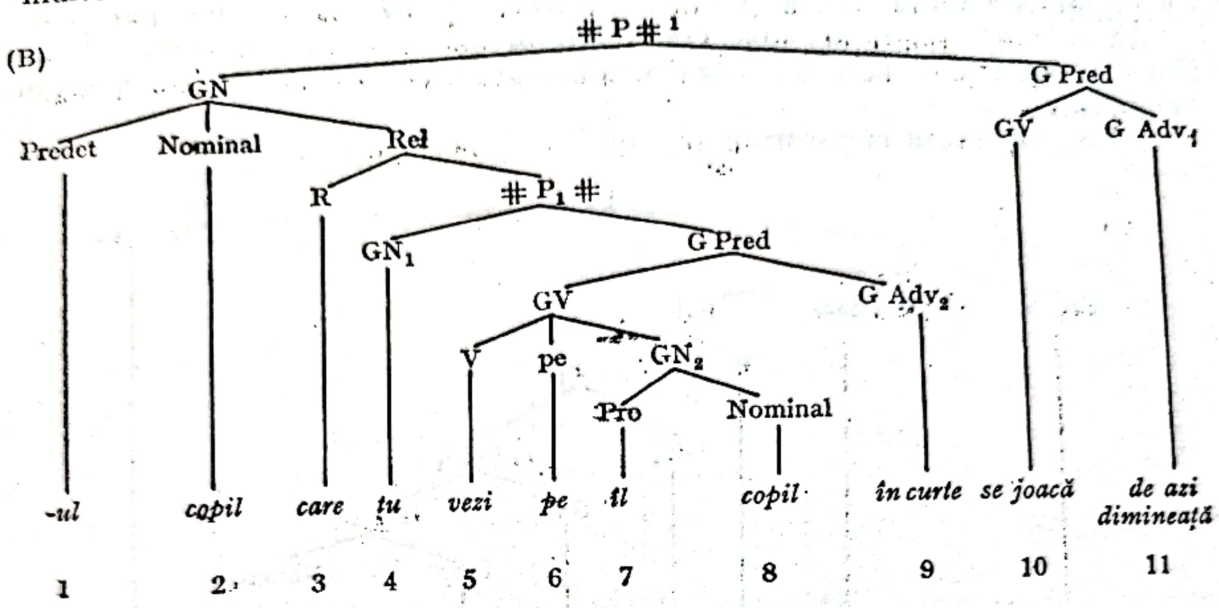

Scriem structura B sub forma lanțului de simboluri:

Predet ⌢ Nominal ⌢ Rel ⌢ GN_1 ⌢ V ⌢ pe ⌢ Pro ⌢ $Nominal_2$ ⌢ G Pred[2], pe care le notăm cu cifre
1 2 3 4 5 6 7 8 9

Urmează transformările:

($T\ Rel_1$): 1 2 3 4 5 6 7 8 9
⇒ 1 2 3 4 5 6 7 ⊘ 9 (suprimarea lui $Nominal_2$, dominat de GN_2, = $Nominal_1$)

($T\ Rel_2$): 1 2 3 4 5 6 7 9
⇒ 1 2 3 4 7 5 6 9 (*îl* se așază în fața verbului *vezi*)

$T\ Rel_3$): 1 2 3 4 7 5 6 9
⇒ 1 2 6 3 4 7 5 9 (repoziționarea lui *pe* în fața lui R = *care*

1 2 6 3 4 7 5 9
(c) *-ul copil pe care tu îl vezi se joacă*

În spaniolă, prepoziția *a* care introduce obiectul direct nominal personal (vezi § 6.2.1.3) nu mai apare în fața relativului *que*: *La muchacha* **que encontré en la calle**, *me mostró el camino* (Palacio Valdés, *apud* GR. ISP., p. 311) „Fetița *pe care* am întîlnit-o în drum mi-a arătat calea"; comp. *La ira* **que en aquellos pueblos produjo la quema del pinar** *no es para descrita* (J. Izcaray, *apud* GR. ISP., p. 310), unde *que* determină un nonpersonal.

În contextul — [+ personal], relativul poate lua forma *quien*: în acest caz, *a* apare în structura de suprafață, în fața relativului obiect direct: *Apenas hay ningún hombre* **a quien él no haya ayudado** (Palacio Valdés, *apud* GR. ISP., p. 312).

[1] Pentru simplificarea schemei, facem abstracție de regula # P # → Adv P ⌢ Nucleu și rescriem direct pe # P # ca GN ⌢ GPred.

[2] Facem abstracție de $GAdv_1$ și $GAdv_2$, care nu suportă transformări.

În franceză, indicele obiectului direct dictează cazul relativului *(que)*: *la fille* **que** *j'ai rencontrée dans la rue; on lui a apporté des hors-d'oeuvres* **qu'elle a engloutis à toute vitesse** (Camus, *L'étranger*, p. 67); *le livre* **que j'ai** *acheté*.

În italiană, relativul subiect și relativul obiect direct au aceeași formă *che*: *l'uomo* **che ha detto** *ciò*; *la donna* **che avete veduta**; *le case* **che abbiamo comprate**.

7.7.3. Structura enunțurilor (d), (e) are forma următoare (C):

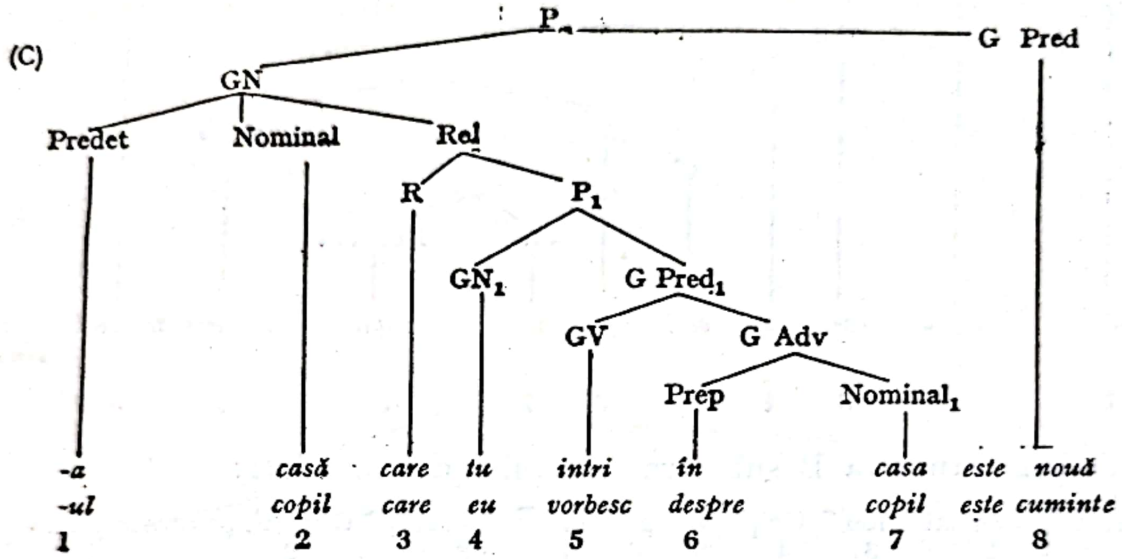

În acest caz se aplică următoarele transformări relative:

(T Rel_1) 1 2 3 4 5 6 7 8
⇒ 1 2 3 4 5 6 ∅ 8

(T Rel_2) 1 2 3 4 5 6 8
⇒ 1 2 6 3 4 5 8 (repoziționarea prepoziției *-în, despre* înaintea lui R)

(d) *casa* în *care tu intri este nouă*
(e) *copilul* despre *care eu vorbesc este cuminte*

Construcțiile în care nominalul suprimat este precedat de o prepoziție (exceptînd obiectul direct — vezi § 7.6.2.) ascultă de aceeași transformare în toate limbile romanice, și anume: **prepoziția este repoziționată în stînga relativului**: sp. *Al día siguiente me enteré de la hora* **a que llegaba el tren de Cádiz** (Palacio Valdés, *apud* GR. ISP., p. 311); *El asunto* **de que Vd. me dice** *podrá interesarme (ibidem)*; *Tenemos ahora muchas cosas* **en que pensar** *(ibidem)*; *El jardín* **en que he visto a Vd.**; fr. ... *d'une autre femme,* **à qui je serais attaché de la même façon** (Camus, *L'étranger*, p. 65).

În franceză, *de* + *R* fuzionează în *dont*: *La maison* dont **je vous ai parlé** (rom. *„despre care"*; sp. *de que*); *Les meubles* **dont la maison** *que nous habitons* **est ornée** = rom. *Mobilele* **cu care este ornată casa** ... sp. *los muebles de* **que está adornada la casa**; fr. *le complet dont je suis vêtu, le coup dont il fut frappé*.

Cînd G Adv are trăsătura [+ Spațiu], spaniola poate folosi adverbul relativ *donde (en donde)*: *La ciudad donde (= en que) vivo*, în contextul/ — [+ Situare] și *adonde*, în contextul/ — [„spre"]: *El lugar adonde nos encaminamos*.

Pentru contextul — [+ spațiu + situație], româna folosește pe *unde: orașul* **unde locuiesc**, franceza pe *où: la ville* **où** *(dans laquelle) je vis;* vezi și v. it.: *Que' begli occhi* **ond'escono saette**, Petrarca — rom. *acești frumoși ochi* **de unde ies săgeți** — fr. ... **d'où sortent des flèches.**

7.7.4. Enunțul (f) pornește de la următoarea structură de constituenți (D):

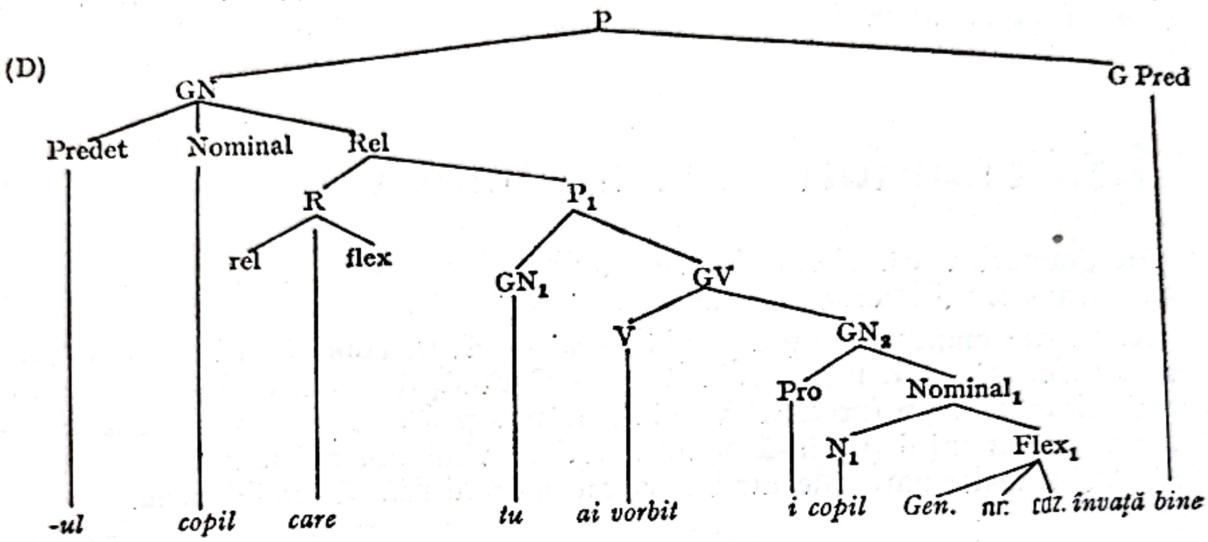

Pentru a înțelege transformările necesare convertirii structurii (D) în lanț al limbii române, este necesar să rescriem simbolurile R prin rel ⌢ flex și Nominal prin N ⌢ Flex. Flex simbolizează totalitatea categoriilor conective morfematice caracteristice temelor respective.

Lanțul rezultat din structura (e) este reprezentat, așadar, de simbolurile:

Predet N Flex rel flex GN_1 V Pro N_1 $Flex_1$ G Pred

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

-ul copil care tu ai vorbit i copil învață

Se aplică următoarele transformări:

($T\ Rel_1$) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 [Rescrierea: flex → $Flex_1$ (acordul)]
⇒ 1 2 3 4 10 6 7 8 9 10 11

($T\ Rel_2$) 1 2 3 4 10 6 7 8 9 10 11 (Repoziționarea lui Pro)
⇒ 1 2 3 4 10 6 8 7 9 10 11

($T\ Rel_3$) 1 2 3 4 10 6 8 7 9 10 11 (9 ⌢ 10 = 2 ⌢ 3
1 2 3 4 10 6 8 7 ∅ ∅ 11 adică, $Nominal_2$ = Nominal)

1 2 3 4 10 6 8 7 11 (așezarea articolului) definit după
⇒ 2 3 1 4 10 6 8 7 11 Nominal)

copilul căruia tu i -ai vorbit învață

Întrucît în celelalte limbi romanice obiectul indirect se introduce prin prepoziția *a*, este necesar să adoptăm și în acest caz regula de repoziționare a prepoziției, enunțată în § 7.7.3.: cf. sp. *El hombre* **a quien Vd. debe la vida** „omul căruia îi datorați viața"; *la casa a que hizo un nuevo techo* „casa căreia i-am făcut un nou acoperiș".

În franceză, alături de regula repoziționării prepoziției, funcționează și transformarea de rescriere a lui flex ca $Flex_1$ (vezi T Rel_3) : *l'homme* **auquel vous parlez** *est mon frère ; la femme* **à laquelle vous devez la vie** ...

7.7.5. Pentru explicarea structurilor care caracterizează enunțurile (g), (h) este necesar să introducem un alt tip de transformare, și anume transformarea atributivă.

7.8. Transformarea atributivă

În gramatica transformațională, atributul este considerat ca rezultatul unor transformări aplicate relativei.

Să reluăm enunțurile (a) *copilul care se joacă este cuminte* și (b) *copilul care este cuminte se joacă*. Enunțul (a), în care G $Pred_1$ dominat de Rel, este exprimat printr-un verb (predicat verbal), nu mai poate suporta nici o altă transformare [1]. Enunțul (b) însă poate fi redus la *Copilul cuminte se joacă*. Simbolizăm transformarea de atributivizare de mai sus în modul următor :

Copilul care este cuminte se joacă

(T Atrib) [2]	Nominal	R	Fi	Adj	GPred	
	1	2	3	4	5	
⇒	1	∅	∅	4	5	(reducerea copulei și a lui R)

Copilul *cuminte se joacă*

Acest tip de transformare este general romanic (și nu numai romanic).

Franceza cunoaște și atributivizarea unei relative cu predicat verbal, prin transformarea verbului în participiu prezent : *On aime les enfants* **qui obéissent à leurs parents** ⇒ *On aime les enfants* **obéissant à leurs parents**. Ca rezultat al transformării unui predicat verbal, participiul este invariabil : *Les chiens* **poursuivant le chat**, *la cantatrice* **chantant mal** *fut congédiée. Il acheta des moteurs* **tournant très bien** (apud *Dictionnaire des difficultés*, s.v. participe présent).

Cînd participiul prezent are rol de (nume) predicativ în relativă, atunci păstrează mărcile acordului cu nominalul determinat și în urma aplicării transformării atributive : *On aime les enfants* **qui sont obéissants** (rom. *ascultători*) ⇒ *On aime les enfants* **obéissants** (vezi mai sus *On aime les enfants*

[1] Cu anumite verbe, nominalizarea (atributivizarea) construcției este posibilă, datorită existenței sufixelor *-tor (-et) ; Omul care iubește cartea* ⇒ *Omul iubitor de carte* ; acest tip de transformare era mult mai viu în româna veche.

[2] Deoarece în română este posibilă construcția : *copilul cel cuminte*, *STR* introduce simbolul *cel* în structura de adîncime : nominal ⌒ cel ⌒ R ⌒ Nominal ⌒ fi ⌒ X (pentru condițiile de suprimare ale lui *cel* vezi *STR*, p. 206 și urm.)

obéissant à leurs parents); *Cette femme* **tremblante** *me faisait peur* ⇐ *Cette femme* **qui était tremblante** *me faisait peur*; comp. *Cette femme* **tremblant (de peur)** *me faisait mal* ⇐ *Cette femme* **qui tremblait (de peur)** *me faisait mal.*

7.8.1. *Transformarea „sum pro habeo"* [1].

Pentru a obține atributul posesiv [2] *(cartea copilului, cartea mea)* se poate porni de la structura de bază:

(1) *Cartea care carte este a copilului*

(2) *Cartea care carte este a mea*

V*fi* ⌢ Pos [3] poate fi considerat ca o rescriere „analitică" a verbului *a avea (Cartea este a copilului* ⇐ *Copilul are o carte)*, rescriere care cere mai multe transformări, printre care cea mai importantă este schimbarea locului celor doi nominali, urmată de schimbarea caracteristicilor lor flexionare (Pos cere, în română, rescrierea lui Flex dominat de nominal$_1$ ca genitiv).

Cu alte cuvinte:

$$\begin{array}{l} \text{Nominal}_1 \frown \text{V avea} \frown \text{Nominal}_2 \\ \Rightarrow \text{Nominal}_2 \frown \text{V fi} \frown \text{Pos} \frown \text{Nominal}_1 \end{array}$$

mai exact:

$$\begin{array}{l} N_1 \frown \text{Flex}_1 \frown \quad \text{Vavea} \frown \quad \frown N_2 \frown \text{Flex}_2 \\ \Rightarrow N_2 \frown \text{Flex}_2 \frown \quad \text{V fi} \frown \text{Pos} \frown N_1 \frown \text{Flex}_1 \\ \Rightarrow N_2 \frown \left[\begin{array}{l}\text{nomi-}\\ \text{nativ}\\ \\ \text{gen}\\ \\ \text{nr.}\end{array}\right] \frown \text{V fi} \frown \text{Pos} \frown N_1 \frown \left[\begin{array}{l}\text{geni-}\\ \text{tiv}\\ \\ \text{gen}\\ \\ \text{nr.}\end{array}\right] \end{array}$$

cartea este a copilului

Datorită acestei schimbări de poziție a nominalilor este necesar ca transformarea „sum pro habeo" să se aplice înainte de transformarea relativă.

Se aplică apoi transformările capabile să explice acordul lui Pos cu genul și numărul lui Nominal$_2$, pe scurt:

$$\begin{array}{l} N_2 \frown \text{Flex}_2 \frown \text{V fi} \frown \text{Pos} \frown N_1 \quad \frown \text{Flex}_1 \\ \Rightarrow N_2 \frown \text{Flex}_2 \frown \text{V fi} \frown \text{pos} \frown \text{flex} \quad \frown N_1 \frown \text{Flex}_1 \text{ (rescrie pe Pos ca pos} \frown \text{flex)} \\ \Rightarrow N_2 \frown \text{Flex}_2 \frown \text{V fi} \frown \text{pos} \frown \text{Flex}_2 \frown N_1 \frown \text{Flex}_1 \text{ (flex} \rightarrow \text{Flex}_2\text{, în baza acordului cu Flex}_2\text{)} \end{array}$$

cartea este a băiatului
caietul este al băiatului

7.8.2. Să considerăm acum enunțurile (g) *Băiatul a cărui soră învață bine n-a venit la școală* și (h) *Casa pe acoperișul căreia merge o pisică este veche*, citate în § 7.6.

[1] Vezi transformarea „sum pro habeo" în *STR*, p. 203 și urm.

[2] E vorba de posesiune alienabilă (v. Noam Chomsky, *Remarks on Nominalization*, mimeo, Indiana University, 1968, p. 17).

[3] Pos = posesiv, ca indice al unei valori semantice, nu ca pronume posesiv.

Structura enunțului (g) este simbolizată în schema E.

(E)

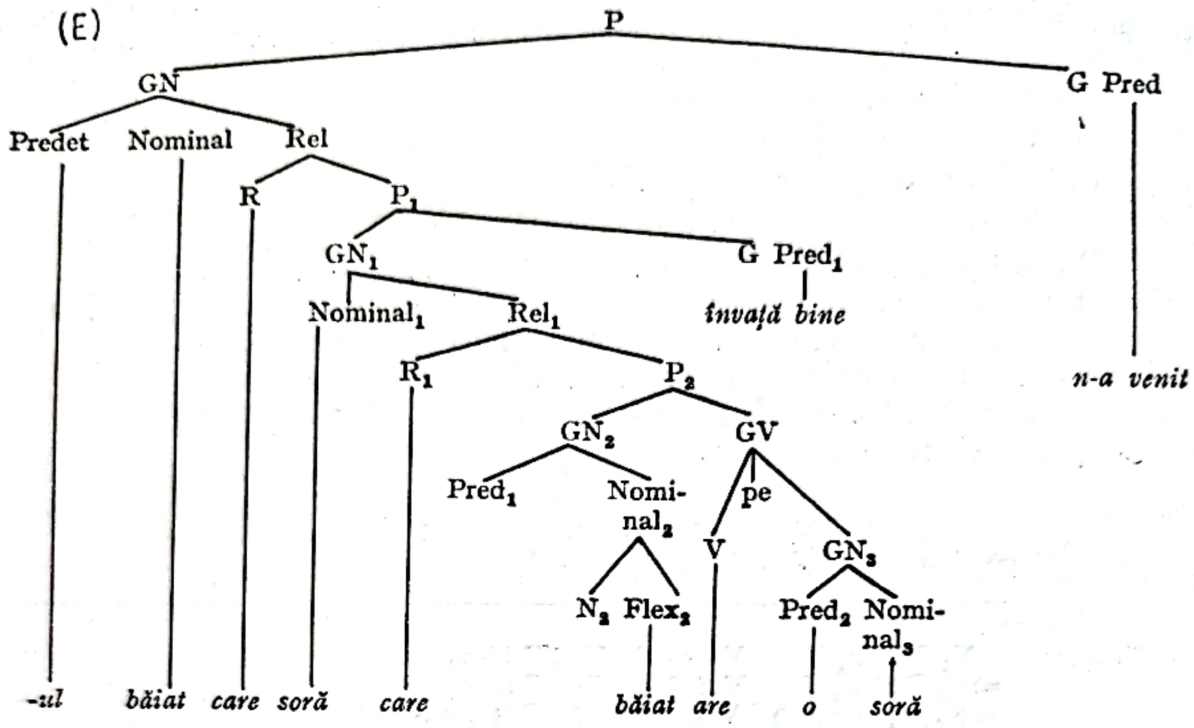

Se aplică mai întîi transformarea „sum pro habeo" lui P_2:

băiatul are o soră: $N_2 \frown Flex_2 \frown V$ *avea* $\frown N_3 \frown Flex_3$

$\Rightarrow$ *sora este a băiatului* $\Rightarrow N_3 \frown Flex_3 \frown$ *V fi* $\frown$ pos $\frown Flex_3 \frown N_2 \frown Flex_2$

Rezultă lanțul:

Pred ⌢	Nominal ⌢	rel ⌢	flex ⌢	$Nominal_1$ ⌢	rel_1 ⌢	$Flex_1$ ⌢	N_3 ⌢	$Flex_3$ ⌢	Vfi
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
-ul	*băiat*		*care*	*soră*		*care*		*soră*	*este*

pos ⌢	$Flex_3$ ⌢	N_2 ⌢	$Flex_2$ ⌢	G $Pred_1$ ⌢	G Pred
11	12	13	14	15	16
a		*băiatului*		*învață*	*bine n-a venit*

Se aplică lui P_2 transformările relative de reducere:

(T Rel_1): 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16

$\Rightarrow$1 2 3 4 5 6 7 ∅ ∅ 10 11 12 13 14 15 16 (8 ⌢ 9 = 5)

Urmează atribuitivizarea lui Rel_1:

1 2 3 4 5 6 7 10 11 12 13 14 15 16

$\Rightarrow$1 2 3 4 5 ∅ ∅ ∅ 11 12 13 14 15 16 13 ⌢ 14 ≡ 2

-ul băiat care soră a băiatului învață n-a venit

Se aplică transformarea relativă la Rel:

(T rel_1)	1	2	3	4	5	11	12	13	14	15	16
($Flex_1 \rightarrow Flex_2$) $\Rightarrow$	2	1	3	14	5	11	12	13	14	15	16

după care se aplică transformările:

(T rel_2)	1	2	3	14	5	11	12	13	14	15	16	
$\Rightarrow$	2	1	3	14	5	11	12	∅	∅	15	16	(13 ⌢ 14 = 2)

băiatul cărui soră a ... învață nu vine

și apoi, prin repoziționarea lui Pos (= *a*) se ajunge la: *băiatul* **a** *cărui soră învață bine nu a venit.*

În franceză, Pos ⌢ R ⌢ Flex se rescrie ca *dont: une femme dont les cheveux flottent sur les épaules...* (apud *Dictionnaire des diff.*, s.v. *dont*, p. 138), *les fleurs dont l'odeur est si agréable sont filles de printemps.*

În spaniolă, Pos ⌢ R se rescrie sub forma *cuy* — iar Flex ia forma — *o, a, os, as*, în funcție de genul și numărul obiectului verbului *a avea* din relativa căreia i se aplică transformarea „sum pro habeo". *Tengo aquí flores* **cuyo-olor** *es muy suave; El padre a cuyos niños he visto; La madre cuyo hijo es tan trabajador...*

Structura enunțului *la madre cuyo hijo es tan trabajador llega hoy* „mama/ al cărei fiu este atît de harnic/ vine astăzi" este reprezentată prin schema (E_1).

(E_1)

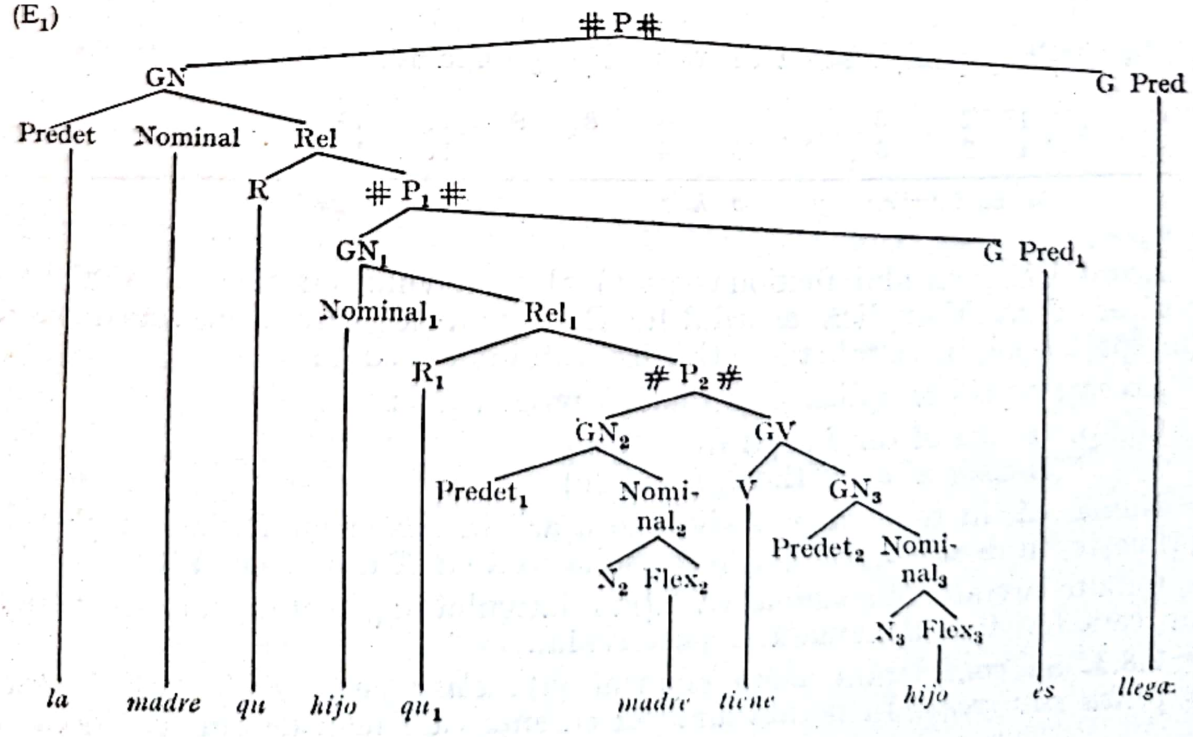

Se aplică lui P_2 transformarea „sum pro habeo" :

$P_2 \rightarrow N_2 \frown Flex_2 \frown Vare \frown N_3 \frown Flex_3$
$\Rightarrow N_3 \frown Flex_3 \frown V\ fi \frown Pos \frown N_2 \frown Flex_2$
$\Rightarrow N_3 \frown Flex_3 \frown V\ fi \frown pos \frown flex \frown N_2 \frown Flex_2$ (Pos → pos ⌢ flex)
$\Rightarrow N_3 \frown Flex_3 \frown V\ fi \frown pos \frown Flex_3 \frown N_2 \frown Flex_2 \frown$ [flex → $Flex_3$ (acordul lui flex cu $Flex_3$)

(el) hijo es de (la) madre

Rel_1 suportă transformarea relativă :

la	*madre*	*qu*	*hijo*	(*qu_1*	*hijo*	*es*)	*pos*	*$Flex_3$*	*madre*	*es*	*llega*
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
⇒1	2	3	4	5	∅	7	8	9	10	11	12(6=4)

Rel_1 se atributivizează :

1	2	3	4	5	7	8	9	10	11	12
⇒1	2	3	4	∅	∅	8	9	10	11	12

la madre qu hijo pos ⌢ $Flex_3$ *madre es llega*

Se aplică transformarea relativă lui Rel (qu⌢*hijo*⌢pos⌢$Flex_3$⌢*madre*⌢*es*) și anume :

1	2	3	4	8	9	10	11	12	
⇒1	2	3	4	8	9	∅	11	12	(10 = 2)

la madre qu hijo pos ⌢ $Flex_3$ *es llega*

și, în sfîrșit, repoziționarea lui pos ⌢ $Flex_3$ după R:

1	2	3			4	8	9	11	12
⇒ 1	2	3	8	9	4			11	12

la madre cu y o hijo es ... llega hoy

Acordul elementului flexionar (flex) al posesivului cu obiectul Y al propoziției *X are Y* explică acordul lui R cu numele, care urmează după R (în speță *hijo*), în virtutea identității acestui nume cu Y.

Aceeași regulă se aplică și în română posesivului :

Comp. *mama* **al** *cărei* **copil** (masculin)
mama **a** *cărei* **fiică** (feminin)

Numai că, în română, posesivul se așază în stînga lui R, iar, în plus, R primește, în dreapta pe $Flex_2$ (care se acordă cu X din *X are Y*).

Cu alte cuvinte, în spaniolă variația relativului în gen și număr este dictată de caracteristica flexionară a posesivului.

7.8.3. Să considerăm acum enunțul (h) : *Casa pe acoperișul căreia trece o pisică este veche.* În pofida analizei curente care ne-a deprins cu ideea că

relativa începe cu pronumele relativ, enunțul (h) se împarte în P: *casa este veche* (regentă) și P_1 *pe acoperișul căreia trece o pisică* (relativă). Se poate observa ușor faptul că același lucru se poate exprima și prin: (h') *casa/ pe al cărei acoperiș trece o pisică/este veche*, unde ordinea este mai apropiată de modelul clasic.

Structurile de constituenți ale enunțurilor (h) și (h') sînt identice (vezi schema F):

(F)

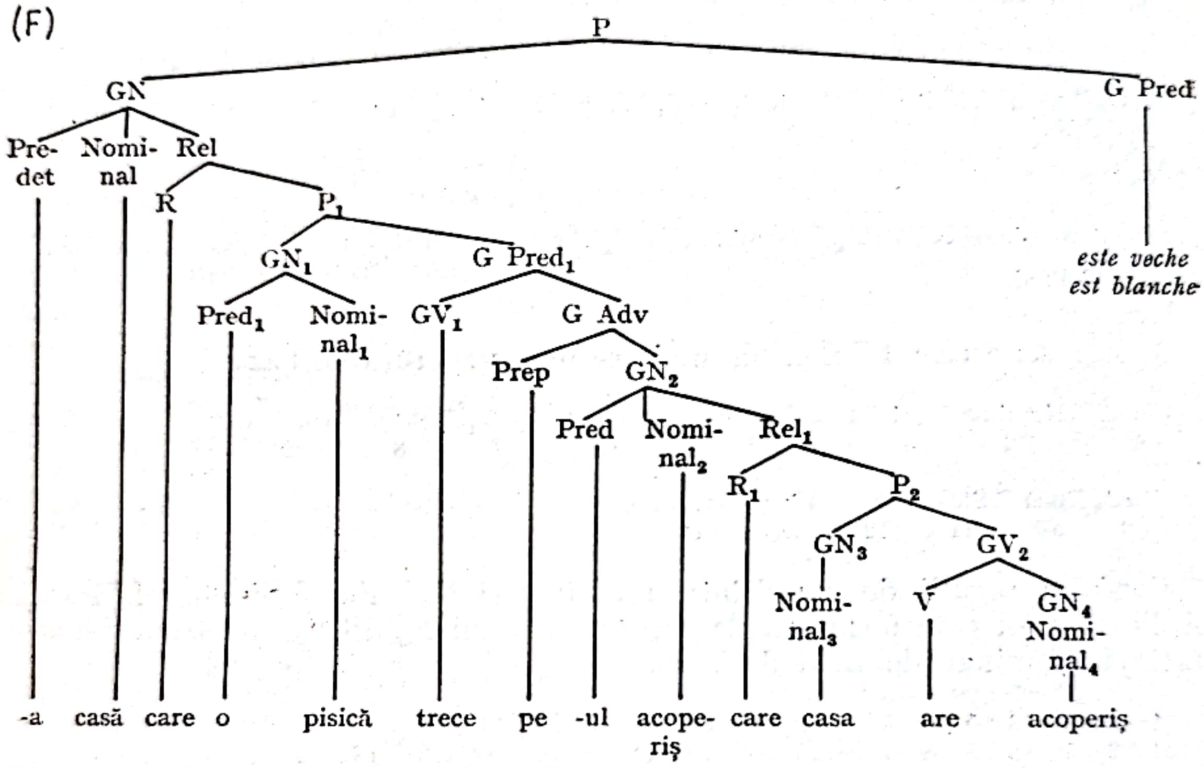

cf. fr. *la mai-son* qu *les chats passent sur le toit* qu *la mai-son a (un) toit*

Conform regulii obișnuite, se aplică lui P_2 transformarea „sum pro habeo":

casa are acoperiș

$N_3 \frown Flex_3 \frown V \frown N_4 \frown Flex_4$
$\Rightarrow N_4 \frown Flex_4 \frown Vfi \frown Pos \frown N_3 \frown Flex_3$
$\Rightarrow N_4 \frown Flex_4 \frown Vfi \frown pos \frown flex \frown N_3 \frown Flex_3$
$\Rightarrow N_4 \frown Flex_4 \frown Vfi \frown pos \frown Flex_4 \frown N_3 \frown Flex_3$

acoperiș(ul) este al cas ei

Urmează transformarea relativă care se aplică lui Rel_1

acoperișul care acoperiș este al casei

1 2 3 4 5 6
$\Rightarrow$ 1 2 ∅ 4 5 6 (3 = 1)

și transformarea atributivă :

acoperișul care este al casei

Pred ⌒ $Nominal_2$ ⌒ R_1 ⌒ V fi ⌒ pos ⌒ $Flex_4$ ⌒ N_3 ⌒ $Flex_3$
⇒Pred ⌒ $Nominal_2$ ⌒ ø ⌒ ø ⌒ pos ⌒ $Flex_4$ ⌒ N_3 ⌒ $Flex_3$

acoperișul (pos ⌒ $Flex_4$) *casei*

Aplicăm lui Rel transformarea relativă :

-a casă care o pisică trece pe acoperișul (*pos ⌒ Flex*$_4$) *casei*

Pred ⌒ Nom ⌒ R ⌒ $Pred_1$ ⌒ $Nominal_1$ ⌒ GV_1 ⌒ Prep ⌒ $Nominal_2$ ⌒ $Pred_2$ ⌒ pos ⌒ $Flex_4$ ⌒ $Nominal_3$ ⌒ *este veche.*

G Pred.

⇒Pred ⌒ Nominal ⌒ R ⌒ $Pred_1$ ⌒ $Nominal_1$ ⌒ GV_1 ⌒ Prep ⌒ $Nominal_2$ ⌒ $Pred_2$ ⌒ pos ⌒ $Flex_4$ ⌒ N_3 ⌒ $Flex_3$ ⌒ G Pred.

R se rescrie ca rel ⌒ flex, de unde rezultă structura de bază :

Pred ⌒ Nominal ⌒ rel ⌒ flex ⌒ $Pred_1$ ⌒ $Nominal_1$ ⌒ GV_1 ⌒ Prep ⌒ $Nominal_2$
1 2 3 4 5 6 7 8 9

$Pred_2$ ⌒ pos ⌒ $Flex_4$ ⌒ N_3 ⌒ $Flex_3$ ⌒ G Pred.
9′ 10 11 12 13 14

Conform regulii de acord între rel ⌒ flex și N_3 ⌒ $Flex_3$ scriem rel ⌒ $Flex_3$. Aplicăm apoi transformarea de suprimare a lui N_3 ⌒ $Flex_3$, în baza identității cu Nominal (dominat de GN) :

1 2 3 13 5 6 7 8 9 9′ 10 11 12 13 14
⇒1 2 3 13 5 6 7 8 9 9′ 10 11 ø ø 14 (12 ⌒ 13 = 2)

Urmează repoziționarea prepoziției dominate de grupul adverbial al relativei : *pe*, în stînga lui R :

1 2 3 13 5 6 7 8 9 9′ 10 11 14
⇒1 2 8 3 13 5 6 7 9 9′ 10 11 14

și repoziționarea posesivului între *pe* și R :

1 2 8 3 4 5 6 7 9 9′ 10 11 14
⇒1 2 8 10 11 3 13 5 6 7 9 9′ 14

casa pe al cărei o pisică trece acoperișul este veche

și schimbarea locului Nominalului$_2$ (9) după rel ⌒ $Flex_3$:

1 2 8 10 11 3 13 5 6 7 9 14
⇒1 2 8 10 11 3 13 9 5 6 7 14

casa pe al cărei acoperiș o pisică trece este veche

și, în sfîrșit, repoziționarea subiectului relativei (Nominal$_1$ = 5 ⌢ 6) :

	1	2	8	10	11	3	13	9	9′	5	6	7	14
⇒	1	2	8	10	11	3	13	9	9′	7	5	6	14
	casa	*pe*		*al*		*cărei*		*acoperișul*		*trece*	*o pisică*	*este veche*	

Urmează transformarea de suprimare a articolului definit (9′) și rezultă (h′): *casa pe al cărei acoperiș trece o pisică este veche.*

Dacă înainte de suprimarea articolului definit (9′) aplicăm transformarea facultativă de repoziționare a lui GN_2 (= *acoperișul*) după *pe: casa pe acoperișul al cărei cîntă o privighetoare este veche,* pos (= *a*) se așază după R, iar $Flex_4$ se suprimă : *casa pe acoperișul căreia cîntă o privighetoare este veche.*

În franceză, apariția structurii (F) cere o serie de transformări obligatorii care se aplică și în limba română (transformarea „sum pro habeo", relativizarea lui P_2, atributivizarea lui P_2, relativizarea lui P_1: cf. *la maison* **sur le toit de laquelle passent trois chats**..., care pornește de la structura de constituenți :

la maison que trois chats passent sur
Pred ⌢ N ⌢ Flex ⌢ R ⌢ $Pred_1$ ⌢ N_1 ⌢ $Flex_1$ ⌢ GV ⌢ prep ⌢

le toit qu la maison a (un) toit
$Pred_2$ ⌢ N_2 ⌢ $Flex_2$ ⌢ R_1 ⌢ $Pred_3$ ⌢ N_3 ⌢ $Flex_3$ ⌢ V ⌢ N_4 ⌢ $Flex_4$

T „sum pro habeo" :

	N_3 ⌢ $Flex_3$	⌢ V	⌢ N_4	⌢ $Flex_4$			
⇒	N_4	$Flex_4$	⌢ Vfi	⌢ pos	⌢ flex	⌢ N_3	⌢ $Flex_3$
⇒	N_4	⌢ $Flex_1$	⌢ Vfi	⌢ pos	⌢ $Flex_4$	⌢ N_3	⌢ $Flex_3$
	le toit	*est*	*à*	*la maison* [1]			

T Rel aplicată lui Rel_1 :

	$Pred_2$ ⌢	N_2 ⌢	$Flex_2$ ⌢	R_1 ⌢	$Pred_4$ ⌢	N_4 ⌢	$Flex_4$ ⌢	Vfi ⌢	pos ⌢	$Flex_4$ ⌢	$Pred_3$ ⌢	N_3 ⌢	$Flex_3$
⇒	$Pred_2$ ⌢	N_2 ⌢	$Flex_2$ ⌢	R_1	∅	∅	∅ ⌢	Vfi ⌢	pos ⌢	$Flex_4$ ⌢	$Pred_3$ ⌢	N_3 ⌢	$Flex_3$
	le	*toit*	*qu*				*est*		*à*	*la*		*maison*	

T atributivă aplicată lui Rel_1 :

	$Pred_2$ ⌢	N_2 ⌢	$Flex_2$ ⌢	R_1 ⌢	V fi ⌢	pos ⌢	$Flex_4$ ⌢	$Pred_3$ ⌢	N_3 ⌢	$Flex_3$
⇒	$Pred_2$ ⌢	N_2 ⌢	$Flex_2$ ⌢	∅ ⌢	∅ ⌢	pos ⌢	$Flex_4$ ⌢	$Pred_3$ ⌢	N_3 ⌢	$Flex_3$
	le	*toit*			*de*		*la*		*maison*	

[1] Pentru echivalența semantică dintre *avoir* și *être à* vezi și R. LANGACKER, *Observations on French Possessives*, în „Language", 44 (1968), 1, p. 51—76.

T relativă se aplică lui Rel:

Pred ⌢ N ⌢ Flex ⌢ R ⌢ $Pred_1$ ⌢ N_1 ⌢ $Flex_1$ ⌢ GV ⌢ prep ⌢ $Pred_2$ ⌢ N_2 ⌢ $Flex_2$ ⌢ pos																		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13						

⌢$Flex_4$	⌢$Pred_3$	⌢N_3	⌢$Flex_3$	⌢GPred														
14	15	16	17	18														

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
⇒	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	∅	∅	18	(16⌢17 = 1⌢2)

Se ajunge la lanțul:

la maison que trois chats passent sur le toit de ($Flex_4$) *la est blanche*

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13

Urmează transformările de repoziționare: (a) a grupului 7 ⌢ 8 ⌢ 9 ⌢ 10 ⌢ ⌢ 11 ⌢ 12 în stînga lui R:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
⇒	1	2	7	8	9	10	11	12	3	4	5	6	

și (b) a lui $Flex_4$ (= 11) după R:

	1	2	7	8	9	10	11	12	3	4	5	6
⇒	1	2	7	8	9	10	12	3	11	4	5	6

la maison sur le toit de la qu -elle trois chats...

și repoziționarea subiectului relativei după predicatul acesteia: *la maison/sur le toit* **de laquelle** *passent trois chats/ est blanche.* Este interesant de observat faptul că, în acest caz, *de* ⌢ qu nu este reductibil la *dont.* Această restricție în apariția lui *dont* este determinată totdeauna de prezența în fața relativului a unui grup adverbial (prepozițional), provenit prin extracție din relativă: *la maison sur le toit de laquelle passent trois chats; les traités sur la foi desquels il se repose;* cf. și *l'homme sur les pieds* **de qui** *j'ai marché* (*Dictionnaire des difficultés,* s.v. *dont,* p. 136); sau *le peintre/ à l'œuvre* **de qui** *je m'intéresse* (ibid., p. 137); unde *à l'œuvre* nu este grup adverbial (în relativă), ci grup prepozițional dominat de Grupul verbal al lui Rel (vezi mai departe, rescrierea grupului verbal): *le peintre* qu *je m'intéresse à l'œuvre* qu *le peintre à l'œuvre* ⇒ ⇒ *le peintre qu je m'intéresse à l'œuvre du peintre* ⇒ *le peintre à l'œuvre de qui je m'intéresse.*

7.8.4. În latină, Pos se rescria pur și simplu ca morfem de genitiv și se așeza după N_1; în urma aplicării transformării atributive rezulta un lanț de tipul Nominal ⌢ $Nominal_1$ genitiv ($Nominal_2$ se suprima în baza identității cu Nominal: *domus pueri; templum Dianae*). Mai mult chiar, Nominal putea fi suprimat dacă era cunoscut de toată lumea (nume de edificii publice

cunoscute: *ad(templum) Dianae venire*; titluri de lucrări: *video in Libonis* [1]. În limbile romanice contemporane, lanțul Nominal ⌢ $Nominal_{1\ (genitiv)}$ nu mai este admis. În primul rînd, pentru că, Nominalul determinat prin atributul rezultat din relativă cere apariția unui Predet: comp. *cartea băiatului, păpușa fetiței*, unde apare structura Nominal ⌢ Predet ⌢ $Nominal_1$ gen., cu suprimarea lui *a* (Pos) în vecinătatea imediată a articolului, sau *acest caiet* **al** *băiatului*, cu păstrarea lui Pos între Nominal și $Nominal_1$. În al doilea rînd, pentru că, în toate limbile romanice, în afară de română, atributul se introduce, în urma unei transformări de atributivizare, printr-o prepoziție; cu alte cuvinte, Pos → $\begin{cases}\text{de}\\ \text{à}\end{cases}$: *la poupée de la fillette; visage de femme, tarif à la salle; la niña de los ojos azules* etc (vezi § 6.2.1.3.) [2]

În româna secolului al XVI-lea apare încă structura de suprafață Nominal⌢ ⌢ $Nominal_1$, numai că ultimul este în dativ *(apă învățăturiei)* [3]. În vechea franceză, datorită existenței flexiunii bicazuale, concatenarea a două nume (rezultat al atributivizării unei relative conținînd simbolul Pos) este posibilă, dar cere transformarea de repoziționare a numelui determinant ($Nominal_1$), în cazul regim, în fața celui determinat: *li rei gunfanuniers* [4].

7.9. Structura G(rupului) V(erbal)

Deoarece orice verb poate primi un determinant circumstanțial, Grupul predicativ se rescrie ca GV (grup verbal) și G Adv (grup adverbial), pe scurt, Gr Pred → GV ⌢ G Adv.

Grupul verbal conține, în afară de verbul predicat, obiectul direct și indirect, cu sau fără prepoziție, complementul sociativ [5].

Pentru a deosebi obiectul direct de cel indirect fără prepoziție, *STR* introduce în structura de constituenți a GV prepoziția *pe*, ca marcă a grupului nominal-obiect direct. Dispariția lui *pe* în structura de suprafață în enunțuri ca *X vede un copil, X bea lapte, X știe multe* va fi explicată printr-o transformare de suprimare, determinată de contextele în chestiune (— [+ Nedef + Personal]; — [+ Nume de materie]; — [— personal]).

Apariția grupului pe ⌢ GN în structura de suprafață presupune, în același timp, rescrierea: GN → Pro ⌢ Nominal/ ⌢ [— Nedefinit]: comp. *Am cunoscut-o pe Maria* și (mai puțin probabil) *Am cunoscut pe Maria; L-am văzut pe copilul Ioanei — Am văzut pe copilul Ioanei.*

[1] v. M. Bassols de Climent, *Sintaxis latina*, I, reimpresión C.S.I.C., Madrid, 1963, p. 88.

[2] Tipul *femme-poète* ne trimite la altă structură de constituenți, și anume la o relativă în care *poète* ($Nominal_1$) este nume predicativ: *la femme* qu *est poète*, și nu: *la femme est à la poète*).

[3] v. Coresi, *Carte cu învățătură* (1581), publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, I, București, 1914, p. 5.

[4] v. W. Meyer-Lübke, *Grammaire des langues romanes*, III, Paris, 1900, p. 54.

[5] Verbe ca *a colabora* cer complement sociativ.

Scanned with OKEN Scanner

Cu alte cuvinte, structura unui enunț ca *Ieri l-am văzut pe copilul Ioanei*, are forma:

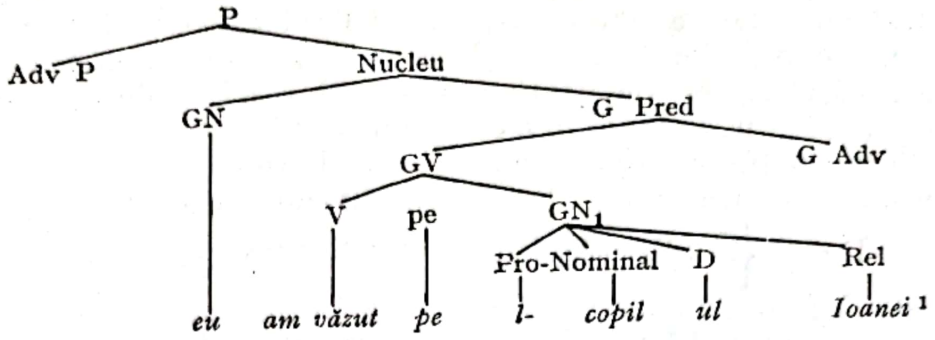

Complementul indirect precedat de prepoziție este considerat de asemenea ca fiind dominat de GV și rescris o dată cu verbul, deoarece apariția lui este dictată de natura verbului: nu apare cu orice fel de verb, ca circumstanțialele de loc, timp sau mod (cf. *am vorbit despre ele*—dar nu **am plecat despre ele*). Dat fiind că presupune totdeauna apariția prepoziției în structura de suprafață, el va fi simbolizat prin G Prep, care, la rîndul lui, se rescrie ca prep ⌢ Nominal. [2]

7.9.1. În română, GV are următoarele structuri:

(1) V: *Ninge. Ionuț plînge.*
(2) V ⌢ Predicativ: *X este bun, X devine doctor.*
(3) V ⌢ pe ⌢ GN: *Îl văd pe Ion; Beau lapte.*
(4) V ⌢ GN: *X se supune lui Y; Termenul A se opune termenului B.*
(5) V ⌢ G Prep: *X vorbește mereu despre Y; X se gîndește la Y; X întreabă despre Y.*
(6) V ⌢ pe ⌢ GN ⌢ pe ⌢ GN: *Învăț pe cineva ceva; te rog ceva, te-am anunțat ceva.*
(7) V ⌢ pe ⌢ GN ⌢ GN: *Îi dau o carte; îi scriu o carte poștală.*
(8) V ⌢ pe ⌢ GN ⌢ G prep: *Te întrebam despre mine; face aur din piatră.*
(9) V ⌢ GN ⌢ G Prep: *Îți vorbesc despre mama* [3].
(10) V ⌢ pe ⌢ GN ⌢ GN ⌢ G Prep: *Ți-am trimis o vorbă prin Vasile.*
(11) V ⌢ pe ⌢ GN ⌢ pe ⌢ GN ⌢ G Prep: *Te-am anunțat ceva prin X* [4].
(12) V ⌢ Predicativ ⌢ G Prep: *X este mulțumit de Y.*

Spre deosebire de *STR* (p. 100), nu vom considera grupurile verbale care conțin mai multe G Prep *(vorbește cu cineva despre el)* ca rezultînd dintr-o contragere a unor coordonate (în speță *vorbește cu cineva* ⌢ coord ⌢ *vorbește despre el)*:

(13) V ⌢ G $Prep_1$ ⌢ G $Prep_2$: *colaborez cu cineva la ceva.*
(14) V ⌢ Predicativ ⌢ GN: *Îmi este greu să . . .*

[1] Vezi transformarea relativă, atributivă și „sum pro habeo": Rel → *care Ioana are D copil* ⇒ *care* D *copil este al Ioanei* ⇒ *care este al Ioanei* ⇒ (*al*) *Ioanei* ⇒ *Ioanei*.
[2] Pentru detalii vezi LAURA VASILIU, *Some Aspects of the Grammar of the Verb Phrase with Special Reference to Prepositional Constructions*, în „RRL", XII, 1967, p. 341—367.
[3] Grupul (9) lipsește din *STR*.
[4] Structura (11), deși se găsește în *STR*, pare a fi destul de rară în română.

Unele verbe admit rescrierea lui GN_1 numai ca Nominal, altele ca Nominal sau Conjuncție ⌢ P, în sfîrșit, există o categorie care admite numai regula GN → Conj. ⌢ P.

Astfel, în cadrul structurii (3) V ⌢ pe ⌢ GN, un verb ca *a avea* admite rescrierea lui GN ca Nominal: *X are un cîine, X are talent*, sau ca *ce* ⌢ P: *X are ce să facă*, dar exclude rescrierea sub forma Conj ⌢ P (în *X* **are** *să vină, are* nu este tot una cu verbul predicativ *a avea*, ci un auxiliar de timp). Verbe ca *a lupta, a trăi, a dormi* admit de asemenea numai un GN rescris ca Nominal, și aceasta cu condiția ca numele să constituie ceea ce, în gramatica tradițională, se numește complement intern: *a luptat luptă grea; a trăit viață lungă; a dormit somn greu* etc.

În schimb, verbe ca *a sfîrși, a termina, a începe, a continua* admit numai aparent un Nominal: *încep cartea, sfîrșesc cartea*. De fapt, ele lasă totdeauna să se „subînțeleagă" un alt verb: *încep cartea* poate să însemne, în funcție de context, fie *încep să citesc cartea*, fie *încep să scriu cartea* [1] (de aceea, aceste verbe pot fi considerate ca dependente de verb, ca semiauxiliare).

Verbe ca *a vedea, a spune, a ști* admit atît un Nominal (*îl văd pe X, văd o pădure; spune o poezie; știe carte*), cît și o propoziție (completivă): *văd că vine; X spune că Y vine astăzi; știu că va veni astăzi; știu că voi veni astăzi. A vrea* admite de asemenea un nominal (*vreau o floare*), cît și o propoziție (*vreau să plec astăzi; vreau ca Maria să plece azi*), cu condiția ca verbul lui P dominat de GN_1 să fie la subjonctiv (vezi § 6.1.5.2.1).

Structura (4) nu admite rescrierea lui GN_1 ca conj ⌢ P.

În cadrul structurii (5) V ⌢ G Prep, unele verbe admit atît: GN → Nominal (*se gîndește la tine, mă îndoiesc de el*), cît și GPrep → conj ⌢ P (*mă gîndesc că nu e bine să pleci; mă îndoiesc că vine*).

Structura (6), V ⌢ pe ⌢ GN_1 ⌢ pe GN_2, alege, pentru verbe ca *a ruga*, rescrierea lui GN_2 ca P_1 cu condiția ca subiectul lui P_1 să fie identic cu pe ⌢ GN_1: *îl rog să vină* (faptul cere suprimarea lui *pe*).

În cadrul structurii (7), V ⌢ pe ⌢ GN ⌢ GN, numai pe ⌢GN admite rescrierea ca P: *îți spun în secret = ți-am spus că Maria vine astăzi*, comp. și *îi povestesc un basm — îi povestesc cum am călătorit; îi arăt ceva — îi arăt cum să lucreze* [2].

Unele verbe ca *a ordona, a sugera, a cere* admit rescrierea lui pe ⌢ GN ca P_1 și a lui GN ca Nominal în dativ; *îți cer, sugerez ordon să vii* (cf. și *îți spun să vii*), cu condiția ca subiectul lui P_1 să fie identic cu nominalul în dativ.

Structura (8), V ⌢ pe ⌢ GN ⌢ G Prep, admite, pentru verbe ca *a obișnui*, rescrierea lui G Prep ca prep ⌢ Nominal (*m-am obișnuit cu tine, ... cu răul, îl bănuie de rea-credință*) sau ca conj ⌢ P (*l-am obișnuit să doarmă după*

[1] Mihaela Cârstea, *La generazione dei costrutti verbo + verbo all'infinito nella lingua italiana contemporanea*, în „RRL", XIV, 1969, p. 382 și urm.

[2] În fapt, sîntem de părere că așa-zisele completive introduse prin *cum* sînt false completive: ele sînt rezultatul unei transformări aplicate unei structuri în care adevăratul complement este *modul*, determinat de Rel: cf. *privesc cum vin mașinile, văd cum vin mașinile* ⟸ *... văd modul în care vin mașinile*; așa se explică diferența față de: *văd că vin mașinile*, cît și apariția lui *cum*, caracterizat prin (+ Modal).

amiază, îl bănuiește că fură); în schimb, pentru verbe ca *a afla*, admite rescrierea lui pe ⌢ GN ca conj ⌢ P *(a aflat de la Y că pleci mîine)*.

Verbe ca *a preveni, a avertiza, a ajuta* preferă completivele ca rescriere a G Prep: *Te previn că nu-mi place ce faci, te avertizez că nu trebuie să vii; o ajut pe mama să strîngă rufele.* Enunțuri ca *te previn de venirea lui* (cf. și *te anunț de venirea lui), o ajut pe mama la strînsul rufelor* sînt, de fapt, rezultatul unor transformări de nominalizare, prin care propoziția dominată de G Prep devine un nominal, iar conj. se rescrie ca prepoziție (*de, la*).

O altă formă de introducere a completivei după acest gen de verbe este rescrierea lui G Prep ca prep ⌢ Pro ⌢ conj ⌢ P, adică, *de faptul că...*: *îl bănuia de faptul că fură; te avertizez de faptul că nu-mi place să faci asta.*

Structura (9), V ⌢ GN ⌢ G Prep, admite și ea rescrierea G Prep → conj ⌢ P: *se plînge mamei că l-ai bătut* — cf. *se plînge mamei de tine.*

7.9.2. Cele 14 structuri fundamentale ale grupului verbal pe care le cunoaște româna se regăsesc și în celelalte limbi romanice. Evident, în franceză sau italiană, deosebirea dintre grupul nominal-obiect direct și grupul nominal-obiect indirect nu mai poate fi exprimată în aceiași termeni ca în română, dat fiind că obiectul direct nu mai apare precedat de o prepoziție (rom. *pe*, sp. *a*). Dimpotrivă, obiectul indirect (rescris ca Nominal) primește totdeauna o prepoziție (*a*): aceasta se suprimă numai în condițiile pronominalizării *(Jean parle* **à quelqu'un,** *Jean* **lui** *parle; Jean a donné un livre à Marie — Jean lui a donné un livre* etc.)

Pentru a deosebi GN — care cere suprimarea prepoziției în cadrul pronominalizării — și G Prep — care păstrează prepoziția și după aplicarea transformărilor de pronominalizare *(Jean pense à Marie — Jean pense* **à elle),** considerăm că, în primul caz, *à* este dominat de GV (cu alte cuvinte GV → → V ⌢ à ⌢ GN), în timp ce, în al doilea, *à* este dominat (ca și alte prepoziții) de G Prep (GN → V ⌢ G Prep; G Prep → prep (*à, de, sur*) ⌢ GN. În consecință, cele 14 structuri ale grupului verbal capătă altă formulare în franceză:

(1) GV → V: *Jean pleure; Jean rit. Il neige.*

(2) GV → V ⌢ Pred: *Jean est intelligent. X devient fou.*

(3) GV → V ⌢ GN: *Jean voit quelqu'un dans sa chambre. Marie sait quelque chose.*

Verbe ca *vouloir, croire* admit atît rescrierea GN → Nominal *(Je crois Jean; Je vous crois; Je vois Jean; Jean veut un château)* cît și GN → conj ⌢ P *(Je crois qu'il viendra aujourd'hui; Il le croit intelligent; Jean veut que vous veniez aujourd'hui chez lui; Jean veut venir; Jean voit que vous ne l'aimez pas; Jean le voit venir).* Apariția completivei în structura de suprafață este însoțită de mai multe categorii de transformări.

(a) Verbele de apreciere *(croire)* admit transformarea lui P_1 (dominat de GN) în Nominal ⌢ Adjectiv, cînd P_1 are predicat nominal: *Jean croit que Pierre est intelligent* ⇒ *Jean croit Pierre intelligent*, și, prin pronominalizare, *Jean le croit intelligent* (cf. *Il le trouve intelligent*).

(b) Verbele de percepție cer apariția infinitivalei completive: *Jean voit venir Pierre — Jean le voit venir*, cu extragerea subiectului completivei, a lui GN dominat de P_1, și transformarea cazului din nominativ în acuzativ

(faptul devine vizibil în cadrul pronominalizării: *Vous voyez qu'***il** *arrive* — *Vous* **le** *voyez arriver* [1]).

(c) Verbele de voință admit infinitivala cu condiția ca GN dominat de P_1 (completivă) să fie identic cu GN, dominat de P (regentă): *Jean veut partir.*

Structura (4), GV → V ⌢ à ⌢ GN: *Je parle à Jean — Je lui parle,* nu admite, nici în franceză, rescrierea GN → conj ⌢ P. (5) GV → V ⌢ G Prep; G Prep → → prep ⌢ GN: *Jean pense à Pierre; Il parle sur ce sujet; Il s'occupe de Pierre etc.*

Verbele din această categorie admit rescrierea G prep → prep *(à, de)* ⌢ ⌢ *ce* ⌢ *que* ⌢ *P: Il songe à Marie; Il songe à ce qu'il devrait bien aller là bas* [2] (cf. totuși *Jean songe que Marie viendra); Cela provient de ce qu'il est un oiseau; Je doute de ce qu'il soit capable de venir.*

Și alte categorii de verbe admit regula GN → ce ⌢ que ⌢ P (vezi mai departe și structurile 8, 9). Faptul a determinat pe Maurice Gross să considere că, în structura de adîncime, orice completivă are structura: ce ⌢ N ⌢ que ⌢ P, pentru a o deosebi de alte tipuri de propoziții subordonate. *Ce* este Predeterminantul definit (comp. *Il se plaint du fait que P — Il se plaint de ce N que),* care, cu anumite verbe, se suprimă; N = un nume care se suprimă în structura de suprafață, dar care, în anumite contexte, poate fi lexicalizat în *fait* (cf. și rom. *X se plînge de faptul că...*), iar que ⌢ P apare ca un determinant (comp. *Ce N que P — ce N-ci, ce N-là* [3]).

Chiar dacă deosebirea dintre completive și alte tipuri de subordonate se poate exprima prin relația de dominare (completiva e dominată de GN dominat, la rîndul lui, de GV, în timp ce circumstanțialele sînt dominate de G Adv, subordonat G Pred), ideea ni se pare interesantă mai ales datorită faptului că acel N din Ce ⌢ N ⌢ que ⌢ P se poate lexicaliza atît în franceză *(fait)* cît și în română *(faptul).*

Structura (6), GV → V ⌢ GN ⌢ GN (cu două obiecte directe), nu se realizează în franceză prin rescrierea celor două grupuri nominale ca Nominale. Enunțuri ca *je le pris de venir* pot fi, eventual, deduse din structuri ca:

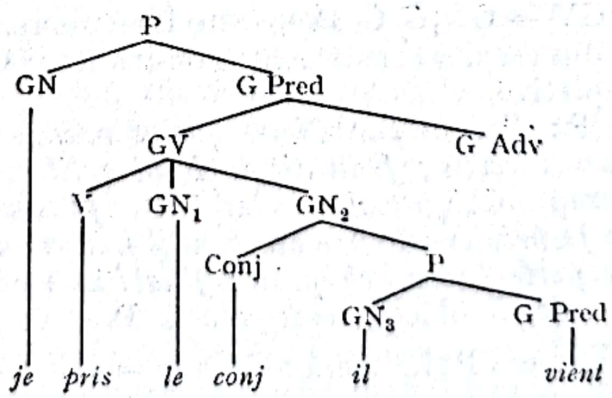

[1] Pentru condițiile în care se aplică transformarea completivei în infinitivală după verbele de percepție, vezi M. Manoliu, *Accusativus cum infinitivo dans les langues romanes (complétive ou relative?),* în „CLTA", 1969, p. 125—136.

[2] Exemplele sînt reproduse după Maurice Gross, *Grammaire...*; organizarea materialului diferă fundamental.

[3] *Ibidem.*, p. 101—105; 152—157.

unde GN_3 *(il)* este identic cu GN (cf. pronominalizarea lui conj ⌢ P în *quelque chose: je vous prie quelque chose*).

Structura (7), GV → V ⌢ à ⌢ GN_1 ⌢ GN_2, are mai multă libertate de realizare: comp. *Jean enseigne le français à Pierre, Jean lui montre son appartement; On lui a décerné le prix Nobel; X lui impose son opinion,* unde ambele grupuri nominale sînt reprezentate prin Nominali, cu *Jean suggère à Pierre qu'il parte demain; Jean lui raconte quelque chose; Jean raconte à Pierre que Paul chante parfois à la Télé; Je lui montre comment régler ses affaires; Pierre ordonne à Paul de chanter; Je lui ordonne de partir; Pierre lui défend de partir,* unde GN_2 (obiectul direct) este rescris ca P (de remarcat că à ⌢ GN_1 nu se rescrie ca P).

În cursul convertirii structurii de constituenți în structură de suprafață, verbele se diferențiază după transformările pe care le selectează.

Verbele hortative (poruncă, îndemn), de pildă, cer transformarea completivei directe în infinitivală și, implicit, identitatea subiectului acesteia cu GN_1 din regentă.

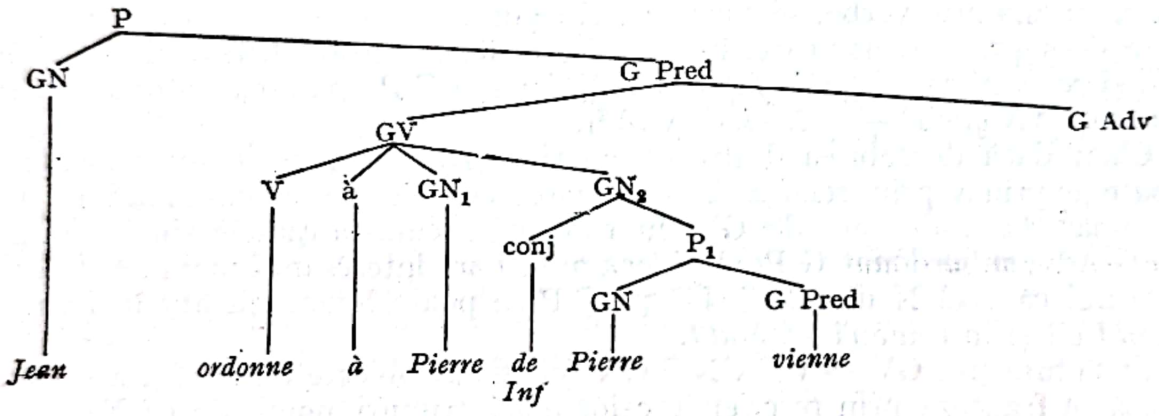

Jean ordonne à Pierre de venir.

Și structura (8) GV → GN_1 ⌢ G Prep este bine reprezentată în franceză, dar, de obicei, unul din cei doi constituenți nominali, fie GN, fie G Prep, este reprezentat de completive.

(8′) GN → conj ⌢ P: *J'ai su par Pierre que je m'étais trompé; Jean exige de Pierre qu'il fasse ses leçons; Jean dit de Paul qu'il sait bien chanter;* sau

(8″) G Prep → prep ⌢ GN_2; GN_2 → conj ⌢ P: *Je soupçonne Pierre* **de** *ce qu'il soit un traître; Je préviens Pierre* **de** *ce qu'il fait une erreur; Je reconnais Pierre* **à** *ce qu'il ne porte pas de chapeau; J'habitue mes enfants* **à** *ce qu'ils fassent leurs travails.* Ca de obicei, rescrierea G Prep cere, de fapt rescrierea lui GN_2 ca *ce* ⌢(N) ⌢ que ⌢ P; în speță: G Prep → prep ⌢ GN_2; prep → { de ; à ; GN_2 → *ce* ⌢ *N* ⌢ *que* ⌢ *P.*

Structura (9), GV → V ⌢ à ⌢ GN ⌢ G Prep *(Il nous parlera sur le traitement des voyelles en anglais; Il vous parlera de son ami),* admite rescrierea lui G Prep, și numai a lui G Prep, ca propoziție completivă: *J'ai parlé à Jean* **de ce que Pierre y était allé.**

Structura (10), GV → V ⌢ GN ⌢ à ⌢ GN ⌢ G Prep, este mai rară: *Je vous enverrai une lettre par Jeanne*, iar cea corespunzînd structurii (11) din română (și anume: GV → V ⌢ GN ⌢ GN ⌢ G Prep) nu pare a avea sorți de realizare mai mari (v. totuși *C'est par Pierre que j'ai prié Jean de venir*).

Structura (12), GV → V ⌢ Predicativ ⌢ G Prep, admite rescrierea grupului prepozițional ca prep ⌢ Nominal *(il est content de vous, ... son travail) Je suis content des choses qu'elle achète*, cît și ca propoziție *(Je suis content de ce qu'elle achète des belles choses ≡ Je suis content du fait qu'elle achète...)*

Nu mi se pare lipsit de interes să remarcăm faptul că, în franceză, grupul prepozițional se caracterizează prin rescrierea *prep ⌢ ce ⌢ (N) ⌢ que ⌢ P* (în limba coloquială aceasta tinde să înlocuiască completivele *que ⌢ P* peste tot unde există în structura de suprafață G Prep), în timp ce grupurile nominale care nu sînt dominate de G Prep resping această rescriere (sau, dacă admitem ipoteza lui Maurice Gross, cer suprimarea lui *ce* (N)).

7.9.3. În spaniolă, cele trei categorii de complemente ar trebui să primească simbolurile:

(1) a_1 GN, pentru obiect direct, întrucît, la fel ca în română, în anumite contexte (determinarea și personalul) este obligatorie apariția prepoziției în structura de suprafață (*Yo conozco a D José; Vió a Gante y a Bruselas; Esta voz sobresaltó a todos; Yo la amaré a usted* etc.).

(2) a_2 ⌢ GN, pentru obiect indirect pronominalizabil în *le* (*¿Escribió a Juan? — Si — Yo también* **le** *escribí*).

(3) G Prep → prep (*a, de, para, en, por*) ⌢ GN: *Se dirigió a el, Esta respondió* **a la voz** *de su jefe con un supremo esfuerzo* (Pérez Galdós); *Marcial me tiró de la oreja* (ibidem); *Yo lo pedía para el pobrecito niño de pecho* (ibidem); *Juan piensa en eso (en trabajar); Juan preguntó por Maria.*

Diferențele dintre limbile romanice în ceea ce privește folosirea prepozițiilor sînt destul de accentuate: comp. *a întrebat* **de** *cineva, — preguntó* **por** *alguien, ...* **por** *mí. Il a demandé Monsieur Y; mă gîndesc* **la** *cineva; je pense* **à** *quelqu'un; pienso* **en** *alguien.*

Unele verbe cer în franceză sau spaniolă G Prep *(Il s'est adressé à lui Dirigió a el)*, dar în română corespondentul lor semantic se construiește cu dativul (GN): *M-am adresat lui. M-am adresat Ioanei.* Un verb ca *a se teme* cere G Prep: *mă tem de cineva*, dar în spaniolă *temer* cere obiect direct (a_1 ⌢ GN): *temía a los estraños, a los propios, a su misma sombra* (*Gr Isp.*, p. 287), fr. *je crains ...* (cf. *j'ai peur de ...*). Fr. *essayer* (cu infinitivul) cere o prepoziție: *il a essayé* **de** *démontré que ...*; în spaniolă, dimpotrivă, cere infinitiv fără prepoziție: *intentó comprobar* (în română cere subjonctivul, evident fără prepoziție: *a încercat să demonstreze).*

Spre deosebire de franceză, unde apariția prepoziției (dominate de G Prep) în structura de suprafață cere prezența unui element nominal (*ce*(*N*) sau *le fait)* în stînga lui que ⌢ P, sau nominalizarea în infinitiv, în spaniolă poate să apară prep ⌢ que ⌢ P: *Cuando entremos en Salamanca podré convencer a usted de* **que no me burlo** (Pérez Galdós) — cf. rom. *Cînd vom intra în Salamanca voi putea să vă conving (de faptul)* **că nu mă înșel** (unde de asemenea prepoziția *de* cere un element nominal: *faptul*). *No consistía aquello...,* **en que**

el amor del tío Lucas fuese menos vivo que el de la seña. Frasquita (P. A. de Alarcín, *apud* Gr. Isp., p. 315); *Esos señores se oponen* **a que nuestra gente les ayude**; rom ... *se opun ca lumea să-i ajute. / Cuánto me alegro de que vengas acá!* — rom. *Cît mă bucur că vii aici! (de faptul că vii aici)* etc.

La fel cu franceza sau româna, spaniola admite cumulul de obiecte; cel mai frecvent apare structura GV → V ⌢ a_1 ⌢ GN ⌢ a_2 ⌢ GN: *Voy a causarte una gran pena* (Valle Inclán); *Dile que está aquí doña Tula; Me ha escrito que irá a verme mañana; Le ordenaban con amenaza de muerte que abandonase sus tierras* (Galdós).

Deosebirile cele mai importante între limbile romanice se plasează în special la nivelul transformărilor (menținerea sau eliminarea prepoziției pînă la nivelul structurii de suprafață; capacitatea de a reduce completiva la infinitivală) și al regulilor de selecție caracteristice verbului regentei.

8. Chestiuni de lexematică

Oricît de curios ne-ar părea faptul, despre infinitul variantelor fonematice și morfematice își dau seama numai specialiștii : în calitatea noastră de vorbitori ai unei anumite limbi sesizăm cu precădere finitul, invarianta, sub realizarea sonoră, elementul necesar înțelegerii (decodării) mesajului. Iar numărul acestor invariante nu este prea mare. În schimb, numărul cuvintelor ne dezarmează totdeauna, fie că sîntem specialiști sau vorbitori. Pe terenul lexicului, chiar dacă sîntem vorbitorii unei singure limbi, avem toate șansele să ne întîlnim cu necunoscutul : obiecte noi, concepte noi, cuvinte noi.

Nu este de mirare, așadar, că, în pofida faptului că necesitățile de a reduce infinitul la finit în lexic sînt mult mai stringente decît în alte domenii, finitul acesta rămîne totdeauna în pragul infinitului și, de aceea, găsirea unor metode de cercetare adecvate înaintează cu pași rari, într-un ritm relativ lent, în contrast cu epoca ritmurilor contemporane. [1]

Însăși traducerea automată, în care s-au pus atîtea speranțe în jurul anilor 50—60, se declară astăzi în impas tot din pricina semanticii.

Aceasta nu înseamnă că studiul vocabularului nu a început o dată cu studiul gramaticii și al sunetelor. Numai că punctele de vedere care au dominat pînă nu demult cercetarea lexicului sînt destul de diferite de metodele relaționale de tip structural care au permis introducerea unor descrieri formalizate în alte sectoare ale limbii.

8.1. Raportul de desemnare

Cum este normal, de altfel, un loc de seamă l-a ocupat cercetarea *raportului dintre semnul lingvistic și obiectul desemnat* (raportul de desemnare). În învățarea limbilor străine se folosesc astăzi metodele audio-vizuale, în care legarea

[1] „L'impasse théorique résulte de la marge inéluctable entre la somme idéale du lexique globale d'une langue et le dénombrement imparfait qu'il est possible d'en réaliser" (L. GILBERT, *Dictionnaire et linguistique : essai de typologie des dictionnaires monolingues français contemporains*, „Langue française, Le lexique". 2 mai 1969, p. 6).

cuvîntului de obiect (de obicei prin intermediul unei imagini) este preferată metodei clasice, care raportează cuvîntul din limba necunoscută la un cuvînt dintr-o limbă cunoscută (de obicei din limba maternă). Dicționarele explicative (monolingve) însoțesc adesea perifraza (adică explicarea unui cuvînt prin șiruri sinonimice) cu ilustrații (vezi, de pildă, *Petit Larousse*).

În primele decenii ale secolului nostru se dezvoltă o metodă specială **Wörter und Sachen** („Cuvinte și lucruri"), menită să urmărească și să explice circulația cuvintelor dintr-o epocă în alta, dintr-o limbă în alta, cu ajutorul mișcărilor în timp și spațiu ale obiectelor. Principiile acestei metode au fost expuse în lucrările lui Rudolf Meringer și Hugo Schuchardt [1].

Toate explicațiile extralingvistice ale evoluției sensului cuvintelor se încadrează, de fapt, în sectorul cercetărilor privind raporturile de desemnație:

a. *Evoluția obiectului determină evoluția sensului.* „Lat. *domus*, scrie Iorgu Iordan, care înseamnă „casă de patrician" (casa propriu-zisă, ea însăși mare, împreună cu clădirile anexe și cu „grădina de plăcere"), a fost înlocuit prin *casa* „căsuță, colibă". Faptul prezintă o importanță deosebită pentru cunoașterea stărilor de lucruri existente în Imperiul roman la un moment dat, cînd marea majoritate a oamenilor, din cauza sărăcirii lor treptate, provocată, între altele, de exploatare și de incursiunile repetate ale populațiilor germanice (și nu numai germanice) trăiau în colibe și căsuțe improvizate în grabă, ușor de întocmit și ușor de părăsit la nevoie. *Domus* s-a păstrat numai în italiană (*duomo*), dar cu un sens special, acela de „casă a bisericii", „locuința episcopului", „catedrală", excepție foarte elocventă în sprijinul celor spuse chiar acum: numai comunitatea religioasă, cu venituri considerabile, dispunea de mijloacele necesare pentru a construi case mari, asemănătoare cu ale patricienilor romani de pe vremuri" [2].

Și în dialectul logudorez (cel mai arhaic dintre idiomurile romanice) s-a păstrat *domus (domo)* cu sensul de „casă". Derivatul *domoz* „proprietate feudală" arată că, la început, și sard. *domo* a însemnat, probabil, tot „casă de patrician", ca în latinește (să se compare rom. *curte* cu sensul învechit de „casă boierească").

Casa devine, astfel, în română, italiană sau spaniolă, termenul general pentru „locuință" (cf. **și mă întorc acasă**). În franceză, în locul lui *domus*, se extinde *mansio(ne)* (< *manere*).

[1] v. Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică, Evoluție-Curente-Metode*, București, 1962, p. 70—80. Dintre reprezentanții de seamă ai acestei discipline mai amintim pe: Max Leopold Wagner, *Das ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache*, Heidelberg, 1921; F. Krüger, *Die Hochpyrenäen*, cu 6 volume (apărute între 1935 și 1939). José Goncalo C. Herculano de Carvalho, *Coisas e palavras, Alguns problemas etnográficos e linguisticos relacionados com os primitivos sistemas de debulha na Peninsula Ibérica*, Coimbra, 1953; Alonso Zamora Vicente, *Léxico rural asturiano. Palabras y cosas de Libardón* (Colunga), Granada, 1953; E. Rolland, *Flore populaire de la France ou histoire naturelle des plantes dans leurs rapports avec la linguistique et le folklore*, Paris, 1896—1914 (11 volume); O. Penzig, *Flora popolare italiana*, Genova, 1924 (2 volume); P. Sckok, *Etudes de vocabulaire balcanique*, în „R. Balk", II (1936), p. 31 și urm.; Gh. Giuglea, *Cuvinte și lucruri, Elemente vechi germane în Orientul romanic*, Dacoromania, II, 1921—22, p. 327 și urm. etc.

[2] v. Iorgu Iordan — Maria Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965, p. 259.

b. *Interinfluențele de cultură materială sau spirituală determină interschimburi lingvistice lexicale.* Arabii au împrumutat ibero-romanicei cuvinte din sectorul cultivării pămîntului (irigației), din administrație, nume de obiecte casnice de lux etc., tocmai datorită gradului și tipului de cultură la care ajunseseră; germanicii au îmbogățit în special vocabularul privitor la ocupațiile caracteristice feudalului (vînătoarea și războiul); elementul autohton a avut toate șansele să se conserve în domeniul faunei și florei caracteristice regiunilor cucerite de romani.

8.2. Raportul semnificat-semnificant

Puțini au fost cei care au considerat limba ca un fenomen unilateral, format numai din succesiuni sonore (vezi descriptivismul american) [1] și, în consecință, raportul dintre sunet și idee ca un raport extralingvistic.

De obicei se vorbește de existența a două laturi interdependente, fie că se numesc sens și sunet, semnificat și semnificant (F. de SAUSSURE) [2], conținut și expresie (L. HJELMSLEV) [3].

Modul în care sînt concepute cele două laturi diferă sensibil de la o epocă la alta și nu rareori apar diferențe și între concepte aparținînd aceleiași epoci (§ 8.3). Deocamdată ne interesează numai modul în care este privit raportul dintre aceste două laturi, menținîndu-ne la diferența intuitiv stabilită între sens și sunet.

În lingvistica prestructurală s-a scos în evidență mai ales caracterul dinamic al relației în discuție: restrîngerile și extinderile de sens, în condițiile menținerii unei constante semantice și a uneia fonetice, constituie miezul istoriilor vocabularului cel puțin de un secol încoace.

Și dacă L. HJELMSLEV avea să vorbească ceva mai tîrziu (între al treilea și al patrulea deceniu al secolului XX), în stil matematizant, de un raport de solidaritate în care cei doi termeni se presupun reciproc, F. de Saussure ne convinsese mai demult de coexistența indisolubilă a înțelesului și a expresiei sonore printr-o comparație: cele două laturi ale limbii sînt ca fața și verso-ul unei file, ca atomii de hidrogen și oxigen în componența apei.

Această interdependență sincronică nu este lipsită de dinamică: anumite modificări în cadrul uneia dintre cele două laturi sînt capabile să provoace schimbări în cadrul celeilalte. [4]

[1] v. L. BLOOMFIELD, în „Language", New York, 1933, ZELLIG S. HARRIS, *Methods in Structural Linguistics*, New York-Chicago, 1951 (cu ediții succesive pînă în 1960).
[2] *Cours de linguistique générale*, Paris, 1916.
[3] *Prolegomena to a Theory of Language*, translated by Francis, J. WITHFIELD, Madison, 1961, § 13.
[4] v. și Al. GRAUR, *Curs de lingvistică generală*, 1960.

(a_1) *Formele de evitare a omonimiei* constituie tocmai o reacție la procesul de nondiferențiere fonică a unor diferențe de sens.

Întemeietorul geografiei lingvistice, Jules Gilliéron rămîne neîntrecut în minuțiozitatea cu care a urmărit fenomenele de evitare a omonimiei, de „uzură fonetică", de „îmbolnăvire a cuvintelor". Celebra sa lucrare consacrată modului cum au evoluat, s-au uzat, au fost înlocuite denumirile albinei în perimetrul francez rămîne o pagină antologică în istoria lingvisticii romanice [1]. Redus la *é, ef*, lat. *apis* este înlocuit prin *mouche, mouchette, mouche à miel* (metaforă), prin *abeille* (diminutivare: *apicula*), prin *nef* (înglobarea articolului nedefinit *une ef*/ünef/) etc.

O soartă asemănătoare cu *apis* a avut-o și lat. *gallus* „cocoș" într-o mare parte a teritoriului francez meridional; acolo unde *ll* > *t* și unde *gallus* ar fi trebuit să ajungă *gat*, la fel cu *cattus* „pisică", el a fost înlocuit prin cuvinte care însemnau „pui" (lat. *pullus*), „fazan" *(faisan)* sau prin *vicaire* („vicar" devine „cocoș" prin metaforă).

(a_2) Dezvoltînd principiile lui G. Gilliéron, S. Ullman folosește „tendința de evitare a omonimiilor supărătoare" pentru a explica unele mutații petrecute în planul semnificatelor din același cîmp semantic (deplasare, extindere sau restrîngere de sens). În latină, *coxa* („partea corpului care corespunde joncțiunii membrului inferior cu trunchiul") „osul coapsei" se opune lui *femur, -oris* „coapsă" (partea exterioară). Sub influența sinonimului *stercus-stercoris*, lat. *fimus* „noroi" devine *femus, -oris*. Omonimia *femus, -oris* („gunoi", „noroi", „murdărie") cu *femur-femoris* face imposibilă folosirea celui de-al doilea cuvînt. În consecință, în locul acestuia se preferă cuvîntul cu care el intra în opoziție, *coxa*. Opoziția este anulată: în română nu există un cuvînt special pentru osul coapsei, iar urmașul lui *coxa (coapsă)* înseamnă mai degrabă ceea ce însemna *femur* în latină. În franceză, spaniolă sau italiană, locul lăsat liber de *coxa* a fost ocupat de germ. *hanka* (cf. fr. *hanche*, sp., it. *anca*) [2].

(b) *Deplasările de sens, extinderile sau restrîngerile de sens au constituit în fapt principalul obiectiv al istoriei vocabularului.* Modul cum au fost de obicei analizate schimbările semantice în semantica prestructurală a contribuit în special la descoperirea schimbărilor în raportul dintre semnificat și semnificant.

Dacă în latină, semnificațiile „gură" și „obraz" („părțile laterale ale feței") se împărțeau între *os, oris* („gură, limbă, vorbă, față, obraz, buze") și *bucca* („obraz-obraji", Plaut; „gură" — Cicero), în franceză *bucca* (> *bouche*) ia sensul de „gură" (sensul fundamental al lui *os, oris* [3]), iar sensul „obraz"

[1] *Généalogie des mots qui désignent l'abeille, d'après « l'Atlas linguistique de la France »*, Paris, 1918 (cf. criticile aduse și expunerea amplă a principiilor, în Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică*, p. 160—206).

[2] v. *Semantics and Structure*, în „Miscelánea Homenaje a André Martinet. Estructuralismo e historia", I, La Laguna, 1957, p. 294 și urm.

[3] *Os, oris* dispare probabil și din pricina uzurii fonetice, dar mai ales din pricina omonimiei, cu alte cuvinte: *auris* „ureche" > lat. t. *oris*. La rîndul lui, acesta din urmă este înlocuit de diminutivul popular *oricla*.

Scanned with OKEN Scanner

este exprimat prin *joue* (celt. intrat în lat. pop.: *gauta*). În română, ambele sensuri primesc noi suporturi fonice: *obraz* este v. slav; *gură* provine din lat. *gula* („esofag", „gîtlej"). În franceză, *gula* > *gueule* „gura mamiferelor carnivore, a peștilor și a cîtorva reptile mari" a luat o parte din sensurile lat. *rostrum* („bot", „clonț" — gură de animale și păsări); argotic, se produce un transfer semantic spre [+ Uman]: cf. *La gueule!* „Taci din gură!", mai exact („Tacă-ți) fleoanca!" Evoluția românească pare a fi mai degrabă legată de trăsătura privind acțiunea de a mînca: „partea superioară a tractului digestiv" a înlocuit „extremitatea superioară a tractului" — cf. *gùlo* „mîncău", *glutio* „a înghiți" și cf. și rom. *a îmbuca ceva* „a mînca ceva", derivat verbal de la *bucca*, care ne trimite la sensul de „gură", sens care se regăsește în fr. *bouche*. *Rostrum* însuși pare a fi suportat în v. română transferul spre [+ Uman]: v. calculul semantic *pe de rost* (după v. sl. *na iz usti*), *a rosti*.

Dacă s-ar săvîrși într-o singură direcție, deplasările de sens într-un cîmp semantic ar putea fi asemuite cu schimbările de partener la cadril.

Să considerăm cuvintele lat. *caput* și *testa* și cuvintele rom. *cap*, *țeastă*, fr. *chef*, *tête*:

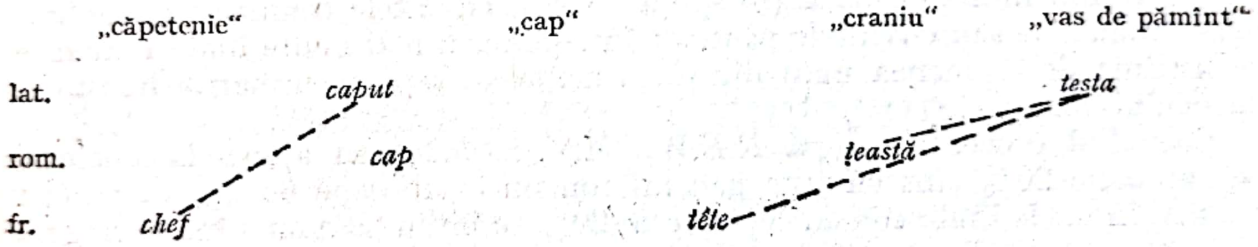

Trecerea lui *caput* (> fr. *chef*) la sensul de „căpetenie" este o restrîngere semantică, deoarece semnificația etimonului *caput* includea și pe cea de „căpetenie". Un fenomen asemănător se întîmplă și cu lat. *apprehendĕre* „a prinde", care devine fr. *apprendre* „a prinde cu mintea", „a dobîndi un ansamblu de cunoștințe".

Dimpotrivă, trecerea unui cuvînt ca lat. *invitiare* „a învăța, a dobîndi vicii" la rom. *a învăța* „a dobîndi cunoștințe", unde semnificatul etimonului este inclus în semnificatul urmașului lui, este considerată ca o extindere de sens. La fel se întîmplă și cu lat. *casa* „locuință mică, săracă", „colibă", care devine în română, italiană sau spaniolă denumirea generală pentru „locuință".

Deplasările de sens se caracterizează prin lipsa raportului de inclusiune între semnificatele etimonului și urmașului fonetic.

De pildă, lat. *cognatus* „unit prin același sînge" (rudă după mamă) devine în sp. *cuñado*, rom. *cumnat* „frate prin căsătorie" (soțul surorii sau fratele soțului). Ambele semnificate păstrează trăsătura comună de [rudă], dar se deosebesc prin celelalte trăsături. Cu alte cuvinte, sensurile lor se întretaie.

În cazul lat. *testa*, devenit în fr. *tête*, între semnificatul etimonului „vas de pămînt" și cel al urmașului „cap" nu mai apare nici o trăsătură comună. Semnificatele intră în raport de excludere. De aceea acest gen de mișcări semantice pot fi numite și transferuri.

Scanned with OKEN Scanner

La baza mecanismului deplasărilor și mai ales a transferurilor semantice se află de obicei două procedee: (a) alunecări pe axa paradigmatică, — a similarității semantice — (metafora) și (b) alunecări pe axa sintagmatică — a contiguității semantice (metonimia) [1].

În evoluția lat. *camera* „boltă", denumirea unei părți a camerei devine denumirea întregului („cameră cu boltă, boltită"), apoi, prin extensiune semantică, numele oricărei încăperi: fr. *chambre*, arag. *cambra*, sp. *cámara* (rom. *cameră* este neologism, cuvîntul vechi este *odaie*, de proveniență turcă). În unele regiuni ale României, *casă* devine sinonim cu *odaie* (întregul denumește partea).

Lat. *testa* „oală" ajunge să însemne „cap", prin faza „craniu" (cf. rom. *țeastă*), rezultat al unei comparații ironice (în limbajul familiar): „cap gol ca o oală de pămînt", cf. rom. argotică *dovleac*, *bostan*, cu semnificația de „cap" (derivație sinonimică). Termenul comparat este înlocuit prin cel cu care a fost comparat (metaforă).

Tot prin metaforă lat. (grec) *amygdala* „migdală" a devenit în limbajul medical numele „organelor lymphoide ale gîtului": *amigdale*, fr. *amygdales*.

(c) *Componența* vocabularului, categoriile și mai ales numărul de cuvinte păstrate din limba de bază (în speță latina), cuvintele comune tuturor limbilor romanice sau cuvintele păstrate într-una sau mai multe limbi romanice constituie de asemenea unul dintre principalele aspecte urmărite în istoria lexicului romanic.

Calculînd procentele după *R.E.W.*, M.V. Sergievski ajunge la concluzia că aproape 20% sînt cuvinte general romanice, aproape 60% s-au păstrat numai în unele limbi romanice, iar cca. 20% se întîlnesc numai într-o singură limbă romanică [2].

Calculul după dicționar nu poate spune însă prea multe lucruri despre ponderea elementului latin în vocabularul romanic. În primul rînd pentru că, așa cum remarca încă mai demult B. P. Hasdeu, importanța unui cuvînt este dată de frecvența sa în vorbire. La aceasta se adaugă productivitatea sa, capacitatea de a produce derivate [3]. Or, după cum am mai menționat, elementul latin are o productivitate egală cu cca. 3/1, în timp ce elementul postlatin are o productivitate mult mai redusă (vezi § 2.1.3).

În al doilea rînd, accepția termenului de *a păstra* nu este tocmai potrivită cu situația în discuție. În general este vorba de preluarea unui suport fonic ale cărui variații sînt explicabile prin „legile fonetice", și de nonidentități semantice: sp. *joven*, de pildă, provine din lat. *iuvenis*, dar, în latină, *iuvenis* însemna „nonmatur personal", opunîndu-se lui *novellus* („nonmatur, refe-

[1] Asupra raportului dintre cele două serii de axe (similar/contiguu și metaforic/metonimic) vezi Roman Jakobson, *Essais de linguistique générale*, traduit et préfacé de N. Ruwet, Paris, 1963, p. 48—67.

[2] *Problema dialektalnosti vulgarnoi latîni v svete dannîh romanskovo iazîkoznaniia*, în „Vestnik moskovoskovo Universiteta", 1946, 1; vezi și R. A. Budagov, în „Voprosî iazîkoznaniia", II, 1953, 2, p. 28 și urm.

[3] v. Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954: cca. 43% din cele 2 000 de cuvinte latinești transmise direct românei fac parte din fondul principal.

Scanned with OKEN Scanner

rindu-se la animale și plante") și lui *novus* („nonvechi", pentru lucruri) [1]; sp. *joven* înseamnă „nonmatur referitor la ființe", în opoziție cu *nuevo* („referitor la lucruri", „nou").

Lat. *niger* se continuă în toate limbile romanice, dar în latină însemna „negru luminos" (opunîndu-se lui *ater* „negru opac, nonluminos"), în timp ce în limbile romanice înseamnă pur și simplu „negru" (cf. fr. *noir*, sp. *negro*, rom. *negru*, it. *nero*).

* * *

Cercetarea raporturilor dintre semnificat și semnificant, fie plecînd de la expresie spre conținut, fie de la conținut la expresie *(onomasiologia)*, s-a bucurat de o mare dezvoltare în semantica istorică ne- sau prestructurală. După cum remarcă E. Coseriu, „înainte de toate, lingviștii s-au întrebat cum își schimbă semnificantele semnificațiile" [2]. Acest mod de a pune chestiunea caracterizează în fapt și cîteva din principalele tratate de semantică existente: S. Ullman, *The Principles of Semantics*, H. Kronasser, *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg 1952, V. A. Zveghințev, *Semasiologia*, Moscova, 1957.

8.3. Raporturi între semnificate

De cînd au început să existe dicționarele monolingve, explicarea unui cuvînt printr-o serie sinonimică sau printr-o perifrază, în care determinanții prezintă diversele trăsături ale obiectului și, implicit, trăsăturile diferențiative semantice ale cuvîntului glosat, relațiile dintre semnificații au fost folosite pentru definirea fiecărei unități în parte [3].

Dicționarele bilingve au scos la iveală faptul că relațiile dintre semnificații sînt organizate diferit de la o limbă la alta: comp. rom. *a ajunge* (care în (a) *ajung la București este sinonim* cu *a sosi*, iar în (b) *asta îmi ajunge* este sinonim cu *îmi este suficient*) cu fr. *arriver* (care în (a) *j'arrive à Bucarest* corespunde rom. *a ajunge, a sosi*, dar în *ça arrive* ne trimite la rom. *a se întîmpla; asta îmi ajunge* se poate traduce prin *cela me suffit*, dar nu prin *arriver — cela m'arrive* înseamnă „asta mi se întîmplă").

[1] v. E. Coseriu, *Sémantique diachronique*, p. 150—152.

[2] *Sémantique diachronique*, p. 164; cf. A. Meillet, *Comment les mots changent de sens*, în „Linguistique historique et linguistique générale", I, Paris 1948, în p. 230—271; J. Iud, *Problèmes de géographie linguistique romane*, în „RLiR", I (care tratează soarta lat. *extinguĕre* în limbile romanice).

[3] În ultima vreme au început să se construiască dicționare monolingve, care își propun, explicit, să utilizeze relațiile dintre semnificații. Este, de pildă, cazul lucrării lui P. Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*; vezi și discuțiile de principiu, în J. Dubois, *Esquisse d'un dictionnaire structural*, în „Etudes de linguistique appliquée", 1962, p. 43—50; *Représentation de systèmes paradigmatiques formalisés dans un dictionnaire structural*, în „Cahiers de lexicologie", 1964, nr. 5, p. 3—15.

Scanned with OKEN Scanner

Conceperea semnificațiilor ca **valori**, ca puncte de intersecție a unor relații omoplane, lingvistice, apare însă explicit de-abia în pragul secolului nostru, la Ferdinand de Saussure.

„Fiecare element al limbii", scrie lingvistul genevez, „reprezintă ceva numai în raport cu celelalte" [1]. „Conținutul cuvîntului nu este cu adevărat determinat decît prin concursul a ceea ce există în afara lui [2]". Așadar, pentru a putea izola unitățile din planul semantic, este necesar să cunoaștem, în afară de relația dintre semnificat și semnificant (relație lingvistică eteroplană) și de raportul dintre acestea și obiectul desemnat (raport de desemnare), și (mai ales) raporturile dintre semnificate (raport denumit „signification" — *semnificație* [3]). Știința care se ocupă de raporturile dintre semnificate poartă numele de *lexematică*.

Dezvoltînd ideile lui F. de Saussure, L. Hjelmslev elaborează o teorie a relațiilor omo- și eteroplane și aduce în discuție necesitatea segmentării semnificatului în unități mai mici. Ideea nu este, desigur, străină de conceperea fonemului ca un fascicul de trăsături relevante (simultane), dar, pentru semantică, ea are o importanță similară cu cea a descoperirii divizibilității atomului în fizică. Scopul principal al semanticii moderne contemporane continuă să fie găsirea unor metode cît mai riguroase (și dacă este posibil formalizate) pentru efectuarea acestor segmentări.

Lingvistica europeană și-a concentrat eforturile în vederea elaborării unor metode de analiză în care predomină paradigmaticul [4]. Contextul, distribuția (poziția în cadrul enunțului) constituie accesorii ale stabilirii trăsăturilor relevante din cadrul semnificatelor aflate în raport de substituire.

Cam în aceeași perioadă și independent unul de altul, BERNARD POTTIER [5], A. J. GREIMAS și EUGENIO COSERIU au elaborat metode similare pentru analiza semnificatului. La baza acestor metode stă postularea existenței opozițiilor minimale (diferențe bazate pe o singură trăsătură) între semnificate. Găsirea acestora înseamnă implicit stabilirea trăsăturilor relevante din cîmpul lexical respectiv. După E. Coseriu, un cîmp lexical este o structură paradigmatică

[1] Cours de linguistique générale, Paris, 1932, p. 154.
[2] *Ibidem*, p. 160.
[3] Vezi schema dată de E. COSERIU în *Les structures lexématiques*, *Zeitschrift für französiche Sprache und Literatur. Beiheft Neue Folge*, HEFT 1, Probleme der Semantik wg. von W. Theodor Elwert (1968), p. 3:

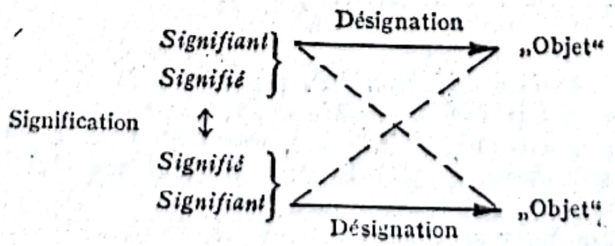

[4] Relațiile care se stabilesc între invariante substituibile în același loc al lanțului vorbirii — în raport de excludere — constituie axa paradigmatică.
[5] B. POTTIER, *Recherches sur l'analyse sémantique en linguistique et en traduction mécanique*, „Publications de la Faculté des Letres et Sciences humaines de Nancy", 1963.

Scanned with OKEN Scanner

constituită din unități lexicale care pot fi alese la un punct dat al lanțului vorbirii: astfel, în contextul *a plecat de trei...* poate să apară *zile, luni, ani, minute, ore, săptămîni*, dar este exclusă o serie ca *tată, mamă, frate, copil* etc...[1]

Într-un context ca *pantofii noi sînt...* poate fi admisă seria *verzi, negri, albi* etc. (un nume de culoare), dar este exclus antonimul lui *nou, vechi* (cel mult se poate spune, mizînd tocmai pe contrastul minimal existent între cele două antonime: *pantofii aceștia sînt și noi și vechi*; un astfel de enunț are o anumită nuanță stilistică, bazată tocmai pe violarea legii excluderii).

Fiecare opoziție are o trăsătură care poate fi denumită axă, dimensiune. Un grup de opoziții care au aceleași trăsături diferențiative formează o corelație (sau un cîmp semantic). De pildă, termenii opozițiilor:

I	II	
mic	*mare*	diferă prin: [micime] (prima serie de pe verticală) ~ [nonmicime] (a doua serie de pe verticală).
scurt	*lung*	
îngust	*lat*	
strîmt	*larg*	

Fiecare dintre opozițiile care intră în corelația de mărime se distinge de celelalte prin una sau mai multe trăsături comune celor doi termeni ai săi: (1) *scurt* ~ *lung*: [— verticalitate]; (2) *scund* ~ *înalt*: [verticalitate]; ambele au în comun trăsătura [o singură dimensiune]; (3) *îngust* ~ *lat*: [suprafață]; (4) *strîmt* ~ *larg*: [volum]; (3) și (4) prezintă în comun trăsătura [mai mult de o dimensiune].

Relațiile dintre aceste trăsături pot fi reprezentate printr-un arbore:

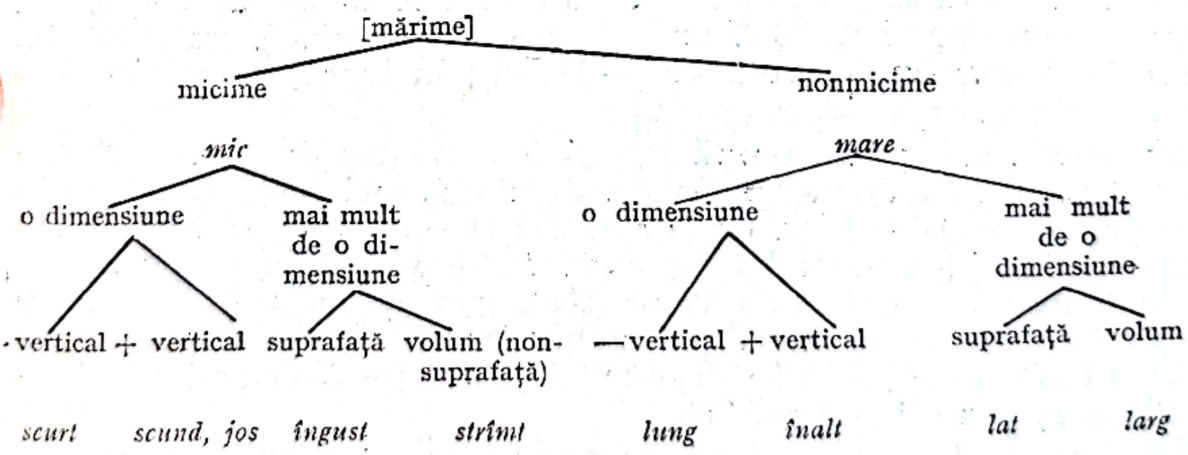

În principiu, ordinea în care apar trăsăturile în arbore nu e arbitrară: (1) Trăsăturile care cer suspendarea altora sînt considerate ierarhic superioare celor a căror suspendare o provoacă. Astfel, pe axa „numărului de

[1] Asupra cîmpului semantic vezi și G. MOUNIN, *Un champ sémantique : la dénomination des animaux domestiques*, „La linguistique," 1965, 1, p. 31—54, P.U.F., Paris; J. APRESJAN, *Analyse distributionnelle des significations et champs sémantiques structurés*, în „Langages", 1, mars, 1966.

dimensiuni", alegerea termenului [mai mult de o dimensiune] permite realizarea opoziției [suprafață] ~ [nonsuprafață], care se suspendă în contextul/ /[+o dimensiune].

(2) Unele noduri (unele trăsături comune mai multor termeni în opoziție) se pot lexicaliza, pot să constituie semnificatul unor cuvinte: astfel [micimea], trăsătura care se regăsește în *scurt, scund, îngust, strîmt,* alături de celelalte trăsături menționate, constituie singura trăsătură distinctivă a adjectivului *mic*. La fel se întîmplă și cu opusul său *mare*, al cărui semnificat prezintă trăsătura [nonmicime]. Acest tip de teme care scot în factor comun o trăsătură distinctivă poate fi denumit *arhilexem*. Apariția arhilexemelor este o dovadă a gradului de abstractizare caracteristic unei limbi. Aceste etichete (cum le numește U. WEINREICH)[1] sînt dovezi de sistematizare a structurii semantice. (Vezi și opoziția Colectiv ~ Noncolectiv din modelul noncontextual al temelor nominale. Prima trăsătură se lexicalizează în *mulțime, grup* § 6.1.1.3.1.)

Între trăsăturile semantice ale unui lexem nu există numai raporturi de dependență.

Unele constituie *nucleul* (în termenii lui. J. Greimas)[2], apar indiferent de context. Altele sînt contextuale (apar datorită contextului). De pildă trăsătura [+ Colectiv] este inerentă lexemului *mulțime*, dar trăsăturile [± Animat], [± Animal], [± Uman] apar datorită contextului: *Mulțimea adunată în fața conacului începea să-și arate nemulțumirea* (e vorba de „mulțime de oameni", deci de [+ Colectiv] [+ Uman]; *Mi-ai adus o mulțime de flori:* [+ Colectiv] [+ Animat] [— Animal].

14.5.71
Idată de Gr. Mecke

În cunoscuta caracterizare a lui Ștefan cel Mare: *un om nu mare de stat, mare* primește, pe lîngă trăsătura sa inerentă [+ mărime], trăsăturile lui *scund* [o dimensiune + verticalitate + Uman]; în limbaj curent *nu mare* devine sinonim cu *scund*.

Întrebuințarea figurată constă tocmai într-un „transfer semantic" — în înlocuirea unei trăsături inerente cu contrariul ei: astfel *dobitoc* cu trăsăturile inerente [+ Animal — Uman] poate fi folosit — cu efect stilistic — peiorativ — pentru [+ Uman]: *Ești un dobitoc!* Același transfer s-a petrecut și în cazul lat. *testa* sau al lat. *rostrum*, „bot, gură de animal" devenit *rost* (cf. *știe pe de rost*) „gură de om". *Cineva* înseamnă de obicei o persoană nedefinită; în *Ești cineva!* [+ Nedefinit] este înlocuit cu [— Nedefinit] = „important": „o persoană importantă" etc.

Între trăsăturile inerente și cele contextuale există anumite raporturi, o anumită mișcare dialectică: *ceea ce pentru unele lexeme constituie trăsături contextuale trebuie să apară pentru altele ca trăsături inerente* (altfel nu s-ar putea actualiza niciodată). Astfel, dacă [+ Uman] constituie, pentru *mul-*

[1] *On the Semantic Structure n Lang a*„Universals of Language", J. H. GREENBERG editor The M.I.T., Press, Cambridge, Mass (1963),a p 1—216, și *Explorations* in *Semantic Theory*, în „Curent Trends Lingus ics", 1966, p.95—477 MOUTON, La HAYE, p. 395—477.

[2] *Sémantique structu e Recherche de Méthode* , în Langue et langage", Paris, 1966. p. 44 și urm.

țime, o trăsătură contextuală, pentru *oameni* apare ca o trăsătură diferențiativă inerentă.

Uneori, prezența uneia dintre trăsăturile contextuale produce schimbări și în apariția altor trăsături din cadrul lexemului: comp. de pildă *mîncare bună* și *om bun*. Apariția trăsăturii [+ Uman] face posibilă actualizarea trăsăturii [+ calitate morală] în *bun*, pe lîngă sensul [apreciere pozitivă]. Dimpotrivă [— Uman] (însoțit de [— Animat]) face să dispară [+ calitate morală].

Cel puțin, teoretic vorbind, este de presupus că nu toate trăsăturile inerente devin și trăsături contextuale (în alte puncte ale lanțului). De pildă, diferența [apreciere pozitivă]/[apreciere negativă], care stă la baza opoziției dintre *bun* și *rău*, nu pare a se lăsa influențată de context. Cel mult se poate schimba raportul de designație, în funcție de anumite principii etice, dar aceasta nu privește relația lingvistică.

Construită pe baza relațiilor sintagmatice, semantica transformațională reține din totalul trăsăturilor inerente numai pe cele care produc perturbații în organizarea altor trăsături în cadrul lanțului, de obicei trăsăturile inerente capabile să apară și ca trăsături contextuale (Weinreich vorbește de trăsături propagate; N. Chomsky de trăsături semantico-sintactice) [1].

De pildă, trăsătura [± Uman] influențează, după cum am amintit mai sus, comportamentul determinantului numelui; trăsătura [± Colectiv] poate fi considerată de asemenea ca o trăsătură inerentă (noncontextuală) a numelui, deoarece apariția ei produce perturbații în combinație cu determinantele: comp. *tot omul — toată lumea* sau *întregul om — întregul popor*. Numele caracterizat prin [— Colectiv] face ca totalitarul [+ Global] *tot* să nu fie admis sau, dacă este admis, să ia sensul de „generalizant": *tot omul* =„fiecare om" (cf. fr. *tout homme*, dar nu **tout l'homme*), în timp ce [+ Colectiv] permite totalitarului să-și mențină sensul de global, de colecție, de integral: *tot poporul, întregul popor* (cf. fr. *tout le peuple*).

Pentru nume, trăsătura [± Uman] face parte din modelul trăsăturilor noncontextuale; pentru verbe, trăsătura [∓ Uman] face parte din regulile de selecție care permit subcategorizarea verbelor.

În cadrul modalităților de a realiza combinațiile semantice sintagmatice apar mai multe situații:

(a) A transmite trăsătura α lui B, afectînd sau nu organizarea celorlalte trăsături.

De pildă:

$$(a_1)\quad \overset{B}{\textit{mulțime}}\ \left\{\begin{matrix}\overset{A}{\textit{de oameni}}\\ \textit{de păsări}\end{matrix}\right.,\ \text{unde } \alpha = [\pm \text{Uman}]$$

sau

$$(a_2)\quad \overset{A}{\textit{om}}\ \overset{B}{\textit{bun}} \quad — \quad \overset{A}{\textit{mîncare}}\ \overset{B}{\textit{bună}}$$

[1] v. *Aspects of the Theory of Syntax*, p. 90 și urm.

(b) A se combină cu B pentru că au în comun anumite trăsături:

A B
omul vorbește (și *omul* și *a vorbi* au în comun trăsătura [+ Uman].

(c) A este incompatibil cu B pentru că au trăsături inerente cu semn opus:

A B
cf. *lemnul* [— Animat] *vorbește* [+ Animat + Uman].

Prin transfer semantic „incompatibilitățile" de acest fel devin violabile (în cazul de mai sus, transferul se numește personificare); cf. și *fulger* [dinamic] *încremenit* [static], Eminescu, *Scrisoarea III; vis* [— solid] *fragil* [+ solid], Blaga, *Olarii* etc.

În cazul „compatibilităților" este necesar să distingem trăsăturile determinante de cele determinate. Ultimele se definesc prin referirea la celelalte: astfel, pentru *om*, [+ Uman] este determinant; pentru a *vorbi*, [+ Uman] este determinat: *a vorbi* exprimă o activitate umană, se definește cu ajutorul referirii la *om* [1].

Cînd, între A și B apar cu semn schimbat mai multe trăsături inerente, cazurile de violare sînt mai puțin probabile: cf.**cîinele prășit*.

8.4. Isomorfismul fonematică-semantică

Modalitățile de analiză structurală a planului semantic sînt, dacă nu împrumutate din fonologie, cel puțin construite analogic cu aceasta.

În glossematică, reducerea la invariante are la bază principiul **comutării**, fie că este vorba de unități din planul conținutului *(pleremateme)*, fie că se delimitează unități din planul expresiei *(cenematemele)* [2]. *Comutarea* este o probă și o relație: și anume o *relație* (eteroplană, între conținut și expresie) *dintre două corelații* (raport omoplan de substituire a unei unități prin alta în același context). Astfel, două segmente din planul conținutului sînt invariante dacă înlocuirea unuia prin celălalt produce o schimbare (o înlocuire) în planul expresiei: înlocuind trăsătura [+ micime] în contextul/[+ suprafață + calitate], prin [— micime], obținem schimbarea *îngust-lat* în planul expresiei. Invers, două segmente din planul expresiei sînt invariante dacă înlocuind unul prin celălalt se produce o înlocuire și în planul conținutului:

[1] E. Coseriu definește *clasele lexicale* prin capacitatea de a permite aceleași combinări (sintagmatice): identitatea de combinare se datorește existenței unei trăsături comune (clase), care este echivalentă cu trăsătura semantico-sintactică din modelul transformațional (v. *Les structures lexématiques*, p. 11—12).

[2] Pentru analiza în pleremateme și cenemateme vezi mai pe larg L. Hjelmslev, *Essai d'une théorie des morphèmes* (1938), republicat în „TCLC", XIII, 1959, p. 152—164.

Scanned with OKEN Scanner

înlocuind pe *v* prin *f* în contextul *-ar (var-far)*, obținem schimbarea de conți-nut „var" — „far" [1].

Posibilitatea de a extinde metode verificate în fonologie (pe un număr relativ redus de cazuri) la semantică (la un număr mai mare de cazuri) se bazează desigur pe existența unor asemănări de organizare (identitățile de relații poartă numele de *isomorfism*).

De pildă, relația în care un termen A îl presupune pe celălalt, B, dar în care B nu-l presupune pe A (relația de determinare) se regăsește în cadrul silabei, al unităților de expresie (între vocală și consoană), dar și în planul unităților de conținut: unitățile derivative presupun pe cele nederivative (radicalii), în timp ce radicalii nu presupun apariția unităților derivative: sufixele dimensionale presupun existența denumirii obiectului (radicalii nominali: *căsuță-căsoaie*), dar denumirea obiectului (radicalii nominali) nu presupun apariția unui determinant dimensional (în speță sufixele diminutivale sau augmentative: *casă*).

Analiza sensului radicalilor în trăsături distinctive seamănă desigur cu analiza fonemului și are la bază, în afară de relația de comutare, și relația de simultaneitate: trăsăturile fonemului, ca și cele ale radicalului, apar simultan — fonemele, radicalii apar succesiv în vorbire.

În gramatica transformațională, atît componenta morfo-fonemică (expresia), cît și cea semantică sînt considerate ca avînd caracter *interpretativ*, în raport cu structura frazei și transformările, care constituie componente gramaticale [2].

Între cele două laturi ale limbii există însă o serie de nonidentități care ating nu numai substanța, ci și organizarea unităților.

Ocupîndu-se de diferențele care apar între cele două substanțe, B. Pottier ajunge la următoarele concluzii:

(1) Semnificatul are o substanță (semantică) care va trebui să se asocieze cu un suport eterogen (fonic), în timp ce substanța fonică își dobîndește forma prin ea însăși (în cadrul expresiei).

O idee asemănătoare apare în teoria dublei articulații emisă de André Martinet. *Prima articulare a limbajului* constă în faptul că orice dat al experienței de transmis, orice necesitate pe care dorim să o facem cunoscută altora se analizează într-o suită de unități *(moneme)*, dotate fiecare cu o „formă vocală" și cu un sens. Segmentarea este posibilă datorită faptului că fiecare dintre aceste unități se poate regăsi în alte contexte pentru a

[1] Nu este locul să insistăm asupra mijloacelor de analiză glossematică. Nu putem însă să nu observăm că atît de des folosita probă a comutării are la bază un cerc vicios. Pentru a stabili că s-a produs o înlocuire în planul opus celui analizat, este nevoie să știm că schimbarea în chestiune aparține invariantelor: astfel, în cazul exemplului de mai sus, *var, far*, dacă pornim analiza de la planul conținutului și substituim sensul „var" prin sensul „far", obținem schimbarea de expresie *v/f*. Pentru a decide dacă s-a schimbat sau nu ceva în expresie este necesar să știm dinainte că *v* și *f* sînt două lucruri diferite, și nu variante ale aceluiași fonem.

[2] v. N. Chomsky, *Aspects*, p. 79 § 2.3.2. *Some Formal Similarities between Syntax and Phonology*, p. 79—84.

Scanned with OKEN Scanner

comunica alte fapte de experienţă. La rîndul ei, forma vocală poate fi analizată în unităţi (fonemele) — aceasta constituie *dubla articulare a limbajului* [1].

(2) Structura limbii nu impune, pentru selectarea substanţei fonice în forme, decît caracterul unicităţii fonemului. Substanţa semantică trebuie să adopte cadrele determinate ale funcţionării limbii („substantiv", „verb"etc.). Semnificantul n-are decît o faţă („imaginea acustică"); semnificatul are două (concept şi funcţie).

(3) Teoretic, combinaţia fonemelor este arbitrară: şi *ta* şi *at* pot fi folosite. Combinarea elementelor dotate cu substanţă semantică este organizată: *fet-iţ-ă* şi nu ** iţ-fet-ă* [2].

E. Coseriu urmăreşte mai ales diferenţele de organizare dintre cele două laturi:

(1) În cîmpurile lexicale pot să existe arhilexeme realizate efectiv la diverse niveluri. Faptul nu este necunoscut fonologiei, dar, în lexematică, nivelurile capabile de a fi exprimate prin arhiunităţi pot fi mult mai numeroase. De pildă rom. „bou" aparţine arhilexemului „vită"; acesta, la rîndul său, aparţine unui arhilexem de un nivel superior „dobitoc", care este, la rîndul său, inclus în arhilexemul „făptură" [3].

(2) În cazul fonologiei, substanţa fonică posibilă nu este organizată în întregime prin unităţile fonologice ale unei limbi date (de pildă, în franceză, laringalitatea nu apare ca trăsătură pentru nici un fonem — în schimb, în spaniolă, există hota (*h laringal: hijo* /iχo/). Substanţa lexicală, chiar dacă nu este structurată în unităţi lexematice, poate fi structurată prin perifraze ocazionale sau fixate prin tradiţie (cf. fr. *volontiers*, rom. *cu plăcere;* rom. *cu tragere de inimă* — it. *volenteroso* [4]; pg. *negociante de sementes e grãos*, sp. *comerciante en granos* — fr. *grainetier;* fr. *(une nuit) blanche* — pg. *(uma noite) em claro;* fr. *grillade* — sp. *carne a la parilla;* fr. *gras de la jambe* — sp. *pantorilla*.

(3) În lexic se constată adesea interferenţe între cîmpuri diferite, cu arhilexeme existînd pentru fiecare cîmp: astfel rom. *dobitoace* reuneşte cîmpul domestic (vite) cu cel nedomestic *(jivine, fiare)*. *Lighioane* se aplică animalelor sălbatice, *păsări* şi *nepăsări; păsări* include şi [domesticul] şi [nedomesticul], dar evident excluzînd *mamiferele, viermii, gîngăniile* (v. schema nr. 25).

(4) În lexic se pot constata sincretisme între cîmpuri diferite. Astfel *bun* poate funcţiona şi în cîmpul (pe scara) calităţilor morale *(om bun/rău)* şi pe scara calităţilor fizice *(scaun bun/prost* şi nu *scaun rău)*, după cum *prost* în combinaţie cu [+ Uman] nu se opune lui *bun*, ci lui *deştept* (pe scara calităţilor intelectuale). În structura fonologică a unei limbi, sincretismele sînt imposibile: un fonem nu poate actualiza cînd o trăsătură distinctivă cînd alta, în funcţie de context. Fonematicul are în comun cu semanticul relaţia

[1] v. *Eléments de linguistique générale*, Paris, 1960, p. 17—19.
[2] v. B. Pottier, *Systématique...*, p. 14—17.
[3] v. *Structure lexématique ...*, p. 9.
[4] *Ibidem*, p. 10.

Scanned with OKEN Scanner

de neutralizare.[1] În anumite contexte, opoziția dintre două invariante se suspendă în favoarea uneia dintre ele: în română, în contextul/ *-cons. sonoră*, apariția unei alte consoane cere trăsătura de sonoritate: *zbor* — nu este

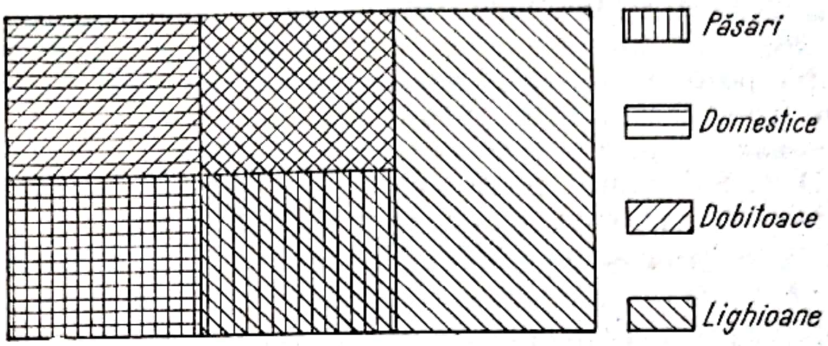

Schema nr. 25

admis *s: sbor;* în contextul / [+ Uman] — , *bun* exclude trăsătura [calitate fizică][2].

8.5. Lexematica diacronică

Dacă lexematica sincronică se ocupă de studiul relațiilor dintre semnificate, lexematica diacronică își propune să urmărească modul în care evoluează aceste raporturi, modificările semantice care ating sau nu sistemul de invariante, distrugînd, creînd sau menținînd o opoziție.

8.5.1. Opoziții menținute

Să considerăm zona porțiunii corpului uman care leagă trunchiul de cap. În latină existau următoarele opoziții:
(1) interior *(gula/guttur* „gîtlej") ~ noninterior *(collum* „gît");
(2) posterior *(occiput, cervix)* ~ nonposterior *(collum);*
(3) inferior (*iugulum* „partea de jos a gîtului, unde se leagă de trunchi", „grumaz") ~ superior (*cervix, occiput* „ceafă partea posterioară superioară a gîtului").

[1] Asupra neutralizărilor în lexic vezi și J. Dubois, *Unité sémantique complexe et neutralisation*, în „Cahiers de lexicologie", 1960, nr. 2, p. 62—66.
[2] Analogia făcută de Coseriu între fenomenul de sincretism și funcționarea aceluiași fonem ca vocală sau consoană nu ni se pare tocmai potrivită, deoarece diferența dintre vocală și consoană nu se plasează la nivelul invariantelor, al trăsăturilor distinctive; *Structures lexématiques*"... p. 10—11.

În română, reapar toate aceste opoziții, deși fonematic nici unul din cuvintele românești nu corespunde celor din latină:

(1) Opoziția interior *(gîtlej, beregată)* ~ noninterior *(gît)* nu se realizează în limbajul cultivat; este refăcută prin derivarea de la termenul care exprima [+ interior]; cf. v. sl. *glŭtŭ* „înghițitură", care, în română, devine termenul totalității: *gît*.

(2) Opoziția posterior *(ceafă, grumaz)* ~ anterior *(gît, beregată)* pare a se fi refăcut prin elemente de substrat.

Pentru *grumaz* comp. alb. *grumus* (D.L.R.M.) și lat. *grumus* „deal" (prin metaforă) (Dicț. Șăineanu); pentru *ceafă* alb. *čaf*, iar pentru *beregată*, dat că avînd origine necunoscută, cf. sb. *berikat (D.L.R.M.)*.

(3) Opoziția inferior ~ superior apare mai puțin netă; în contextul [+ interior]: *beregată* [+ inferior] ~ *gîtlej* [± inferior]; în contextul [exterior]: :*grumaz* [inferior] ~ *ceafă* [superior].

În franceză, opozițiile:

(1) *gosier* (interior) — *cou* (arhilexem, noninterior);

(2) *nuque* (posterior) — *gorge* (anterior și interior) preiau din sistemul latinesc numai arhilexemul: *collum* > *cou* (*gosier* este împrumutat din galică; *gorge* < lat. *gurges* „abis" „gouffre"; *nuque* este arab. cult. *nuqa*).

8.5.2. Dispariția unor opoziții

În latină, cîmpul nonculorilor cunoștea două trăsături distinctive: (1) „alb" /„negru"; (2) „luminos"/ „opac"; cf. *ater* „negru, fără luminozitate" ~ ~ *niger* „negru luminos, lucios"; *albus* „alb" ~ *candidus* „alb-luminozitate". În limbile romanice, cea de-a doua opoziție dispare: rom. *alb/negru*, fr. *blanc/noir*, sp. *blanco/negro*, it. *bianco/nero* [1].

Lat. *crus* „gambă", „pulpă", „genunchi", „gleznă", „trunchi de copac" ~ ~ *pes, pedis* „membrul inferior", „parte inferioară a membrului" „rădăcina copacului" (cf. engl. *leg* „gambă" — *foot* „picior", „laba piciorului") nu se transmite românei, unde *picior* înseamnă întregul membru inferior, cît și extremitatea acestuia, iar *gambă* este cultism, italienism [2].

8.5.3. Apariția unor opoziții

În latină, *caput* însemna și (1) „cap", „parte superioară a corpului" și (2) „capăt" și (3) „căpetenie". În limbile romanice apare net tendința de a distribui aceste sensuri la cuvinte diferite: cf. fr. *tête /bout/chef;* rom. *cap/ /capăt/căpetenie* (cf. *„capi"*), sp. *cabeza/cabo/jefe*.

[1] v. E Coseriu, *Sémantique diachronique...* p. 176.

[2] De remarcat că în fr. *jambe* (< lat. med. *gamba*) înseamnă „gambă" și „membrul inferior", iar *pied* (< *pes, -dis*) înseamnă numai extremitatea piciorului.

Scanned with OKEN Scanner

Diferența dintre durativ-nedurativ realizată de perechile fr.: *jour/journée; soir/soirée; matin/matinée* nu era cunoscută latinei. Comp. și lat. *puer* — fr. *enfant/garçon;* it. *bambino/ragazzo;* sp. *niño/muchacho,* pg. *menino/rapaz;* rom. *copil/băiat*[1]. Sp. *ave/pajaro,* pg. *ave/pássaro* se organizează după trăsătura „pasăre" ~ „pasăre mică", în timp ce, în latină, apare numai *avis* „pasăre în general". Diferența dimensională a făcut să apară probabil diminutivul popular *avicellus,* de unde fr. *oiseau* „pasăre în general".

8.6. Lexematica tipologică

Studiul comparat al semnificatelor seamănă în mare măsură cu cel al evoluției unei limbi, prin operația de comparare a unor sisteme diferite. În cazul tipologiei, comparația se aplică însă și unor sisteme simultan coexistente, nu numai unor sisteme succesive. Cu alte cuvinte, tipologia presupune studiul sincronic și diacronic al mai multor limbi.

Ea nu constituie o sumă de istorii ale vocabularului fiecărei limbi în parte, ci, pornind de la această sumă, tinde să extragă tendințele comune, să evidențieze punctele din sistem care au dovedit o mare stabilitate sau, dimpotrivă, s-au dovedit deosebit de mobile.

Să considerăm, de pildă, cîmpul caracterizat prin [fenomen natural descărcare electrică].

8.6.1. În latină, prin radicali, se realiza o singură opoziție: [+ lumină] *ful (fulmen, fulgetra, fulgur, fulgor)* ~ [— lumină]: *tonitrum.* Deoarece *ton* — intră și în cuvinte care se referă la fenomen în ansamblul lui: *at-tonitus* „lovit de trăsnet", *tonitrualis* „relativ la tunet, la trăsnet", îl considerăm ca reprezentînd termenul extens (nemarcat) al opoziției: [± lumină]. Cu ajutorul derivării, se realiza, pe baza termenului [+ lumină], și opoziția *fulgur, fulgor* „fulger", „trăsnet" ~ *fulmen* „trăsnet"; cu alte cuvinte, opoziția semantică [— totalitate] ~ [+ totalitate].

La verbe (adică în contextul/— [+ proces]), în afară de opoziția realizată prin radicali între [± lumină]: *ful (fulgĕre, fulgēre, fulgurat, fulguria, fulminat)* ~ *ton(are),* se mai realizau, prin derivare, următoarele ramificații ale termenului [+ lumină + parte]: [— efect] *fulgurat* „a fulgera" ~ [+ efect] *fulgurio* „a arunca sau a lovi cu trăsnete"; *fulminat* „a arunca trăsnete" (vezi schema nr. 1).

Termenul [— lumină] a constituit un punct de maximă stabilitate în sistemul [descărcare electrică]: formantul latin se continuă în toate limbile romanice: rom. *tunet — a tuna;* fr. *tonnerre — tonner;* it. *tonar — tuono;* sp. *trueno — tronar,* pg. *trovão — troar.*

[1] v. E. Coseriu, *Sémantique diachronique...,* p. 169.

Sistemul latinesc poate fi reprezentat astfel:

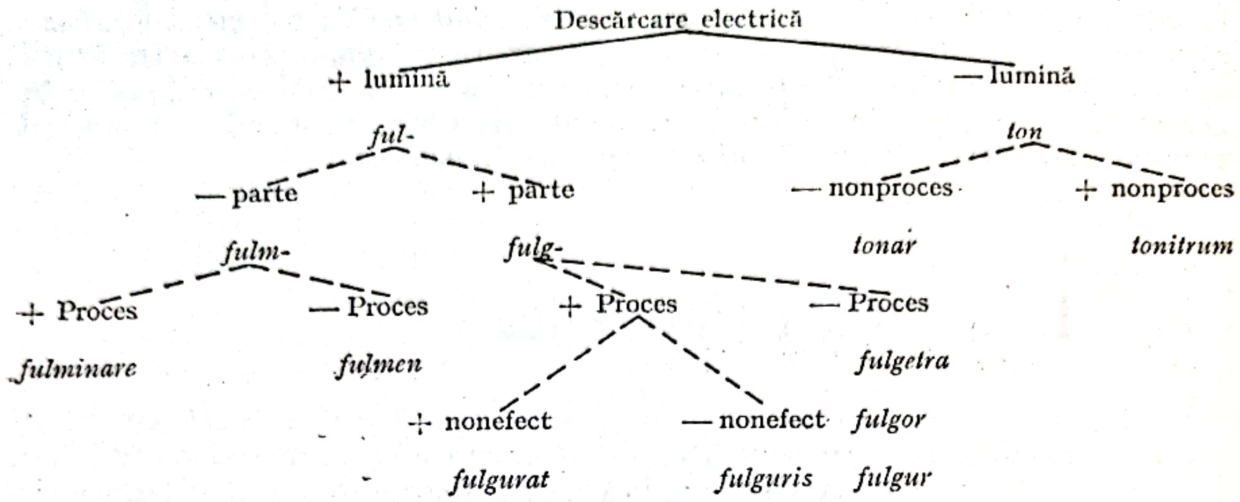

Schema nr. 26

Încă din latină, *fulm(en)* tinde să devină sinonim cu *fulg* — și *ton* — : „trăsnet", „tunet", „fulger" — Vergilius.

8.6.2. În italiană, urmașul lui *fulmine* înseamnă și „trăsnet" și „fulger"; de aceea îl considerăm termen nemarcat al opoziției: [∓ parte]. Termenul [+ parte] intră și aici în cîmpul [+ lumină] și împrumută de acolo formanți *(lampeggiare — lampeggiamento)* (vezi schema nr. 27.)

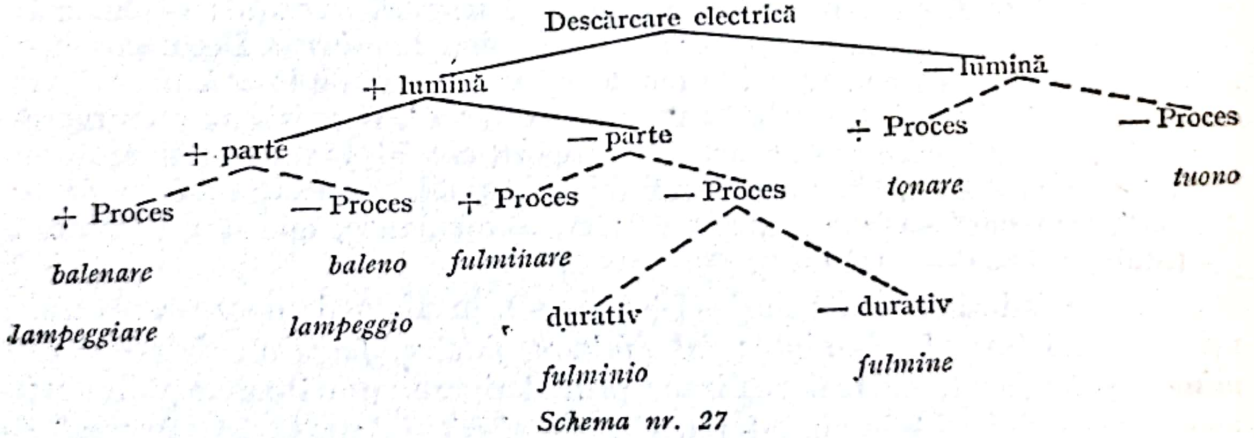

Schema nr. 27

Din derivată, opoziția [∓ parte] devine fundamentală (se exprimă prin radicali), iar sensul de [+ efect] este derivat din sensul termenului [— parte].

În plus, în italiană, apare opoziția derivată: [± durativ] (*fulminio* „fulgerare continuă").

8.6.3. În spaniolă și portugheză, sistemul fundamental seamănă cu cel italian. Formanții ramificației [± parte] diferă prin radicali: sp. *rayo*, pg. *raio* „trăsnet" ~ sp. *relampago*, pg. *relâmpago* „fulger". Termenul [— parte] împrumută formanți tot din cîmpul luminii (cf. *rayo* care înseamnă și „rază");

de aceea opoziția [± parte] apare ca subordonată opoziției [± lumină]. Termenul [— parte] nu are un corespondent procesual la nivelul radicalilor sau derivatelor: cf. *fulminar rayos; herir por el rayo*, unde este mai degrabă prezent sensul de „efect", de „lovire", decît de totalitatea fenomenului.

8.6.4. În franceză, *foudre* este definit ca întregul fenomen: „descărcare electrică naturală" (v. Larousse), apare, așadar, ca termen al totalității, în timp ce *éclair*, *tonnerre*, diferite prin [± lumină], sînt expresii ale părții. Cum *tonnerre* înseamnă și „trăsnet" („la foudre elle-même" — Larousse), opoziția [± totalitate] se subordonează [— luminii]; cf. *paratonnerre* „paratrăsnet" (vezi schema nr. 3). Efectul, lovirea se exprimă prin derivare de la *foudre*: *foudroyer* ~ *foudroiement*.

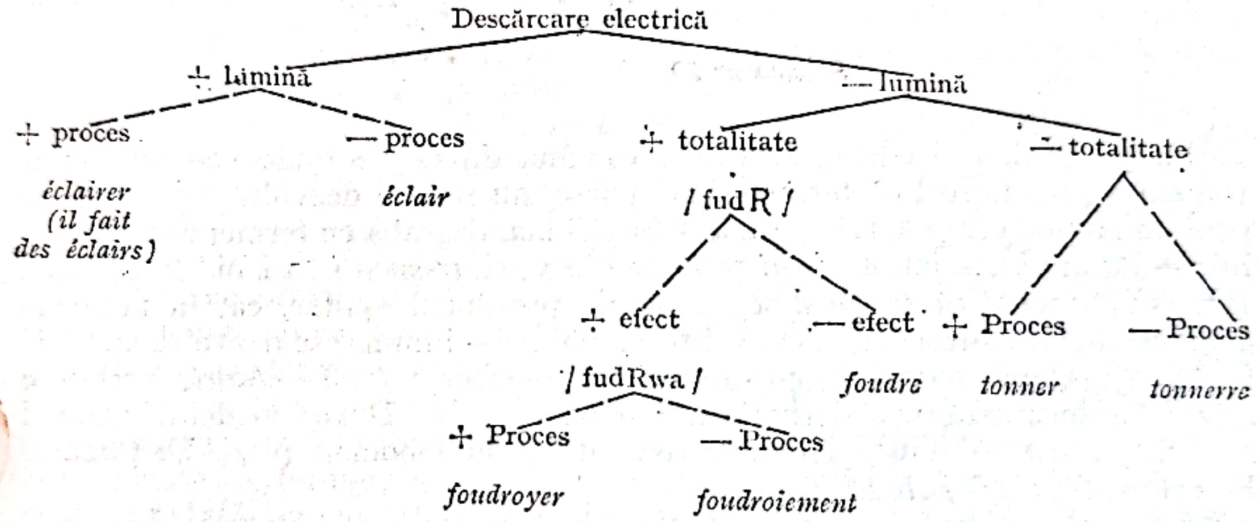

Schema nr. 28

Din punctul de vedere al diacroniei, sistemul francez diferă de cel italian prin faptul că termenul [+ lumină + parte] devine [— parte ∓ efect]: lat. *fulgur* > fr. *foudre*. La fel ca în latină sau italiană, termenul [+ lumină] împrumută și aici formanți din cîmpul semantic al luminii *écl-* (cf. *éclat* „strălucire", *éclairage* „luminație" etc.).

8.6.5. În română, relațiile fundamentale sînt general romanice: alături de [± lumină] se dezvoltă opoziția [± parte]: *trăsnet* ~ *tunet*, *fulger*. În anumite contexte, *trăsn* — ia și semnificația „zgomot": cf. *trăsnitură* „zgomotul produs de trăsnet" (*D.L.R.L.C.*); vezi și sensul primar dat de L. Șăineanu la *trăsnet*: „zgomot mare produs de norii furtunoși" [1]. De aceea, considerăm că opoziția [± parte] se subordonează termenului [— lumină] (vezi schema nr. 4). Ca pretutindeni în Romania, valoarea [+ efect] este derivată din sensul termenului [— parte]: *trăsnet* — *a trăsni*. În română, el nu este însă străin nici *fulgerului* (cf. sensul figurat al verbului *a fulgera*, folosit ca tranzitiv, și anume „a izbi pe cineva, doborîndu-l cu o lovitură repede și

[1] *Dicționarul universal al limbii române*, a cincea ediție revăzută și adăogită 1925, s.v. *trăsnet*.

puternică" *D.L.R.L.C.*), nici *tunetului* (regional, destul de rar *a tuna* înseamnă „a lovi pe cineva trăsnetul": *Vai, tuna-te-ar lumea rea!* **apud** *D.L.R.L.C.*).

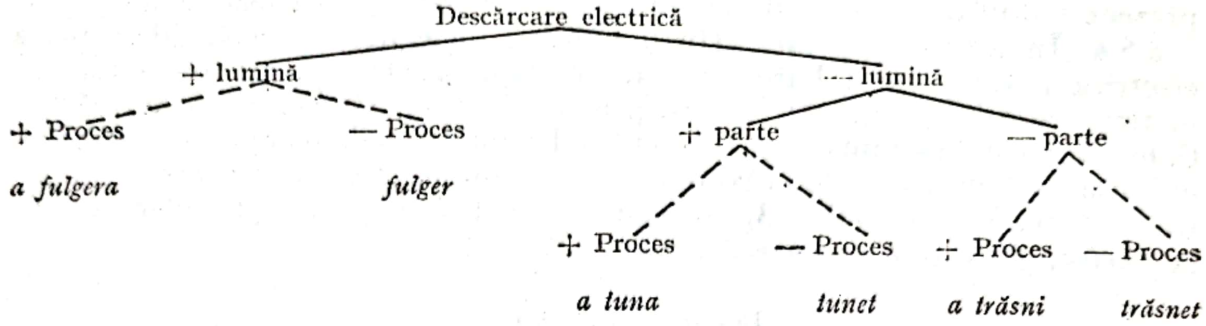

Schema nr 29

Din punctul de vedere diacronic, româna diferă de toate celelalte limbi romanice prin faptul că termenul [— parte] nu se mai dezvoltă din termenul [+ lumină], ci, dimpotrivă, pare a se înrudi mai degrabă cu termenul zgomotului [— lumină]. Astfel, *a trăsni* provine din v. sl. *tresnonti* „a izbi" (cf. și rom. fam. *fii cuminte că te trăsnesc*). Este de presupus, așadar, că, în perioada contactului slavo-român, în cadrul termenului [— lumină] se dezvoltă opoziția [± efect]. După modelul opusului său, [— efect]: *tună — tunet*, verbul *a trăsni* își formează un derivat nominal: *trăsnet*. După modelul general romanic, *trăsnet* devine și denumirea întregului fenomen (vezi Dicționarul Enciclopedic și *D.L.R.L.C.*).

8.6.6. Așadar, spre deosebire de latină, unde opozițiile [± parte] și [± efect] erau subordonate ca derivate termenului [+ lumină], în limbile romanice se dezvoltă două opoziții fundamentale [± lumină] și [± totalitate] sau [± nontotalitate]; ultima este subordonată primei, fie că se lasă dominată de [— lumină] (română, franceză), fie de [+ lumină]: italiană, spaniolă. Opoziția [± efect] rămîne derivată și se subordonează termenului [— parte].

Modul în care se realizează prototipul relațional romanic diferă de la o limbă romanică la alta și, poate, diferența cea mai importantă este aceea care desparte istoria românei de a celorlalte limbi romanice: în italiană, franceză sau spaniolă, termenul general se dezvoltă din cîmpul luminii (lat. *fulm-* și *fulg-*), în română, termenul general se dezvoltă din zona zgomotului și a efectului.

8.6.7. Dacă extindem comparația și la limbi neromanice, originalitatea sistemului romanic apare și mai evidentă.

În germană, de pildă, nu există decît o opoziție fundamentală, la fel ca în latină [± lumină]: *Blitz* „fulger" — *Donner* „tunet". De la termenul luminii se formează, prin compunere, termenul [+ efect]: *Blitz-schlag* „trăsnet" (*Schlag* = „lovire"). Elementul comun, *Blitz*, poate lua sensul compusului: vezi, de pildă, *Blitzableiter* „paratrăsnet".

Germana se aseamănă cu unele limbi romanice prin faptul că termenul [+ efect] se dezvoltă pe ramura [+ lumină].

În engleză există în fapt tot o singură opoziție fundamentală : [± lumină] : *(to)lighten (lightning)* „a fulgera (fulger)" și *(to)thunder* „tunet", „trăsnet". Termenul [— lumină] exprimă și efectul, lovirea (cf. și *thunder-clap* „lovitură de trăsnet"), alături de verbul *to strike* care înseamnă „a lovi" în general.

Rusa nu face, nici ea, distincție decît între doi termeni : unul extens *grom* (1. tunet, bubuit, detunătură, 2 sg. (pop.) „trăsnet", „fulger") [1] și altul intens *(molnii* „fulger").

În anumite contexte, e adevărat mai des, [+ efectul] se exprimă prin același formant cu [zgomotul] : *udar groma* „lovitură de trăsnet ; *gromom porajionnîi* „ca trăsnit", *gromootvod* „paratrăsnet" [2], dar, în altele, [+ efectul] se asociază formantului caracteristic [+ luminii] : *udar molnii* „lovitură de trăsnet" [3]. Diferențierea prin derivare a [+ procesului] de [— proces] se dovedește de asemenea a fi o tendință romanică : cf. rus. *molniia sverkaet* „fulgeră", literal „scapără fulgere" ; *grom gremiti* „tună" *udariati o molnii, porajati, ubivati molniei,* „a trăsni".

Comparația romanică scoate în evidență așadar persistența opoziției fundamentale [∓ *lumină*] *și convertirea în opoziție fundamentală a diferenței dintre parte și întreg.*

* * *

Deși istoria formanților diferă de la o limbă romanică la alta, deși nu totdeauna evoluția preia un suport latinesc, rezultatul este, în liniile lui esențiale, identic. Cuprinderea în comparație a unor cîmpuri semantice din ce în ce mai numeroase va putea cu siguranță să scoată în evidență liniile generale ale evoluției lexicului romanic, să surprindă, dincolo de mișcările — adesea dezordonate ale formanților — , elementul ordonator al sistemului semantic.

Deocamdată nu ne aflăm decît în pragul lexematicii tipologice, în faza deziderateloor și a speranțelor.

[1] ACADEMIA R.P.R., *Dicționar rus-român*, București, 1959, s.v. *grom*.
[2] cf. germ. *Blitzableiter* anterior citat, unde „trăsnet" are la bază pe *Blitz* „fulger".
[3] ACADEMIA R.P.R., *Dicționar rus-român*, București, 1959, s.v. *molniia*.

9. Încheiere

Unitate în diversitate

Faptul că cei aproape peste 2000 de ani care despart latina Romei imperiale de limbile romanice au făcut ca un vorbitor de limbă franceză, spaniolă, italiană sau română să nu înțeleagă pe Cicero sau Vergilius decît după ani de trudă în care a învățat latina, la fel sau poate chiar mai greu decît engleza sau o altă limbă modernă, nu poate surprinde pe nimeni și nu cere explicații.

Chiar diferențele dintre cinci sau șase secole pot să aducă schimbări destul de importante în viața uneia și aceleiași limbi: francezii vorbesc de franceza medievală ca de o limbă deosebită de franceza contemporană; *Cazania lui Coresi* nu este tocmai lesne de citit pentru un român din secolul al XX-lea.

Cele două tendințe contrare care acționează în procesul de comunicare, tendința spre claritate (spre explicitare-redundanță) și tendința spre economie (concizie), produc oscilații, evoluții în zig-zag, „greșeli" care operează noi ordonări în cadrul elementelor limbii.

Ritmul și puterea de propagare a inovației sînt însă determinate de factori care depășesc fenomenul lingvistic.

În viața oricărei limbi există perioade de mai mare stabilitate, cînd limba cultă, normată, devine refractară „greșelilor inovatoare" (epoca dintre secolele II î.e.n. și II e.n., în care înflorește latina clasică, de pildă) și epoci de acută instabilitate, cînd se dezvoltă variantele libere, cînd norma încetează să mai fie respectată întocmai. Acestea corespund unor perioade de adînci frămîntări și prefaceri politice, sociale, economice și culturale. Decăderea Imperiului roman constituie desigur un element de prim ordin în configurația social-politică-economică a latinei în plin proces de transformare, de deviere de la normele clasice. Această latină dinamică, deschisă inovațiilor care se produc într-un ritm din ce în ce mai accelerat, atentă la lumea emoțională (a expresivității și afectului), permeabilă la influențele străine, constituie baza viitoarelor limbi romanice.

Dar dacă diferența dintre romanic și latin este ușor explicabilă, asupra factorilor care au determinat diferențierea romanicului, scindarea latinității,

Scanned with OKEN Scanner

au existat numeroase discuții.[1] În fapt, este vorba de o conlucrare a unui complex de factori extralingvistici și lingvistici.

Factorul social-politic este desigur determinant. Este de presupus că, atît timp cît se păstrează unitatea Imperiului roman, unitatea latinei nu era imposibil de realizat (vezi §.1.5.3.) Dezmembrarea politică a Imperiului, conjugată cu economia naturală închisă (începutul feudalismului), va crea cadrul favorabil pentru izolarea lingvistică a provinciilor romane: *inovațiile circulă mai greu de la o regiune la alta*. Fărîmițarea provinciilor în feude și districte religioase (dioceze)[2] va contribui la accentuarea izolării teritoriale, culturale și, evident, lingvistice.

Mult mai tîrziu, sfîrșitul feudalismului și constituirea națiunilor romanice vor deschide o nouă epocă de unificare lingvistică prin necesitatea de a dezvolta limbi naționale și literare.

Dacă factorul social-politic determină izolarea sau apropierea lingvistică, împiedică sau favorizează circulația inovațiilor, el nu poate explica însă *caracterul* inovațiilor. Deși pornesc de la același sistem lingvistic, latina, deși există o unitate de tendințe care creează ceea ce se numește tipul lingvistic romanic, diferit nu numai de cel slav sau de cel germanic, dar și de cel latin, limbile romanice diferă prin modalitățile de a inova, prin formele prin care realizează tendințele comune.

Acest fapt nu poate fi străin de istoria socială etnică și lingvistică a fiecărui ținut în care s-a dezvoltat o limbă romanică. Contribuția popoarelor cu care au venit romanii în contact înseamnă nu numai o sumă de cuvinte și de fenomene acustico-articulatorii, ci și un mod de viață, un mod de a concepe viața, cultura și arta. Și aceasta, în pofida sumarei informații lingvistice pe care o avem despre limbile populațiilor cucerite de romani, nu a putut trece fără a lăsa urme importante în evoluția latinei.

La aceasta s-a adăugat influența slavă asupra latinei balcanice și cea germanică asupra latinei occidentale.

Dacă existența prototipului romanic se explică într-un anume fel prin izvorul comun, iar diferențele dintre limbile romanice prin condițiile etnico-lingvistice ale fiecărei regiuni romanizate, asemănările care cuprind parțial Romania sînt mai greu de explicat.

Împărțirea Romaniei în două: occidentală și orientală[3], cu granița pe linia ce leagă Spezzia de Rimini (Italia), a fost pusă pe seama unor factori combinați: ocupația celtică, ocupația germanică și, mai ales, diferența de intensitate în influența exercitată de școala romană (în epoca dezmembrării

[1] Vezi pe larg discuțiile din cap. *Diversificarea latinei. Limbile romanice*, în „*I.L.R.*, Iorgu Iordan — Maria Manoliu.

[2] H. Morf arată că aria dialectelor franco-provensale corespunde aproape perfect la nord, vest și sud cu vechile episcopate de Lyon și Vienne (*Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, în „Sitzungsberichte der Könighlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin", phil.-hist. Klasse, 1911).

[3] Vezi studiul amplu al acad. Iorgu Iordan, în care se discută asemănările (stilistice) dintre română și dialectele italiene de sud, în „Scrieri alese", București, 1968, p. 119—178.

Scanned with OKEN Scanner

Imperiului, Roma decade și ea; capitala se mută la Ravenna, iar centrele culturale se dezvoltă în Provincia — Provence — și nordul Africii).

Asemănarea dintre limbi romanice învecinate se explică desigur printr-un contact economic-cultural și evident lingvistic mai accentuat, dar, pentru a înțelege asemănările proprii unor limbi care se află la distanțe apreciabile, la periferia fostului Imperiu roman, cum ar fi, de pildă, portugheza, spaniola și româna[1], s-au invocat adeseori principiile „teoriei areale" a lui Matteo Bartoli: nu toate inovațiile de la centru ajung în ariile laterale și de aceea acestea din urmă se aseamănă prin anumite caractere conservatoare (de pildă, lat. *plus* înlocuiește pe *magis* în formarea comparativului de superioritate în aria centrală: italiană și galo-romană; în ariile laterale: spaniolă, portugheză, română, se conservă *magis* vezi § 6.2.2.1.)[2].

Alteori, însă, româna se apropie de franceză (de pildă, în evoluția flexiunii nominale) și aceasta se explică, probabil, printre altele, și prin timpul mai scurt de romanizare, fapt care a conferit ambelor limbi un grad de libertate mai accentuat față de norma latină.

În sfîrșit, există dezvoltări paralele care se explică prin tendințe caracteristice unui anumit stadiu de dezvoltare lingvistică și nu neapărat printr-o comunitate etimologică. Poate cea mai grăitoare dintre toate este dezvoltarea articolului romanic (faptul că, în unele limbi romanice, acesta are la bază pe *ille*, iar în altele pe *ipse* este o dovadă indirectă, mai degrabă, a unei dezvoltări paralele, după scindarea romanității, decît a unui izvor comun — vezi discuția din § 6.4.6.).

Faptul cel mai important ni se pare a fi însă tocmai *menținerea caracterului romanic*, dincolo de toate influențele, dincolo de toate diferențele, uimitoarea capacitate a latinei de a asimila și de a se impune, indiferent dacă era vorba de limbile populațiilor învinse sau a celor care i-au învins pe Romani.

[1] Vezi și Iorgu Iordan, *Paralele lingvistice româno-spaniole*, în „Scrieri alese", p. 110—116.

[2] A se vedea *La geografía lingüística* (Cuadernos del Instituto lingüístico latino americano, no. 11, Montevideo, 1965, p. 37—42), unde Eugenio Coseriu exemplifică normele areale prin material romanic, cît și critica adusă acolo acestei teorii.

Scanned with OKEN Scanner

Bibliografie generală

1. Bourciez, E. *Eléments de linguistique romane*, ed. a IV-a, Paris, 1946.
2. Bröndal, V. *Substrat et emprunt en roman et en germanique*, Copenhague — Bucarest, 1948.
3. Coseriu, Eugenio. *Sincronía, Diacronía y Tipología*, în „Actas del XI Congreso internacional de lingüística y filología románicas-Madrid, 1965", Madrid, 1968, p. 269—288.
4. Academia Republicii Socialiste România, Institutul de lingvistică din București. *Crestomație romanică*, întocmită sub conducerea acad. Iorgu Iordan, București; I, 1962; II, 1965; III, partea I, 1968; partea a II-a, 1969.
5. Elcock W. D. *The Romance Languages*, London, 1960.
6. Gröber, G. *Die romanischen Sprachen. Ihre Einteilung und äussere Geschichte* (în „Grundriss der romanischen Philologie", I, ed. a II-a, Strassburg, 1904—1906, p. 535—536).
7. Hall, Robert A. *The Reconstruction of Proto-romance*, în „Language", 26, 1950, p. 6—27.
8. Iordan, Iorgu, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode*, București, 1962.
9. Kuhn, A. *Romanische Philologie. Erste Teil: Die romanische Sprachen*, Bern, 1951.
10. Lausberg, H. *Romanische Sprachwissenschaft*, I—II, Berlin, 1956.
11. Malkiel, Y. *A Tentative Typology of Romance Historical Grammar*, în „Lingua", IX, 1960, p. 321—416.
12. Meillet, A. *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1932.
13. Meier, H. *Die Entstehung der romanischen Sprachen und Nationen*, Frankfurt a. Main, 1941.
14. Meyer-Lübke, W. *Grammatik der romanischen Sprachen*, I—IV, Leipzig, 1890—1902 (trad. franceză, *Grammaire des langues romanes*, Paris, 1890—1906).
15. Meyer-Lübke, W. *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, ed. a III-a, Heidelberg, 1920.
16. Monteverdi, A. *Manuale di Avviamento agli studi romanzi. Le lingue romanze*, Milano, 1952.
17. Posner, R. *The Romance Languages: A Linguistic Introduction*, New York, 1966.
18. Rohlfs, G. *Romanische Philologie*, I—II, Heidelberg, 1950—1952.
19. Rohlfs G. *Die lexikalische Differenzierung der romanischen Sprachen. Versuch einer romanischen Sprachgeographie*, München, 1954.
20. Rohr, R. *Einführung in das Studium der Romanistik*, Berlin, 1964.
21. Savi-Lopez, P. *Le origini neolatine*, Milano, 1920.
22. Sergievski, M. V. *Vvedenie v romanskoe iazikonanie*, Moskva, 1952.
23. Straka, G. *La dislocation linguistique de la Romania et la formation des langues romanes à la lumière de la chronologie relative des changements phonétiques*, în „Revue de linguistique romane", Paris, XX, 1956, p. 249—267.

Scanned with OKEN Scanner

MFN167

24. Tagliavini, Carlo. *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna, ed. a V-a, 1969.
25. Togeby, Knud. *Comment écrire une grammaire historique des langues romanes*, în „Studia Neophilologica, A Journal of Germanic and Romance Philology", XXXIV, 1962.
26. Vidos, B.E. *Manuale di linguistica romanza*, 1959.
27. von Wartburg, W. *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern, 1950.
28. von Wartburg W. *Entstehung der romanischen Völker*, Halle/Saale, 1939 (traducerea franceză: *Les origines des peuples romans*, Paris, 1941).

Coli tipo. 19,25

Tiparul executat sub comanda nr. 365
la Întreprinderea poligrafică „13 Decembrie 1918",
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
București,
Republica Socialistă România

Scanned with OKEN Scanner